

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК
УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА**

В.В. МОСКАЛЕНКО
"СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ"

Монографія

**Київ
Фенікс
2013**

УДК 316.614
ББК 88.5
М82

*Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту психології імені
Г.С.Костюка НАПН України (протокол № 2 від 4 лютого 2013 р.)*

Рецензенти: Г.О. Балл, член-кореспондент НАПН України, доктор
психологічних наук, професор;
О.І. Бондарчук, доктор психологічних наук, професор.

Москаленко В.В.

М82 Соціалізація особистості: монографія / В.Москаленко. – К.:
Фенікс, 2013. – 540с.
ISBN 978-966-136-043-2

В монографії крізь призму соціально-психологічного аналізу розглядаються теоретико-методологічні та методичні аспекти соціалізації особистості. В цьому контексті соціалізація особистості визначається як становлення соціальності людини завдяки дії механізму суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Проблема соціалізації особистості аналізується на основі сучасних досліджень в цій галузі, відображає новий погляд на її стан в соціальній психології, який відповідає потребам в знаннях про соціальний розвиток особистості, що склались в суспільстві на даному етапі.

В монографії знайшло відображення ряд проблем, які ще не висвітлені в існуючих на сьогодні інших наукових виданнях з проблеми соціалізації. Зокрема, проаналізовано окремі моделі соціалізації, розглянуто детермінацію процесу соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства. Досліджуються закономірності процесів типізації та індивідуалізації особистості. Розглянуто також соціалізацію в онтогенетичному ракурсі.

Теоретичний матеріал монографії ілюструється прикладами, описаннями експериментів. Сподіваємось, що монографія буде корисною науковцям та студентам, які досліджують проблему соціалізації особистості, а також прислужиться всім тим, хто цікавиться питаннями соціальної психології.

УДК 316.614
ББК 88.5

ISBN 978-966-136-043-2

© Москаленко В.В., 2013

ЗМІСТ

Вступ	8
РОЗДІЛ 1. Методологічні засади дослідження соціалізації особистості.....	15
1.1. Методологія як система принципів і способів організації та побудови теорії соціалізації особистості.....	15
1.2. Філософський принцип діяльності у дослідженні соціалізації особистості.....	17
1.2.1. Філософський принцип діяльності у дослідженні соціалізації особистості.....	17
1.2.2. Система “Людина–Світ” як філософський принцип у дослідженні соціалізації особистості	17
1.3. Спеціальні теоретико-методологічні концепції дослідження соціалізації особистості.....	30
1.3.1. Культурно-діяльнісна концепція дослідження соціалізації особистості.....	32
1.3.2. Генетична психологія як методологія дослідження соціалізації особистості	42
Висновки до першого розділу	49
РОЗДІЛ 2. Сутність процесу соціалізації особистості	51
2.1. Детермінація соціалізації особистості соціальною успадкованістю	51
2.2. Визначення категоріального апарату теорії соціалізації особистості	57
2.2.1. Визначення поняття "соціалізація".....	59
2.2.2. Система понять "особистість", "соціальний розвиток", "формування особистості", "виховання", "ресоціалізація", "соціалізованість" у теорії соціалізації	67
2.3. Основні форми соціалізації особистості	76

2.4. Особливості чинників соціалізації особистості.....	81
2.5. Агенти (інститути) соціалізації особистості	84
2.5.1. Сім'я як соціальний інститут і агент соціалізації особистості	85
2.5.2. Особливості соціалізації особистості в умовах освітянського простору	96
2.5.2.1. Особливості парадигми сучасної освіти	98
2.5.2.2. Моделі загальноосвітніх шкіл за "сценарієм соціалізації" в сучасному українському освітньому просторі	102
2.5.2.3. Виховання як цілеспрямована і організована форма процесу соціалізації особистості	105
Висновки до другого розділу	107
РОЗДІЛ 3. Функції процесу соціалізації особистості	122
3.1. Соціалізація як конструювання особистості	122
3.1.1. Соціалізація особистості та інтеріндивідна взаємодія	123
3.1.2. Особливості конструктивістської парадигми в дослідженні соціалізації особистості.....	126
3.1.3. Інтерсуб'єктна взаємодія як умова становлення суб'єктності особистості	131
3.1.4. Міжособистісна взаємодія як природна потреба людини.....	134
3.2. Формування ідентичності особистості як функція соціалізації.....	140
3.2.1. Ідентичність як характеристика особистості.....	140
3.2.2. Особистісна та соціальна ідентичності як складові "Я" особистості.....	146
3.2.3. Ідентичність особистості як результат ідентифікації в процесі її соціалізації.....	150
3.2.4. Особистість як система ідентичностей.....	152
3.2.5. Діалектика ідентичності та ідентифікації в процесі соціалізації особистості.....	155

3.2.6. Е.Еріксон про взаємозв'язок ідентичності та ідентифікації.....	158
3.2.7. Підлітковий вік, як сенситивний період формування ідентичності.....	162
3.3. Адаптація як функція процесу соціалізації.....	166
3.4. Соціалізація як інкультурація.....	172
Висновки до третього розділу.....	181

РОЗДІЛ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства..... 184

4.1. Культура як детермінант процесу соціалізації особистості....	185
4.1.1. Визначення поняття "культура".....	187
4.1.2. Культура як "формотворення людини".....	194
4.1.3. Типи культур і соціалізація особистості.....	209
4.1.4. Культура і особистість.....	220
4.1.5. Соціальна типізація особистості як закономірність соціалізації.....	226
4.1.5.1. Перехідні соціальні типи особистості.....	233
4.1.5.2. Соціальний тип і соціальна зрілість особистості.....	238
4.1.5.3. Соціалізація як єдиний процес типізації і індивідуалізації особистості.....	242
4.2. Система інновацій культури як фактор соціалізації юнацтва.....	246
4.3. Соціальний ідеал як детермінант процесу соціалізації особистості.....	253
Висновки до четвертого розділу.....	261

РОЗДІЛ 5. Соціалізація особистості в онтогенетичному вимірі..... 269

5.1. Стадійність розвитку особистості як закономірність процесу соціалізації.....	271
5.2. Концепція стадійності розвитку особистості в генетичній теорії Ж.Піаже.....	282

5.3. Дослідження стадійності розвитку особистості в психоаналізі.....	291
5.4. Теорія стадій психосоціального розвитку особистості Е.Еріксона.....	297
5.5. Вітчизняні теорії стадійності розвитку особистості.....	302
5.6. Формування індивідуальних здібностей в процесі соціалізації.....	310
5.6.1. Визначення поняття "здібності".....	311
5.6.2. Із історії дослідження індивідуальних здібностей.....	314
5.6.3. Задатки, обдарованість, покликання, талант.....	319
5.6.4. Проблема соціальних (родових) здібностей.....	328
Висновки до п'ятого розділу.....	334

РОЗДІЛ 6. Дослідження окремих моделей соціалізації особистості.....

6.1. Економічна соціалізація особистості.....	339
6.1.1 Визначення поняття "економічна соціалізація" та його структурних складових.....	340
6.1.2. Гроші та їх соціалізуюча функція.....	352
6.1.3. Особливості формування уявлень про гроші у дітей...	357
6.1.4. Стадійний характер економічної соціалізації.....	360
6.1.5. Сім'я як соціально-психологічний простір економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку.....	366
6.1.6. Підприємливість як міра економічної соціалізованості особистості ринкової економіки.....	375
6.1.7. Економічна соціалізованість особистості як чинник її соціальної адаптації.....	381
6.2. Статеворольова соціалізація особистості.....	399
6.2.1. Статєва диференціація.....	399
6.2.2. Стадійність процесу статевої соціалізації.....	408
6.2.3. Гендерна культура суспільства. Гендерні норми.....	410
6.2.4. Гендерні стереотипи як протиставлення маскулітності і фемітності.....	416
6.2.5. Гендерні ролі та їх соціалізуюча функція.....	425

6.2.6. Дослідження особливостей гендерних образів у сприйманні підлітків.....	434
6.2.7. Гендерна ідентичність особистості.....	450
6.2.8. Підліткова група як соціально-культурне середовище формування гендерної ідентичності особистості.....	459
6.3. Політична соціалізація особистості.....	478
6.3.1. Напрямки та підходи у дослідженні політичної соціалізації.....	479
6.3.2. Стадії процесу політичної соціалізації та його агенти....	482
6.3.3. Форми політичної соціалізації особистості.....	488
6.3.4. Особливості структурних компонентів політичної соціалізації особистості.....	489
Висновки до шостого розділу	498
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ	500
<i>СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ .....</i>	<i>520</i>

В С Т У П

Ще Л.С. Виготський писав, що дитина, тільки-но народившись, вже є соціальною істотою, бо її оточує дорослий, багатоманітний, складно структурований соціальний світ. Без цього світу, який для дитини стає світом її спілкування з іншими людьми, вона не може існувати. Згодом цей світ розширюється, в нього включаються окрім батьків інші дорослі і діти. Поступово оточуючий світ відкривається дитині в системі ціннісно-нормативних відносин, який засвоюючись нею, стає її персональною системою особистісних смислів, на основі чого відбувається орієнтування в системі предметних діяльностей, яку пропонує суспільство. Отже, процес розвитку особистості відбувається в активній взаємодії людини з іншими людьми, або, як ми звикли казати, зі соціальним середовищем. Саме для характеристики цього активного входження людини в систему соціальних відносин застосовується поняття "соціалізація"

В широкому розумінні цього слова поняття соціалізація (лат. – socialis) означає розвиток людини як соціальної істоти, становлення її як особистості. По суті, соціалізація – це процес входження індивідів в суспільство через різні спільноти, колективи, групи завдяки засвоєнню норм, ідеалів, цінностей шляхом виховання та навчіння. Соціалізація стосується процесів, завдяки яким люди навчаються жити сумісно і ефективно взаємодіяти один з одним, а також якостей, яких індивід набуває в цьому процесі.

Соціалізація є надзвичайно важливим процесом як для суспільства, так і для окремих індивідів. В цьому процесі не тільки людина набуває якостей, необхідних їй для життєдіяльності в суспільстві, але й відбувається становлення всього соціального досвіду, тобто світу людини. Соціалізація особистості забезпечує спадкоємність історичного розвитку. Цей процес відбувається завдяки складним соціальним, соціально-психологічним та психологічним механізмам, які діють в інтегральній єдності. Несоціалізованих людей не буває. Асоціальна поведінка – результат упущень в ході соціалізації.

Дослідження сутності процесу соціалізації, його закономірностей, спрямованості є важливим як для теорії, так і для соціальної практики. Проблема соціалізації досліджується багатьма науками: психологією, соціологією, історією, етнографією, педагогікою тощо. Кожна з цих наук вивчає соціалізацію зі свого ракурсу, у певному її аспекті. Найбільш активно проблема соціалізації вивчається соціальною психологією.

В широкому розумінні слова термін "соціалізація" використовується для означення процесу, в ході якого людська істота з певними біологічними задатками набуває соціальних якостей, що є необхідними їй для життєдіяльності у суспільстві. Оскільки немає суспільства взагалі, а є конкретно-історична його форма, то і соціальні властивості, які необхідні для існування людини у суспільстві, теж мають конкретно-історичне виявлення. Тому соціалізація – це становлення не соціальних якостей взагалі, а становлення тих конкретних соціальних якостей, які зумовлені соціальним простором, що визначається особливостями певного історичного часу.

Поняття "соціальний" означає "спільний", тобто мова йде про якості, які є однаковими у всіх членів спільноти, в якій відбувається життєдіяльність людини. Ця однаковість потрібна для організації життєдіяльності спільноти. Жодна спільнота не змогла б існувати, якби її члени не засвоїли в процесі спілкування загальних для неї властивостей, які потрібні індивідам для взаємодії. Через механізм взаємодії члени спільноти набувають соціальності, тобто всезагальності, типовості своїх властивостей. Соціалізація спрямована на формування у індивідів типових для даної спільноти властивостей і структури особистості.

Це не означає, що теорія соціалізації ігнорує індивідуальні особливості особистості. Індивідуальність особистості розглядається в ній як своєрідне (особливе) виявлення "загальності" людського. Для процесу соціалізації характерним є дві тенденції: типізація та індивідуалізація, які існують в єдності. Індивідуалізація в аспекті соціалізації розглядається як формування особистісних якостей (норм, переконань, здібностей, ціннісних орієнтацій тощо), в яких відображено досвід людства. Будь-який процес розвитку людини – це процес її індивідуального розвитку в межах певних умов суспільства, соціальної групи, соціальних

контактів, спілкування. Останнє визначає загальний напрямок, загальний характер і рамки розвитку індивідуальних властивостей особистості. Кожна людина сама, індивідуально, проходить шлях соціального розвитку, але цей шлях здійснюється у відповідності з вимогами певного типу соціально-економічної системи суспільства. Індивідуальність людини розглядається в теорії соціалізації як форма здійснення її соціального розвитку. Наприклад, в аналізі індивідуальних здібностей людини, який здійснено в монографії, показано, що в їх змісті втілено розвиток людських здібностей попереднього історичного досвіду суспільства. Зокрема, музичні здібності, що предметнено в музиці Бетховена, за своїм змістом відрізняються від тих, що предметнено у музиці людей інших епох, скажімо, епохи первісного або середньовічного суспільства.

Отже, соціалізація – це процес формування і розвитку соціальності індивіда у відповідності з "вимогами" і "цілями" суспільства. У зв'язку з цим виникає необхідність визначення особливостей взаємодії цих "вимог" та "цілей" з якостями та можливостями особистості, що їх реалізують. Важливо також з'ясувати наступне: чим визначаються "цілі суспільства", які забезпечують реалізацію можливостей і оптимальний розвиток як суспільства, так і окремої особистості. На ці та інші питання автор намагається дати відповідь у своїй монографії.

В монографії здійснюється спроба показати, що основні функції соціалізації полягають у створенні соціальності (загальності) таких якостей особистості, які б, по-перше, адаптували членів спільноти до загальної життєдіяльності, по-друге, забезпечили виявлення через соціальність унікальності кожного члена суспільства, по-третє, здійснювали б продовження її життєдіяльності в соціальності людського роду. Саме тому в монографії значна увага приділяється аналізу таких функцій соціалізації як соціальна адаптація, інкультурація та відтворення соціальності індивідів.

Значне місце у монографії відведено дослідженню впливу факторів соціалізації соціетального рівня. Саме в цьому ключі здійснено аналіз впливу культури на процес соціалізації особистості. Культура розглядається як система "формотворень людини" (Г. Гегель), в результаті інтеріоризації якої здійснюється процес соціалізації

особистості. Ми спробували довести, що в цьому аспекті онтогенетичний розвиток людини є поетапним засвоєнням нею у відповідності з віковими особливостями різних рівнів цих систем культури. Рівні соціально-культурних систем формотворень людини відрізняються, по-перше, величиною соціального досвіду, який засвоюється індивідами, по-друге, широтою стосунків з іншими індивідами, по-третє, специфікою взаємодії один з одним.

В монографії акцентується увага на необхідності дослідження соціалізації індивіда як процесу поетапного засвоєння таких рівнів систем соціально-культурних формотворень людини як, по-перше, систем формотворень людини у наочно-образних формах культури, в яких "світ людини" сприймається і засвоюється через конкретно-особистісне спілкування на рівні "я–ти" на етапі первинної соціалізації. По-друге, рівня систем формотворень людини проміжного, перехідного характеру між безпосередньо-особистісним та узагальнено-соціальним (переходу від спільнот рівня "я–ти", в яких домінують цінності індивід-індивідної взаємодії, до об'єднань на основі цінностей групового "ми"). Цей другий рівень є системою формотворень людини на етапі засвоєння індивідом досягнутих суспільством відносин розподілу праці, котра є головним фактором соціалізації на етапі оволодіння індивідом сферою професійної діяльності. Носіями цих формотворень людини здебільш є підліткові та юнацькі групи.

Третій рівень – соцістальний, на якому зв'язок індивіда зі світом здійснюється через норми і цінності соціуму. Суб'єктами соціалізації цього рівня є у більшості індивіди зрілого віку, а носіями цих соціально-культурних формотворень культури є великі соціальні групи (професійні, етнічні, конфесійні тощо), в межах яких їх представники взаємодіють опосередковано. Ця опосередкованість надає безмежні можливості для розширення, розгалуження й узагальнення соціальних відносин та засвоєння соціального досвіду в його узагальненій, сутнісній формі.

Соціалізація індивіда як становлення соціальної зрілості людини, передбачає обов'язкове поетапне засвоєння індивідом виділених нами трьох рівнів соціально-культурних систем формотворень людини. Переорієнтація індивіда з однієї системи формотворень на іншу в процесі

соціалізації відбувається з метою поступового входження його в загальний соціальний простір через розширення та узагальнення соціальних відносин між усіма індивідами – членами суспільства.

Кожне суспільство вимагає від індивідів послідовного засвоєння індивідами певного рівня системи формотворень людини, який відповідає історичним особливостям культури суспільства та віковим особливостям людини. Якісний аналіз цього процесу, оцінка норм, цінностей, установок, орієнтацій тощо, які характеризують засвоєний людиною як представником спільноти або групи рівень культурних форм, дозволяє з'ясувати загальний характер і рамки процесу соціалізації особистості.

Актуальність дослідження проблеми соціалізації особистості зумовлено, перш за все, затребуваністю знань про закономірності формування особистості у відповідності зі змінами суспільства, його системи соціальних цінностей. Знання закономірностей та механізмів процесу соціалізації особистості потрібно для створення методологічних засад організації системи виховання, яка здатна була б в ситуації швидких соціальних змін управляти умовами формування особистості як тими формами діяльності, в які включається людина на основі потреб соціально-економічного розвитку суспільства та потреб самореалізації особистості в процесі освоєння будь-яких сфер людської життєдіяльності. Оскільки в кризові періоди розвитку суспільства системи життєвих смислів, базових цінностей, моральних та інших ідеалів є дуже нестійкими, то проблема соціалізації особистості в такі періоди стає особливо актуальною.

Існують і наукові підстави актуальності даної проблеми. Феномен соціалізації відноситься до категорії узагальнених, інтегральних психологічних феноменів. Потреба у дослідженні таких феноменів загострюється саме тоді, коли близькі до цієї проблеми, але менш узагальнені, стають більш розробленими, що вимагає переглядів деяких положень всезагального. Цей рух від особливого до всезагального є типовим шляхом розвитку наукових досліджень. Можна відмітити зміни, що намітились сьогодні у розумінні соціалізації під впливом сучасних досліджень особистості, що здійснено в нових парадигмах, зокрема в конструкціоністській парадигмі. Можна також констатувати, що все

більша кількість дослідників поступово стає прихильниками загальної тенденції підкреслювання зростаючої ролі суб'єктності в соціально-психологічних процесах, зокрема й соціалізації особистості. В психології стає поширеним поняття "суб'єкт соціалізації", в якому акцент робиться на тій стороні розвитку особистості, яка реалізується через пошуки її свого способу життєдіяльності на основі її базових відношень до світу, іншим людям, людству в цілому і самої себе, які сприймаються, приймаються або створюються нею у часовій перспективі, а також на основі власної системи життєвих смислів і принципів, цінностей і ідеалів, можливостей і здібностей, очікувань і домагань.

Перетворення самої себе (самоздійснення), є основним критерієм визначення вищого рівня суб'єктності особистості і одночасно умовою (і підставою) високого рівня соціалізованості. В умовах радикальних змін, кризового стану найбільш ефективним стає спосіб життя, який Л.І. Анциферова називає "продуктивним способом життя", що ґрунтується на системі життєвих даровань особистості, "здібностей особистості розглядати життя і його події в різних системах координат, виявляти латентні можливості життєвих ситуацій; сприймати раптовість, невизначеність, багатозначність обставин життя як стимул для свого розвитку" [16,35]. Отже, характеристикою суб'єкта є окрім здатності перетворювати самого себе, ще й здатність перетворювати своє оточення, яке стає умовою формування і розвитку нових властивостей особистості. Поняття "самотрансценденція" як здатність людини "вийти за межі самої себе" означає не тільки реалізацію того, що складає передумови або є в людині, але й розширення можливостей її самореалізації, що передбачає значну внутрішню активність і творчість, що спрямовані не тільки на неї, але й на оточуюче середовище (Л.В. Сохань).

Ці та інші питання визначають актуальність дослідження проблеми соціалізації, інтерес до якої у науковій спільноті є настільки великим, що практично всі суспільні науки звертаються сьогодні до цього предмету дослідження.

Я виражаю щире подяку, в першу чергу, моєму Учителю і другу, Володимирі Ларіоновичу Шинкаруку, який зацікавив мене проблемою

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

соціалізації і надихнув на її дослідження, який всіляко сприяв моєму професійному і особистісному зростанню.

Я вдячна Сергію Дмитровичу Максименко, директореві Інституту, в якому я працюю, за підтримку наукових пошуків в напрямку теорії соціалізації, за сприятливість створених ним умов у науковому колективі Інституту, які дають можливість зосередитись над науковою роботою.

Особлива вдячність моїй сім'ї, моїм дітям Оксаночці, Андрію та Іванчику, які завжди зі мною та очікують від мене наукових надбань.

Я вдячна науковому колективу, в якому я працюю, за співпрацю, за взаєморозуміння, за підтримку і доброзичливість. Особлива вдячність О.О. Міщенко, Т.А. Зеленській, С.В. Фері за допомогу в отриманні емпіричних даних.

Розділ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

1.1. Методологія як система принципів і способів організації та побудови теорії соціалізації особистості

Важливим у дослідженні соціалізації особистості є визначення методології, з позицій якої аналізується цей феномен. Методологія – це своєрідна парадигма, яка є системою взаємопов'язаних категорій та принципів, що відображаючи об'єкт пізнання, виконують функцію інструментів дослідження його змісту, закономірностей та тенденцій розвитку (змін).

У вітчизняній науці, слідом за Г.М. Андреевою, більшість науковців відмічають, що в сучасному науковому знанні терміном "методологія" визначаються три різних рівні наукового підходу [14; 183, 54 – 71], а саме.

Перший рівень – це загальна методологія як певний загальний філософський підхід, узагальнений спосіб пізнання, який приймається дослідником. Філософська методологія формулює деякі найбільш загальні принципи, які свідомо або несвідомо застосовуються у дослідженнях.

Другий рівень – спеціальна методологія, яка є сукупністю принципів, що приймаються, застосовуються в окремих науках і базуються на знанні специфічних законів окремих галузей людського пізнання. Спеціальна методологія є конкретизацією філософських принципів стосовно спеціальної теорії.

Третій рівень наукового підходу до аналізу об'єкта пізнання – це методологія як сукупність конкретних методичних засобів дослідження, що здебільш позначається терміном "методика". Конкретні методичні засоби порівняно з загальною та спеціальною методологією є більш автономними і можуть застосовуватись в однаковій формі в рамках різних методологічних орієнтацій, проте, вони не є абсолютно незалежними від більш загальних методологій. Найчастіше цей рівень методології називають методами. Метод у вузькому розумінні – це засіб отримання

фактів. Поняття метода як засобу означає те, що створюється певний набір операцій, завдяки яким можна отримати не всякі, а наукові факти. Роль фактів в науці визначається насамперед тим, що в результаті їх систематизації вчені можуть сформулювати теорії, визначити закономірності і закони, за допомогою яких можуть пояснюватись певні явища. Задачею дослідника є – знайти для вирішення конкретних задач такий метод, завдяки якому можна було б систематизувати факти адекватно реальності.

Значення цієї ієрархії методологій для теорії соціалізації полягає в тому, щоб не допустити зведення всіх методологічних проблем тільки до одного значення цього поняття. Наприклад, якщо говорити про третій рівень методології, то це означатиме, що емпіричні або експериментальні методики, які застосовуються, не можуть розглядатись ізольовано від загальної і спеціальної методологій. Будь-який методичний засіб: анкета, тест, соціометрія тощо завжди застосовуються в певному методологічному "ключі" за умов вирішення низки більш загальних питань дослідження.

Рівні методології, про які йдеться, в науковому дослідженні застосовуються в єдності. Як не може діяти науковець без певного загального погляду на предмет дослідження (філософських принципів), так і те, що загальні методи дослідження в конкретному дослідженні можуть застосовуватись лише з урахуванням особливостей предмету дослідження.

Багатогранність та складність процесу соціалізації передбачає необхідність розглядання його в різних ракурсах. Цілком природно, що певний аспект розглядання проблем вимагатиме специфічного методологічного підходу до її розв'язання. Тому в питанні застосування методології в дослідженні процесу соціалізації доречним підкреслити розуміння методології як системи методологічних підходів (концепцій), що означає, по-перше, що необхідно враховувати багатоаспектність аналізу процесу соціалізації, можливість і необхідність у його дослідженні виділяти різні сторони, ракурси, які тільки в їх сукупності створюють цілісну картину цього процесу; по-друге, розглядати механізми інтеграції цієї цілісності; по-третє, розуміти багатовимірність цього процесу, що

забав'язує дослідника використовувати різні системи вимірювання у їх дослідженні; по-четверте, враховувати те, що з розвитком суспільства і науки методологічні підходи в науковому аналізі можуть удосконалюватись або повністю змінюватися з часом, тому методологічну систему дослідження соціалізації потрібно розглядати з позицій релятивності.

1.2. Філософські принципи діяльності соціалізації особистості

Загальна (філософська) методологія включає загальні світоглядні принципи, в яких відображено суспільно-історичний досвід відношення людини і світу, мислення та буття, духовного та матеріального. Філософські принципи включають в свої побудови людський, оціночний момент, націлюючи наукове пізнання на вироблення системи ідей, які відображають певне відношення людини до соціальної та природної дійсності. Тим самим загально-філософські методологічні принципи, незалежно від того, усвідомлюються вони науковцем чи ні, визначають сукупність вихідних орієнтирів, що зумовлюють програму будь-якого спеціального наукового дослідження, зокрема й проблеми соціалізації особистості. Ми виділили ті з них, які знайшли конкретизацію і подальший розвиток в теорії соціалізації.

1.2.1. Філософський принцип діяльності у дослідженні соціалізації особистості

В історії науки категорія "діяльність" відіграла і відіграє подвійну роль: по-перше, світоглядного пояснювального принципу (філософський рівень), по-друге, методологічної засади певних гуманітарних наук, в яких людина є предметом вивчення (спеціальний рівень методології).

В якості світоглядного принципу поняття діяльність визначалось, починаючи з німецької класичної філософії, коли в європейській традиції стала домінувати нова концепція особистості, яка характеризується різнобічною спрямованістю її активності і ініціативи. Найбільш розвинену

концепцію діяльності побудував Гегель. Він тлумачить діяльність як всезагальну характеристику абсолютного духу, яка породжується його іманентною потребою в самозмінні. Головну роль він відводить духовній діяльності, тобто вищій формі рефлексії – самосвідомості.

Філософський принцип діяльності означає визнання діяльності сутністю буття людини. Цей принцип впливає із ще більш широкого принципу відображення, коли свідомість розглядається як вища форма відображення, що передбачає активність особистості. Філософія в своїй трактовці діяльності виходить з цілісного розуміння діяльності як єдності суттєво-практичної і теоретичної її форм, що синтезується в понятті практики, яка включає багатоманітні форми людської діяльності, й, перш за все, працю як вищу її форму. Розгляд сфер людської життєдіяльності (наприклад, політики, науки, мистецтва тощо) як форм освоєння дійсності, а не тільки як форм суспільної свідомості, дозволяє звернути увагу на ті аспекти соціальної діяльності, які важко виявити, не спираючись на цю категорію.

Принцип, з позицій якого діяльність є джерелом різноманітних продуктів культури і форм соціального життя, відіграє важливу методологічну функцію в розвитку інших соціальних наук, зокрема, мовознавства, етнографії, соціології. Принцип діяльності успішно застосовується також в галузі методології науки. Розуміння теорії як своєрідної діяльності, а ідеальних об'єктів теорії як особливих згустків цієї діяльності, стали основою уявлень про взаємодію різних типів і "поверхів" пізнавальної діяльності в науці, що сприяло розумінню структури наукової теорії, її генези, функціонування, розвитку.

Евристичний смисл діяльнісного підходу полягає в тому, що він дозволяє зрозуміти на основі діяльності ті явища, які безпосередньо начебто не мають до діяльності ніякого відношення. Сутність принципу діяльності не в тому, що з допомогою поняття "діяльність" просто описуються різні феномени. Його сутність полягає в тому, що на основі поняття "діяльність" вдається побудувати певну теорію, здатну до розгортання, до пояснення достатньої кількості фактів, які до цього здавались не зв'язаними.

Принцип діяльності в його розвитку в конкретних галузях вимагав

Розділ 1. Методологія як система принципів і способів організації та побудови теорії соціалізації особистості

поглибленого аналізу механізмів діяльності і формуючих її факторів. Це призвело до вичленення інших компонентів, що лежать за межами власне діяльності, хоча і пов'язаних з нею і здійснюючих вплив на неї. Так, наприклад, теорія соціальної дії (М. Вебер, Ф. Знанецький) поряд з аналізом раціональних компонентів цілеспрямованої діяльності підкреслює значення ціннісних установок і орієнтацій, мотивів діяльності, очікувань, вимог тощо.

Раніше, ніж у інших сферах знань, всеосяжні результати досліджень природи людської діяльності отримано в психології. Це було пов'язано з необхідністю подолання споглядацьких уявлень у рефлекторній теорії, з пошуками шляхів подолання метафізичного розриву "внутрішнього" і "зовнішнього", об'єктивного і суб'єктивного у поясненні психічних явищ. С.Л. Рубінштейн, формулюючи принцип діяльності, зауважує, що суб'єкт у своїх діях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється і проявляється, він у них створюється і визначається. Тому з того, що він робить, можна визначити не тільки те, що він являє собою, але й напрямок його діяльності. Через діяльність можна також формувати й самого суб'єкта.

В психології діяльність розглядається, по-перше, як специфічний вид людської активності, по-друге, як певне суб'єктно-об'єктне відношення, в якому людина – суб'єкт певним чином відноситься до об'єкту, оволодіваючи їм. Отже, на рівні психології категорія діяльності відкривається у своїй новизні, вбираючи обидва полюси: і полюс об'єкта, і полюс суб'єкта (О.М. Леонтьєв). Діяльність по відношенню до людини є не тільки динамічною системою, але й процесом, в ході якого розвивається сама особистість.

Застосування принципу діяльності в психології стало відправною точкою для формування досить визначних теоретичних моделей особистості, зокрема, всесвітньовідомої моделі особистості Л.С. Виготського, яка розроблена в його культурноісторичній теорії. В цій моделі мислення людини розглянуто як результат інтеріоризації практичних дій і відповідної їм логіки. Саме через аналіз діяльності в теоретичних, експериментальних і прикладних дослідженнях розкривається соціальна зумовленість психіки людини, психологія

особистості і її розвиток. Такий підхід дозволив зрозуміти багато явищ людської психіки, виявити ряд суттєвих її характеристик і закономірностей.

Принцип діяльності застосовується Б.Ф. Ломовим у поясненні психічних явищ разом з принципом спілкування. Він зазначає, що "в аналізі діяльності задачею психології є вивчення закономірностей формування і розвитку системи психічного відображення як "внутрішньої умови"... як однієї з характеристик суб'єкта діяльності і в цьому плані як необхідної складової діяльності" [99, с.205].

Як філософський принцип діяльність розуміється як спосіб буття людини і всього суспільства. Цей принцип є важливим для пояснення свідомості, природи ідеального, духовного, пізнання, мистецтва, особистості та інших важливих понять, що використовуються в гуманітарних науках.

В деяких наукових дослідженнях поняття "діяльність" розглядається у співвідношенні з поняттям "практика". На думку В.П. Іванова, поняття "діяльність" є всезагальною абстракцією, що виражає специфіку людського буття в площині відношення людини до світу. Він писав з цього приводу: "Соціальність і є те, що робить індивіда і людство суб'єктом відношення до світу і тому, розглядаючи її з боку специфічної активності цього відношення, вона є діяльність як така" [99, с.87] Діяльність як така, що складає внутрішню сутність людської природи, виключно людську якість людини (сутність), є і особливою властивістю, але не у відношенні до своїх модифікацій (форм існування), а у відношенні до інших, нелюдських способів буття. В цьому відношенні діяльність не є тотожною практиці. Поняття "практика" виражає специфіку людської діяльності в площині відношення загального і особливого, тобто сутності людини і її продуктивної чуттєво-предметної реалізації. Діяльність як практика – це процес історичних і предметних об'єктивізацій, які відбуваються певним чином на основі предметних засад, які створені минулими діями людини. Предметний момент діяльності являє собою фізичну та розумову енергію людини, яка винесена назовні. Об'єктивуючи, матеріалізуючи в ньому свої сутнісні сили, людина є суб'єктом людської діяльності.

В понятті "предметність" міститься вказівка на предметно-чуттєвий характер діяльності, вказується на те, що вона є матеріальним перетворенням об'єктивно-реальних предметів з метою втілення їх в умови життєдіяльності. "Власне, в самому понятті діяльності уже імпліцитно міститься поняття її предмету, – пише О.М. Леонтьєв. – Висловлювання "безпредметна діяльність" не має сенсу. Діяльність може здаватися безпредметною, але наукове дослідження діяльності потребує відкриття її предмету. При цьому предмет діяльності виявляється двоїсто: первісно – в своєму незалежному існуванні, як підпорядковуючий діяльність суб'єкта, вторинно – як образ предмета, як продукт психічного відображення його властивості, яке здійснюється в результаті діяльності суб'єкта і інакше здійснюватись не може" [133, с. 84]. Поняття "предметна" орієнтує на те, що специфіку людської реальності можна зрозуміти, звернувшись лише до людської діяльності. Предметне середовище, в якому діє людина, являє собою багатоманітні предметні формотворення людської культури, в яких акумульовано людський досвід минулих поколінь. Ці створені минулою дією людини предметні передумови є основою історичного процесу. Історично сформовані соціокультурні програми, що акумулюють соціальний досвід, визначають людську діяльність. Змінюючи природну і соціальну реальність, людина змінює себе саму. Отже, людська діяльність має подвійний результат: перетворення зовнішньої реальності і самого діяча, тобто мова йде про співпадіння зміни обставин і самозміни. Іншого способу самозміни не існує. Індивід може змінити самого себе, лише тоді, коли він виразить себе назовні, діяльнісно опредметнить себе, незалежно від форм опредметнення (чи то є форма предметів духовної культури, моральнісний вчинок або виробнича діяльність). Діяльність є самореалізацією суб'єкта тому, що в ній особа завжди перебуває у сфері вибору можливостей. Знання, що є у складі передумов діяльності, не може вичерпати собою всіх її умов і обставин. Тим не менш, життя потребує все-таки від суб'єкта прийняття рішень, хоча він поінформований неповно про ситуацію дії. Тому в своїй діяльності суб'єкт змушений спиратися не тільки на знання, але й на цілий ряд інших духовних регуляторів, що виражають відношення людини до світу, його "релігійно-

художньо-духовно-практичне освоєння світу" (К. Маркс). Якби діяльність була тільки реалізацією знання, то вона не була б самореалізацією суб'єкта.

Отже, діяльність характеризується не тільки активністю, що спрямована на перетворення предметного світу, але вона є також детермінантом самореалізації людини. Саме остання характеристика є головною особливістю людської діяльності. Положення про те, що лише виражаючи себе назовні (опредметнюючи) людина може змінити себе – це головне в філософському трактуванні діяльності. Отже, поняття "предметна" орієнтує не тільки на те, що діяльність розширює простір освоєного світу, збільшує, так би мовити, суму пізнаних речей, об'єктів, але й, що є важливим, на те, що діяльність постійно розкриває сховані потенції самої людини, тобто розпредметнює самого суб'єкта, який має внутрішню глибину і багатомірність.

В науковій літературі 70-х років минулого століття відбувалась дискусія з приводу аналізу діяльності як суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних відносин. Схема "суб'єкт – об'єкт" відображає відношення людини до предметів зовнішнього світу, схема "суб'єкт – суб'єкт" – відношення до інших людей. Значення загальної схеми діяльності – "суб'єкт – перетворення – об'єкт – суб'єкт – об'єкт" було розкрито в роботах О.М. Леонтьєва [133,134]. Суб'єкт за Леонтьєвим, – індивід, об'єктом може бути і матеріальний і ідеальний предмети, "перетворення" – будь-яка дія з об'єктом. Мотив діяльності є системотворчим фактором системи діяльності. У схемі "суб'єкт – об'єкт" представлено прагнення відобразити, яким чином діяльність суб'єкта детермінується світом об'єктів і яке місце вона займає в цьому світі. Якщо прийняти дану схему в якості умови пояснення сутності предметної діяльності, то у тіні залишається зворотній процес – розпредметнення, збагачення суб'єкта в процесі діяльності.

Не дивно, що Б.Ф. Ломов назвав таку схему однобокою. На його думку, аналіз суб'єктно-об'єктних відносин, які виявляються в індивідуальній діяльності, не є достатнім. Щоб їх розкрити, потрібно звернутись до спілкування. "Соціальне буття людини включає її відносини не тільки до предметного світу (природного і створеного людством), але й до людей, з якими ця людина вступає в прями чи опосередковані

Розділ 1. Методологія як система принципів і способів організації та побудови теорії соціалізації особистості

контакти. В своєму індивідуальному розвитку людина оволодіває тим, що створено людством не тільки через діяльність, але й завдяки спілкуванню" [140, с. 37.]. Результатом дискусії стала пропозиція синтезувати обидві схеми в таку: "суб'єкт – об'єкт – суб'єкт", в якій ніби-то долається одностороннє відображення діяльності.

У 80-х рр. минулого століття набула поширення також дискусія з приводу співвідношення категорій "діяльність", "спілкування", "суспільні відносини". Отримала розповсюдження точка зору розширеного тлумачення діяльності, коли спілкування і суспільні відносини зводяться до діяльності. Якщо з цим погодитись, то окрім категорії діяльності ніякої іншої у поясненні людського буття не потрібно. Проте це суперечить реальності, яка свідчить про значення великої кількості факторів розвитку людини. Наукові дослідження доводять велике значення мови і спілкування як необхідних факторів соціалізації особистості. Доволи значущий матеріал, який підтверджує статус категорії спілкування, дає сучасне вивчення первісного суспільства (Б.Ф. Поршнев, В.П. Алексєєв та ін.).

В дискусії про співвідношення категорій "діяльність", "спілкування", "суспільні відносини" знайшло відображення різне тлумачення категорії діяльності. Е.Г. Юдін звертав увагу на важливість розрізнення діяльності як предмета дослідження і як пояснювального принципу [278]. Діяльність як пояснювальний принцип є універсальним принципом аналізу будь-яких явищ, що пов'язані з людиною як активним діяльним суб'єктом, бо історія – це не що інше як діяльність людини, яка має свої цілі. В цьому сенсі принцип діяльності є універсальним ключем до вирішення наукових проблем, які пов'язані з вивченням людини. Якщо розглядати діяльність як предмет дослідження, то, не дивлячись на те, що вона не відділена від свого суб'єкта, тим не менш людина в той же час може робити діяльність предметом своєї свідомості, і в цьому випадку вона немов би відділяє її від себе. В цьому аспекті діяльність може розглядатись поряд зі спілкуванням, суспільними відносинами і культурою, хоча в реальній дійсності вони існують у єдності.

Стосовно застосування принципу діяльності до дослідження процесу соціалізації особистості, то його застосовують в обох значеннях: і як

пояснювальний принцип і як предмет аналізу. Виходячи із розуміння діяльності як пояснювального принципу, процес соціалізації досліджується в зв'язку з активністю людини. Відділяючи діяльність від процесу соціалізації і роблячи її предметом дослідження, вона розглядається як фактор соціалізації.

З позицій принципу діяльності соціалізація розуміється як інтегруючий діяльнісний процес, особливості якого визначаються самим суб'єктом, який виступає активним агентом цього процесу. Людина як продукт суспільства, не пасивно протистоїть йому, а активно взаємодіє з ним. Як саме суспільство творить людину, так і вона творить суспільство. Людина, змінюючи оточуючу дійсність, змінює і саму себе. Сама проблема соціальної детермінації і активності особистості з позицій принципу діяльності розглядається не як механічне поєднання самостійних протилежних процесів, а як єдиний процес формування і розвитку особистості, де соціальна детермінація і активність самої особистості є взаємозв'язаними його аспектами, а діяльність індивіда є необхідною умовою формування його особистісних якостей.

1.2.2. Система "Людина – світ" як філософський принцип дослідження соціалізації особистості

Не дивлячись на те, що дослідники проблеми соціалізації особистості аналізують її в різних контекстах, майже всі вони в своїх дослідженнях дотримуються парадигми "Людина – світ", відповідно з якою Людину потрібно розглядати у єдності з її Світом. Людина протистоїть зовнішній реальності не як чиста свідомість або ізольований індивід, а як організована спільнота. Тому сутнісні властивості індивіда базуються на його формах життєдіяльності і відносинах з Іншими. Свою соціальність людина не отримує у подарунок від Природи, а формує її в надрах інтеріндивідної взаємодії, яка організується як система культурно-історичних відносин. Історія цих відносин є історією самої людини, шляхом її саморозвитку. Тому світ людини – це є сформована нею відповідно з її цілями і потребами система культурно-історичних відносин, яка узгоджена з індивідом відповідно з його здібностями, практичними і духовними можливостями. Як писав В.П. Іванов, "Світ є предметною

дійсністю (природною, суспільною і духовною), структурованою відносно практично-суспільного способу людського буття, яка перетворюється і організується суспільною людиною у об'єктивну умову власного розвитку... Світ – це не що інше, як "людський світ"... , його межі – у способі заданості людині, його умови буття – людське значення і смисл." І далі: "Світ – це соціалізована предметна дійсність, будова якої підпорядкована суспільно-практичним закономірностям. Людський світ має свою архітектоніку, його організовано у світопорядок, який завжди орієнтовано на людину, будується навколо неї" [158, с. 32].

У вітчизняній науці проблема співвідношення людини і світу розроблялась рядом авторів, які обґрунтували принцип, згідно з яким людина і світ вступають у взаємодію, утворюють особливу онтологічну реальність, бо людина "продовжена в світі". Вперше обґрунтував принцип системного зв'язку людини зі світом С.Л. Рубінштейн, який в монографії "Людина і світ" (1973), розглядаючи світ і людину у співвідношенні один з одним, висловив думку про взаємопроникнення людини в світ і світу в людину. Він показав, що людина і світ – це єдина система, в якій людина є системотворчим компонентом. С.Л. Рубінштейн визначає поняття "світ" як сукупність речей і людей, в яку включається те, що відноситься до людини і до чого вона відноситься за своєю сутністю, що може бути для неї значимим, на що вона спрямована" [216] . З цього визначення випливає, що взаємодію людини і світу визначає параметр значимості. Людина не вступає у взаємодію з об'єктами, яких вона не сприймає. Щоб успішно взаємодіяти з різними сторонами світу, людина повинна адекватно їх сприймати.

Поняття "світ" є ключовим у екзистенціальній філософії і психології. Сутність людини в цій парадигмальній системі трактується як "існування-людини-в-світі". Світ тут – це просторово-часовий континуум особистісного становлення. Це не простір в його фізичному розумінні. Це, скоріше, час існування – становлення єдиної субстанції (Я в світі, світ в мені, Я – це і є Світ, а Світ – це просто моє життя). З цього випливає, що світ – це є відносини людини. Людина не відображає, а інтерпретує, і не присвоює світ, вона його формує. Як пише з цього приводу Р. Мей, "Світ – це структура значимих відношень, в яких існує

людина, і в створенні яких вона приймає участь" [156, с. 157]. В цьому смислі відносини людини – це просто відносини з іншим світом, тобто з іншою людиною, яка теж є світ. Отже, ставиться питання про взаємодію людини з Іншими. Таким чином, світ людини – це відображені, трансформовані світи інших людей. Екзистенціальна традиція виділяє три форми світу: "світ Я", "світ Іншого", "світ відносин Я і Інший"

Аналогічну думку можна бачити у багатьох прибічників екзистенціалізму. Так, Ж.-П. Сартр в своїй монографії "Буття і ніщо" (1949) говорить про три форми людського буття: "буття в собі", "буття для себе" і "буття з іншим". Людське життя отримує смисл тільки тоді, коли воно відбувається "перед лицем Іншого". Вплив Іншого стимулює розвиток соціальних властивостей, які притаманні тільки людині. Взагалі, згідно Сартру і його однодумцям, вплив Іншого – найголовніший фактор розвитку особистості.

В роботах сучасних вітчизняних психологів спостерігається тенденція розширення меж життєвих відносин, які входять в структуру категорії "Світ" (відносини людини з природою, культурою), що дозволяє розширити межі уявлень про сферу свідомості людини як відносно самостійне психологічне явище, пов'язане зі взаємодією людини і світу. Людина, відображаючи який-небудь об'єкт, надає йому якогось статусу з його суб'єктивною значимістю. Як пише Л.Я. Дорфман, "життєвий світ – це не тільки світ, в якому живе людина, але й людина, яка створює свій життєвий світ. За таких життєвих установок життєвий світ слід розуміти як взаємовідношення і взаємодію людини і світу, причому детерміновані і людиною і світом" [80, с. 31]. Ф.Є.Василюк, використовуючи поняття життєвого світу, доводить, що головна особливість життєвого світу полягає в тім, що його завжди віднесено суб'єктові, всі його елементи співвідносяться з цілеспрямованою діяльністю суб'єкта. Отже, життєвий світ людини – це її суб'єктивний світ. Свою онтологію "життєвого світу" Ф.Є. Василюк протиставляє гносеологічній схемі "суб'єкт-об'єкт", всередині якої вони жорстко протиставляються один одному. Посилаючись на О.М.Леонтьєва, він пише про фундаментальні відмінності предмета і речі: "Предмет – це не просто річ, що лежить ззовні життєвого кола суб'єкта, а річ, що вже включена в буття як необхідний момент цього буття, уже суб'єктивована самим

життєвим процесом до всякого спеціального ідеального (пізнавального, орієнтовного, інформаційного тощо) засвоєння її [45, с. 84-86].

Людина живе в світі. Вона може сприймати його, наділяючи об'єкти, що мають до нього відношення, різними цінностями і смислами. Надаючи об'єктам оточуючого світу значимість і смисл, людина немов би "виносить" частину себе, своєї сутності, своєї суб'єктності за межі себе самої у світ, наділяючи "собою" його об'єкти. Тому тільки такий світ, з яким вона пов'язана в єдину систему, може знайти відображення в її свідомості. Сприймання будь-якого об'єкту або ситуації, конкретної особи або абстрактної ідеї визначається цілісним образом світу, а цей світ – всім досвідом життя людини в світі, її суспільною практикою. Тому потрібно бачити принципову відмінність між поняттям "світ образів" як окремих чуттєвих вражень, і "образом світу", в якому живе і діє людина. Образ світу є тим постійним і ніколи не зникаючим фоном, на якому виникає будь-яке чуттєве враження і на основі якого останнє тільки-но й може набути статусу складової чуттєвого образу зовнішнього об'єкту. [45, с. 61]. Тим самим образ світу відображає той конкретно-історичний (екологічний, соціальний, культурний) фон, на якому розгортається вся психічна діяльність людини.

Поняття "образ світу" вперше було запропоновано у доповіді О.М.Леонт'єва, яку він зробив у 1975 році в зв'язку з аналізом закономірностей побудови перцептивних образів. Зокрема, він підкреслював, що "в психології проблема сприймання повинна ставитись як проблема побудови у свідомості індивіда багатомірного образу світу, образу реальності" [135, с. 4]. Аналіз проблеми повинен здійснюватись від зовнішнього об'єктивного світу до образу. Це означає, що будь-яка річ первісно дана об'єктивно – в об'єктивних зв'язках предметного світу; що вона – вторинно представлена в суб'єктивності, чуттєвості людини, і в людській свідомості. Світ поза суб'єктом є амодальним. Сенсорні властивості виявляються лише у взаємодії з людиною, залежать від властивостей рецепіруючих органів суб'єкта. В цьому смислі вони модальні, тобто суб'єктивні. Предметний світ, який розглядається як об'єктні зв'язки, є амодальним. Тільки за умови виникнення суб'єкт-суб'єктних зв'язків і взаємодій виникають багатоманітні модальності,

які змінюються від одного виду до іншого. Становлення образу світу у людини – це перехід за межі "безпосередньо чуттєвої картинки". Чуттєвість, чуттєва модальність все більш "знеособлюється". З цього потрібно виходити в психологічному дослідженні соціальності як властивості особистості, яку вона набуває в процесі соціалізації.

Образ світу (уявлення про світ) притаманний людині за її родовою сутністю як носію свідомості. Це уявлення не є раціональною конструкцією, а відображає практичну залученість людини у світ і пов'язано з реальними умовами її суспільного та індивідуального життя. Вмістилищем цього життя, як зауважує Хараши [252, с.3], є не замкнений "внутрішньоіндивідуальний простір, а відкритий простір комунікацій і взаємодій між людьми, по відношенню до якого факти "індивідуальної психіки" виявляються підпорядкованими і похідними. У свідомості суб'єкта цей простір взаємодій опосередковується, трансформується через власну систему життєвих смислів, цінностей і ідеалів, норм і правил, що ним приймаються. Тому життєвий простір людини представлено у свідомості не тільки як відображене і засвоєне, але й як доповнене, а точніше "народжене", створене, сформоване самим суб'єктом відповідно з його життєвими принципами, цінностями й цілями. Точний термін для позначення зв'язку людини і світу знайшли дослідники "первісної свідомості". Зокрема, Леві-Брюль говорить про "співпричетність" людей природній та соціальній дійсності (наприклад, вираженій у колективних уявленнях архаїчних культур). Співпричетність людини своєму життєвому світу є універсальною, і уявлення світу (образ світу) є основою пізнання світу людиною в філогенезі і онтогенезі. Отже, створення людської реальності, яка існує в єдності суб'єкта і об'єкта, відбувається безпосередньо в людських взаємовідносинах, у взаємодії "Я" з "Іншими". На цьому важливо наголосити, бо це є принципом дослідження соціально-психологічних феноменів, зокрема й соціальності, яка створюється у взаємодії людей в процесі соціалізації.

Проблему соціальності як такої, що зумовлено людськими взаємовідносинами, досліджував видатний український філософ В.П. Іванов. Він говорив про те, що спрощеним є висновок відносно того, що у виражених у словесній формі предметних поняттях і категоріях

міститься лише уявлення про підмічені людиною схожі риси і особливості предметів та явищ, які спостерігаються. У дійсності ніхто не може сказати, скільки і яких властивостей з'єднано у змісті такого, наприклад, поняття, як "дерево", як і будь-якого іншого поняття і категорії. Бо зрозуміти – зовсім не означає побачити і помітити дещо особливо-відмінне. Щоб останнє побачити, потрібно уже мати в уявленні те інше, від чого перше відрізняється. Потрібно мати деяке уявлення про світ як внутрішньо розчленованої цілісності і помістити в цю сіть явищ новопридбаний предмет, щоб отримати всю його родовидову і індивідуальну специфікацію. Частина пізнається по цілому, одиничне – по загальному, індивід – по роду. Так само уявлення про світ, яке створено практикою суспільства і засвоєно індивідами, служить, подібно матриці або монтажній схемі, загальною основою змістовного розпізнавання предметних елементів світу як чарунок у загальній мережі [99, с. 19].

Введення поняття "світ людини" дозволяє значно розширити коло досліджуваних психічних явищ, які можуть ставати способами практичної орієнтації людини в оточуючому середовищі. В.В. Петухов [188] показує це, зіставляючи функції понять "образ світу" і "когнітивна мапа" (категорія когнітивної психології) як інструментів дослідження образу міста. В понятті "когнітивна мапа" міська місцевість відображається в таких ознаках як райони, шляхи, вузли, грані та інші характеристики місцевості. Ці характеристики є результатом пізнавальної діяльності суб'єкта. Проте задачі, що виникають перед людиною і виконуються нею в місті, можуть бути і чисто практичними, і професійними, і особистісними, пов'язаними з перебудовою мотиваційної сфери. У вирішенні таких задач міська місцевість зі всіма її географічними та іншими характеристиками є і самою собою, і "чимось іншим", тобто полем матеріальної і психічної роботи суб'єкта, застосуванням ним різних засобів уявлення цієї місцевості. Важливим тут є те, що в це уявлення міста включено самого суб'єкта, який вирішує певні задачі. Так, при вирішенні своїх професійних задач робоча мапа одного й того ж самого міського району буде відрізнятися, наприклад, у листоноші і таксиста. У разі рішення задач особистісних (скажімо, в літературній творчості) відмінності уявлень

одного й того ж міста у творах різних письменників визначаються психологічними особливостями мотиваційної, емоційної сфер героїв кожного з них. Зрозуміло, що психічну реальність, яка стоїть за такими уявленнями як "Петербург Достоевського", "булгаківська Москва" можна віднести не до "когнітивних мап", а скоріше – до образів міста, в яких вплетено особистісні особливості суб'єктів – творців цих образів. В образі світу, як зауважував О.М.Леонтьєв, "об'єктивний світ людини відкривається ще в одному вимірі – це "п'ятий квазивимір" – смислове поле, система значень. Факт полягає в тім, що коли я сприймаю предмет, то я сприймаю його не тільки в його просторових вимірах і в часі, але і в його значенні". І далі: "Природа значення не тільки в тілі знака, і не у формальних знакових операціях... Вона – у всій сукупності людської практики, яка в своїх ідеалізованих формах входить у картину світу" [134, с. 188].

Отже, проблема взаємозв'язку індивідуального і надіндивідуального у загальнофілософському плані розв'язується як зняття суперечності єдиної системи "Людина – Світ". Індивідуальне пов'язано з надіндивідуальним так, що перше зорієнтовано на інтеріндивідну взаємодію, а останнє – залежить від індивідуального і виявляється в ньому. Філософський принцип єдності Людини і Світу спрямовує дослідження процесу соціалізації особистості в інтеріндивідній парадигмі, яка полягає в тім, що інтрапсихічне життя індивіда детерміновано впливами інших людей, а інтерпсихічне, як сукупний суб'єкт, належить не окремим індивідам, а виходить за їх межі, в інтеріндивідний простір. Саме цей простір, який утворюється в результаті взаємодії особистості з Іншими людьми визначає процес її соціалізації.

1.3. Спеціальні теоретико-методологічні концепції дослідження соціалізації особистості

Реалізація філософських принципів, їх конкретизація стосовно предмету дослідження процесу соціалізації – це вже **спеціальна (часткова) методологія**. В ній знаходять застосування результати філософського пізнання, які відіграють важливу функцію загального

Розділ 1. Методологія як система принципів і способів організації та побудови теорії соціалізації особистості

спрямування та орієнтації пізнання відповідно до конкретних життєвих проблем процесу соціалізації. В теорії соціалізації практичне застосування певних філософських принципів відбувається за умови адаптації цих принципів до системи понять, що відображають процес соціалізації. В спеціальній методології теорії соціалізації філософські принципи певним чином конкретизуються, модифікуються відносно специфіки об'єкта дослідження.

Як уже наголошувалось, системи наукових принципів, які є характерними для певної методології, змінюються з часом. Це пов'язано з розвитком суспільства і науки, боротьбою і співдружністю теорій, зміною парадигм. Історія науки характеризується багатоманітністю методів дослідження, що сприяло отриманню великої кількості знань. Ці знання у систематизованій, узагальненій формі представлено у вигляді законів, теорій, конструкцій і складають основи фундаментальних наук. Головним на сьогодні у розвитку науки є те, що в ній виразна тенденція до багатоаспектності дослідження предмету пізнання. Це означає, що не може існувати єдиної теорії, яка б претендувала на об'єктивність істини. Сучасна методологія повинна враховувати плюралізм точок зору, в якому знаходить відображення дослідження різних сторін об'єкту. Тому на сьогодні мають право на існування різні методології, або принцип методологічного плюралізму. Не можна не погодитись в цьому відношенні з видатним українським психологом М.М.Слюсаревським, який пише: " Головним сьогодні є те, що у психологічній науці виразно окреслюється тенденція переходу від протистояння різних теорій, пошуку відмінностей між ними, до виявлення точок дотику, визначення "зон релевантності" кожної з теорій, інакше кажучи, бере гору принцип методологічного плюралізму. Тільки на цій основі й можна буде вибудувати згодом рамкову систему загальноновизначених методологічних принципів, специфічних власне для соціальної психології" [183,с.59].

Принцип методологічного плюралізму проголошує рівноправність різних конкретно-наукових принципів у аналізі певних наукових завдань. Методологічний плюралізм генетично походить від гносеологічного плюралізму і спирається на концепцію конвенціоналізму, яка найбільш розроблена в неопозитивізмі (Р.Карнап, К.Поппер, Л.Вітгенштейн).

Принцип методологічного плюралізму лежить в основі концепції множинності істин сучасної філософської концепції постмодерну, яка спирається на положення про те, що жодна наукова теорія не може претендувати на монопольне пізнання істини. В цьому плані не можна не погодитись з тим, що принцип методологічного плюралізму стає важливою умовою реалізації принципу об'єктивності наукового пізнання під кутом зору розглядання його як наближення до істини завдяки взаємодії різних парадигм і теорій, що передбачає їх взаємодоповнювальність [183, с. 56].

Методологічний плюралізм в дослідженні процесу соціалізації особистості впливає з його різноаспектності та різнорівневості, що пов'язано з чисельністю відносин людини і світу. Такі авторитетні і фундаментальні теорії як культурно-діяльнісна, психоаналіз, гуманістичні теорії особистості, в руслі яких досліджується проблема соціалізації особистості, мають неперевершені результати і важливі висновки щодо закономірностей цього процесу. З позицій зазначених теоретичних концепцій аналізуються певні сторони особистості людини. Аналізуючи рушійні сили існування особистості, З Фрейд підкреслював фундаментальне вихідне значення сексуального інстинкту, А. Адлер – волі до влади, А. Маслоу – прагнення до самореалізації. Кожна концептуально-теоретична модель особистості створена на основі певної і своєрідної логіки наукового підходу: своя логіка в психоаналізі, своя – в гуманістичній психології, своя – в теорії діяльності. Принципи цих персонологічних концепцій можуть застосовуватись в теорії соціалізації як такі, що пояснюють цей процес з різних його сторін. Отже, багатогранність та складність процесу соціалізації передбачає необхідність розглядання його в різних ракурсах. З розроблених в психології методологічних концепцій, які застосовуються в аналізі соціалізації особистості, зупинемось детальніш на деяких з них.

1.3.1. Культурно-діяльнісна концепція дослідження соціалізації особистості

У різних підходах до аналізу соціалізації ми стикаємося з тим, що характерні для них питання, судження та висновки формуються в системі категорій культури. І це не випадково, оскільки саме культура є

тим феноменом, який уособлює соціальний характер життя людей. Традиції розглядання реальності в будь-якому виявленні з позицій культури було закладено німецькою класичною філософією. Перші кроки такого розуміння реальності зробив Е. Кант, а Фіхте вперше вивів діяльність в ранг визначальної основи культури, розглядаючи суб'єкт ("Я") як чисту самодіяльність, як вільну активність, яка створює світ (не-Я).

На прикінці 19 ст. розробка культурно-діяльнісного принципу продовжується в філософських напрямках, в яких робиться акцент на міжособистісних (загальнолюдських) компонентах культури, які виступають як регулятиви діяльності та її спрямованості (баденська школа неокантианства з її вченням про цінності, Кассіер та його концепція знакових структур). В концепціях діяльності і культури виявляється той аспект аналізу проблеми соціалізації, в якому об'єктивні і суб'єктивні умови формування особистості предстають, по-перше, комплексно, а, по-друге, як ті форми включення індивідів в діяльнісне освоєння культури, які формують соціальні якості людини. Аналіз культури в зв'язку з діяльністю людини отримав широкого визнання. Автори концепцій культури, намагаючись теоретично осмислити властивий культурі активний процесуальний характер, звертають увагу на людську діяльність як важливий фактор виникнення і розвитку культури і тим самим включають людину в предметну галузь вивчення культури.

Особливістю досліджень соціалізації в рамках культурно - діяльнісного підходу є те, що різні наукові дисципліни, які займаються цим питанням, не дивлячись на відмінність задач, які ними вирішуються, виявляються сумісними в тому плані, що в центрі їх уваги виявляється одна й та ж сама проблема – це діяльність людини зі засвоєння культури.

Задача досліджень універсальних характеристик особистості в рамках культурно-історичної методології була поставлена ще на початку становлення наукової (експериментальної) психології. Ця задача вирішувалась на шляху пошуків методів дослідження, які б включали культуру суспільства. В зв'язку з цим слід зазначити, що засновник експериментальної психології В. Вундт підкреслював, що психологія складається з двох частин, кожна з яких співвідноситься з різними рівнями людської свідомості і підпорядковується своїм власним законам

та використовує свої власні методи. При цьому В.Вундт вважав дуже важливим у психологічних дослідженнях вирішення задачі проникнення культури в психологічні процеси. З точки зору В. Вундта експериментальному дослідженню піддаються елементарні психічні функції людини (дані чуттєвого досвіду і конкретних простих реакцій). Вищі психічні функції, що виникають в результаті злиття і примноження елементарних функцій, і простираються за межі індивідуальної свідомості (їх В.Вундт назвав *Völkerpsychologie*), не можуть бути досліджені лабораторними методами. Дослідження цих функцій потребує застосування методології, яка охоплює історичний розвиток, і враховує роль суспільного життя у породженні специфічних людських форм свідомості. Останнє означає, що психологія особистості є генетичною психологією у повному розумінні цього слова.

Всупереч ідеї В. Вундта про психологію, що включає культуру і психічні функції в предмет свого дослідження, розвиток психологічних знань в ХХ ст. йшов у двох напрямках. З одного боку, психологи широко стали застосовувати експериментальний метод як критерій науковості дисципліни. Експериментальний метод, доповнений психометричними тестами і стандартизованими опитувальниками, став використовуватись для вивчення всіх психологічних функцій. З другого боку, в дослідженнях людських форм свідомості було абсолютизовано примат суспільного життя (Е. Дюркгейм, Л. Леві-Брюль). Проте, ці дві лінії історії розвитку психології є логікою досліджень людських форм свідомості, особливістю яких є те, що вони опосередковані загальними культурними символами. Про це вже наголошує Ж. Піаже на початку своєї діяльності, коли він говорить про те, яким чином організація відносин між поколіннями в примітивних культурах може стимулювати розвиток самостійного морального судження. Було поставлено питання про специфічність методів дослідження психічних феноменів, які створюються суспільним характером людського життя і передбачають взаємодію багатьох індивідуальних свідомостей.

Результати пошуків специфічних методів дослідження культурних факторів розвитку особистості найбільш виявились в кросс-культурних дослідженнях, в яких культура стала спеціальною темою дослідження

(М. Мід, М. Сегалл, Д. Беррі, П. Дасен, А. Портінга та ін.). Проте, в цих дослідженнях культурі надається статус незалежної змінної. Більшість кросс-культурних досліджень в середині ХХ ст. було здійснено в рамках біхевіоризму. Згідно з останнім, різний культурний досвід орієнтує людей, які належать до даних культур, на різні стимули. Люди, відповідно, освоюють різні типи реакцій. Загальна сукупність такої засвоєної поведінки в даний час і в даному місці слугує в якості робочого визначення культури в цих дослідженнях. Оскільки ці дослідження виконувались в етнографічному ключі, то в них використовувались головним чином методи етнології.

Роль кросс-культурних досліджень в розвитку соціалізації особистості полягає в тім, що вони з усією гостротою ще раз наголосили на: по-перше, необхідності дослідження особистісних характеристик людини в єдності з історичними системами форм культури суспільства, а, по-друге, на потребі специфічних методик для дослідження вищих психічних функцій людини, що опосередковуються суспільною взаємодією індивідів в певному культурному середовищі. Застосування методів етнографії, фольклористики, лінгвістики в кросс-культурних дослідженнях показало їх ефективність на шляху пошуків специфічних методик дослідження соціалізації особистості. Проте і досі проблема спеціальних методик дослідження соціалізації залишається не розв'язаною.

Найбільше в цьому плані зроблено вітчизняною культурно-історичною школою, в рамках якої було застосовано експериментально-генетичний метод дослідження вищих психічних функцій (свідомості). З точки зору цього методу необхідно досліджувати кожну форму культурної поведінки як історичну форму, тобто як процес складної зміни самого типу розвитку. Розвиток – це процес формування особистості, який здійснюється через виникнення на кожному етапі нових якостей, специфічних для людини і підготовлених всім попереднім ходом історії, але не існуючих у готовому вигляді на більш ранніх етапах розвитку. У людини немає вроджених форм поведінки в середовищі. Її розвиток відбувається через присвоєння форм і способів діяльності, які вироблені історією людства (культурою).

Культура суспільства – це досвід людства, в якому фіксуються результати діяльності людей в узагальненому, сутнісному значенні. Цей досвід об'єктивовано, опредметнено як у предметно-речових формах,

так і в формах соціальних відносин, видах спілкування, способах діяльності. В реальності людина існує в двох сферах: речовому світі і духовному. Речовий світ – це предмети або продукти діяльності людини, в яких об'єктивовано психічні особливості, що визначають ступінь розвинутості самої людини. Духовний світ – це психічні особливості людини, в яких репрезентовано її речовий світ. Речовий і духовний світи людини існують в єдності і суперечності, в результаті розв'язання якої забезпечується рух історії і розвиток людини. Разом ці два світи складають світ людини, або культуру, яка віддзеркалює ступінь розвитку людства і самої людини. Кращі досягнення людства, що акумульовано в культурі суспільства, передаються від покоління до покоління, від однієї людини до іншої людини в процесі соціалізації. Людська діяльність перетворює не тільки оточуючий світ, але й самих її учасників. Іншими словами, в процесі своєї соціальної діяльності люди творять один одного. Цей процес, що безперервно відбувається в суспільному житті, описується поняттям "культура". В результаті засвоєння людиною культури суспільства формується культура особистості, яка є особистісним світом людини, в якому віддзеркалюється ступінь її особистісного розвитку. Ці ідеї знайшли розвиток в роботах Л.С. Виготського, А.Р. Лурії, О.М. Леонтьєва, які розглядали становлення людини, розвиток її особистісних якостей на основі принципів створеної ними культурно-історичної концепції, центральна теза якої полягає в тім, що структура і розвиток психічних процесів людини створюється її предметною діяльністю, яка опосередкована культурою суспільства в її історичному розвитку.

Відкриттям Л.С. Виготського, яке пов'язано з експериментальним дослідженням вищих психічних функцій, є поняття зони найближчого розвитку. Зона найближчого розвитку – логічний наслідок закону становлення вищих психічних функцій, які формуються спочатку в сумісній діяльності, у співпраці з іншими людьми і настирливо стають внутрішніми психічними процесами суб'єкта. Л.С. Виготський формулює "загальний закон культурного розвитку" так: "Всяка функція в культурному... розвитку дитини з'являється на сцену двічі, в двох планах, спочатку – соціальному, потім – психологічному; спочатку між людьми,

як категорія інтерпсихічна, а потім всередині дитини, як категорія інтрапсихічна. Це стосується однаково довільної уваги, логічної пам'яті, утворення понять, розвитку волі... але, певна річ, перехід ззовні всередину трансформує сам процес, змінює його структуру і функції. За всіма вищими функціями, їх відношеннями генетично стоять соціальні відношення, реальні відношення людей" [50, с. 145].

Отже, культурно-історична психологія підкреслює значення двох різних рядів розвитку особистості: одним з цих рядів є, за визначенням Л.С. Виготського, натуральний ряд розвитку, а другим – культурний ряд розвитку. Цей другий ряд розвитку є дуже важливим фактором розвитку особистості.

Закон єдності культурно-історичного і індивідуально-психічного яскраво виявляється у явищі сенситивних періодів розвитку дитини, про яке писав Л.С. Виготський. Мова йде про так звані періоди підвищеної сприйнятливості дитини до зовнішніх впливів, особливо до впливів процесу навчання і виховання, тобто соціально-культурного формування інтелекту і особистості. Природа сенситивних періодів являє собою типове виявлення конвергенції природного і культурного в розвитку дитини, сплетіння органічного і культурно-соціального рядів в її цілісному психічному розвитку. В цьому сплетінні виразно виявляється детермінація індивідуального розвитку соціальними факторами культури суспільства.

Культурно-історична теорія проголошувала невід'ємною і обов'язковою частиною дослідження процесу формування особистості вивчення оточуючої соціальної практики. Відповідно до цього підкреслювалось, що якщо ми хочемо змінити спосіб діяльності людей, нам необхідно впливати на ситуації, в яких ця діяльність здійснюється. Основою такої методології є положення Л.С. Виготського про те, що в розвитку особистості інтерпсихічне (взаємодія між людьми) випереджає інтрапсихічне (внутрішні психічні процеси) і створює умови для нього. Отже, центральна теза культурно-історичної школи полягає в тому, що структура і розвиток психічних процесів людини породжується культурно опосередкованою практичною діяльністю, яка історично змінюється.

Можна виділити наступні основні положення культурно-історичної теорії.

1. Опосередкованість розвитку психіки артефактами.

Поняття артефакт перейшло в психологію з антропології, де воно означає матеріальний об'єкт, який виготовляється людиною. Це поняття широко використовується в західній культурно-історичній психології (М. Коул), де воно визначається як продукт історії людства, що включає ідеальне і матеріальне. Як синонім цього поняття у вітчизняній літературі поширеним є "знаряддя праці". В процесі культурно-історичного розвитку людина створила багато різноманітних знарядь. Всяка психічна функція в своїй генезі має дві форми: вроджену і набуту, або культурну. Перша детермінована біологічно, а друга зумовлена історично і опосередкована артефактами (знаряддями). Отже, вихідна посилка культурно-історичної школи полягає в тому, що психічні процеси людини виникають одночасно з новими формами поведінки, в якій люди змінюють матеріальні об'єкти, використовуючи їх як засіб регулювання своїх взаємодій зі світом та між собою. Спочатку знаряддя виступають як засоби управління поведінкою інших людей і лише потім перетворюються для індивіда в засоби управління самим собою.

2. Історичний розвиток.

Людина не тільки виготовляє і використовує знаряддя, але й організує відтворення уже створених раніше знарядь в кожному новому поколінні. Стати культурною істотою і організувати такі умови, щоб і інші ставали культурними істотами – це тісно пов'язані аспекти єдиного процесу, який називається "становленням культури". Завдяки цієї форми діяльності ми живемо від народження до смерті у світі людей і речей, які створено і передано нам попередньою людською діяльністю. Культура з цієї точки зору є цілісною сукупністю артефактів, що накопичено соціальною спільнотою в ході її історичного розвитку. У своїй сукупності накопичені спільнотою артефакти-культура можуть розглядатися як специфічний для виду *homo sapiens* фактор людської відмінності. Це є "історія в сучасності". Здатність розвивати її в сучасному середовищі і забезпечувати відтворення в наступних поколіннях складає відмінну рису людського роду.

3. Практична діяльність

Практична діяльність як одне з основних положень культурно-історичної теорії полягає в тому: що розуміння і аналіз психічних функцій людини повинно ґрунтуватись на її повсякденній діяльності. Саме в предметній діяльності люди освоюють ідеальний і матеріальний історично-культурний досвід попередніх поколінь.

З викладених положень культурно-історичної теорії випливає, що історичне накопичення артефактів, а також їх включення в діяльність означає соціальну природу людського буття. Як стверджував у 1929 р. Л. Виготський, формулюючи "загальний закон культурного розвитку", всі засоби культурної поведінки (артефакти) за своєю сутністю є соціальними. Вони також соціальні за походженням і розвитком.

Культурно-діяльнісна методологія в дослідженні соціалізації особистості зміщує акценти з опису зовнішнього середовища людини та характеристик її духовного світу на визначення системи формотворень людини. Ця система являє собою певну сукупність культурних форм, яку повинен послідовно засвоїти індивід завдяки своїй діяльності протягом свого життя, сформувавши необхідні якості, що дають йому можливість включитись у життя суспільства.

Розуміння сутності культури як формотворення людини знайшло найбільш переконливе обґрунтування в роботах вчених Київської школи філософів культурологічного напрямку (В.Л. Шинкарук, В.П. Іванов, Є.Г. Табачковський та ін.), які здійснені в рамках діяльнісної концепції культури. Автори цієї концепції розглядають культуру як найважливіший фактор становлення людини і особистості, підкреслюючи, що не тільки неможливо зрозуміти процес соціалізації, не пов'язуючи його з культурою, але й – деякі суттєві особливості культури, які виявляються тільки в цьому аспекті їх дослідження. Зокрема, культура виявляється як система форм, що акумулює в конкретно-історичній діяльності людей всезагальні способи діяльності і спілкування, являючись таким чином, системою формотворення людини, забезпечуючи становлення людської особистості.

В світлі культурно-діялісного принципу виявляється важливим застосування в теорії соціалізації таких понять як "світ людини", "спосіб

життя", "стиль життя особистості". Система цих понять, які застосовуються в контексті культурно-діяльнісного підходу, дозволяє на різному рівні конкретності виявити єдність об'єктивного – суб'єктивного, зовнішнього – внутрішнього, соціально – загального і індивідуально-особливого у формуванні особистості. Так, в культурно-діяльнісному контексті поняття "світ людини" означає те, що всі відносини людей і відносини речей інтегруються в особливий цілісний світопорядок, в якому людина є активним і смислотворчим началом. Людина так органічно вплетена в "світ людини", що виключення із нього означає для неї втрату людського. А тому неможливо розглядати соціалізацію поза "світом людини" яким детермінується процес формування особистості. Поняття "культура", відображаючи людський світ в контексті історичного розвитку і з точки зору конкретних можливостей, здібностей, які має людина на певному історичному відрізку часу, відбиває момент конкретної-історичної зумовленості соціальної детермінації особистості. Ще більш конкретний рівень соціальної детермінації розвитку особистості відображено в категоріях "спосіб життя", "стиль життя особистості". Категорія "спосіб життя" виражає певну якість життєдіяльності, що визначає конкретний спосіб оволодіння індивідами культурою, особливості якої визначаються соціально-економічним рівнем соціуму. Поняття "стиль життя" утворюється на іншому рівні узагальнення, на рівні одиничного і індивідуального, і характеризує способи і форми життєдіяльності індивідів, які вибираються останніми в межах існуючої соціальної ситуації.

Побудована на засадах культурно-діяльнісного підходу система понять "світ людини", "спосіб життя", "стиль життя особистості" дозволяє глибше зрозуміти соціалізацію як процес, що пов'язано зі зміною суб'єкта діяльності; досліджувати процес соціалізації, по-перше, як самотворення людини, а, по-друге, у співвіднесенні його з конкретно-історичними формами культури.

В останні десятиріччя з'являється все більше розробок, які використовують поняття "культурна психологія". Цей термін вперше застосував американський психолог Стефан Тулмін. Виказуючи незадоволеність розвитком психології і соціальних наук, аналізуючи труднощі в кросс-культурному підході, він закликав психологів вернуться

Розділ 1. Методологія як система принципів і способів організації та побудови теорії соціалізації особистості

до ідеї В. Вундта про *Volkerpsychologie*, назву якої він переклав як "культурна психологія". Основна ідея культурної психології полягає в тому, що не існує ніякого окремого самостійного культурного середовища, незалежного від особистостей. Будь-яка людина отримує свою суб'єктивність і індивідуальне психічне життя, здобуваючи і використовуючи смисли і їх можливості в соціокультурному середовищі.

Головними характеристиками культурної психології є наступні. Культурна психологія підкреслює, що будь-яка дія опосередкована контекстом. Вона наголошує на важливості "генетичного метода", який включає історичний, онтогенетичний та мікрогенетичний рівні аналізу. Культурна психологія підкреслює, що психіка виникає у сумісній опосередкованій діяльності людей і визнає центральну роль інтерпретації. Культурна психологія виходить з того, що індивіди є активними суб'єктами свого розвитку, однак їх дії в конкретному середовищі не зовсім визначаються їх власним вибором. Вона прагне побудувати свій аналіз на подіях повсякденного життя і спирається на методи гуманітарних соціальних а також біологічних дисциплін.

Наукові дослідження в предметному полі культури дають підстави для осмислення проблем соціалізації в системі категорій культури, в якій культура уособлює діяльнісний соціальний характер життя. Тому надто важливим є аналіз тих рівнів системи форм культури, засвоєння яких необхідно індивіду, щоб здійснювався процес його соціалізації. Оскільки ця система форм культури сприймається людиною неоднаково у різні вікові періоди її життя, то виникає проблема засобів засвоєння культури, характерних для різних вікових періодів, а також проблема формотворчих особливостей самих форм культури на різних етапах життєдіяльності людини.

Отже, культурно-діялісна концепція соціалізації, розглядаючи процес формування особистості у всій його повноті, охоплюючи весь життєвий шлях людини як цілісну систему способів діяльності, завдяки яким відбувається включення індивідів в життя суспільства, виконує методологічну функцію для методик, програм та практичної діяльності виховної роботи з підростаючим поколінням, орієнтує практику на те, що головним у виховному процесі є цілеспрямована організація всього

життєвого шляху індивідів, організація форм і засобів їх успішного включення у діяльнісне оволодіння культурою суспільства. Причому ефективність процесу соціалізації досягається завдяки послідовному освоєнню індивідами систем формотворень культури, що відповідають віковим стадіям життєдіяльності людини.

1.3.2. Генетична психологія як методологія дослідження соціалізації особистості

Як вже зауважувалось, проблема соціалізації особистості досліджується з різних методологічних позицій, які застосовуються для отримання наукових знань, що відображають різні сторони цього багатоаспектного феномену. Можливості будь-якої методологічної концепції, логіку її дослідження зумовлено певним рівнем розвитку науки та потребами історичного часу. Персоналогічні теорії, які виникали в різні часи і виконували функцію спеціальної методології дослідження соціалізації, представляючи цей процес з якоїсь певної сторони розвитку особистості, тим не менш виходили з однакових принципів (принцип системності, принцип історизму, принцип діяльності, принцип рефлексивності, принцип об'єктивності, принцип суб'єктності), підтверджуючи тим самим їх всезагальність та обов'язковість дотримання у дослідженні феномену соціалізації, а також утворюючи ідею цілісності особистості. Ця ідея знайшла втілення в генетичній методології дослідження соціалізації, яка дає можливість представити різноаспектний, багатогранний процес соціалізації в єдності його сторін, а також пояснити джерела його цілісності.

Генетична концепція особистості, яка стисло викладена С.Д. Максименком в його неперевершеній праці "Гене́за існування особистості" (2006), виходить із визнання єдності людської природи, складності структурованості особистості, динамізму і розвитку особистості. Головним в ній є визначення вихідної рушійної сили розвитку особистості, якою є нужда як енергетично-інформаційний феномен.

Категорія нужди є центральною в генетичному методі, який розроблено С.Д. Максименко. Через цю категорію в генетичній психології розкриваються механізми розвитку особистості та його джерела. "Нужда

розглядається нами, – пише С.Д.Максименко, – як всеохоплюючий напружений стан біосоціального ества, яке спрямовує його активність – життя. Природа нужди являє собою вихідну енергетично-динамічну єдність біологічних і соціальних складових людини. За психологічними показниками нужда є особливим базовим станом, динамічною напругою, яка визначає можливість індивіда бути активним протягом всього життя" [149, с. 14]. Категорію нужди виділено вченим на основі проведення логіко-психологічного аналізу робіт класиків психологічної науки. С.Д. Максименко пише: "Якщо проаналізувати всі теорії та експериментальні дані, зокрема, теорії Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, Г.С. Костюка, А. Маслоу, Р. Мея та ін. про причини саморуку, самореалізації, то можна прийти до висновку: між народженим людським індивідом і його мотиваційно-потребовою сферою, яка буде формуватися, первісно існує певна генетично-вихідна одиниця, яка конститує і цей розвиток, і весь взагалі процес прийняття соціальних норм." [149, с. 13]. Нужда як генетичне вихідне відношення конститує особистість, об'єднує і вибудовує психічний світ людини в процесі її онтогенетичного розвитку, створюючи неповторний рисунок, властивий цьому конкретному індивіду.

Генетична методологія побудована на принципах історизму, системності, розвитку, суб'єктності. Докладніше зупинимось на значенні цих принципів в дослідженні сутності процесу соціалізації особистості, його закономірностей а також визначенні окремих категорій теорії соціалізації.

В широкому розумінні "соціалізація" означає процес розвитку соціальності індивіда, завдяки чому він інтегрується в суспільство як особистість. Виникає питання: звідки береться ця соціальність? Відповідь на це питання ми отримуємо, застосовуючи до аналізу процесу соціалізації принцип історизму, який є одним з основних принципів генетичної психології.

Згідно з принципом історизму, сутність психологічного феномену впливає з його вихідного стану. Яким же є той вихідний стан, з якого починається соціалізація особистості? С.Д. Максименко в своїй праці "Гене́за існування особистості" цьому питанню присвячує цілий розділ

– "Особистість починається з любові", – в якому підкреслює, що людська дитина є "унікальним актом співтворчості двох особистостей, двох люблячих людей". Цей акт співтворчості двох, ще до того, як народиться дитина, і буде дійсним початком її соціалізації. Але чому ми вважаємо любов початком особистості? І далі С.Д. Максименко пише: "Ми можемо підсилити тезу: любов є не просто початком особистості, вона існує раніше особистості, і вона породжує (визначає, детермінує) процес її створення (як чуда). Двоє люблячих людей створюють новий світ, нових себе, нове життя. У сумісному піковому переживанні вони створюють на короткий час свій власний, неповторний світ, в якому діють унікальні закони, на основі яких як найбільш напружена, відкрита і відверта точка пікового переживання виникає енергетично-інформаційний феномен - нужда, яка втілюється в нове єство – людську дитину". [149, с. 72-73].

Отже, початок особистості, джерело її соціалізації, закладено у енергетично-інформаційній системі, яка виникає у взаємодії двох люблячих людей як надіндивідний феномен, як щось третє, що стає джерелом соціалізації особистості. "Існує суттєвий зв'язок – пише С.Д. Максименко, – між генезою становлення особистості і практичною реалізацією тих станів, в яких особа може перебувати у наступних періодах свого життєвого шляху" [149, с. 8]. Нужда, породжуючись самим фактом свого історичного існування, втілюється в людському єстві і виходить на новий виток свого існування, тільки опредметившись у новому житті, в новому людському існуванні. Це єство завдяки опредметненій – втіленій в ньому – біосоціальній нужді несе в собі величезний пласт соціальної реальності, яка була присвоєна його попередниками в процесі життя і стала до певної міри уже і біологічною. С.Д. Максименко зауважує, що в людині з самого початку, ще коли вона є маленькою клітинкою, знаходяться не просто складніші хімічні речовини і біоструктури, в ній – втілення із вічного досвіду існування людини як соціальної істоти [149, с. 76].

Отже, соціальність людини з'являється ще до її народження, в нужді, яка асимілює в собі певні всезагальні способи людської поведінки. Не можна не погодитись з К. Юнгом, який зауважив, що складно уявити

собі, щоб всі деталі виявлення психічного життя людини набували реальності тільки в момент їх виникнення. [179, с. 214]. Як відомо, К. Юнг вважав, що за реальною поведінкою людини виявляються архетипи (особливі образи), в яких містяться способи і стилі людської активності. Поведінка людини витікає із патернів дій, які являють собою образи-архетипи. Це і є виключно людськими якостями людського єства, специфічною людською формою, яку набувають ці дії. "Ця форма є успадкованою і існує уже в плазмі зародка. Уявлення про те, що вона не передається успадкованим шляхом і знову виникає у кожної людини, настільки ж абсурдні, як і стародавня віра в те, що сонце, яке встає зранку, є іншим сонцем у порівнянні з тим, що сідає ввечері" [179, с. 215]. Отже, нужда як надіндивідне утворення втілює в собі досвід попередніх поколінь, який з самого початку стає детермінантом процесу соціалізації особистості. Нужда може асимілювати в собі певні всезагальні способи людської поведінки і виявляти їх у зустрічі з оточенням через потреби і їх опредметнення. Нужда породжує існування і ускладнює його. Як пише С.Д. Максименко, "нужда як генетичне вихідне відношення, яке конститує особистість, унікальним і складним шляхом вбирає і об'єднує в собі і біологічне, і соціальне...І коли ця специфічна форма нужди реалізується у здатність стати особистістю, вона несе в собі вихідну інтенцію: новонароджений індивід виявляється готовим до соціалізації. Соціальне засвоюється дуже легко, на диво легко, якщо враховувати те, що перед нами біологічна, по суті особ. Без існування нужди стати особистістю неможливо, ніяка дресура не приведе до соціального становлення індивіда" [149, с.15-16]. Нужда завжди виступає конституантом – і в соціальному оточенні, і в самому існуванні, і в тілесній організації людини. Вона є стрижнем, що пронизує особистість в її житті, об'єднуючи в складну цілісність біологічне і соціальне.

Принцип історизму, згідно з яким соціалізація особистості виводиться із соціального співжиття індивідуальних суб'єктів, вимагає у визначенні категоріального апарату теорії соціалізації дотримуватись інтеріндивідної парадигми. Сутність інтеріндивідної взаємодії полягає в її породжуючому ефекті, в створенні нової реальності, яка є ядром спільного інтерсуб'єктного простору. Цей простір утворюється індивідами в

результаті екстеріоризації їх внутрішніх станів а також взаємної інтерпретації один одного. Якщо людська психіка має первісно інтеріндивідний характер, то соціалізація індивіда може розглядатись тільки в контексті соціальної взаємодії. Це означає, що не існує соціалізації поза міжіндивідної взаємодії, як і людська взаємодія не може бути без соціалізації. Виходячи з позицій інтерсуб'єктного підходу поняття "соціалізація особистості" може бути визначено як процес взаємодії "індивід – інші", в просторі якого утворюється нова система соціально-психологічних відносин, які детермінують становлення соціальних якостей взаємодіючих особистостей, завдяки яким вони "входять" у людський світ як його суб'єкти.

Одним із головних принципів генетичної психології є визнання необхідності розглядати людську природу в постійному її русі, в динаміці, у розвитку. Як зазначає С.Д. Максименко, дійсна філософія факту обов'язково базується на дослідженні не тільки його особливостей "тут і зараз", а на встановленні закономірностей і механізмів походження, виникнення, існування і розвитку його. Джерело розвитку генетична психологія бачить в структурі самого феномену, що розвивається. А це означає, – зауважує С.Д. Максименко, – що нам потрібно охопити особистість, як таку, що має цілісну структуровану природу, що рухається.

Соціалізація особистості як послідовність переходу від однієї якісної ступені до іншої визначається рядом чинників. Ці чинники відображаються в основних новоутвореннях кожної вікової стадії. Традиційно виділяються зовнішні та внутрішні чинники, взаємодія яких визначає динамічну спрямованість розвитку.

З позиції генетичної психології структурна цілісність соціалізації є динамічним процесом, який розуміється не тільки як поетапні зміни особистості в онтогенезі та філогенезі, але й як зміни всередині кожного етапу, всередині структурної цілісності, а також в кожному структурному її компоненті. Становлення і розвиток особистості відбувається як формування певного способу взаємозв'язку її структурних компонентів. Індикатором соціалізації як цілісності є домінуючий компонент в системному зв'язку її структурних компонентів, він же визначає тенденції її розвитку.

Отже, структура особистості тісно пов'язана з її динамікою. Особливості соціалізації як цілісності виявляються у зміні співвідношення основних її структурних компонентів. Взаємодія (гармонійність – дисгармонійність) між структурними компонентами особистості, між психологічними і соціальними аспектами визначає якість, диференційованість, тенденції динаміки особистості. Тому зміну співвідношення структурних компонентів особистості потрібно розглядати як внутрішній чинник її розвитку.

Різноманітність прояву соціалізації, унікальність її функцій визначаються наявністю особливої структури, яка є втіленням цих функцій, їх органом. З позицій генетичної психології структура соціалізації відображає внутрішні її процеси, їх логіку і підпорядковується їй. Разом з тим, вона є результатом діяльності цих процесів. Таким чином, структура соціалізації тісно пов'язана з процесом становлення особистості, вона є результатом становлення, його умовою і фактором подальшого розвитку.

Динаміка соціалізації як цілісності визначається співвідношенням її структурних компонентів, які утворюють своєрідну конфігурацію на кожному етапі розвитку особистості. Своєрідність етапу соціалізації а також тенденції його розвитку визначаються домінуючим компонентом в цій конфігурації. С.Д. Максименко вважає, що когнітивна сфера є визначальною у відношенні індивіда до Інших на початковій стадії онтогенезу особистості. Нові знання, що з'являються, дають дитині можливість бачити світ таким, який відповідає уявленню про нього. С.Д. Максименко зауважує, що входження дитини в світ відбувається синхронно з так званим "вибухом розвитку" когнітивної сфери [149, с.205]. Розвиток когнітивного компоненту впливає на розвиток інших компонентів структури. У дитини світ здається їй таким, який відповідає уявленню про нього. Без пізнання неможливі емоції. Людина відображає в іншій людині тільки ті риси, які є значимими для даного типу взаємодії.

В зв'язку з тим, що структура соціалізації складається з декількох різних за змістом одиниць, виникає питання відносно особливостей взаємозв'язку між ними, а також особливостей взаємовідносин кожної з одиниць і цілісної структури. С.Д. Максименко формулює тут провідний принцип такого взаємозв'язку як принцип зв'язаності [149, с.140-142].

Кожна структурна складова повинна втілювати в собі і відображати всю структуру як цілісність. Вона повинна розвиватись як самостійно, так і в складі цілісності. Тому неможливо оперувати терміном "частина", коли це стосується структури цілого (соціалізації). Л.І. Божович, досліджуючи проблеми розвитку, вживала поняття не "частина", а "лінії" розвитку, які в її тлумаченні є релевантними окремим структурним елементам [35, с.227].

Одиниця структури повинна бути рухливою, мінливою, динамічною і всіма своїми зв'язками втіленою у явищі, яке є більш розвинутим. С.Д. Максименко, розглядаючи питання виділення структурних одиниць в аналізі психічних явищ, наголошує на тому, що структурні одиниці повинні відповідати наступним вимогам: одиниця повинна бути специфічною і самостійною, але існувати і розвиватись вона буде в складі цілісності; в ній повинна відображатись вся цілісність в її реальній єдності, але відображатись "поглиблено-спрощено" у вигляді сутнісного протиріччя; дана одиниця не є схожою на "будівельний блок" – вона динамічна і здатна як до власного розвитку, так і до гармонійної участі у становленні цілісності; одиниця повинна відображати певний сутнісний ракурс існування цілісності і відповідати всім сутнісним ознакам цієї цілісності [149, с.139].

Принциповим і суттєвим як для теорії, так і для психологічної практики є не тільки констатація того чи іншого структурного цілого і його елементів, а й усвідомлення їх як дійсних психологічних чинників, що визначають існування (функціонування і розвиток) особистості. Розглядаючи структуру соціалізації, ми виходимо з того, що кожен елемент структури виникає закономірно в результаті зіткнення з реальними суспільними відносинами. Тому соціалізацію по суті потрібно розглядати як соціально-психологічний феномен. Слід наголосити, що структурна цілісність психологічного феномену створюється не тільки в результаті особливостей взаємозв'язку і взаємовідносин елементів його структури між собою, але й також в результаті взаємозв'язку між структурою як системним утворенням із зовнішнім світом людини. Важливим питанням в цьому відношенні є проблема взаємовідносин розвитку цілісності феномену і окремих структур. Традиційно ця проблема вирішується так: розвиток цілого визначає розвиток окремих психічних структур. "Розвиток кожної окремої функції – відмічає Л.С. Виготський – є похідною від

розвитку особистості в цілому" [50, с. 237]. Процес соціалізації відбувається як формування певного способу взаємозв'язку компонентів її структури. Жоден окремий компонент структури не може розвиватись окремо, поза цілісністю. Бо структура розвивається, змінюється тільки цілком. Тільки як цілісність і змінюється за окремими лініями. "Лінія розвитку, – пише С.Д. Максименко, – це не розвиток окремої підструктури, складового елемента – це лінія спрямування, в якому розвивається вся цілісна структура" [149, с. 149]. Це не означає, що можна відкинути наявність унікальних і специфічних механізмів розвитку окремих підструктур (компонентів), проте ці специфічні механізми здатні діяти виключно у складі єдиного механізму, який забезпечує процес соціалізації.

Генетична концепція дозволяє побудувати теоретичну структурно-функціональну модель соціалізації особистості, яка складається з системи структурних компонентів, в яких відбиваються особливості відношень особистості до різних об'єктів і суб'єктів соціально-психологічного простору, що характеризує її життєдіяльність. Соціалізація відбувається через активне включення особистості у всі види взаємодій її життєвого простору. Рівень соціалізованості визначається змістовим наповненням структурних складових процесу соціалізації.

Зміст структурних складових процесу соціалізації визначається експериментально на основі визначення індикаторів, які дослідник повинен знайти в результаті процедури операціоналізації структурних характеристик теоретичної моделі.

Висновки до першого розділу

В цьому розділі ми звернули увагу на те, що важливими методологічними засадами теорії соціалізації є культурно-діяльнісна та генетична психологічні концепції, в яких знаходять конкретизацію філософські принципи діяльності та взаємозв'язку "людина-світ" відповідно до аналізу психології особистості. З позицій культурно-діяльнісної та генетичної методологій, які по відношенню до теорії соціалізації є спеціальними методологіями, ми визначаємо основні

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

принципи та категоріальний апарат дослідження соціалізації особистості. З цих методологічних концепцій випливає, що соціальність особистості є надіндивідним феноменом, який створюється в міжіндивідній взаємодії людей як її результат, а соціалізація особистості є реалізацією у індивіда соціальності, яка закладається до його народження у енергетично-інформаційному феномені ("нужді"), який втілено у взаємодії особистостей як закарбований в ній соціальний досвід людства. Такий погляд на соціалізацію особистості націлює на вивчення чинників та механізмів цього процесу як таких, що існують ззовні окремої людини, і – на пошуки їх на різних рівнях соціуму. Це також зумовлює розуміти соціалізацію особистості в статиці та динаміці. З генетичної методології випливає, що джерело динаміки потрібно бачити всередині самого феномену соціалізації. Останнє передбачає аналізувати процес соціалізації як системно-структурне утворення, яке визначається особливостями його структурних компонентів та взаємозв'язками між ними. Детермінуюча функція конфігурації структурних компонентів соціалізації, яка є внутрішнім чинником становлення та динаміки цього процесу визначається зв'язками зі зовнішніми чинниками, які існують на різних рівнях ієрархії суспільних феноменів. Це націлює теорію соціалізації на вивчення особливостей соціальних феноменів як експектацій суспільства щодо виявлення міри соціалізованості людини відповідно з її індивідуально-психологічними особливостями.

Розділ 2. СУТНІСТЬ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Детермінація соціалізації особистості соціальною успадкованістю

Особливістю людини, яка відрізняє її від світу інших живих істот є те, що її поведінка а також інші людські властивості детермінуються не генетичною спадковістю, а соціальною. Остання означає передачу оточуючих людину предметів і явищ від покоління до покоління через канали матеріальної і духовної культури. "Історія є не що інше як послідовна зміна окремих поколінь, кожне з яких використовує матеріали, капітали, виробничі сили, що передаються йому всіма попередніми поколіннями" (К. Маркс). Завдяки соціальному досвіду попередніх поколінь індивіду не потрібно долати весь шлях важких пошуків, які пройшли попередні покоління. Кожному окремому індивідові зовсім не потрібно особисто випробувати все на своєму власному досвіді. Його індивідуальний досвід може бути певною мірою замінено результатами досвіду його прашурів.

Ряд авторів висловлюють ідею програмної зумовленості індивідуального розвитку особистості (В.Ф. Сержантов, Т.В. Карсаєвська). Соціалізація розглядається з точки зору реалізації біологічної і соціальної програм. Соціальна програма – це програма соціального успадкування, що увібрала досягнення всього попереднього розвитку суспільства. Біологічна програма включає видові ознаки, статеві, вікові. Сплав цих програм в діяльності індивіда створює програму індивідуального розвитку особистості. Ідея програмної зумовленості розвитку індивіда цікава з точки зору аналізу єдності загально-соціального і особливо-індивідуального як особистісного досвіду в процесі соціалізації. Оптимальні можливості для реалізації особистості досягаються за умови гармонійної єдності програм, коли взаємодіючі сторони не руйнують досягнення попереднього розвитку, а навпаки, оптимізують зовнішні і внутрішні можливості всієї системи. Нарощування нового, яке

відбувається в цьому процесі, його кумуляція зумовлюють появу своєрідного вузла, що інтегрує момент соціального розвитку. В цьому вузлі змикаються обидві програми, виникає особлива форма зв'язку, своєрідна єдність програм, в якій віддзеркалюється особистісна позиція індивіда по відношенню до засвоєного досвіду. Така позиція забезпечує стрибок у розвитку соціальності людини. Однак, в процесі розвитку індивіда, коли перебудовується структура його особистості, можлива дисгармонія цих програм, яка гальмує можливості розвитку. Саме тому постає задача визначення умов, які забезпечують перехід особистості на новий, більш високий ступінь розвитку, зайняття нею нової позиції.

Людина розвивається не шляхом пристосування безпосередньої відової поведінки до зміни середовища, а шляхом передачі і засвоєння індивідами досягнень суспільно-історичного розвитку, досвіду попередніх поколінь людей, яке називається соціальним успадкуванням. Досягнення історичного розвитку людства існують не в природних задатках людей, а в оточуючих їх предметах і явищах світу, кристалізуються в культурі людства. Людина набуває істинно людських властивостей в результаті особливого процесу, якого немає у тварин, – процесу засвоєння результатів людської діяльності, які об'єктивовані в предметах матеріальної і духовної культури. Засвоюючи соціальний досвід, людина формує свої особистісні якості. Соціальний досвід – це підсумок попереднього розвитку суспільства, в якому зафіксовано результати діяльності людей у суттєвому їх значенні. Він є об'єктивованим, "опредметненим" як у предметно-речових формах, так і в формах соціальних відносин, спілкування, діяльності.

Кожне покоління людей, засвоюючи соціальний досвід, немов стоїть на плечах своїх пращурів. Цей соціальний досвід не тільки визначає сучасний розвиток нових поколінь, але й спрямовує його майбутнє. Як писав Віктор Шкловський, "будемо пам'ятати, що кінці сходів, які ведуть у майбутнє, впираються у минуле". Так здійснюється історія людства.

В соціальному досвіді акумулюються дійсні досягнення людства і передаються від покоління до покоління в процесі соціалізації індивідів. Передача і засвоєння індивідами досягнень досвіду людства здійснюється завдяки соціальному успадкуванню через процес

інкультурації. Соціальний досвід індивіда – це його реальне соціальне життя, система його життєвих цінностей, той образ світу, який складається в результаті засвоєння культури людства під впливом і в умовах "вільного соціуму". Соціальний досвід є фактором процесу соціалізації особистості. Соціальне успадкування як основа процесу соціалізації, що відбувається в результаті засвоєння акумульованих в соціальному досвіді істинних досягнень людства і їх передачі наступним поколінням, означає те, що індивідуальне життя людини має певну об'єктивну детермінацію. Це впливає, по-перше, з того очевидного факту, що людина здійснює своє життя в конкретну історичну епоху, в певному соціальному і життєвому просторі, належить до тієї або іншої соціальної групи, є вихідцем з певної сім'ї тощо. Все це зумовлює весь процес її самовизначення і життєздійснення.

По-друге, певний потенціал можливостей закладено в людині від природи її психофізичних даних, реалізація яких відбувається в процесі соціалізації, в якому здійснюється її професійний вибір і реальні досягнення, громадянські ролі, ступінь успішності і побудова її сімейного життя. Стикуючись між собою, соціальні і природні фактори дають людині свій унікальний своєрідний шанс самореалізації. Сучасні дослідження виділяють два аспекти процесу соціалізації: адаптацію до соціуму і самовизначення в соціумі. Останнє означає активну позицію, оцінку оточуючого, відбір впливів, що пропонуються обставинами, прийняття їх або опір їм. Людина як суб'єкт процесу соціалізації не є пасивною істотою. Вона первісно несе в собі імпульси самореалізації, саморуху. Змінюючись і збагачуючись, ця життєва потенція несе в собі потребу і здатність до життєвого самовизначення і самореалізації на основі дії механізмів свободи вибору і свободи дії. Людина в своєму життєвому шляху, який детерміновано попереднім соціальним досвідом, є розпорядником своїх соціальних і індивідуально-особистісних можливостей, використовуючи які вона створює свою модель життя, свою неповторну долю.

Г.М. Андреева виокремлює три сфери, в яких розгортається весь зміст процесу соціалізації особистості: діяльність, спілкування і самосвідомість. Що стосується діяльності, то в процесі соціалізації "набір" діяльностей

індивіда розширюється. Тобто досягаються все нові й нові види діяльності: соціалізація відбувається як засвоєння все нових і нових форм моделей рольової поведінки, в результаті чого у індивіда поступово формується орієнтація в існуючій системі соціальних ролей. Це супроводжується трьома важливими процесами. По-перше, орієнтуванням в системі зв'язків, властивих кожному виду діяльності та між різними її видами. Продуктом такого орієнтування є особистісний вибір діяльності. Як наслідок цього виникає й другий процес – центрування навколо головного, вибраного, зосередження уваги на ньому і підпорядкування йому інших діяльностей. Нарешті, третій процес – це досягнення особистістю у ході реалізації діяльності нових ролей і осмислення їх значущості. Загалом сутність перетворень у системі діяльності полягає у процесі розширення можливостей індивіда як суб'єкта діяльності.

Філософські і психологічні дослідження останніх років розкривають таку закономірність діяльності, як єдність двох сторін її соціальної сутності: проєкції на "світ речей" (предметна діяльність) і проєкції на "світ людей" (діяльність із засвоєння норм людських взаємовідносин). Зрозуміти сутність діяльності як єдності цих двох її сторін дозволяє звернення до концепції персоналізації А.В. Петровського. Він в своїх роботах обґрунтував наявність у індивіда особливої соціогенної потреби "бути особистістю", тобто потребу в персоналізації. Ця своєрідна потреба реалізується як прагнення суб'єкта продовжити себе в інших людях, поділитися з оточуючими своїм буттям і за рахунок цього виявитись перед цими людьми як особистість.

А.В.Петровський зауважує: " Прагнучи включити своє "Я" в свідомість, почуття і волю " інших" завдяки активної участі у сумісній діяльності, залучаючи їх до своїх інтересів і бажань, людина, отримавши в порядку зворотного зв'язку інформацію про успіх, задовольняє тим самим потребу персоналізації [223, с. 244].

З потреби персоналізації, як вважає А.В. Петровський, вибудовується основний "каталог" соціальної мотивації особистості: від потреби в коханій людині, щоб отримати в ній "інобуття", до самооцінки, яка дозволяє виявити успішність або неуспішність персоналізації. Потреба індивіда бути особистістю задовольняється в діяльності, яка для інших людей

(або іншої людини) повинна бути значимою. Щоб транслювати будь-які цінності іншим, індивід сам повинен мати деякі цінності, бути самоцінним, усвідомлювати свою цінність. Звідси впливає значення такого елементу, який визначає становлення соціального досвіду людини, як її самосвідомість. Без самосвідомості не може здійснюватись ні пізнання людиною соціального світу, ні соціальне самовизначення її в ньому. Соціальний досвід, який "закодовано" в культурі суспільства, буде засвоєним дитиною тільки за умови активності її самосвідомості, за умови усвідомлення своєї взаємодії з оточуючим соціумом, своєї активності в цій взаємодії. Щоб життя людини розгорталось як творчий процес, у її свідомості під дією вказаних факторів і на основі сформованого життєвого досвіду повинна сформуватись модель активного ставлення до свого життя як акту життєтворчості.

Отже, кожен індивід в процесі соціалізації знаходиться на позиції суб'єктності: усвідомлює себе серед інших людей, свої зв'язки з ними і досвід спілкування, приймає соціальні цінності і відбирає життєві смисли, встановлює зв'язки з культурним простором, етносом. В цій ситуації самовизначення індивід виявляє життєтворчість, в якій формується індивідуальний досвід особистості як передумова і результат її соціалізації. З цього випливає те, що формування життєвого досвіду особистості відбувається не тільки в результаті зовнішньо регламентованих соціалізуючих впливів, але й в результаті суб'єктивних виборів, детермінованих внутрішніми особливостями особистості. Людина "пропускає" через себе різноманітні форми буття. Усвідомлення власної значимості, пережита життєва ситуація, вчинок-вибір інколи виявляються більш значимими для індивідуального досвіду людини, ніж вплив офіційних норм. Становлення особистості як суб'єкта діяльності стає можливим завдяки розгортанню процесів сфери спілкування, тобто розширенню соціальних зв'язків індивіда а також становленню персональної системи особистісних смислів, за якими стоїть відповідно орієнтація в системі предметних діяльностей, які задаються суспільством. Важлива роль в соціалізації індивіда надається розвитку і примноженню його контактів з іншими людьми і в умовах суспільнозначущої сумісної діяльності. Досягнення історії розвитку

людських здібностей лише задані в об'єктивних явищах матеріальної та духовної культури. Щоб оволодіти ними, щоб зробити їх своїми здібностями і органами своєї індивідуальності, людина повинна вступити у певні відношення з явищами навколишнього світу через інших людей, тобто в процес спілкування з ними. Так поступово в процесі спілкування дедалі повніше і глибше розкриваються різні грані людської особистості.

Завдяки спілкуванню індивід починає вірно сприймати себе і інших, що сприяє становленню в людині образу її "Я". Саме в цій сфері відбувається формування певних структур індивідуальної самосвідомості, яка пов'язана з процесом самовизначення і становлення соціальної ідентичності особистості, передумовою яких є активне включення індивіда в різні соціальні спільноти. В результаті соціалізації людина оволодіває не тільки системою знаків і символів, але й способами мислення, характерними для даного суспільства.

Отже, соціалізація охоплює весь процес і результати взаємодії індивіда з усією сукупністю соціальних явищ, які виявляються в ході пізнання світу і його перетворення. По суті, соціалізація – це процес входження індивіда до різних спільнот, колективів і груп людей на підставі засвоєння норм, ідеалів, цінностей шляхом виховання та навчання. Соціальна діяльність (праця, спілкування, пізнання, гра, навчання) є головним чинником соціалізації.

Цікаву спробу подати соціалізацію як єдиний процес здійснив Е.В. Соколов, виокремивши у ньому:

- гомінізацію, тобто прилучення індивіда до роду;
- соціальну адаптацію, яка означає стандартизацію мови, жестів, сприймання, морально-психологічних стереотипів, формування соціального характеру, засвоєння загальних цінностей, значень, символів;
- інкультурацію – засвоєння класичної культурної спадщини, збагачення духовного світу особистості;
- інтеграцію особистості, що включає розвиток специфічної ієрархії мотивів, цінностей, інтересів, формування почуття особистісної ідентичності, відповідності між різними психічними процесами і станами [226].

Отже, зміст соціалізації визначається, з одного боку, всією сукупністю соціальних впливів, з іншого – ставленням індивіда до всього цього.

В цьому плані процес соціалізації можна охарактеризувати як поступове розширення індивідом сфери його спілкування і діяльності завдяки набуттю соціального досвіду, як процес розвитку саморегуляції і становлення самосвідомості та активної життєвої позиції.

2.2. Визначення категоріального апарату теорії соціалізації особистості

В теорії соціалізації велике значення має визначення системи категорій, які є основним інструментом дослідження реального феномену соціалізації. Як відомо, визначення категоріального апарату дослідження залежить від методологічної позиції дослідників, від ракурсу, в якому розглядається об'єкт. Система категорій утворює когнітивну матрицю, крізь призму якої вивчаються закономірності та суттєві характеристики досліджуваного об'єкту. Саме тому є важливим адекватність та чіткість визначення основного категоріального апарату теорії, бо від цього залежить достовірність наукових знань. В системі категорій теорії соціалізації основною категорією є "соціалізація", від змісту якої залежить визначення інших понять а також розуміння основних положень теорії соціалізації. Категорія "соціалізації" виконує функцію головного інструменту, по-перше, побудови теоретико-методологічних засад системи категоріального апарату теорії соціалізації, визначення її основних принципів; по-друге, виступає засобом вирішення практичних задач в системі здійснення соціалізації особистості. Це означає, що всі феномени, які стосуються процесу соціалізації особистості, будуть трактуватись в залежності від розуміння основного поняття його теорії. Це можна побачити на прикладі взаємозв'язку визначення категорії "соціалізації" і поняття "соціалізованості", яке означає критерій рівня (ступені) соціалізації. Так, якщо виходити з того, що соціалізація є інтеріндивідним процесом, то критерій соціалізованості особистості буде характеризуватись відповідністю між елементами системи "індивід-інші" (соціум), а саме : між можливостями індивіда, з одного боку, та очікуваннями суспільства (Інших) – з другого. Наприклад, коли ми маємо на увазі критерій

соціалізованості дітей молодшого віку і людини зрілого віку, то вони будуть різними. Так, економічна соціалізованість молодших школярів буде означати наявність у дитини таких економіко-психологічних якостей, яких вона, з одного боку, здатна за своїми віковими можливостями досягти, а з іншого – експектаціями, які суспільство висуває до дитини цього віку. Теж саме можна сказати щодо критерія економічної соціалізованості зрілої особистості. Цілком зрозуміло, що це питання тісно пов'язано з практикою освітньо-виховної роботи, яка спирається на теоретичний аналіз цієї проблеми. Отже, в системі категорій теорії соціалізації особистості домінуюче місце належить поняттю "соціалізації". Саме тому визначення цього поняття має важливе значення для логіки обґрунтування теорії соціалізації особистості.

Із розуміння процесу соціалізації як багаторівневого – впливає необхідність розглядання в теорії соціалізації ієрархічності різних її складових підсистем. З точки зору цих підсистем соціалізацію можна розглядати на соцієтальному рівні (мегарівень), соціально-груповому (макрорівень) і індивідуально-особистісному (мікрорівень). На соцієтальному рівні соціалізація постає як явище, що притаманне цілісній людській спільноті. Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті процесів відтворення і розвитку соціальної системи в цілому і її компонентів зокрема. Звісно, що категоріальний апарат дослідження соціалізації на цьому рівні буде адекватним предмету аналізу – відображати закономірності соціальної системи в цілому.

На соціально-груповому рівні соціалізація постає як процес, що детермінується безпосереднім середовищем, яке притаманне конкретно-історичному суспільству та його стратифікаційним групам, і зумовлено особливостями їхньої життєдіяльності. Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті соціальних груп і стає предметом теорій середнього рівня (соціалізація сім'ї, соціалізація молоді, студентів, школярів, фахові різновиди соціалізації а також – за сферами суспільства: політична, релігійна, економічна, статеворольова соціалізації). Основні категорії теорії соціалізації цього рівня відповідатимуть соціально-психологічному аспекту розкриття закономірностей процесу соціалізації особистості в умовах групової життєдіяльності.

На індивідуально-особистісному рівні соціалізація постає як процес формування особистості. Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті вікових стадій соціалізації, механізмів формування ідентичності особистості та інших проблем, пов'язаних з процесом соціального становлення та еволюції індивіда. На цьому рівні теорії "працюють" категорії психології особистості.

Звісно, що визначення основної категорії теорії соціалізації, якою є категорія "соціалізація", буде мати різні відтінки відповідно з рівнями дослідження. Слід мати на увазі, що визначені нами рівні дослідження соціалізації тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені, в реальності вони існують як єдиний процес, що стосується єдиної особистості, як і те, що відмінності у визначеннях поняття "соціалізація" теж стосуються цілісного процесу, які фіксують різні сторони єдиного процесу соціалізації особистості.

Поряд з аналізом системної організації процесу соціалізації, що потребує виявлення всієї багатоманітності його зв'язків, постає необхідність досліджувати його системну детермінацію, розглядати процес соціалізації в динаміці, що передбачає дослідження його як становлення, формування, розвитку особистості як цілості.

Отже, багатогранність та складність процесу соціалізації передбачає необхідність розглядання його в різних ракурсах. Цілком зрозуміло, що дослідження процесу соціалізації в певному його аспекті, розглядання конкретної його проблеми вимагатиме специфічного понятійного інструментарію.

2.2.1. Визначення поняття "соціалізація"

Поняття "соціалізація", незважаючи на його широку поширеність і більш як столітню історію існування, не має однозначного трактування серед різних представників психологічної науки. Пов'язану з ним галузь соціального знання почали розробляти Г. Тард і Ван Женнеп. Г. Тард використовував його для позначення процесу входження індивіда до нації, народу, суспільства шляхом універсального засобу наслідування. Проблема соціалізації дискутувалась А. Валлоном і Ж. Піаже. Передумови для першого концептуального підходу були створені Е. Дюркгеймом.

У 1956 році цей термін було внесено до реєстру американської соціологічної асоціації. У кінці 60-х років проблема соціалізації стала виступати як міждисциплінарна і увага до неї підсилася з боку спеціалістів різних наук: філософів, соціологів, педагогів і психологів.

В цей період вийшло ряд робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників, в яких обговорюється питання визначення поняття "соціалізація", яке в буденному і в науковому лексиконі тлумачиться досить розширено. Багатоманітність визначення поняття "соціалізація" пояснюється складністю самого явища та різноманітністю його форм. В цьому плані не можна не погодитись з Д. Берналом, який відмітив, що дуже важко в лаконічній формі дати визначення явищу, що має багато сторін, видів, форм, які змінювались в процесі його розвитку. Труднощі у визначенні поняття соціалізації існують ще й тому, що в історичному часі, який співпадає з історією людства, форми та механізми соціалізації зазнали багато змін. Тому в одному визначенні неможливо все це охопити. Не дивно, що взагалі в науці має місце багато різних визначень одного й того ж самого явища. Наукові визначення детермінуються не тільки особливостями об'єктивної реальності, яка безперервно змінюється, але й рівнем розробки теорії. Наукові визначення змінюються, уточнюються, шліфуються у відповідності з розвитком самої теорії. У випадку, коли ми маємо справу з відсутністю визначення, в якому б у лаконічній формі відбивалась сама суть явища, то це свідчить про недостатню його вивченість. В цьому випадку наукові теорії користуються так званими "збірними" визначеннями, які утворюються через перелік окремих сторін, рис, ознак або якостей явища.

Визначаючи поняття "соціалізація", різні дослідники виділяють ті чи інші сторони цього феномену в залежності від аспекту і мети, яка ставиться в дослідженні. Зміст поняття "соціалізація" деякі автори бачать у тому, що це процес "входження індивіда в соціальне середовище, пристосування до нього, освоєння певних ролей і функцій" (Б.Д. Паригін). Інші дослідники вважають процесом соціалізації "засвоєння індивідом соціального досвіду, в ході якого утворюється конкретна особистість" (І.С. Кон). Визначення соціалізації як процесу, внаслідок якого індивід отримує недостатню йому соціальність, дає Б.Г. Ананьєв, говорячи, що

соціалізація – це процес формування людини як особистості, її соціального становлення, включення особистості у різні системи соціальних відносин, інституцій і організацій, засвоєння людиною знань, норм поведінки тощо, що склалися історично. Т. Шибутані розглядає соціалізацію як безперервну адаптацію живого організму до його оточення, як формування здатності передбачати реакції інших людей і пристосовуватися до них. Особистість соціалізована тоді, коли вона здатна брати участь в узгоджених діях на основі конвенційних норм. Подібним чином розглядають соціалізацію Д. Креч, Р.С. Крачфілд, Е.Л. Баллачей, котрі, зокрема, зазначають, що вона є прийняттям особистістю переконань, цінностей і норм вищого чи нижчого статусу, характерних для групи членства, де особистість перебуває. Т. Парсонс підкреслює, що соціалізація є динамічним процесом, пов'язаним із структурною організацією суспільства. Головний її механізм – пристосування, покликаний згладжувати, сублімувати конфлікти особистості й суспільства, тобто не допускати відхилень у поведінці.

Різні підходи до аналізу такого багатогранного процесу як соціалізація, в якому діють складні соціальні, соціально-психологічні, психологічні та інші механізми, мають рацію. Тому цілком правомірним є існування багатьох окремих визначень соціалізації, які відображають певні аспекти цього процесу, являючись інструментом аналізу конкретних процесів формування індивіда і його особистості.

Артур Ребер, автор великого психологічного словника виділяє такі значення, в яких вживається термін "соціалізація":

1. Соціалізація взагалі – процес, завдяки якому індивід набуває знань, цінностей, соціальних навичок і соціальну чутливість, які дозволяють йому інтегруватися у суспільство і поводитись там адаптивно. Соціалізація – це життєвий досвід. Однак найчастіше цей термін використовується стосовно процесів, завдяки яким дитині навіюються цінності суспільства і його власні соціальні ролі.

2. Процес взяття державою під свій контроль послуг, промисловості та інших інститутів суспільства на користь (вигадану) всіх членів.

3. В індустріальній (організаційній) психології – процес, завдяки якому новий член організації навчається адаптуватися до норм цієї організації і ролям, тобто орієнтуватися.

4. Відповідні результати будь-якого з вищезгаданих процесів.

Деякі автори розглядають соціалізацію як закономірність антропогенезу (С.С. Батенін), говорять також і про соціалізацію природи (Н. Калайков). У плані філогенезу процес соціалізації поширюється на всю історію розвитку людства. Це розгортання родової сутності людини, не обмежене в часі, входження до соціального середовища, пристосування до нього, яке змушений повторювати кожний окремих індивід упродовж усієї історії свого розвитку. В онтогенезі соціалізація визначається як процес оволодіння індивідом соціальним досвідом шляхом засвоєння певної системи соціальних норм, ролей і культури, перетворення дитини на активного учасника суспільного і культурного життя. В науках гуманітарного профілю соціалізація визначається як знання соціально-психологічних механізмів входження індивідів в "світ людей", як становлення соціальності особистості в результаті засвоєння соціальних норм. Соціалізація визначається також як включення індивіда в різні системи соціальних відносин, як засвоєння людиною соціального досвіду, як розвиток активності особистості.

Аналіз літератури з проблеми соціалізації [15, 39, 58, 74, 175, 213, 214] показує, що у її дослідженні увага зосереджена в основному на процесуальних питаннях, на тому, які стадії проходять діти у розумінні реалій життя, як і коли вони включаються в різні сфери суспільства. Проте, важливо також вивчення процесу соціалізації з точки зору його статички, тобто певного моменту розвитку. Соціалізація як момент досягнення певних результатів може розглядатись як певна системно-структурна цілісність соціальних якостей особистості. Соціалізація як результат процесу розвитку особистості визначається змістовним наповненням структурних компонентів соціальності людини як особистісної цілісності. Дуже мало праць, в яких розглядаються структурні компоненти соціалізації, а це гальмує проведення емпіричних досліджень цього процесу, оскільки вони потребують операціоналізації основних категорій дослідження, що неможливо здійснити без виділення структурних складових, через які визначаються певні індикатори соціалізаційного процесу.

Теорія і методологія дослідження структур психічних феноменів характеризується багатоманітністю поглядів вчених на це питання.

У вітчизняній психології ця проблема найбільш розроблена Б.Ф. Ломовим, С.Д. Максименком, К.К. Платоновим та ін. Розглядаючи структуру особистості як складну відкриту систему, що саморозвивається, К.К. Платонов вживає поняття "функціонально-динамічна система", тим самим наголошуючи на тому, що цілісність структури утворюється в результаті особливостей взаємозв'язку і взаємовідносин елементів структури між собою, а також між елементами і самою цілісною структурою. Взаємодія цих різних одиниць структури (підструктур) визначає особливості цілісної функціонально-динамічної структури. Акцент на розумінні структури особистості як цілісності, яка відображає внутрішньоособистісні процеси, тобто процеси виникнення, існування і розвитку, зроблено також С.Д. Максименко в його генетичній психології [149, с.136-215].

Наше розуміння поняття "соціалізація особистості" спирається на роботи класиків вітчизняної психології, в яких виділяються дві групи психологічних виявлень: екзопсихічні і ендопсихічні, або зовнішні і внутрішні (О.Ф. Лазурський, С.Л. Рубінштейн, К.К. Платонов, О.М. Леонтьев та ін.), які об'єднуються в дві групи психологічних комплексів: екзокомплекси і ендокомплекси. Теорія соціалізації акцентує увагу на дослідженні зовнішніх детермінант. Соціалізація індивіда в цьому аспекті є процесом формування екзопсихічних виявлень індивіда, тобто таких психічних феноменів, зміст яких визначається відношенням його до зовнішніх об'єктів, які він виділяє і оцінює (за висловлюванням С.Л. Рубінштейна – "умови життя").

Компонент соціальної системи, який наділяється особливим значенням в індивідуальній або суспільній свідомості, є соціальною цінністю. Цінність – це значимість предмета, яка визначається його роллю у соціальній взаємодії. Кожен соціальний інститут інституційованого соціального середовища має свій "набір" цінностей, завдяки яким здійснюється інтеграція індивіда в групу, групи – в соціальну структуру, різних елементів соціальної структури – в соціальну систему. Соціальні цінності, інтеріоризуючись індивідами, стають їх ціннісними орієнтаціями. Суспільство лише тоді функціонує успішно, коли його ціннісна система інтеріоризується кожним індивідом, перетворюється в його ціннісні

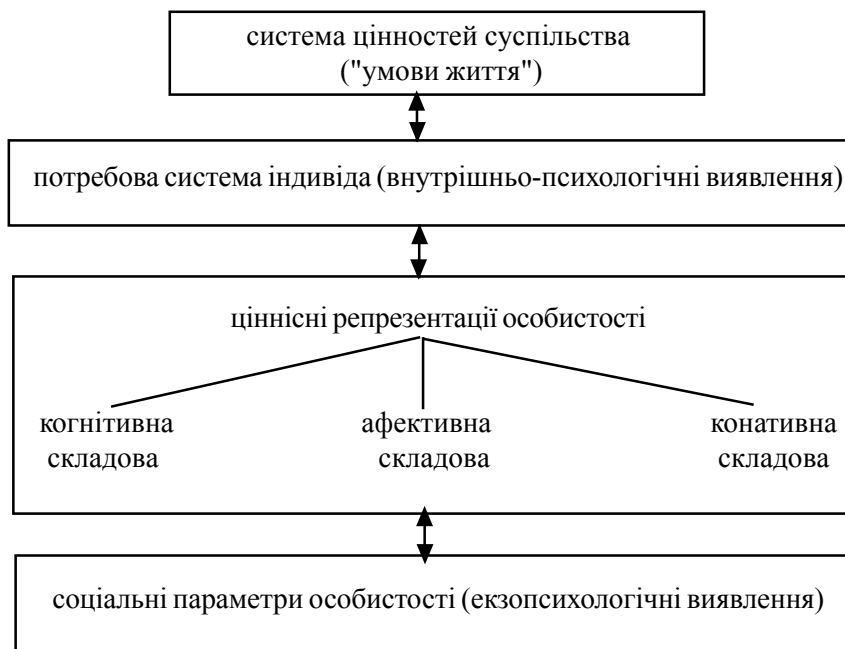
орієнтації. Через ціннісні орієнтації здійснюється зв'язок зовнішнього, предметного об'єктивного світу особистості з її внутрішнім суб'єктивним світом, в результаті чого формуються певні соціальні параметри людини. Так відбувається процес соціалізації особистості.

Різного виду ціннісні орієнтації у свідомості індивіда мають різне походження: одні з них за механізмом свого утворення відносяться до "соціальних уявлень" в концептуальному значенні цього поняття, а інші є результатом індивідуальної рефлексії. Не дивно, що в соціально-психологічній та соціологічній літературі ці індивідуальні форми репрезентацій надіндивідуальних цінностей називаються по-різному. В залежності від форми, в якій репрезентуються надіндивідуальні цінності, вони визначаються як аттїтуди, ціннісні уявлення, соціальні установки, ціннісні орієнтації, ідеали, стереотипи тощо. М. Рокич, наприклад, називає переконання, які діагностуються за допомогою методу ранжування, цінностями, а у вітчизняній літературі ті ж самі дані інтерпретуються в поняттях ціннісних орієнтацій. Д.А. Леонтьєв пропонує замість "ціннісних орієнтацій" – поняття "ціннісні уявлення" як усвідомлені уявлення суб'єкта про власні цінності, про цінне для нього [135]. Найбільш поширеним для визначення цих видів відображення цінностей є поняття "ціннісні орієнтації".

Слід зауважити, що ціннісні орієнтації не зовсім відповідають реально значимим цінностям. Це підтверджують наукові дослідження проблеми невідповідності декларованих і реальних цінностей (О.Е. Насиновська, І.М. Попова, М.Б. Кунявський, В.Б.Моїн). Ця невідповідність пояснюється тим, що цінності як "умови" життя репрезентуються у свідомості індивіда через його потребу систему. Тому попри всі існуючі в науці відмінності у визначенні поняття "ціннісні орієнтації" головним в цих визначеннях є те, що ціннісні орієнтації є усвідомленими і інтеріоризованими індивідами соціальними цінностями, які відповідають їх потребам. В цьому плані важливим є дослідження потребової системи індивіда як фактора, що опосередковує інтеріоризацію ним соціальних цінностей і перетворення їх у певну форму ціннісних орієнтацій (уявлення, ідеали, установки), тобто у ті внутрішні умови, які складаються в результаті зовнішніх впливів. В цьому ракурсі можна визначити систему факторів процесу соціалізації особистості, яку можна представити наступною схемою.

Фактори процесу соціалізації особистості

Як показано на схемі, особливості потребової системи індивіда, з одного боку, визначаються культурно-історичною системою цінностей суспільства і зумовленими нею експектаціями, а з другого, – визначають можливості індивіда інтеріоризувати ті чи інші елементи цієї системи цінностей. В свою чергу, особливості потребової системи індивіда, індивідуально-психологічні його властивості, зумовлюють певну форму інтеріоризації цих цінностей. Звісно, що дитина інтеріоризує, скажімо, цінності економічної інституції в іншій формі порівняно з дорослим. Це ж саме можна сказати стосовно інтеріоризації політичних, релігійних, освітянських та інших систем інституційних цінностей, які можуть мати у свідомості індивіда такі форми виявлень як образи-взірці, ідеали, уявлення, установки, ціннісні орієнтації, аттїтуди, стереотипи тощо. В залежності від того, як та чи інша форма виявлень буде відповідати узгодженості вимог соціального середовища і потребової системи

індивіда, здійснюватиметься й процес соціалізації особистості.

Маючи на увазі існування в свідомості індивідів різних форм, в яких інтеріоризується система цінностей суспільства і попри всі відмінності між цими формами, будемо вживати поняття "ціннісні репрезентації" як загальне для всіх цих форм і як таке, в якому виявляється механізм взаємозумовленості "зовнішніх (соціальних цінностей як експектацій суспільства) і "внутрішніх" (потребової системи, ендопсихічних комплексів) детермінант процесу розвитку особистості в їх взаємодії, який пояснює безперервність процесу соціалізації особистості.

Аналіз соціалізації в такому ракурсі передбачає можливість визначення специфіки цього процесу в залежності, по-перше, від особливостей системи цінностей інституційованого соціального середовища, по-друге, від особливостей потребової системи індивідів. Як нами уже зазначалось, структурна цілісність соціалізації є динамічним процесом, який розуміється не тільки як поетапні зміни особистості в онтогенезі та філогенезі, але й як зміни всередині кожного етапу, всередині структурної цілісності, а також в кожному структурному її компоненті. Становлення і розвиток особистості відбувається як формування певного способу взаємозв'язку її структурних компонентів. Індикатором соціалізації як цілісності є домінуючий компонент в системному зв'язку її структурних компонентів, він же визначає тенденції її розвитку.

Отже, структура особистості тісно пов'язана з її динамікою. Особливості соціалізації як цілісності виявляються у зміні співвідношення основних її структурних компонентів. Взаємодія (гармонійність – дисгармонійність) між структурними компонентами особистості, між психологічними і соціальними аспектами визначає якість, диференційованість, тенденції динаміки особистості. Тому зміна співвідношення структурних компонентів особистості може розглядатись як внутрішній чинник її розвитку.

Оскільки соціалізація розглядається як цілісність, що визначається системою соціальних відносин, то, спираючись на традиції психології, нами виділено трикомпонентну її структуру з такими компонентами як когнітивний, афективний та конативний.

Функцією когнітивного компоненту соціалізації особистості є розширення пізнання і усвідомлення можливостей змін в бажаному

напряму, свого місця та ролі у системі відносин з іншими суб'єктами. Функцією афективно-ціннісного компоненту є розвиток здатності оцінювати та переживати свою позицію у системі цінностей, на які орієнтуються особистості. Відповідно, функцією конативного компоненту соціалізації є спрямованість на певні форми поведінки у системі суспільної діяльності. Соціалізація особистості відбувається завдяки інтеграції нових пізнавальних, афективно-ціннісних та конативних можливостей, які несе в собі, з одного боку, культура суспільства, зокрема, соціально-психологічне оточення особистості, а з іншого боку – культура особистості як втілення в ній таких соціальних властивостей, в яких відображено соціально-історичний тип людини опосередкований її індивідуально-психологічними можливостями.

Для уточнення змісту поняття "соціалізація", важливо "розвести" його з близькими до нього поняттями "соціальний розвиток", "формування особистості", "виховання", "соціалізованість", "ресоціалізація", які разом складають категоріальний апарат дослідження процесу соціалізації особистості.

2.2.2. Система понять "особистість", "соціальний розвиток", "формування особистості", "виховання", "соціалізованість", "ресоціалізація" у теорії соціалізації особистості

Найбільш широко вживаним в гуманітарних науках є поняття "особистість". В самому широкому розумінні поняття "особистість" означає соціальність людини. Воно фіксує певні характеристики особи, які зумовлено способом існування і діяльності історичних суб'єктів. Уже саме слово "особистість" означає типологічну єдність (якість) індивіда. Тому особистість – це конкретне вираження соціальної сутності людини, певним чином реалізована інтеграція в індивіді соціально значущих рис і соціальних відношень даного суспільства. В сучасній науці поряд з поняттям "особистість" вживаються поняття "індивід" та "індивідуальність". За своїм обсягом вони співпадають, бо означають одну і ту саму істоту – *Homo sapiens*, тобто людину. Поняття "індивід" підкреслює, що мова йде про одиницю, яка належить певному цілому

(в даному випадку – людському родові). В понятті "особистість" відображено те, що ця одиниця (індивід) має властивості, які набуваються в суспільстві, в процесі сумісної діяльності із собі подібними, тобто, в понятті "особистість" підкреслюються загальні для людства риси. Особистість – це соціальні якості людини. Поняття "індивідуальність" означає те, що ці соціальні, загальні для людей риси, виявляються дуже своєрідно в кожному індивіді, що кожний індивід є унікальністю.

Отже, можна сказати, що "особистість" – це характеристика людини з боку тих рис, які формуються під впливом соціального оточення. "Особистість" – це поняття, яке означає все те, що є в людині надприродного, породженого спільнотою. Особистістю не народжуються, а нею стають в процесі життєдіяльності завдяки входженню людини в суспільство, тобто в процесі соціалізації. Людство знає більш як 40 випадків виховання немовлят в лігвах звірів. Ніхто з тих немовлят не став людиною. Всім відома історія з індійськими дівчатами Амалою і Камалою, яких знайшли в лігві вовків. Одній було 2 роки, а другій – 7. Вони тільки анатомічно були схожими на людей, особистісні якості у них були відсутні (мовлення, людський вияв емоцій і т.ін.).

Люди тривалий час навчаються тому, щоб стати людиною серед людей, дотримуватись певних норм, правил, рольових приписів. В цьому смислі слово "особистість" означає сукупність таких соціальних якостей (виражаються у деякою мірою стереотипах поведінки), які індивід демонструє перед "аудиторією". Якщо психологи більше вивчають "актора" самого по собі, тобто його внутрішній світ, то соціальних психологів цікавить інша сторона – його суспільно зумовлені ролі і діяльність в світі людей. Отже, особистість – продукт суспільного розвитку, і в цьому відношенні головним в ній є соціальна якість. Особистісним виявленням індивіда є соціальна діяльність, тобто сукупність дій у різних сферах і на різних рівнях соціальної організації суспільства, яку він здійснює.

Соціальні якості не зводяться до індивідуальних якостей, якими б вони не були складними. Для психолога індивідуальність означає сукупність успадкованих і вироблених в процесі онтогенезу фізичних і психічних рис, які відрізняють дану людину від всіх інших. Мова йде про

якості індивідуально-неповторні, а не про соціальні якості суспільної істоти. Відомо, що характер виховної діяльності, тобто набуття нових якостей і розвиток здібностей, генетично пов'язано з подібного роду діяльністю тварин. Еволюційні попередники соціальних якостей – це форми успадкованої біологічної поведінки, тобто такі психологічні конструкції, які частково використовуються у наступній генезі соціального. До них відноситься необхідність перебування тварини у групі, вміння підкорятись "нормам" поведінки, тобто здатність до самообмеження, перенесення форми батьківських відношень на чужих малюків і слабких осіб, подолання "зоопсихологічного індивідуалізму" під тиском потреб спільноти. Високоорганізовані примати (мавпи), які виростили в ізоляції від дорослих осіб, і не переймавши від них необхідний досвід спілкування, виявляються зовсім не пристосованими до життя у спільноті з собі подібними.

Однак біологічне родство соціальних якостей людини, які вона набула у спілкуванні з іншими людьми в процесі соціалізації, з деякими "шаблонами" оперантної поведінки тварин, яка склалась в результаті злиття успадкованих і позитивних властивостей через механізм імунітету, наслідування тощо, ще не є свідченням про їх змістовну схожість або тотожність. Якби не були переконливими приклади, що наводяться у підтвердження схожості вищих приматів з людськими істотами (скажімо, про схожість засобів діяльності людини і тварини, про схожість опосередкованих, ритуально стилізованих форм поведінки тощо) – все це не може пояснити зовсім новий етап розвитку – появу соціальної якості у людини. Природні сили людини, особливо вищі форми психіки наповнюються соціальним змістом лише тоді, коли вони починають виконувати певні соціальні функції.

Особистість не тільки цілеспрямована, але й самоорганізована система. Об'єктом її уваги і діяльності є не тільки зовнішній світ, але й вона сама, що виявляється у почутті "Я", яке є уявленнями про себе, самооцінкою, програмою самовдосконалення, здатністю до самоспостереження, самоаналізу і саморегуляції. Бути особистістю – це означає здійснювати вибір, який виникає у існуючій необхідності, а також – оцінювати наслідки прийнятих рішень.

Особистість є об'єктом багатьох наук: філософії, соціології, психології, етики, естетики, педагогіки, біології, медицини тощо. Кожна з цих наук вивчає особистість в своєму специфічному аспекті. Соціологія розглядає особистість як соціальний тип. Соціальна психологія досліджує особистість як представника певної соціальної групи. Психологія акцентує увагу на тому, що соціальні впливи, які здійснюються на особистість, перетворюються у її внутрішні умови, які разом з біологічними задатками зумовлюють активність особистості, що творить її унікальність.

У дослідженні особистості виділяють 3 основних періоди дослідження:

- філософсько-літературний;
- клінічний;
- експериментальний.

Перший починається із стародавньої історії, продовжується в розробках філософів Новітнього часу (Декарт), французької і німецької філософії XVIII ст. (Гельвецій, Гольбах, Кант, Гегель), в екзистенціалізмі кінця XIX ст. (Кьєркегор), а також першої половини XX ст. (Хайдеггер, Сартр) та ін.

Основними проблемами особистості в філософсько-літературний період були питання про моральну і соціальну природу людини, її вчинки і поведінку, свободу і відповідальність та інше.

В перші десятиріччя XIX ст. проблема особистості починає досліджуватись також лікарями-психіатрами, які стали проводити систематичні спостереження особистості хворого, вивчати історію його життя для того, щоб краще зрозуміти його поведінку. Отримані дані пов'язувались з діагностикою природи людської особистості. В центрі уваги психіатрів опинились особливості особистості, які виявлялись у хворій людини. В подальшому було встановлено, що ці особливості є помірно вираженими практично у всіх здорових людей, а у хворих вони є гіпертрофованими.

В перші десятиліття XX ст. вивченням особистості стали займатись також професійні психологи, які до цього часу звертали увагу лише на дослідження пізнавальних процесів і станів людини. Вони намагались зробити свої дослідження експериментальними, ввели математико-статистичну обробку даних з метою перевірки гіпотез і отримання

достовірних фактів. Важливою задачею цього періоду вивчення особистості стала розробка надійних і валідних тестових методів оцінки нормальної особистості. Піонерами експериментального напрямку в дослідженні особистості були англійські психологи Реймонд Кеттел і Ганс Айзенк, а в Росії – Олександр Лазурський.

У вітчизняній психології найбільш відомі дослідження в галузі вивчення особистості пов'язані з теоретичними розробками представників школи Л.С. Виготського. Значний вклад у вирішення проблеми особистості внесли О.М. Леонтьєв, Л.І. Божович, Г.С. Костюк, П.Р. Чамата.

Наприкінці 30-х років ХХ ст. в психології особистості почалась активна диференціація напрямків дослідження, в результаті чого уже у другій половині цього віку склалось багато різних підходів і теорій особистості.

Проблема особистості є комплексною, а її вирішення можливе тільки сумісними зусиллями всіх наукових дисциплін, які до неї звертаються, зокрема, всією сукупністю психологічних наук. Однак слід взяти до уваги те, що комплексний підхід у дослідженні особистості можливий лише за умови досить точного визначення свого аспекту кожною з наук, яка вивчає особистість. Якщо йтиметься про соціальну психологію особистості, то для неї є важливим визначити межі між соціально-психологічним та соціологічним і психологічним аспектами дослідження особистості.

Як відомо, в структурі предмета двох споріднених соціальній психології дисциплін – соціології і загальної психології, є спеціальні розділи теорії особистості ("соціологія особистості" та "психологія особистості"), в яких особистість розглядається з позиції специфіки соціологічного та загальнопсихологічного підходів. В соціальній психології є розділ "Соціальна психологія особистості". Що стосується соціологічного аспекту, то головною проблемою соціологічного аналізу особистості є проблема соціальної типології особистості, тобто знання про те, як в особистості втілюються значимі для соціальної спільноти (групи) характеристики і як вони, в свою чергу, представляють особистість в різних масових діях. Відмінність загальнопсихологічного підходу від соціально-психологічного полягає в тому, що соціальна психологія розглядає поведінку і діяльність "соціально детермінованої особистості" в конкретних реальних соціальних групах, індивідуальний внесок кожної

особистості в діяльність групи, чинники, від яких залежить величина цього внеску в загальну діяльність. Точніше, вивчаються два ряди таких чинників: ті, що втілені в характері і рівні суспільного розвитку, в яких особистість діє, і ті, що втілені в самій особистості. Можна сказати, що для соціальної психології головним орієнтиром в дослідженні особистості є взаємовідносини особистості з групою: не просто особистість в групі, а саме результат, який отримано від взаємовідносин особистості з конкретною групою. Інакше кажучи – проблема взаємовідносин особистості зі спільнотою є центральною проблемою соціалізації. Отже, проблема соціалізації це і є соціально-психологічний аспект дослідження особистості, в якому віддзеркалюється, з одного боку, соціологічна, а з іншого загальнопсихологічна проблематика особистості.

З метою уточнення змісту поняття "соціалізація", спробуємо "розвести" його з близькими до його змісту поняттями "соціальний розвиток", "формування особистості", "виховання".

Розглянемо спочатку **співвідношення понять "соціалізація" і "соціальний розвиток"**. Одні автори вважають, що соціалізація це певний період у розвитку людини, поки вона не стала дорослою, а "соціальний розвиток" – весь період її життя (Андреєнкова Н.В., Марков В.С.). Прибічники цієї точки зору розрізняють ці поняття, виходячи з їх обсягу. Ми вважаємо, що поняття "соціалізація" відрізняється від поняття "соціальний розвиток" не за обсягом, а за аспектом, а саме: означає розвиток людини в певному конкретному суспільстві, яке зумовлює появу у неї особливих рис. Адже відомо, що хоча всі риси, якості людини, наприклад, первісного суспільства так само соціальні, як і риси сучасної людини, однак вони відрізняються якісно. Первісній людині потрібен був такий набір якостей, який міг би забезпечити її діяльність в її суспільстві, сучасній же людині потрібні зовсім інші якості.

Отже, поняття "соціалізація" є більш конкретним у порівнянні з поняттям "соціальний розвиток" у тому розумінні, що воно виражає процес становлення у людини тих властивостей, які зумовлені історичним типом соціальної системи, в якій живе людина. З цієї точки зору людина рабовласницького суспільства буде недостатньо соціалізованою відносно феодалного суспільства.

Соціалізація – явище культурно-історичне. Зміст цього процесу, стадії, конкретні механізми мають історичний характер, суттєво варіюють від однієї культури до іншої, визначаються характером соціальної системи. Можна спостерігати, як зі зміною епох, культур, типів соціальних систем змінюються і засоби цілеспрямованого впливу на особистість, бо кожна культура використовує ті засоби соціалізації, які розраховані на формування певної поведінки, яка не виходить за межі даної культури. Так, в традиційних суспільствах, основним засобом формування у людини особистісних рис було дотримання встановлених традиційних зразків. Звичай регулюють поведінку людей в цьому суспільстві від народження до смерті, не допускаючи нічого оригінального, передбачаючи дотримання завітів предків, відтворення минулих відносин у майбутньому. Пряме примушування через систему звичаїв і традицій було основним засобом цілеспрямованого впливу на особистість. Цей засіб був зумовлений самим типом культури, в якій традиції були основним її складовим елементом, і це відображало також рівень розвитку психіки самого індивіда.

З ускладненням суспільної системи стає недостатнім використання засобів соціалізації традиційного суспільства. Вони доповнюються іншими, які ґрунтуються на механізмі ціннісних орієнтацій, що передбачають не повторюваність дій, а являють собою деякі орієнтири, загальні принципи поведінки, якими індивід повинен керуватись в своїх вчинках. В сучасному суспільстві головним засобом соціалізації стає норма, яка формує певну суспільну вимогу, але не передбачає всіх обставин вчинку. Норми менш стійкі у порівнянні з традиціями і звичаями і менш консервативні.

Отже, соціальний розвиток особистості в теорії соціалізації досліджується в конкретно-історичному аспекті. Це виявляється, по-перше, в тому, що його результатом є не абстрактні соціальні риси особистості, а ті культурно-історичні, які необхідні їй для життєдіяльності в конкретному суспільстві. По-друге, в тім, що зміст, стадії, механізми соціалізації визначаються соціально-економічною структурою цього суспільства і варіюють в різні історичні періоди. В сучасних умовах відбувається ускладнення соціальних інститутів соціалізації, руйнування

одних традиційних, становлення інших нових її форм, змінюється співвідношення сімейного і позасімейного виховання, взаємовідносини поколінь, змінюються критерії соціальної зрілості.

В зв'язку з тим, що соціалізація – це процес, який детермінується конкретними соціально-історичними умовами, його не можна вважати завершеним на якомусь етапі життєдіяльності людини. "Соціалізація" як і "соціальний розвиток" охоплюють все життя людини. Соціалізація – це не тільки формування закінченості і зрілості особистісних рис, а також й розвиток і модифікація зрілих форм соціальності особистості в ході включення її в систему нових зв'язків і залежностей.

Для розуміння безперервності соціального розвитку особистості важливим є розрізнення понять **"соціалізація"** і **"соціалізованість"**. Останнє визначається як відповідність людини соціальним вимогам, які пред'являються до даного вікового етапу, як наявність особистісних і соціально-психологічних передумов, які забезпечують нормативну поведінку, як результат процесу соціалізації. Можна сказати, що соціалізованість – це статичний вимір соціалізації. Порівняно з поняттям "соціалізованість", "соціалізація" є більш широким поняттям, яке включає в себе, окрім соціалізованості, процес переходу в нові ситуації соціального розвитку, тобто характеризує динаміку, рух.

Зміна соціально-економічних умов вимагає від особистості сформованої готовності до переходу в нові ситуації соціального розвитку, тобто "вторинного" входження особистості в суспільні відносини. В психологічній літературі таке вторинне входження визначається терміном "ресоціалізація"

Термін **"ресоціалізація"** активно використовується в соціальній психології останні декілька десятиліть. Вперше цей термін застосували американські соціальні психологи. А. Кеннеді і Д. Кербер для означення процесу "вторинного" входження індивіда в соціальне середовище в результаті певних "дефектів" соціалізації (ресоціалізація звільнених з місць позбавлення волі) або в результаті зміни соціокультурного оточення (ресоціалізація мігрантів). Сьогодні цей термін розуміється досить широко і поза специфікою суб'єктів процесу як усвідомлена зміна поведінки людини в ситуації очевидного соціального неуспіху.

Про ресоціалізацію можна говорити і тоді, коли мається на увазі процес формування у особистості здатності орієнтуватися і діяти в непередбачених, невизначених ситуаціях. Такі ситуації виникають постійно в умовах швидких змін сучасного суспільства. Ці умови вимагають від особистості сформованої готовності до переходу в нові і нові ситуації соціального розвитку. Формування у особистості такої готовності є дуже важливим в умовах трансформації суспільства. В цих умовах важливим результатом соціалізації є формування у особистості окрім нормативної поведінки, таких рис як: здатність до адекватного сприйняття нових соціальних вимог; вибіркоче ставлення до соціальних впливів; низька соціальна ригідність; сформованість особистісних передумов для виконання задач наступного етапу соціалізації.

Слід розрізняти також поняття **"соціалізація"** і **"формування особистості"**. У вітчизняній літературі поширена думка відносно того, що соціалізація індивіда це і є процес формування особистості. На наш погляд, ці поняття не слід ототожнювати.

Відмінність між поняттями "формування" і "соціалізація" полягає в тому, що поняття "формування особистості" відображає процес становлення і розвиток особистості під кутом зору породження, складання, набуття закінченості і зрілості її особистісних рис, в той час як поняття "соціалізація" фіксує не тільки процес складання, становлення, але й розвиток зрілих форм соціальності індивіда, їх модифікацію в ході включення особистості в систему нових зв'язків і залежностей. Тобто, поняття "соціалізація" відображає більш універсальні процеси становлення і розвитку особистості у порівнянні з поняттям "формування".

Необхідно також розрізняти поняття **"соціалізація"** і **"виховання"**. Поняття "виховання" живається в широкому і вузькому значенні. В вузькому значенні виховання означає процес цілеспрямованої дії на розвиток особистості з метою підготовки її до виробничої, суспільної і культурної діяльності. Наголос тут ставиться на цілеспрямованості процесу. Поняття "виховання" у вузькому смислі відрізняється від поняття "соціалізація", смисл якого розповсюджується не тільки на цілеспрямовані, але й на стихійні процеси, які діють на особистість, за обсягом. В широкому значенні виховання це вплив на людину всієї

соціальної дійсності з метою засвоєння нею соціального досвіду. В цьому значенні поняття "соціалізація" за своїм обсягом співпадає з поняттям "виховання". Проте вони розрізняються за своїм змістом: у понятті "виховання" акцентується увага на ролі зовнішнього одностороннього впливу на розвиток особистості, в той час як в понятті "соціалізація" підкреслюється двосторонність процесу, взаємодія індивіда і соціальних умов життя людини.

Відмінність понять "соціалізація" і "виховання" особистості не означає їх протиставлення, оскільки соціалізація індивіда включає як соціально-контролюючі процеси цілеспрямованого впливу на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні процеси, які впливають на її формування. У зв'язку з цим потрібно розрізняти цілеспрямовану і стихійну форми соціалізації.

2.3. Основні форми соціалізації особистості

В літературі найчастіше розглядаються дві форми соціалізації: цілеспрямована та стихійна. Цілеспрямована форма соціалізації (або виховання) – це спеціально розроблена певним суспільством система засобів впливу на людину з метою формування її особистості у відповідності з інтересами цього суспільства. Цілеспрямоване виховання – це процес впливу вихователя на вихованця, що являє собою свідомо організовану запрограмовану і спеціалізовану діяльність суспільства з метою формування у людей необхідних і корисних для них поглядів, почуттів, рис характеру, психічних і фізичних якостей; це процес систематичного цілеспрямованого впливу на фізичний і духовний розвиток особистості з метою підготовки її до виробничої суспільної і культурної діяльності. Виховання включає систему навчання, освіти і ідеологічного впливу.

Нецілеспрямована, або стихійна форма соціалізації – це, так би мовити, "автоматичне" виховання певних соціальних навичок у зв'язку з постійним перебуванням індивіда в безпосередньому соціальному оточенні.

Безпосереднє соціальне оточення індивіда – надзвичайно складний і різноманітний світ. Сукупність різних груп, що складають сферу

спілкування індивіда, їх особливості, неоднаковість рівня соціального розвитку, практики соціальних зв'язків і відношень всередині них у неоднаковій психологічній атмосфері, пред'являють різні вимоги до особистості. Дослідження процесу соціалізації особистості приписує необхідність різностороннього дослідження всього комплексу впливів на неї різних соціальних груп.

Специфіка безпосередніх життєвих умов індивіда полягає в тому, що вони опосередковують вплив цілісної соціальної системи на особистість, конкретизують суспільні відносини в їх безпосередньому спілкуванні. Проте, характер цінностей, настановлень безпосереднього оточення особистості може співпадати, а може не співпадати і навіть суперечити ціннісно-нормативній системі суспільства. У зв'язку з цим актуальним постає питання значення цілеспрямованої форми соціалізації, особливостей співвідношення цілеспрямованої та стихійної форм соціалізації в умовах певного соціально-психологічного простору.

Цілеспрямована (виховання) і стихійна – це дві основні форми соціалізації, які мають свої особливості. Ці форми соціалізації взаємопов'язані, взаємозумовлені. Питання про їх співвідношення в науковій літературі розроблено ще недостатньо. Деякі дослідники, співставляючи цілеспрямовану і стихійну форми соціалізації, віддають перевагу першій з них, доводячи, що стихійна форма детермінована в основному мікросередовищем і тому більш характеризується наявністю старого. Існує також протилежна думка: багато хто з дослідників вважає, що стихійна форма соціалізації сприяє засвоєнню індивідом нового, бо саме в мікросередовищі перш за все з'являються фактори, що відображають зміни в соціальних умовах, саме це забезпечує розвиток у індивіда нових якостей, які не передбачені старими нормами. Дослідники, що досліджують питання форм соціалізації, наголошують на взаємозв'язку і взаємозумовленості цілеспрямованої і стихійної форм соціалізації, підкреслюючи, що кожна з форм зумовлюється різними факторами та розрізняється засобами засвоєння соціального досвіду [168, с.203-204]. Проблема полягає в тому, що співвідношення цілеспрямованих і стихійних форм соціалізації буває різним в залежності від соціального простору, в якому відбувається цей процес. Виникає

питання з приводу того, якій формі соціалізації потрібно надати перевагу. Висловлюється думка, що стихійна форма, яка детермінована більшою мірою мікросередовищем, включає багато старих, рутинних правил, засвоєння яких не сприятиме прогресивному розвитку особистості, а тому потрібно віддати перевагу цілеспрямованим формам соціалізації, що пов'язані з соціетальними нормами, в яких відображено очікування та цілі суспільства. На нашу думку, різне співвідношення стихійної та цілеспрямованої форм соціалізації зумовлюється особливостями соціальних об'єднань, до яких належить суб'єкт соціалізації. Одним з таких об'єднань є сім'я як найближче соціальне оточення індивіда, яке опосередковує соціальні відносини вищих рівнів, відображаючись у безпосередньому спілкуванні, конкретизуючи та персоніфікуючи їх. В рамках однієї групи – сім'ї – утворюється вся система взаємовідносин дитини з батьками, іншими людьми, самим старшим поколінням, через які дитина так чи інакше усвідомлює широкий соціальний світ, який віддзеркалюється в сімейних відносинах і який стає головним чинником соціалізації особистості на етапі раннього дитинства.

Проте не має рації перебільшувати значення будь-якої однієї форм соціалізації, бо така абсолютизація неодмінно спричиняє перекося в системі формування та розвитку особистості, про що засвідчує, наприклад, досвід неузгодженості стихійної і цілеспрямованої форми соціалізації, (розходження слова і справи), або практика абсолютизації цілеспрямованого виховання, зведення його лише до навчання. Ототожнення різноманітного за формами процесу соціалізації з "виховуючим навчанням" в педагогічній практиці призвело до того, що головним засобом формування особистості проголошувались знання, коли весь багатогранний процес духовного розвитку людини був звужений до цілеспрямованого навчання, що спричинило певні негативні явища в процесі соціалізації особистості.

Погляди, в яких перебільшується або применшується значення якоїсь форми соціалізації, невірно відображають той реальний факт, що людина формується в процесі всіх форм соціалізації. Умовою досягнення потрібної соціалізованості людини є єдність всіх форм соціалізації. Взаємозумовленість стихійної та спрямованої форм соціалізації залежить

від соціальних умов існування людей. Зокрема, основна функція спрямованої соціалізації, яка полягає в тім, щоб забезпечити переведення цінностей соціального рівня суспільства на індивідуальний рівень, забезпечується шляхом втілення цих цінностей в безпосередні умови життєдіяльності особистостей. Науковці відмічають, що в процесі соціалізації обов'язково повинно бути задіяно два способи засвоєння культури: один з них передбачає обов'язкову вербалізацію культурної норми і розрахований на свідоме засвоєння її змісту, а другий - на засвоєння індивідом культурної норми шляхом наслідування стереотипному зразку, або шляхом психологічного тиску на нього соціальної групи через механізм соціальних експектацій, зараження і сугестії [111, 141]. Я.Л. Коломінський [111] відмічає, що ці здавалося б протилежні способи соціалізації "не стільки є два етапи, які змінюють один одного, скільки два способи, які завжди існують в процесі пізнання людиною світу. З віком змінюється лише їх роль і питома вага тієї інформації, яка засвоюється кожною з них". Я.Н. Коломінський зазначає, що має місце зміщення пропорцій між рефлексивними, спрямованими, і нереклексивними, стихійними способами соціалізації як в процесі соціального онтогенезу індивідів, так і в процесі соціального філогенезу людства, різні етапи розвитку яких характеризуються не тільки існуванням, але й домінуванням одного з цих способів. Ю.М. Лотман називає культури з домінуванням нереклексивного способу регуляції – "культурами текстів", а з домінуванням рефлексивного способу – "культурами граматики", вважаючи, що основним принципом культур першого типу є звичай, культур другого – закон [141].

Форми соціалізації мають специфічні механізми, чинники та засоби впливу на особистість. Питання про співвідношення різних форм соціалізації залишається дискусійним. Проблема полягає в тому, що це співвідношення буває різним на різних етапах онтогенетичного розвитку людини а також залежить від соціального простору, в якому відбувається процес соціалізації.

Спадає на думку аналогія особливостей впливу сім'ї на особистість на ранньому етапі онтогенезу людини та особливостей впливу соціальної спільноти на індивіда на початку філогенезу. В первісному суспільстві

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

соціальне середовище було уніфікованим. Самостійним соціальним організмом був рід – невеличка за чисельністю група людей, що була у безпосередньому контакті. Цінності макросередовища і мікросередовища співпадали, що зумовлювало існування однієї форми соціалізації, яка за своїми особливостями та механізмами (наслідування, навіювання, психологічне зараження тощо) здебільше відповідала стихійній формі соціалізації, яка характеризується безпосередніми зв'язками індивідів. Така форма соціалізації забезпечувала формування соціальних властивостей індивідів того часу у відповідності з інтересами і потребами первісного суспільства. В подальшому розвитку суспільства у зв'язку з соціальною диференціацією та ієрархізацією соціальної структури ускладнюється система соціалізації, в якій обов'язковою формою соціалізації стає цілеспрямований вплив, метою якого є забезпечення розвитку особистості у відповідності з інтересами суспільства іншого історичного етапу. Користуючись аналогією існування та зміни форм соціалізації в онтогенетичному та філогенетичному процесі, можна зробити припущення, що на первісному етапі онтогенезу особистості основною формою соціалізації є стихійна форма, яка пов'язана з соціально-психологічним простором сім'ї. Проте стихійні форми соціалізації мають велике значення не тільки в умовах первісного середовища. Вони відіграють велику роль на всіх етапах життєдіяльності людини.

В умовах сучасного суспільства макро – та мікросередовище, внаслідок можливого неспівпадіння їх цінностей, можуть суперечити одне одному і по-різному впливати на процес соціалізації особистості. У зв'язку з цим виникає проблема вибору цінностей. На наш погляд, ця проблема вирішується головним чином через механізми цілеспрямованого впливу, які з необхідністю включаються у соціалізацію особистості, коли коло її взаємин з Іншими розширюється. В реальності особливості соціалізації визначаються етапом формування особистості, суб'єктивними особливостями особистості і об'єктивними умовами їх виявлення в процесі взаємодії людини з оточуючим світом.

2.4. Особливості чинників процесу соціалізації особистості

Соціалізація – це результат взаємодії численних обставин. Саме їх сукупний вплив вимагає від людини певної поведінки і активності. Соціалізація особистості як послідовність переходу від однієї якісної ступені до іншої визначається рядом чинників. Чинниками процесу соціалізації особистості називаються обставини, за яких створюються умови для перебігу цих процесів. Ці чинники відображаються в основних новоутвореннях кожної вікової стадії.

Традиційно виділяються зовнішні та внутрішні чинники, взаємодія яких визначає динамічну спрямованість розвитку. У вітчизняній і зарубіжній науці існують різні класифікації чинників соціалізації. А.В. Мудрик виокремлює три групи чинників соціалізації: 1) макрочинники (космос, планета, світ, країна, суспільство, держава); 2) мезачинники (етнос; місце і тип поселення – регіон, село, місто; засоби масової комунікації – радіо, телебачення, газети тощо); 3) мікрочинники (сім'я, групи ровесників, учбові, професійні, громадські групи тощо).

На сьогоднішній день впливовою є модель екологічних систем американського психолога Урі Бронфенбреннера, в якій представлено систему чинників процесу соціалізації особистості як взаємодію об'єктивних особливостей її соціального оточення і суб'єктивних процесів та переживань.

На думку вченого, оскільки соціальне оточення постійно змінюється, процес соціалізації не завершується ніколи. Розвиток людини – це динамічний, здійснюючийся в двох напрямках реципрокний процес. Особистість, яка формується, активно реструктурує своє багаторівневе життєве середовище і в той же час на нього впливає це середовище, його елементи і взаємозв'язки між ними. Соціальне середовище має чотири рівні: 1) мікросистема (найближче оточення людини); 2) мезосистема (взаємовідносини між різними сферами мікросистеми); 3) екзосистема (елементи соціального середовища, до яких індивід безпосередньо не відноситься, але які впливають на нього, наприклад, адміністрація школи, міська влада тощо); 4) макросистема (соціокультурні норми, системи соціальних уявлень та установок, норми та правила

соціальної поведінки, характерні певній субкультурі). Ці рівні змальовуються У.Бронфенбреннером [124, с.23-26] у вигляді концентричних кілець як вміщені одна в одну системи. Характерною особливістю цієї моделі є гнучкі прями і зворотні зв'язки між цими чотирма системами, через які й здійснюється їх взаємодія. Згідно з екологічною моделлю У. Бронфенбреннера, найближчим оточенням, яке є чинником соціалізації особистості, є мікросистема, тобто всі ті, з ким вона вступає в близький контакт. Для більшості людей мікросистемою як найближчим рівнем чинників соціалізації, є сім'я, за нею йдуть друзі і школа. Інші компоненти це організації охорони здоров'я, релігійні групи, ігрові групи у дворі, інші соціальні групи, до яких належить особистість. Всі вони мають суттєве значення у формуванні особистості, детермінуючи ті чи інші якості. Наприклад, розвиток дівчинки в сім'ї може підтримуватись чуттєвістю матері по відношенню до перших кроків дочки на шляху незалежності. В свою чергу, виявлення дитиною незалежності може спонукати матір до пошуків засобів підтримки розвитку такої поведінки. Коли індивід включається в яке-небудь соціальне оточення або виключається з нього, мікросистема змінюється. Наприклад, дитина може перейти в іншу школу, відмовитись від якого-небудь виду діяльності і зайняти іншим.

Мікросистема – це надзвичайно складний, різноманітний світ. Сукупність різних груп, які складають сферу спілкування індивіда, їх особливості, відмінності у рівні соціального розвитку, в практиці соціальних зв'язків і відносин всередині них, в різній психологічній атмосфері пред'являють особистості певні вимоги. Безпосереднє середовище – друзі, знайомі, сім'я, все, що складає сферу міжособистісного спілкування, здійснює вплив на розвиток особистості, формує її якості. Специфіка безпосереднього оточення індивіда полягає в тому, що воно опосередковує вплив соціальної системи як цілого на особистість, відображає суспільні відносини, конкретизуючи їх, персоніфікуючи. Мікросистема – це рівень життєвого середовища, яке найчастіше досліджується психологами.

Мезосистема, або другий рівень умов, з яким взаємодіє індивід і які є чинниками його соціалізації, утворюється взаємозв'язками двох або

більше елементів мікросистеми. Так, суттєвий вплив на розвиток особистості здійснюють формальні і неформальні зв'язки між сім'єю і школою або сім'єю, школою і групою однолітків. Наприклад, постійне спілкування батьків з учителями може позитивно вплинути на успішність дитини в школі. Аналогічним чином, уважне ставлення учителів до цієї дитини, скоріше, позитивно вплине на її взаємостосунки з членами сім'ї.

Екзосистема, або третій рівень взаємозв'язків індивіда з соціальним оточенням, яке є чинником соціалізації особистості, має відношення до тих суспільних структур, які знаходяться поза сферою безпосереднього спілкування індивіда. Екзосистема – це та частина культури суспільства, яка включає в себе елементи оточуючого середовища, в якому особистість не грає активну роль, проте воно здійснює на неї вплив. Сюди входять організації, а також події, від яких залежать умови мікросистеми. Наприклад, закони, рішення, які приймаються державними або іншими інститутами, можуть суттєво впливати на умови життя дитини, її сім'ї, однолітків, з якими вона спілкується. Отже, екзосистема впливає на індивіда не безпосередньо, а через мікросистему. Можна навести безліч прикладів, починаючи із формального соціального середовища, наприклад, місця роботи батьків або місцевих відділів охорони здоров'я, або організацій поліпшення побутових умов, і закінчуючи неформальним оточенням, таким, як розширена сім'я дитини або друзі його батьків. Наприклад, заклад, в якому працює мати, може дозволити їй декілька днів на тиждень працювати вдома. Це дозволить матері проводити більше часу з дитиною, що опосередковано вплине на її розвиток. В той же час можливість приділити дитині більше уваги зніме з матері напруження і тим самим підвищить продуктивність її праці.

Макросистема – це соціетальний рівень культури суспільства. Це, так би мовити, зовнішній рівень, який безпосередньо не включений в певне соціальне оточення індивіда, а пов'язаний з ним через посередництво інших рівней. Зміст соціалізації залежить і від такого важливого параметру, як соціальні інститути – системи спеціально створених або таких, що природно склалися, установ і органів, функціонування яких спрямоване на розвиток індивідів, насамперед шляхом освіти і виховання.

Макросистема включає ідеологію, соціально-правові закони, традиції, норми того суспільства, в якому живе індивід. Вона об'єднує в собі основи освітянських, економічних, релігійних, політичних і соціальних цінностей. Макросистема впливає на всі інші рівні. Наприклад, та чи інша освітянська програма, яка приймається на державному рівні, може здійснити великий вплив на зріст рівня освіти і соціальний розвиток багатьох поколінь. Або, наприклад, правила, згідно з якими діти із затримкою розвитку можуть вчитись в класах основного потоку звичайної школи, здійснюють суттєвий вплив на рівень освіти і соціальний розвиток як на дітей з порушенням розвитку, так і на здорових дітей. В свою чергу, успіх або неуспіх цього педагогічного експерименту може сприяти або, навпаки, заважати подальшим спробам адміністрації поєднати ці дві групи дітей.

Зазначені рівні чинників соціалізації особистості тісно взаємопов'язані, здійснюють активний вплив один на одне. Чинники макросистеми стають чинниками соціалізації індивідів через вплетіння цінностей соціального рівня у безпосереднє оточення, бо тільки у сфері безпосереднього міжособистісного спілкування діють механізми, які здатні забезпечити процес інтеріоризації, тобто переведення зовнішніх соціальних зв'язків у внутрішні психологічні властивості. В процесі соціалізації індивід реконструює своє багаторівневе життєве середовище, відчуваючи вплив всіх елементів цього середовища і взаємозв'язків між ними.

2.5. Інститути соціалізації особистості

В ході соціальної практики виникають певні види діяльності, для регулювання яких створюються соціальні норми. Ці норми концентруються і групуються в певну систему, яка забезпечує функціонування даного виду соціальної діяльності. Таку систему норм називають соціальним інститутом.

Соціальні інститути забезпечують можливість членам суспільства задовольняти свої потреби, стабілізують соціальні відносини, сприяють узгодженості, інтегрованості діяльності членів суспільства. В суспільстві важливу роль відіграють такі соціальні інститути як інститути праці

(забезпечують матеріальну життєдіяльність суспільства), інститути політики (здійснюють державне управління суспільством), інститути права (забезпечують соціальний контроль в суспільстві), інститути моралі (забезпечують моральне регулювання), інститути культури (підтримують і зберігають духовні цінності суспільства). Найголовнішими соціальними інститутами, які пов'язано з реалізацією основних потреб суспільства (відтворення і розвиток людини), є інститути сім'ї та освіти, які виконують функцію агентів соціалізації особистості.

Інститути соціалізації це відносно стійкі типи і форми соціальної практики, завдяки яким організується процес соціалізації особистості в рамках соціальної системи суспільства. Функціонування цих інститутів визначається, по-перше, системою норм, які регулюють певну поведінку індивіда; по-друге, наявністю засобів і умов, що забезпечують успішне виконання нормативних наказів і здійснення соціального контролю; по-третє, інтеграцією інституту в соціально-політичні, ідеологічні і ціннісні структури суспільства, що дозволяє забезпечити успішне виконання нормативних приписів цього інституту.

2.5.1. Сім'я як соціальний інститут і агент соціалізації особистості

Сім'я є одним із соціальних інститутів, психологічна сутність якого розглядається в багатьох дослідженнях. Як би не відрізнялись предметні ракурси дослідження сім'ї, вони схожі в наступному: для свого розвитку люди потребують безпечне, емоційно-підтримуюче і передбачуване середовище, яке надає їм можливості для виявлення власної активності. Природним таким середовищем є сім'я. У всіх соціально-психологічних концепціях особистості сім'я традиційно розглядається як найважливіший інститут соціалізації. Саме в сім'ї діти набувають перших навичок взаємодії, засвоюють перші соціальні ролі (зокрема й статеві ролі, формування рис маскуліності і фемінінності), осмислюють перші норми і цінності. В житті як окремої людини, так і всього суспільства сім'я і сімейне благополуччя в ієрархії цінностей людини виходить на перше місце. Це пояснюється величезною роллю сім'ї для особистості, яка шукає опору у вирішенні багатьох своїх проблем саме в сім'ї. Саме це

зумовлює необхідність дослідження сім'ї у зв'язку зі соціалізацією.

Сім'я як соціальний інститут може розглядатись, з одного боку, як структурний елемент суспільства, а з іншого – як мала група. Відповідно з цим її соціалізуючі функції по відношенню до особистості виявляються, по-перше, в тому, що вона є транслятором макросоціальних відносин, зокрема, й культури суспільства, а, по-друге, сім'я є середовищем мікросоціальної взаємодії, яке характеризується своїми особливостями.

Сім'я є найближчим соціальним оточенням індивіда, яке опосередковує соціальні відносини вищих рівнів, відбиваючись у безпосередньому спілкуванні, конкретизуючи та персоніфікуючи їх. Вона є транслятором культури: релігійні традиції, етнічні стереотипи і моральні цінності діти засвоюють в основному через сім'ю. Батьки стають референтним джерелом вибору цінностей і моделей поведінки в тих областях, в яких культурні норми є стабільними, а такими є релігійні переконання, етнічні і статоворольові стереотипи

Величезне значення сім'ї зумовлено тривалістю і частотою сімейного спілкування, його безпосередністю і родинністю. Сім'я є першою і спочатку єдиною референтною групою для дитини. З моменту народження її оточує обмежене, замкнене коло дорослих, де старший є первинним джерелом знань про оточуючий світ. Родинна сім'я є тим соціально-психологічним середовищем, з яким вона безпосередньо контактує протягом всього життя. Стиль сімейного життя, взаємини між членами сім'ї справляють значний вплив на розвиток особистості. В цих ракурсах сім'я досліджувалась у багатьох роботах вітчизняних та зарубіжних науковців.

У зв'язку з соціалізацією важливо зробити акцент на ролі сім'ї як соціально-психологічному просторі, в якому утворюється вся система взаємовідносин дитини з батьками, іншими людьми, самим старшим поколінням, через які дитина так чи інакше усвідомлює широкий соціальний світ, який віддзеркалюється в сімейних відносинах і який стає головним чинником соціалізації особистості на етапі раннього дитинства. Особливе значення в цьому просторі мають взаємовідносини індивіда зі "значимими іншими", яких людина не вибирає, але які мають великий вплив на формування її особистості. Це ті перші "значимі інші",

які, починаючи з ранніх стадій життя, зумовлюють весь подальший життєвий шлях людини.

Однією з розповсюджених міфологем є думка про обмеженість впливу сім'ї рамками дитячого віку, а немов би, починаючи уже з підліткового періоду більш впливовим стає більш широкий простір спілкування з "Іншими". Проте, ця міфологема спростовується численними емпіричними дослідженнями. Зокрема, нами проводилось емпіричне дослідження з приводу впливів соціальних інституцій на особистість в процесі соціалізації. Було опитано 300 учнів старших класів загальноосвітніх шкіл і 500 студентів Київських та Донецьких навчальних закладів. На питання анкети "Який соціальний інститут здійснює найбільший вплив на формування вашої особистості?" (було запропоновано вибрати один варіант з дев'яти: сім'я, учбовий заклад, церква, держава, політичні партії, ЗМІ, етнокультурницькі організації, заклади культури, друзі) 53,3% відповідей вказали сім'ю (друге місце за фактором впливу займають друзі – 21,7%; третє (15%) – школа, ЗМІ – 5%). Аналогічні результати було отримано в дослідженнях, які проводилися в Київському коледжі ім.В.О.Сухомлинського, а саме: 74% опитуваних підлітків-хлопчиків і 63% підлітків-дівчаток вважають своїм ідеалом жінки – матір, 51% хлопчиків і 60% дівчаток вважають ідеалом чоловіка свого батька.

Отже, як виявляється, для молодшої людини сім'я є найбільш впливовим інститутом соціалізації. Хоча, як відомо, в підлітковому та юнацькому віці залежність дітей від батьків послаблюється, тим не менш, вплив сім'ї на процес соціалізації дітей залишається одним із визначальних на інших вікових етапах. Дійсно, юність – це час, коли діти починають прагнути незалежності. Без здатності приймати рішення і самому відповідати за власну долю підліток не зможе стати зрілою особистістю. Однак, є суттєва різниця між становленням емоційної і соціальної незалежності підлітків і неприйняттям ними батьків і батьківських цінностей. Опитування, які проводилися у нас і за кордоном показали, що лише деякі з підлітків відчувають відчуженість до батьків. Опитування 6000 підлітків десяти національностей у США показало, що більшість сучасних молодих людей глибоко поважають своїх батьків.

Лише 7% підлітків сказали, що їм здається, буцімто батьки їх соромляться, або будуть розчаровані в майбутньому. Зустрічалися проте і такі підлітки (біля 13%), які зазначали, що їх мати недостатньо хороша, і 15% – що їх батько недостатньо хороший (Майерс).

Аналіз дитячо-батьківських відносин (зокрема, батьків з підлітками) з точки зору їх конфліктності (М. Кле, Ф. Райс, Г. Крайг) показує, що не дивлячись на всі труднощі досягнення підлітком емоційної автономії, рівень конфліктності у дитячо-батьківських відносинах є нижчим, ніж це можна було б передбачити, виходячи з буденних уявлень про цей вік. Основні теми підлітково-батьківських конфліктів центруються навколо побутових питань (одежі, зачіски, режиму дня, хатньої допомоги), звичок, шкільної успішності і спілкування з однолітками, не зачіпаючи більш глибокий ціннісний рівень. Серед параметрів, від яких залежить соціально-позитивний чи негативний вплив на процес соціалізації дитини в сім'ї, виділяють: соціокультурний – рівень культури сім'ї, освіченість членів сім'ї; соціально-економічний, який визначається її майновими характеристиками; техніко-гігієнічний визначається особливостями способу життя. В літературі виділяються також такі фактори впливу на соціальний розвиток особистості в сім'ї як: склад сім'ї, її згуртованість і якість комунікації [26, с. 81].

Аналізуючи вплив складу сім'ї на процес соціалізації особистості, дослідники відмічають, зокрема, що у разі відсутності одного з родителів самосприймання дитини центрується на образі того з них, хто живе поряд з нею і піклується про неї. Як вказує Р. Бернс, ця тенденція є більш вираженою у хлопчиків, які виховуються матір'ю, ніж у всіх інших випадках [29].

Характеризуючи сім'ю як соціально-психологічний простір, в якому відбувається соціалізація дитини, можна виділити такі системи сімейних взаємин: систему взаємин між подружжям, систему взаємин "батьки–діти", систему взаємин "діти–діти".

Як свідчить практика, а також спеціальні дослідження, особливе значення в психосоціальному становленні дитини мають соціально-психологічні фактори, пов'язані з особливостями взаємин між подружжям. Внутрішньосімейні відносини виступають важливим фактором формування особистості дитини. Взаємини членів сім'ї один з одним,

психологічний клімат сім'ї мають особливе значення серед багатьох факторів, що характеризують сімейне виховання. Саме батьківські стосунки визначають щирість душевних уз, пов'язують всю родину в єдину спільноту. Саме вони визначають те, як дитина відчуває свою захищеність і безпеку, а також своє місце у світі. Багатьма психологами звертається увага на те, що головним у розвитку дитини є задоволення її потреби у пестощах. А це може відбуватися тільки у благополучній сім'ї, де між батьками є злагода. Позитивний емоційний тон у стосунках між подружжям значною мірою визначає ефективність процесу соціалізації, зумовлює нормальне формування особистісних якостей дитини. Це підтверджується багатьма дослідженнями.

Характерною особливістю сучасної сім'ї є її нуклеарність. У порівнянні з традиційно-багатопоколінською сім'єю, нуклеарна сім'я складається тільки з батьків та дітей. Шлюб стає егалітарним, тобто з рівними функціями між подружжям. Нуклеарний шлюб вимагає якісного і кількісного перегляду сімейних обов'язків, більшої гнучкості і узгодженості у вирішенні проблем сімейного взаєморозуміння. В нуклеарній сім'ї в зв'язку з відміченими виникають нові терапевтичні функції. Це так звана функція "поглажування" (подібно тому, як діти потребують увагу і ласку, подружжя – теж очікують цього один від одного), а також функція ремірування (розуміння і допомога один одному в оцінці позиції з важливих питань, підтримка один одного в самореалізації та особистісному розвитку).

Новизна цих функцій полягає не в самих функціях, а в їх усвідомленні не тільки як критерія супружніх стосунків, але й також психологічного інструменту регуляції цих стосунків. Їх призначення збільшується завдяки тому, що для сучасної сім'ї є дуже важливими темпи соціального, професійного і особистісного зростання кожного з подружжя. Диспропорція цих темпів через відсутності взаємного резонювання може зруйнувати шлюб. Психологічний простір нуклеарної сім'ї став більш вузьким, суттєва вага кожного з подружжя в сім'ї - більшою. Це також впливає на взаємостосунки членів сім'ї.

У напрямку виявлення взаємин між подружжям здійснювались дослідження лідерства батьків в сім'ї. Такі дослідження, зокрема,

здійснювались М.І. Алексеевою [10]. Отримані нею дані підтверджують, що в сучасних умовах переважає біархатна сім'я, де в якості "голови сім'ї" виступають обоє батьків рівною мірою (64,5% показники дівчат, 63,6% - юнаків). Однак, існують певні відмінності у відповідях дівчат і юнаків з приводу лідерства батька і матері в сім'ї. 14,6% дівчат вказали на те, що головою сім'ї є мати і 4,2% – на лідерство батька. 18,2% юнаків вказали на батька, як на голову сім'ї і жоден з них – на лідерство матері.

Як засвідчують дослідники, стиль відносин у родині впливає на особливості дитячого самовідношення. Так, М. Кле показує, що підлітки, які стикаються з демократичними, егалітарними типами поведінки батьків, рідко переживають відчуття занепадності, в той час як для більшості тих підлітків, що відчувають авторитарну модель батьківського впливу, вони є характерними. М. Кле доводить, що здатність до самостійного прийняття рішення і соціального вибору раніше формується у підлітків із сімей з демократичною моделлю батьківської влади. Як відмічає Ф. Райс, ліберальне виховання (емоційна підтримка при відсутності контролю) рівною мірою сприяє формуванню у підлітків цінностей, які відрізняються від батьківських.

Дослідники відмічають також залежність певних параметрів соціальної поведінки дитини від характеру батьківської влади. Авторитарний і гіперопікуючий стиль батьківської поведінки призводить до формування соціальної ригідності (мається на увазі як диспозиційна – "жорсткість" соціальних настановлень, – так і рольова – обмеженість рольового репертуару). Авторитаризм виховання традиційно оцінюється як один із джерел формування забобонів у відношенні до аутгруп. Такими є особливості виховання відомої "авторитарної особистості" у Т. Адорно. Як стверджує Г. Крайг, авторитарність виховання у сім'ї може породити невпевненість дитини у відношеннях з однолітками.

Відносини лідерства безпосередньо впливають на характер статеворольової соціалізації дітей. Виявилось, наприклад, що власний домінуючий контроль батька призводить до негативізації образу "Я" у хлопчиків, але він ніяк не впливає на образ "Я" дівчаток. Перший взірєць, з яким ідентифікує себе дитина – це образ батьків. Ідеал матері і батька зумовлює поведінку хлопчиків і дівчаток. В сім'ї формується гендерна

ідентичність, оцінка свого "Я". Як свідчить досвід, а також спеціальні дослідження, стосунки між подружжям проєктуються на засвоєння дітьми гармонійних (чи дисгармонійних), потенційно конфліктних, чи неконфліктних настановлень мускулінності-фемінності, що суттєво впливає на їхню статеворольову соціалізацію. Існують психологічні дослідження, присвячені аналізу впливу відсутності батька в сім'ї (фізично або психічно) на розвиток агресії у хлопчиків і на статеворольову соціалізацію дітей обох статей. Було показано, що в сім'ях, де немає батька, основи чоловічих рис у синів виникали повільніше, і хлопчики були менш агресивними і більш залежними; з іншого боку, відсутність батька до чотирирічного віку впливає на статеворольову орієнтацію сильніше, ніж в старшому віці.

Проблема взаємин між подружжям в сім'ї є складною і багатомірною. Процес соціалізації особистості дитини значною мірою зумовлено саме цими стосунками, які визначають загальний потенціал сім'ї. Проте ця проблема найменш досліджена у фамілістиці, що пояснюється труднощами, які існують у зв'язку з доступністю об'єкта дослідження.

Як вже відмічалось, сім'я впливає на соціалізацію дітей через систему відносин "батьки – діти".

Особливе значення в процесі соціалізації мають ранні стадії онтогенезу людини. В сім'ї дитина взаємодіє з батьками, іншими дітьми, самим старшим поколінням. Всі ці взаємодії складаються в рамках однієї групи – сім'ї. Саме через цю групу у свідомості дитини закладаються перші уявлення про зовнішній світ. Р.Бернс, досліджуючи умови формування Я-концепції дитини, вказує на важливість трьох параметрів батьківського відношення до дитини: рівень контролю, ступінь емоційної близькості і зацікавленості. Висока ступінь авторитарності у відносинах з дитиною перешкоджає формуванню у неї позитивної Я-концепції, емоційна відчуженість веде до формування нестабільного самовідношення, а незацікавленість і байдужість відображається на структурних складових образі "Я" (Р. Бернс).

Сім'я виступає як перша група приналежності. К. Роджерс відмічає, що дитина потребує позитивного відношення до себе, в "прийнятті" його не за те, що вона хороша, а за те, що вона є дитиною батьків. Емоційна

депривація в ранньому дитинстві призводить до почуття власної малозначимості, тривожності, а у підлітковому віці – до нормативної дезорієнтації, соціальної ізоляції і почутті безсилля перед суспільними інститутами.

Порівняльні лонгітюдні дослідження дітей із повних сімей і дітей - вихованців дитячих приютів показали, що і у віці 20–25 років останні виявляють меншу соціальну зрілість навіть за умови всиновлення у шкільному віці [26, с. 82]

Культурні стереотипи і власний досвід показує батькам, якою повинна бути їх дитина. Вважається, що батьки більш визначено ототожнюють себе з дитиною своєї статі й хочуть бути моделлю для неї. Вирішальне значення у соціалізації прийнято відводити матері, яка проводить з дітьми більше часу. В сім'ях, де мати відсутня (реально чи номінально), формується негативне відношення дитини до себе, яке вона проектує на негативне – до інших, інколи – і до життя в цілому. Мати з її теплотою, справжнім прийняттям дитини забезпечує з ранніх років загальну позитивну тональність у сприйнятті світу. Відсутність специфічної материнської участі у формуванні самосвідомості дитини визначається спеціальним терміном "материнська депривація" Однак, досвід показує, що роль матері і батька не може визначатися кількісною мірою "більше-менше". Дослідження психологів показують, що діти реагують не просто на поведінку батьків, а на їхню поведінку у зв'язку із статтю. Роль батька (особливо для хлопчиків) може бути не меншою, але й більшою за роль матері. Г.М. Андреева, спираючись на чисельні емпіричні дослідження, відмічає, що батько більшою мірою забезпечує когнітивне освоєння світу: батько частіше дає назви категоріям соціального світу і тим самим стимулює чисто пізнавальну сторону у визначенні дитиною свого місця у світі [13, с. 231].

Характер відношень "батьки – діти" залежить як від індивідуальних особливостей батьків, так від особливостей культури суспільства. На загальний характер відносин у сім'ї впливають традиції. Наприклад, в Іспанії ці відносини будуються на поєднанні кооперації батьків з дітьми з високим авторитетом батьків. В США домінує теза про необхідність дотримуватись та захищати права дитини, що формулюється в такому

життєвому судженні: "кожна дитина – громадянин, можливо, майбутній президент Сполучених Штатів". А тому з раннього дитинства робиться акцент на необхідності засвоєння дитиною символів держави: гімну, прапору. При першій можливості дитину беруть із собою на відкриття Конгресу США з метою "вбирання" ним сутності демократії. Для США є характерною така система освіти: як тільки дитині виповнюється 15 років, якщо батьки мають матеріальну можливість, вони відправляють її подалі від дому, в інший штат, з метою, щоб вона як можна раніше розпочала самостійне життя. В системі виховання ціниться набуття таких якостей, як самостійність і вміння приймати рішення. У країнах пострадянського простору – при благополучному варіанті сім'ї – є характерною дуже тривала опіка. Другою особливістю традиційної системи виховання є прагнення люблячих батьків захистити дитину від максимальної кількості відповідальних рішень і прийняти на себе основні турботи. Гуманізм такої позиції батьків є ілюзорним: таке виховання роззброює дитину перед труднощами життя [13, с.232.].

Отже, сім'я здійснює вирішальний вплив на розвиток дитини, задаючи вектор її соціального, морального і особистісного розвитку. Наявність емоційних фігур ідентифікації – батьків – створює умови для засвоєння дитиною соціального досвіду: інтерналізації цінностей і ролевих моделей поведінки, формування Я-концепції.

Важливим фактором соціалізації дитини є система сімейних взаємин "діти-діти". Суттєвий вплив на дитину здійснює кількісний склад сім'ї. Багатодітна сім'я – сприятливий фактор соціалізації. Дитина своєю поведінкою прагне наслідувати ровесникам. В механізм соціалізації тут включається соціально-психологічний принцип більшої схильності відповідати прикладові схожого на нас індивіда, ніж несхожого. Дитина прагне до того, щоб бути сприйнятою не тільки батьками, а також своїми братами і сестрами. Бажання відповідати братам і сестрам набуває виключно великого значення для дитини будь-якого віку. Тому взаємини між братами і сестрами в сім'ї є одним з вирішальних факторів соціалізації індивіда. Роль взаємостосунків між дітьми в сім'ї в психосоціальному розвитку дітей підкреслюється багатьма психологами. Виявлено прямий взаємозв'язок сіблінгової взаємодії з формуванням стилю поведінки

особистості, її самосприйняттям і формуванням у неї Я-концепції. Ж. Піаже підкреслював важливість існування в соціалізації дитини "кооперативних відносин", які характеризують систему "діти-діти". Між рідними братами і сестрами в сім'ї встановлюються саме кооперативні стосунки, в яких індивіди пов'язані загальним походженням і рівнозначним функціонуванням. Встановлення відносин кооперації в структурі сіблінгової взаємодії впливає на усвідомлення існування інших точок зору і, відповідно, на розвиток самосвідомості. Найбільш значимою характеристикою сіблінгової взаємодії є емоційний компонент. Сучасні психологи (О.О. Бодальов, М.Й. Боришевський, О.М. Леонтєв, К. Роджерс та ін.) підкреслюють вплив на формування образу "Я" перш за все емоційних контактів з членами сім'ї. В результаті проведеного І.А. Дідук теоретико-методологічного дослідження ролі емоційного компоненту в сіблінговій взаємодії в умовах сім'ї було встановлено, що взаємодія дитини з сіблінгом є емоційно значимою для неї, хоча й поступається за значенням прихильності до матері, батька. Крім того, значення сіблінгової взаємодії полягає в тому, що вона задовольняє потребу особистості в спілкуванні, в емоційній підтримці і активності. Особливо інтенсивним є вплив сіблінгової взаємодії на процес соціалізації в ситуації відносин молодшої дитини до старшої, особливо сестри до брата. Встановлено також, що важливим фактором розвитку емоційних стосунків між дітьми є порядок народження дитини в сім'ї, а також її стать, які формують позицію дитини в сім'ї. Порядок народження дітей, її стать, зумовлюють також характер відносин батьків до дитини. Так, батьки сильніше прив'язуються до дітей аналогічної статі і більш вимогливі - до протилежної. Більш активною є взаємодія старшої дитини і батька, а для молодшої - з матір'ю. Позиція старшого або молодшого в сім'ї зумовлює індивідуальні особливості дитини, що пов'язано з необхідністю формування неповторної ідентичності. Старша дитина в сім'ї характеризується як самостійна, вимоглива до себе, схильна до очікувань особливого визнання. Для молодшої дитини характерно менший рівень самоконтролю, конформізм і відчуття своєї малоавторитетності. Було встановлено, що найбільш тісний зв'язок існує між старшими братами і молодшими сестрами, що дозволяє характеризувати цю діаду як

ідеальну. Фактор вікової відмінності між дітьми в цьому випадку не має значення. Надалі черговість така: між старшими і молодшими братами, старшими і молодшими сестрами. В останньому випадку спостерігається тенденція до більш позитивної взаємодії в парах дітей з різницею у віці в 4–5 років. Найменший коефіцієнт емоційної взаємодії виявився між молодшими братами і старшими сестрами, особливо за умови, коли вікова різниця між ними складає 1–3 або 6–10 років. Така ситуація скоріш за все пов'язана з особливостями сімейного виховання і механізмами ідентифікації [76].

Отже, значення сіблінгової взаємодії в сім'ї полягає в прагненні дітей знайти один в одному емоційну підтримку, психологічну захищеність, схвалення, відчуття власної значимості, цінності. Сіблінгові взаємовідносини виконують адаптаційну функцію у формуванні особистості, активізуючи її до нових умов середовища. Останнє особливо важливо у соціальній адаптації до школи. Психологічні дослідження показують, що досвід, отриманий від сіблінга дитині не може надати ніхто, навіть батьки. Відсутність у дитини можливості спілкуватися з сіблінгом (братом чи сестрою) заважає розвитку у дитини самостійності, навичок спілкування, логічної аргументації своєї діяльності. Це пояснюється тим, що у спілкуванні дитини виключно з батьками і дорослими присутній фактор підпорядкування авторитетові, а відсутність в сім'ї конкуренції між дітьми стримує активізацію їх пізнавальної діяльності і розвиток вербальної мови.

Особливості соціалізації дитини в просторі "діти–діти" зумовлено не тільки кількістю дітей в сім'ї, але й її "порядковим" номером в сім'ї, тобто часом її появи на світ. Спеціальні дослідження присвячено виявленню відмінностей в соціалізації першої дитини в сім'ї і наступних. Так, встановлено, що сім'я закладає різне відношення дітей до професії: первенець часто стимулюється на вибір такої професії, де особливо цінується незалежність, творчість, в той час як наступні діти частіше орієнтуються на більш конформний підхід до професії.

Різноплановість і емоційна багатогранність взаємодії між дітьми в сім'ї визначає формування у них як позитивного, так і негативного образу "Я". Загалом, в однітній та малодітній сім'ї можливості дитини в

формуванні позитивного об'єктивного образу "Я" менші. Отже, найбільш сприятливим фактором соціалізації особистості є багатодітна сім'я. Настановлення сучасної сім'ї на малодітність – несприятливий фактор соціалізації особистості.

Інститут сім'ї – явище культурно-історичне, яке виявляється в його функції соціалізатора особистості. Дослідники цієї проблеми відмічають зміни, що відбуваються в сучасній сім'ї. Ці зміни здійснюються у відповідності зі змінами самого суспільства. В деяких дослідженнях можна знайти цікаві спостереження, які стосуються окремих моментів, що характеризують ці зміни. Так, наприклад, Х. Рамшмідт відзначає, що сьогодні для західноєвропейських країн є характерним збільшення рівня сімейної згуртованості (порівняно з 50-60 рр XX ст.), що знаходить виявлення у більшій матеріальній та емоційній підтримці дітей з боку батьків, у збільшенні часу перебування молоді у батьківській домівці, у більшій довірливості міжпоколінських відносин.

Історична проблемна ситуація в українському суспільстві склалась таким чином, що у безпосередній міжпоколінській взаємодії опинилися представники поколінь, які дотримуються протилежних систем цінностей. В умовах швидких змін різні покоління, що соціалізувалися в якісно відмінних соціально-економічних умовах, мають також суттєві відмінності в життєвих установах. Тому їх ставлення до соціальної реальності буває суперечливим. Процес соціалізації протікає суперечливо. Одночасне існування в сьогоденній сім'ї суперечливих пластів цінностей, кожен з яких не являє собою чітко структурованої моделі, ускладнює процес соціалізації особистості.

2.5.2. Особливості соціалізації особистості в умовах освітянського простору

Система освіти виділяється як другий (поряд зі сім'єю) провідний інститут соціалізації. О.П. Белінська і О.О. Тихомандрицька виділяють наступні особливості цього інституту. По-перше, цілеспрямований характер впливу. Ціллю освіти завжди було відтворення існуючої суспільної системи. По-друге, будь-яка система освіти орієнтується на ідеальну модель. Освіта спрямована на наявність ідеального взірця, який потрібно отримати "на

виході". По-третє, будь-який освітянський інститут втілює операційні критерії оцінки своєї діяльності, які розуміються як ступінь відповідності того, що отримано "на виході", зі заявленою ідеальною моделлю. По-четверте, інститути освіти передбачають фіксацію термінів впливу і наявність штату професійних спеціалістів [26, с.85-86].

В науковій літературі з проблеми освіти можна нарахувати велику кількість освітянських цілей і задач, які можна узагальнити таким чином: трансляція існуючих в культурі способів дії з матеріальними і символічними об'єктами; навчання рольовим моделям поведінки в суспільних відносинах домінування/підпорядкування; трансляція ціннісних уявлень і моделей ідентифікацій. За своєю сутністю перераховані задачі означають формування у особистості в процесі освіти моделі світу, яка б мотивувала людину на формування особистісних якостей, головними з яких є психологічна і організаційна готовність до орієнтації на власні сили у виконанні життєвих задач, високий рівень мотивації до досягнення життєвого успіху, здатність до накопичення, відновлення і раціонального використання життєвої енергії. Йдеться про систему освіти, що спрямована на соціалізацію особистості.

До 80-х р.р. ХХ ст. в радянській науці "соціалізація" була майже під забороною, вважаючись предметом буржуазної науки. Зато зараз відбувається все з "точністю навпаки". Соціалізація стала модою, особливо з періоду формування соціальної педагогіки як самостійної галузі педагогічного знання, в якій процес соціалізації є предметом її дослідження. Історія з поняттям "соціалізація" відзеркалює характер змін суспільних відносин, факт перебудови парадигми педагогічної науки, еволюції самого її предмету, який поряд з навчанням і вихованням став включати і соціалізацію. Саме поняття "соціалізації", яке означає процес формування основних параметрів людської особистості (свідомості, почуттів, здібностей тощо) в результаті входження її в реальний процес життєдіяльності, орієнтує педагогічну діяльність на те, щоб розглядати процес виховання як такий, що відбувається у всіх його багатоманітних формах.

2.5.2.1. Особливості парадигми сучасної освіти

Інститут освіти – це система цілеспрямованих, педагогічно організованих взаємодій дорослих з дітьми, самих дітей один з одним. Саме в такій особистісній взаємодії відбувається зміна мотиваційно-ціннісної системи особистості дитини, виникає можливість для пред'явлення дітям соціально значимих норм і способів поведінки, тому система освіти є одним з основних шляхів організованої соціалізації.

Науковий інтерес до процесу соціалізації не тільки як явищу соціально-психологічному, але й педагогічному визначається зміною парадигми сучасної освіти. Парадигма освіти -це своєрідне підґрунтя для педагогічної діяльності. Дефініція "парадигма" була запропонована Т.Куном в його концепції зміни фундаментальних наукових теорій. Під парадигмою освіти розуміється синтез певних теоретичних положень і способів їх реалізації, які є значимими для співтовариства учених і практиків освітянської сфери.

Зміна парадигм не відбувається з волі навіть дуже талановитих наукових авторитетів. Парадигма в системі освіти визріває в суспільстві, коли створюються нові цінності в культурі, коли виникають нові форми взаємодії між поколіннями, коли компоненти старого педагогічного процесу виявляються неспроможними. Новою сучасною парадигмою освіти є включення в її систему соціалізації.

Виникає питання: які зрушення в суспільстві в останні десятиліття ХХ ст. змінили теоретичну модель педагогічної діяльності, звернувши увагу не тільки на навчання і виховання, але й соціалізацію дітей? Ці зрушення стосуються, по-перше, процесів, які відбуваються в системі суспільних відносин, по-друге, створення нових теоретико-методологічних підходів до аналізу процесу соціалізації [58].

Нових параметрів протіканню соціалізації і парадигмі освіти неминуче задають трансформація в суспільстві соціальних ідеалів і цінностей, пред'являючи до суб'єкта соціалізації певні вимоги у формуванні моделей соціальної поведінки, конструювання персональної системи цінностей і ідентифікаційних структур особистості. Тенденція посилення динамізму соціальних процесів сприяє зміні типу міжпоколінських відносин, який визначає культуру суспільства. Ще в 60-ті роки ХХ ст. відомі філософи,

соціологи і, в першу чергу, американський соціальний психолог і етнограф Маргарет Мід, обґрунтували взаємозв'язок змін в культурі суспільства зі зміною типу міжпоколінських відносин. Цей новий, префігуративний тип культури виникає на тлі глобальних інформаційних, технічних, соціальних, політичних змін, темпи і масштаби яких навіть не можна співставити з попередніми історичними епохами. Інформаційна революція зробила життєвий світ не тільки для дорослих, але й дітей більш доступним і більш прозорим. Інформаційні ресурси стають зрозумілими дітям, інколи без спеціального посередництва учителів і батьків.

Сучасні діти скоріше за дорослих освоюють різні технічні досягнення. Економічні, фінансові і політичні інновації молоді в багатьох випадках визначають зараз життя суспільства. Хто з дорослих сьогодні може сказати, що він готує свою дитину до майбутнього життя, якщо він сам не може уявити, яким воно може бути через 10, а тим більше через 20–30 років, коли його дитина досягне зрілого віку.

Життя сучасного покоління людей відбувається в епоху збільшення ролі людини як творця соціального світу і самої себе. Прагнення людини бути активно причетним до своєї історичної і особистісної долі, до самореалізації зумовлено не тільки ускладненням світу і збільшенням його динамізму, але й підвищенням потреб сучасної людини, яка стоїть на більш високій ступені свого соціо-культурного розвитку у порівнянні з попередниками. Звідси – гостра потреба у розробці таких концептуальних підходів, які могли б стати принципами організації нової системи освіти.

У вітчизняній педагогічній науці традиційно віддавалась перевага нормативно-спрямованій системі виховання особистості. Активність, здатність індивіда до самостійного акту вибору хоча і визнавалась, проте реальний процес виховання було зорієнтовано не на особистість, що самовизначається, а на особистість, яка "добре управляється". Традиційно виголошувалась формулою освіти єдність навчання і виховання, яка обмежувалась рамками шкільного простору і єдиними методами цілеспрямованого нормативного впливу учителя на учня (так званий "школоцентризм"). Таке звужене розуміння виховання не відповідає потребам сучасного суспільства і базується на "формуючій" та "навчаючій" міфологемах, притаманних тоталітарному педагогічному мисленню.

Згідно з першою міфологеєю, формування особистості прямо залежить від цілеспрямованого педагогічного впливу. Згідно з другою, цінність шкільного життя учня визначається тим, наскільки він оволодіває програмним навчальним матеріалом. Проте, виховання, як і навчання не є єдиним способом перетворення особистості. Багато навичок, здібностей та інших характеристик у дітей з'являються не в результаті виховання, а всупереч йому. Великі виховні можливості самого життя, в яке включена дитина, означає те, що потрібно враховувати не тільки цілеспрямований педагогічний вплив на особистість, але й всю багатоманітність соціальних впливів.

В радянському педагогічному мисленні 60–70-х років встановилась адаптивна методологія, яка продовжує традиційно впливати на педагогічну діяльність і сьогодні.

Адаптивна методологія вважає індивіда пасивним об'єктом зовнішнього впливу, а сам багатогранний процес формування особистості зводить до однієї з форм цього процесу, а саме – цілеспрямованому вихованню, а виховання – лише до навчання, яке відбувається нібито шляхом вербального менторського впливу зовні. Адаптивна методологія знайшла своє відображення в теорії і практиці професійного навчання, у якому основний акцент робиться на пристосуванні, адаптації особистості до вимог професії, на підрівнюванні до заданого зразка, упускається з поля зору особистість працівника в цілому. З адаптивної методології випливає, що розвиток особистості – це розширення обсягу знань, нарощування попереднього досвіду, в процесі якого відбувається розгортання структури особистості. Виходячи з такого чисто чисельного уявлення, з поля зору зникає розвиток дорослої особистості. Формування особистості розуміється тільки як перетворення дитини у дорослого, як поступове " олюднення " індивіда в ході онтогенезу, як " підготовка до життя ", а не саме життя. Така концепція формування особистості, яка вважає індивіда об'єктом, якості якого знаходяться у прямій залежності від вихователя-суб'єкта, котрий жорстко регламентує ці якості зовнішніми вимогами, не може не призвести до певних перекосів у системі освіти. Звідси – необхідність у розробці нової парадигми освіти.

Реалії життя в умовах інформаційного суспільства постійно ставлять людину в край невизначені ситуації, коли не може бути готових рішень,

які приймаються на основі засвоєння готових знань, умінь, навичок. Сучасній людині потрібно вирішувати кожен життєву ситуацію як творчу, самостійно приймати рішення і нести за них відповідальність. Отже, життя нової культури потребує нового типу особистості, основними характеристиками якого будуть індивідуальність, творча активність і здатність орієнтуватись на майбутнє: вміння прогнозувати, фантазувати, гнучко переходити в нові види діяльності навіть у ситуації невизначеності. На основі цього сучасна наука намагається здійснити переоцінку тих концепцій виховання, які традиційно базуються на провідному значенні цілеспрямованого впливу на особистість в процесі її формування, і вийти на проблему соціалізації як процесу саморозвитку особистості, її життєвому визначенні в культурі, в соціумі.

Умови нової соціальної ситуації потребують створення і розвитку соціалізуючого потенціалу освіти. Необхідність зміни парадигми системи освіти зумовлено не тільки зрушеннями в системі суспільних відносин, але й визначаються логікою розвитку науки, ступенем розробки тих її галузей, які так чи інакше стосуються проблем, пов'язаних з педагогічним знанням.

В соціально-психологічному аналізі проблеми "освіта–соціалізація" починає домінувати інтерпретаційна парадигма. Поняття "інтерпретаційна парадигма" введено американським соціологом Т. Уілсоном в 70-х р.р. на протиставлення "нормативній парадигмі", яка найяскравіше представлена в структурному функціоналізмі Т. Парсонса.

Основним пафосом інтерпретаційної парадигми є уявлення про активну роль індивіда в ході соціалізації. З цієї точки зору суб'єкт соціалізації не може бути жорстко детермінований соціальними нормами тому, що він ці норми інтерпретує. Людина є творцем свого соціального світу. А тому невідповідність індивіда вимогам суспільства не є недоліком, який вимагає насильницького пристосування. Подібна невідповідність є основним джерелом соціальної динаміки.

У вітчизняній педагогічній літературі 80-х р.р. ХХ ст. стала висловлюватись думка про уточнення предмету педагогіки, приведення її основних понять у відповідність з тими іноваційними процесами, які відбуваються в теорії і практиці. Така думка була пов'язана з вимогами

введення категорії "соціалізація" в педагогіку та необхідністю визначення її співвідношення з категорією "виховання". На цьому тлі відбувалось, по-перше, формування нової галузі педагогіки – соціальної педагогіки, де категорія "соціалізації" займає провідне місце у визначенні її предмета, а, по-друге, становлення нової парадигми педагогіки, в контексті якої соціалізація розглядається у взаємозв'язку з розвитком, вихованням і самовихованням особистості як суб'єкта соціальних відносин.

Одним з перших у вітчизняній педагогіці, хто поставив питання про соціалізацію як передумову виховання особистості, був В.О.Сухомлинський. Ще в той період, коли проблема соціалізації особистості вважалась "закритою" галуззю радянської педагогічної науки, він писав: "Суспільна сутність людини виявляється у її відношеннях, зв'язках, взаємовідносинах з іншими людьми. Пізнаючи світ і себе як частину світу, вступаючи в різноманітні відносини з людьми, відносини, що задовольняють її матеріальні і духовні потреби, дитина включається в суспільство, стає його членом. Цей процес приєднання особистості до суспільства і, отже, процес формування особистості, вчені називають соціалізацією" [233, с.51].

Отже, зміни, які відбулися в соціально-історичних умовах та в логіці розвитку наук про людину наприкінці ХХ ст., зумовили необхідність переходу до нової парадигми освіти, в якій педагогічна наука у свій предмет включає соціалізацію.

2.5.2.2. Моделі загальноосвітніх шкіл за "сценарієм соціалізації" в сучасному українському освітньому просторі.

Суспільна думка щодо необхідності переходу до нової парадигми освіти втілюється в соціальну практику не так швидко. На сьогодні в педагогічній діяльності переважає школоцентризм. Якщо скористатись класифікацією шкіл за "сценарієм соціалізації", яку розроблено російською дослідницею Н.Ф.Головановою [58], то можна виділити декілька моделей шкіл, які є найбільш поширеними в нашому суспільстві.

"Школа навчання", що з'явилась ще 400 років назад і у джерел якої стояв Я.Коменський.

Соціалізація в "школі навчання" будується на таких принципах: авторитарність; учбовий предмет визначається як спеціально задана

картина світу, яка пропонується дітям у вигляді правил, формул, визначень, законів, вибраних імен подій і дат; одноманітність і стандартність режиму, змісту, організації учбової роботи в школі. Така школа керується принципом: її продукт – учень, що оволодів системою ЗУНів (знань, умінь і навичок). Задачі соціалізації цілком перекладаються на інші інститути.

Модель "школи навчання" стала масовою у світі і успішно виконувала соціалізуючі функції протягом століть, формуючи слухняних, акуратних, старанних робітників без лишньої ініціативи і активності. Це відповідало потребам традиційного і частково індустріального суспільства. І хоча уже в середині, а особливо в кінці ХХ ст. стала відчуватись невідповідність моделі "школи навчання" задачам соціалізації особистості, ця модель є найпоширенішею і в наші часи, сповідуючи "знанневу" парадигму і використовуючи класно-урочну систему.

Як результат критики "школи навчання" у здійсненні нею соціалізуючих функцій, з'явилися інші моделі шкіл.

Приватні школи мають можливість використовувати в навчальному процесі окрім учителів ще й інших спеціалістів, а також матеріально-речове середовище, різні атрибути освітнього простору, які разом через взаємодію дітей з дорослими забезпечують сценарій соціалізації, в якому окрім класно-урочної системи використовуються інші форми засвоєння дітьми соціального досвіду. Однак, дуже часто організатори цього сценарію створюють в школах атмосферу безпечного середовища як альтернативи небезпечного дорослого світу, особливо у великому місті. Психологічно цей сценарій передбачає підтримувати у кожній дитини почуття власної надзвичайності, що може супроводжуватись неадекватною самооцінкою. Сценарій соціалізації в такій школі не дає учням досвіду самообмеження, співробітництва, взаємодопомоги. За сценарієм соціалізації таких шкіл важко формується найважливіша соціальна роль школяра – "соціальна позиція школяра".

Сценарій соціалізації "школи різних маршрутів" реалізується школами, які застосовують технології диференційованого підходу у навчанні.

Цілком зрозуміло, що необхідним є індивідуальний підхід до кожного учня, що розвиток дитини не вкладається ні в які формальні показники,

які є типовими для всіх. Умови інформаційної цивілізації вимагають необхідність раннього виявлення талановитих людей, потенційних лідерів і організаторів, що мають спеціальні здібності і обдарованість. Діти, які за різних причин відстають у розвитку, потребують іншого змісту і форм навчальної роботи.

"Школи різних маршрутів" заявляють про себе як такі, що є прогресивними, повернутими до розвитку індивідуальності дитини, як такі, що йдуть по шляху гуманізації освіти. Проте, якщо уважно придивитись до сценарію соціалізації цих шкіл, то виявляється, що ці школи пропонують не дуже гуманістичну за своєю сутністю соціалізацію дітей. "Управляти" розвитком педагога в такій школі можуть, розділивши учнів на групи "обдарованих" і "необдарованих" всередині класу (як правило, це відбувається за рівнем успішності у навчанні), в паралелі – на класи корекції і "спрофільовані" на цілеспрямовану підготовку в певний вуз.

Поділення дітей на "успішних" і "неуспішних" не тільки не дає позитивних результатів у вихованні, але є антигуманним і шкідливим з моральної точки зору, бо поділяє дітей на "кращих" і "гірших", ставлячи тим самим "клеймо" на тих, хто не попав у групи "обдарованих".

Обдарованість дитини як вираження творчої сутності людини є тим природним даром, через який виявляється сутність людського роду. Отже, обдарованість як потенційна можливість розкриття творчих здібностей, властива кожній людині з народження. Проблема полягає в тому, щоб створити умови для реалізації потенційної обдарованості кожного учня, а не поділити учнів на групи "обдарованих" і "необдарованих".

На нашу думку, сценарій соціалізації, який відповідає вимогам сьогодення, реалізується в моделі школи життєтворчості. Ця модель створена видатним українським соціальним психологом Л.В. Сохань та її учнями і вже біля 20 років застосовується в деяких загальноосвітніх школах м. Києва [87]. Школа життєтворчості ставить своєю метою сформувати у учнів не тільки систему знань, умінь і навичок, а головним чином, на основі цього – готовність до самовизначення в моральній, інтелектуальній, комунікативній, громадянсько-правовій сферах діяльності, у розвитку індивідуальності кожного учня, і виховання його як суб'єкта соціалізації.

Автори концепції життєтворчості визначають людське життя як мистецтво і подвиг. "Мистецтво тому, що таке життя є актом творчості, і, як всякий творчий процес, життєтворчість передбачає розробку і здійснення оригінального творчого замислу, який зв'язано з діяльністю розуму, уяви, фантазії, передбачення і провидіння. В цьому акті творіння втілюється не тільки духовно-моральні, але й естетичні уявлення і смаки людини, бо життя в його цивілізованому виконанні будується на принципах Істини, Добра і Красоти... Життя, що здійснюється, може оцінюватись як духовно-моральний подвиг тому, що воно, як би сприятливо не склалось, завжди тією чи іншою мірою пов'язано з подоланням труднощій, перешкод на соціальному поприщі, або в колі особистого життя людини" [87,с.13].

2.5.2.3. Виховання як цілеспрямована і організована форма процесу соціалізації.

Сучасні соціологи, соціальні психологи відмічають як стійку тенденцію ХХІ століття – "тріумф особистості". Люди, які відчули загрозу тоталітаризму протягом більшої частини ХХ ст., прагнуть заявити і реалізувати власну індивідуальність. Е.Фромм в книзі "Мати чи бути" змальовує своє уявлення про досконалу людину сучасності і втілює її в такі якості, по-перше, як готовність відмовитись від всіх форм володіння заради того, щоб бути; по-друге, як почуття безпеки, почуття ідентичності і впевненості в собі, які базуються на вірі в те, що вона існує, що вона є, на внутрішній потребі людини в прихильності, зацікавленості, любові, єднанні зі світом, яка прийшла на зміну бажанню мати, володіти, панувати над світом і таким чином стати рабом своєї власності; по-третє, як усвідомлення того факту, що ніхто і ніщо не може надати смислу нашому житті і що тільки повна незалежність і відмова від фетишизму речей можуть стати умовою для самої плідної діяльності, спрямованої на служіння своєму ближньому; по-четверте, як любов і повага до життя у всіх його виявленнях.

Виховання, що спирається на таку модель ідеала особистості, передбачає враховувати те, що соціалізація здійснюється як самореалізація особистості.

Такий погляд на сучасну парадигму виховання і взагалі освіти базується на висновках досліджень сучасної соціальної психології про те, що індивід є творцем соціального простору ненормованого в момент свого становлення. Нормативні моделі, які засвоює індивід в процесі соціалізації, змінюються через їх смислову інтерпретацію ще до того, як він застосує їх в певних ситуаціях. В дослідженнях психологічної теорії ситуації акцентується увага на ідеї про сильний детермінуючий вплив безпосередньої соціальної ситуації, в якій знаходиться людина, зокрема, вплив, який часто надходить з боку незначних, на перший погляд, особливостей ситуації (наявність певних "каналів", які сприяють виявленню активності індивіда). Ситуаціоністський підхід в соціальній психології акцентує увагу на суб'єктивній інтерпретації ситуації і її впливові на людину. З точки зору цього підходу, соціалізація – це процес, в ході якого формується особистісний досвід, на основі чого здійснюється перехід в нові і нові ситуації соціального розвитку. В цьому зв'язку слід звернути увагу на те, що відмова від школоцентризму не означає збільшення стихійності у засвоєнні особистістю соціального досвіду. Щоб покладатись тільки на стихійність, потрібно виходити з того, що позашкільний соціум сам по собі є дуже досконалим. А це зовсім не так.

Життєвий шлях людини може здійснюватись по-різному. Розглядаючи людину як систему, що здатна не тільки самостворюватись, але й саморуйнуватись, потрібно мати на увазі, що в процесі соціалізації можуть спрацьовувати механізми, які спричиняють деструктивний розвиток, тобто десоціалізацію. Як свідчить досвід історії і наше сьогодення, в періоди суспільних криз таке явище буває досить поширеним.

В періоди перетворення суспільства загострюється проблема життєвих цінностей людини, яка полягає в тім, що в соціальній стихії виникає небезпека втрати цінностей, якими жило до того суспільство, і перед людиною встає необхідність захищати одні цінності і руйнувати інші. І в цій ситуації проблема вибору життєвих цінностей може обернутись трагедією не тільки для окремої особистості, але й великих мас людей: душевна смута може перерости в глибоку духовну кризу.

В такій ситуації задача педагогіки полягає в тім, щоб допомогти

молодій людині в її індивідуальному житті втілити такий індивідуальний проект, таку життєву програму, яка створена за алгоритмом життєтворчості.

В процесі соціалізації підростаючої людини неодмінно виникають явища і ситуації, що потребують певного узгодженого соціального впливу і реальної педагогічної дії, конкретної педагогічної інструментовки. В зв'язку з цим актуальним стає дослідження механізмів педагогічної організації виховання

Науковці, вивчаючи різні стихійні впливи на соціалізацію особистості, виявили перевагу організованих форм засвоєння індивідами соціального досвіду в досягненні певного рівня соціалізованості. Так, досліджуючи вплив культурно-дозвіллевої сфери на процес соціалізації студентської молоді, О.В.Лавренко показала, що відсутність організованих форм засвоєння культурних цінностей, пасивні форми проведення дозвілля формують прості і невимогливі культурні потреби і запити, задоволення яких не потребує інтелектуальних чи вольових зусиль [130].

Процес соціалізації не може відбуватись виключно за стихійною формою. Необхідний рівень соціалізованості потребує також застосування організованих форм виховання. Прикладом організації такого роду форми діяльності є ігрові групи скаутського типу. У ХХ ст. через організацію скаутського руху накопичено значний досвід цілеспрямованого позитивного впливу на підлітків.

Скаутський рух зародився на початку ХХ ст. в Англії. Його засновником є Роберт Баден Пауел (1857–1941), який був не тільки генералом, музикантом, актором, але й дуже талановитим педагогом. Спочатку скаутинг (від англ. skout – букв. розвідник) був чимось на зразок військового тренування, гімнастики. Баден Пауел, застосувавши метод тренування військових до дітей, ставив за мету виховання юних англійців добрими солдатами, замінивши традиційну систему виховання новою, пропонуючи її як додаток до загальноосвітньої школи. Згодом Баден Пауел поставив за мету створити всесвітній рух молоді, що виховував би громадян, здатних служити суспільству на місцевому, національному і міжнародному рівнях, що навчав би молодь розраховувати тільки на самих себе. Незадовго до смерті Баден Пауел у 83-річному

віці надрукував звернення до лідерів скаутингу, в якому сказано, що ціль скаутингу – виховувати здорових щасливих громадян суспільства; звільнити їх від обмеженого егоїзму: особистого, політичного, сектантського і національного; розвивати у них дух самопожертви і служіння людству і, таким чином, розвивати в них єдину добру волю до співробітництва не тільки в одній країні, але й за рубежем, між всіма країнами.

Згодом скаутинг поширився і в інших країнах. Зараз він налічує більше десятків мільйонів його членів у сотнях країн. На початку ХХ ст. скаутський рух створюється також і в Україні, насамперед в Західній Україні, де в 1911 році Петром Франком та Олександром Тисовським було засновано скаутську організацію "Пласт". В той же самий час в Києві цією справою займався відомий педагог В.М. Довнар-Запольський. Зараз в Україні нараховується сотні скаутських організацій, які існують в різних регіонах.

Діяльність підростаючої людини в скаутській організації якнайбільше відповідає тим її потребам, які пов'язані з періодом переходу її від дитинства до дорослості.

У психологічних дослідженнях звертається увага на те, що основним психологічним новоутворенням підліткового періоду є поява такої специфічної для підлітка форми самосвідомості як усвідомлення своєї дорослості. "Еталон дорослості" стає для підлітка мірилом його життя. Потреба у "дорослості" виступає мотиваційною стороною розвитку особистості в підлітковому віці. "Мотиваційна сторона, – підкреслював Г.С. Костюк, – як правило, випереджає операційну в розвитку особистості. І це розходження між ними спонукає її до руху вперед, зокрема, воно породжує прагнення особистості до самовдосконалення, яке закономірно виникає на певному етапі її розвитку. Воно стає характерним для підліткового і старшого шкільного віку" [122, с.10].

Потреба підлітка у задоволенні своєї "дорослості" виявляється передусім у його прагненні знайти більш "дорослу" позицію в суспільстві. Це прагнення зумовлює переорієнтацію підлітка на нові форми взаємин зі "світом дорослих". Якщо в молодшому віці ці взаємини здійснюються через конкретних осіб (батьки, родичі, вихователі тощо), то у підлітковому

віці виникає потреба у сприйнятті світу в таких формах, які б дали йому можливість ввійти у більш широку його сферу. Психологи відмічають, якщо до 9 років дитина розгортає свої відносини у колі знайомих людей, то в підлітковий період вона прагне розширити коло міжособистісного спілкування.

Значний матеріал, в якому підтверджується зміна орієнтацій підлітків на сприйняття світу, накопичено в західній соціальній психології. Так, американський дослідник Г. Хайман, вивчаючи політичну соціалізацію, виявив ступінь осмислення політичних понять різними віковими групами. Він показав, що такі політичні поняття, як демократія, радикалізм, соціальна відмінність тощо, з'являються у дітей лише після 12 років. Хайман зробив висновок, що у віці 10 років політична "абсорбція" дуже низька ("індекс абсорбції" обчислювався шляхом підрахування тем: брали 9 ідеологічних тем, з яких діти висловили певні точки зору) - десь 6 %, в той час, як у 10–12 років вона становить 27 % і зростає далі, досягаючи 68 % у 20 років. Такі ж саме результати дослідник отримав, аналізуючи вплив економічних категорій на формування орієнтирів особистості. Він засвідчує, що вони майже не сприймаються молодшими дітьми, в той час, як у старших підлітків (14–15 років) починають визначати їх позиції [288, с.7–60, 125–152].

Аналізуючи "підлітковий комплекс", психологи відмічають як визначальну поряд з "феноменом дорослості" реакцію групування з однолітками. А.Е.Личко стверджує, що тяжіння до згуртування з однолітками у підлітків майже інстинктивне. Прагнення підростаючих поколінь до задоволення потреби у спілкуванні з однолітками є настільки природним і сильним, що саме воно є визначальним для створення підліткових груп. З одного боку, у підлітка виникає усвідомлення своєї дорослості, потреба бути дорослим; з другого – реакція групування з однолітками. Ідентифікація підлітка з групою однолітків усуває суперечність між актуалізацією дорослості у свідомості підлітка та його реакцією групування з однолітками.

Існує велика кількість підліткових груп. У соціально-психологічній літературі підліткові групи класифікуються за десятком ознак. І.С. Кон дає класифікацію підліткових груп за одинадцятьма ознаками [114, с.139

–140]). Серед чисельності цих груп найбільш сприятливі умови для соціалізації підлітка через задоволення його потреб у "дорослості" та "єднання з однолітками" створюються в ігрових підліткових групах скаутського типу.

Особливості цих підліткових груп порівняно з іншими підлітковими групами такі: по-перше, в основу організації згаданих груп покладено ігрову діяльність; по-друге, діяльність цих груп організовується на базі основних потреб підлітка; по-третє, вони цілеспрямовано створюються дорослими. Саме ці фактори забезпечують те, що скаутська група порівняно з іншими підлітковими групами є найбільш сприятливою формою входження підлітка у "світ людини".

Якщо розглядати більш детально соціалізуючу функцію скаутської ігрової групи з точки зору вищеназваних особливостей, то можна виділити наступне. Найбільш важливою ознакою скаутингу є те, що в ньому перше місце посідає гра. Ігрова діяльність є однією з основних форм людської діяльності, в якій вияляються, задовольняються і формуються потреби людини [256].

Поняття гри дуже широке, воно охоплює різні форми цього феномену. В науці окреслились різні аспекти та рівні спеціального наукового дослідження проблем гри. Проте поза межами наукового дослідження залишаються проблеми, які постають у сфері діяльності позашкільних підліткових ігрових груп. Особливості цих груп визначаються взаємозв'язками, що утворюються в ігровій взаємодії між членами спільноти на основі колективної ігрової діяльності, якій притаманні такі ознаки: 1) вона виконується як невимушена, добровільна, вільна; 2) підпорядковується певним, заздалегідь визначеним правилам; 3) здійснюється в обмеженому просторі й часі, всередині якого буденне життя тимчасово виключається; 4) вона супроводжується емоційним збудженням, почуттям змагальності.

Проте не завжди ці зовнішні характеристики ігрової діяльності свідчать про наявність ігрової групи. Асоціальні протиправні групи навіть із зовнішніми проявами гри не можуть вважатись ігровими. Ігрові групи за своєю справжньою сутністю є просоціальними групами. Моральний момент ігрової групи можна виявити насамперед в тому, заради чого

відбувається гра. Метою ігрової діяльності є досягнення успіху, прагнення перевершити себе або іншого в фізичній або духовній силі, кмітливості, витримці взагалі. Справжня гра не ставить за мету отримання матеріального виграшу. Гра не утилітарна. Цілі, яким вона служить, лежать поза сферою матеріального задоволення потреб. Грають "на інтерес". У цьому терміні виражається найлаконічніше сутність гри, її моральний момент.

Напрямок діяльності скаутських груп свідчить про їх людинотворчу сутність, прогресивно-соціальну спрямованість. Наочно ця прогресивна спрямованість виявляється в артефактах скаутської групи. Символіка, геральди, ритуали, обряди, мовні знаки та інші зовнішні аксесуари, що використовуються членами скаутської групи, є виявленням норм і цінностей цієї групи, а тому сприйняття її символіки означатиме орієнтацію на норми і цінності, яким вони відповідають. Артефакти скаутської групи мають прогресивно-моральну спрямованість. Зовнішні аксесуари скаутської групи є виявленням соціальних норм і цінностей, яких індивід сам хоче дотримуватись. Якщо індивід дотримується певних стереотипів, то це означає, що він буде діяти відповідно до прийнятих в організації моделей поведінки. Ідентифікація підлітка з групою, норми і цінності якої є морально-прогресивними, означатиме, що процес його соціалізації йде у напрямку формування його як моральної особистості.

Як уже зазначалося, скаутські ігрові групи створюються на основі врахування потреб підлітків, особливо потреби в "дорослості". Можна із впевненістю стверджувати, що скаутські групи надають якнайбільше можливостей для задоволення саме потреби у "дорослості". Структурна і організаційна побудова скаутської групи, напрямки діяльності, характер взаємин між членами групи та інші сторони якнайкраще пристосовані для задоволення потреби у "дорослості". Умовою задоволення потреби підлітків у "дорослості" є така сторона скаутської групи, як "серйозна гра" (В. Штерн)

Скаутські групи є ігровими не тому, що у цих групах використовуються ігри. Ігри можуть використовуватись в будь-якій групі (дитячий садок, сім'я, шкільний клас, виробництво, тренінгові групи тощо), але від цього їх характер і тип не змінюється, вони не стають ігровими. Скаутські

групи є ігровими тому, що вони побудовані (їх структура, взаємини, програми діяльності, методи виховання тощо) на основі теорії гри. Скаутське об'єднання, з одного боку, є серйозною діяльністю тому, що за своїми зовнішніми ознаками, проявами вона є реальним способом життя, суспільно корисними напрямками діяльності (пізнавальна, фізкультурна, дозвіллева, благодійна та ін.). З другого боку, ця "об'єктивна серйозність" за своєю сутністю є гра, бо вона не є тією об'єктивною реальністю справжнього буденного життя, в якій живуть всі люди.

Напрямки діяльності скаутських груп, з одного боку, є "серйозною" діяльністю зі своєю метою, але ця мета не зовсім "справжня". Справжньою метою всіх видів діяльності, якими б вони не були різноманітними, є формування особистості молодій людині через задоволення її потреб. Наприклад, скаутам надається постійна інформація про життя тварин і рослин. Скаут обов'язково має вдома тварин, за якими він спостерігає, веде щоденник-спостереження за ними і залежністю їх поведінки від змін погоди і в природі. Ця діяльність за своїм реальним напрямком є соціально корисною. В цьому відношенні ми можемо говорити, що згадана діяльність є такою ж серйозною, як будь-яка інша діяльність в суспільстві. Проте ця діяльність виконується з метою виховання певних рис підлітка, зокрема його гуманності. І уже з цього іншого боку дана діяльність виглядатиме такою, що не відповідає "об'єктивно серйозному змістові діяльності", тобто мета діяльності переноситься з об'єкта на сам суб'єкт цієї діяльності. І якраз в такому перенесенні потрібно бачити ігровий характер діяльності.

Найбільше, що сприяє умовам реалізації підліткової дорослості, це така характеристика ігрової групи як схильність до самовідособлення. Ця сторона ігрової групи пов'язана із засобами самовизначення підлітка і умовами, що найбільш задовольняють бажання підлітка відгородити деякі сфери свого життя від контролю, втручання дорослих. Схильність до самообособлення скаутської групи виявляється в тому, що ігрова діяльність відбувається в просторі, відокремленому від буденності. Саме у відокремленості від буденності більшість дослідників вбачають основну ознаку гри.

Для ігрових груп характерна властивість створювати локальні території з іншим порядком, ніж в оточуючій просторі. Зовнішньо це виявляється

в такій притаманній ігровій групі рисі як інобуття, що позначається у використанні символіки, геральдів, в особливих ритуалах, обрядах тощо. Здатність до самовідособлення є настільки сильною, що ігрова група може самозберігатися навіть тоді, коли гра вже зіграна. Ця схильність до самозбереження і консервування базується на внутрішніх механізмах взаємодіяльності між ігровими партнерами, зокрема на механізмі "ми" і "вони." Цей механізм виявляється в об'єднуючому партнерів почутті того, що вони разом роблять дещо важливе, що вони перебувають у деякому винятковому становищі. Винятковість становища виявляється в тій таємничості, якою гра любить себе оточувати, в так би мовити, тому "секреті", котрий зрозумілий лише учасникам ігрової спільності і відокремлює їх від інших. Цей механізм виявляється в почутті, що "ми" існуємо і робимо "по-іншому", інакше, ніж "вони". Гра існує для "нас", а не для інших, тому закони і звичаї повсякденного життя існують не для "нас", а для "них". Необхідно мати на увазі, що почуття винятковості може мати тенденцію до переростання у зверхність щодо інших груп і світу в цілому. Така тенденція дуже небезпечна для ігрової групи, бо вона здатна її спотворити і навіть зруйнувати. Теж саме можна сказати відносно тенденції до відособлення, яка може перерости у відчуження, що загрожуватиме спотворенню ігрової групи, переростанню її в об'єднання, які мають руйнівні властивості щодо людини і суспільства. З метою запобігання цим тенденціям потрібно вивчати механізми утворення ігрових груп та їх розвитку.

Однією з характеристик діяльності скаутів є невимушеність, демократизм стосунків, свобода. Демократизм стосунків у скаутській групі – це участь усіх членів групи разом із лідером в управлінні життям групи. Кожен член групи завжди готовий взяти на себе роль лідера, який призначається на певний термін. Кожен несе відповідальність за самого себе. Це є особливо важливим моментом у діяльності скаута, тому що відповідає природним потребам підлітків, які пов'язані із реакцією емансипації. Демократизм взаємин у скаутських групах виявляється у таких моментах: у вільному вступі та виході з групи; у вільному виборі різних видів діяльності; у системі заохочень у виконанні завдань, яка відмінна від тієї, що застосовується в школі. Скаут сам вибирає, чому

йому навчатись. Рівень його успіхів залежить від його власних бажань, зусиль, здібностей. Скаут пам'ятає, що відзнаки за майстерність, значки за доблесть він повинен дістати до свого 18-річчя. Тренуючись і навчаючись, скаут не підтягується за іншими дітьми, він тільки змагається сам із собою. Скаут домагається того, на що штовхає його власна амбіція.

Демократичність стосунків між дорослим і підлітком у скаутській організації є важливим фактором самоствердження, самовиявлення можливостей підлітка. В демократизмі стосунків найбільшою мірою задовольняється потреба у свободі як найважливішій умові реалізації підліткової дорослості. Така система стосунків у скаутських групах є не тільки важливим фактором самоствердження підлітка, але й умовою засвоєння норм демократії у суспільних відносинах.

Важливою характеристикою ігрової діяльності скаутських груп є позитивна емоційна окраса. Не можна не погодитись з Й. Хейзінга, що в здатності гри доводити до нестями гравців приховується сутність гри, її споконвічна якість. Позитивний емоційний настрій у скаутських групах створюється такими факторами, як відносини змагання і свобода діяльності. Ця атмосфера позитивної забарвленості у взаєминах у групі робить "серйозну" діяльність скаута такою надзвичайно привабливою, якою і є привабливою гра. Позитивний емоційний настрій у скаутських групах створює не тільки творчу атмосферу в групі, але й умови для формування у індивідів установки на отримання задоволення від позитивних результатів суспільно корисної діяльності. З метою визначення привабливості для підлітка скаутської групи нами було проведено емпіричне дослідження в таких скаутських групах як "Гайди України" і СПОК. Було виділено такі найбільш важливі чинники, що стимулюють членство в групі, як можливість брати участь у цікавих заходах (загальний коефіцієнт значущості склав – 1,38), бажання спробувати свої сили, перевірити себе (той же самий коефіцієнт склав – 1,01), можливість спілкуватись з однолітками (0,63). Було встановлено, що скаутська група є досить привабливою для підлітків, бо саме в ній вони знаходять найбільш сприятливі умови для задоволення потреб у спілкуванні і реалізації своїх інтересів. Найбільш привабливими для підлітків

в скаутській групі є можливість вдосконалення особистості, виховання лідерських здібностей (1,27 і 1,04). Членів групи об'єднують спільні цілі і почуття духовної близькості (1,35 і 0,61), атмосфера взаєморозуміння і довіри (0,61), відчуття невимушеності і розкутості (1,59).

Велике значення для підлітків має також сумісне проведення часу, бажання бути цікавими для своїх партнерів по групі (1,04) [166, с.77-79].

Аналіз отриманих результатів емпіричного дослідження показав, що скаутська група має великий потенціал позитивної емоційної енергії. "Робота в групі – моя насолода" – цей принцип є основою діяльності скаутської групи. Якщо в групі немає хоча б маленького задоволення від роботи – це не скаутська група. Завдяки позитивному емоційному стану, який створюється в скаутській групі, вона стає фактором розкриття індивідуальності і творчих потенцій особистості підлітка. За допомогою позитивних емоцій можна сформувати позитивні навички, установки на просоціальну діяльність. Коли в змістові гри наявні певні позитивні ролі, то можна програмувати певні позитивні почуття і формувати працелюбну особистість з високими громадянськими, моральними почуттями. Свідченням цього є дані, які було отримано за допомогою методики ціннісних орієнтацій М. Рокича. При ранжуванні термінальних цінностей активному діяльнісному життю підлітки скаутської групи присвоїли 3-й ранг, а контрольної – 15-й; свободі, самостійності, незалежності в судженнях підлітки ігрової скаутської групи присвоїли 4-й ранг, а контрольної – 8-й; цікавій роботі – відповідно 5-й та 16-й ранг. Серед інструментальних цінностей в ігрових групах пріоритет було віддано чесності (2-й ранг), у контрольній вона займає – 7-й ранг; незалежності, самостійності і рішучості – 3-й ранг, у контрольній групі вона займає 8-й ранг; самоконтроль у скаутській групі має 5-й ранг, а у контрольній – 13-й; тверда воля у скаутській групі має 6-й ранг, у контрольній – 10-й. [166, с. 130–133]. Отже, було встановлено, що в ігрових групах скаутського типу створюються сприятливі умови для формування і розвитку моральності підлітків.

Було також отримано дані, які засвідчили, що ігрова група скаутського типу є важливим фактором формування адекватної самооцінки підлітків. Адекватність самооцінки забезпечується такими сторонами ігрової

скаутської групи: можливістю здійснювати діяльність за своїм вибором, реалізувати особистісні здібності, можливістю отримувати задоволення від досягнень, успіхів в діяльності, можливістю "довірливого" міжособистісного спілкування, наявністю референтних членів групи, які можуть стати еталоном власного ідеалу. [166, с.135–146]. Отже, ідентифікація підлітка з групою, норми і цінності якої є морально-прогресивними, означатиме формування його як морально зрілої особистості.

Однією з суттєвих рис скаутської ігрової групи, на відміну від інших груп, що організуються стихійно (класичний приклад самостворення ігрових підліткових груп – це ігрові групи у подвір'ї), є те, що скаутські групи організуються цілеспрямовано дорослими. Це свідоме втручання в природність становлення і розвитку ігрових груп підлітків виправдовується тим, що самоорганізаційність як один із базових принципів виникнення ігрових груп не гарантує позитивності її акціо-нормативного порядку. Система цінностей, на яких базується те чи інше ігрове об'єднання, не обов'язково може відповідати суспільним загально прийнятим моральним нормам і цінностям. Відсутність достатнього досвіду, як соціального, так і особистісного, соціальних знань та організаційно значущих умінь та навичок містить в собі небезпеку появи груп з протиправною або асоціальною діяльністю. Тому виникає необхідність цілеспрямованого впливу на цей процес.

Втручання з боку суспільства в процес формування і розвитку ігрових підліткових груп потребує знань закономірностей функціонування та методів керівництва цими групами. Останні повинні базуватись на принципі самоорганізаційності і самодіяльності ігрових груп підлітків. В зв'язку з цим важливим є питання взаємостосунків "діти – дорослі" в ситуації ігрової асоціації підлітків. Модель управління ігровими групами підлітків повинна враховувати такі моменти: яке місце в системі керівництва виховними інститутами повинні займати ігрові об'єднання; якою мірою в цих об'єднаннях мають бути представлені дорослі і якою мірою дитячий рух має направлятись ними; як повинно здійснюватись керівництво ігровими асоціаціями.

Важливим питанням у зв'язку з цілеспрямованою організацією скаутських груп є непорушність природності, невимушеності, стихійності

ігрової діяльності. Вміння втручатися в природний процес так, щоб його не порушити, вимагає великої майстерності і знань закономірностей цього процесу.

Висновки до другого розділу

Згідно з нашим методологічним підходом ми розуміємо процес соціалізації особистості як такий, що детермінується не біологічною, а соціальною успадкованістю. Соціальна успадкованість означає передачу інформації не через біологічні канали, а канали матеріальної і духовної культури. Людина розвивається не шляхом пристосування безпосередньої видової поведінки до зміни середовища, а шляхом передачі і засвоєння індивідами досягнень суспільно-історичного розвитку, досвіду попередніх поколінь людей, яке називається соціальним успадкуванням. Досягнення історичного розвитку людства існують не в природних задатках людей, а в оточуючих їх предметах і явищах світу, кристалізуються в культурі людства. Людина набуває істинно людських властивостей в результаті особливого процесу, якого немає у тварин, – процесу засвоєння результатів людської діяльності, які об'єктивовані в предметах матеріальної і духовної культури, тобто в процесі соціального успадкування. Кожне покоління людей, засвоюючи соціальний досвід, немов стоїть на плечах своїх прашурів. Цей соціальний досвід не тільки визначає сучасний розвиток нових поколінь, але й спрямовує його майбутнє.

Соціальне успадкування як основа процесу соціалізації, що відбувається в результаті засвоєння акумульованих в соціальному досвіді істинних досягнень людства і їх передачі наступним поколінням, означає те, що індивідуальне життя людини має певну об'єктивну детермінацію. Це впливає, по-перше, з того очевидного факту, що людина здійснює своє життя в конкретну історичну епоху, в певному соціальному і життєвому просторі, належить до тієї або іншої соціальної групи, є вихідцем з певної сім'ї тощо. Все це зумовлює весь процес її самовизначення і життєздійснення.

По-друге, певний потенціал можливостей, що закладено в людині від природи її біологічних даних, реалізується у формі, що відповідає рівню культури суспільства, в якому здійснюється життєдіяльність особистості.

В теорії соціалізації велике значення у дослідженні процесу соціалізації має визначення системи категорій. Система категорій, утворюючи когнітивну матрицю визначення закономірностей та суттєвих характеристик досліджуваного об'єкту, є основним інструментом дослідження реального феномену соціалізації.

В системі категорій теорії соціалізації основною категорією є "соціалізація", від змісту якої залежить визначення інших понять а також розуміння основних положень теорії соціалізації. Категорія "соціалізації" виконує функцію головного інструменту, по-перше, побудови теоретико-методологічних засад системи категоріального апарату теорії соціалізації, визначення її основних принципів; по-друге, виступає засобом вирішення практичних задач в системі здійснення реального процесу соціалізації особистості. Це означає, що всі феномени, які стосуються процесу соціалізації особистості, будуть трактуватись в залежності від розуміння основного поняття його теорії. Це можна побачити на прикладі визначення поняття "соціалізації" як системотворчої категорії в системі категоріального апарату теорії соціалізації, яка зумовлює взаємозв'язок і визначення всіх інших категорій цієї системи понять.

Так, якщо виходити з того, що соціалізація є інтеріндивідним ("індивід-інші") процесом, то поняття "соціалізованість", яке означає рівень процесу соціалізації у відповідності з вимогами суспільства, буде характеризуватися відповідністю між елементами системи "індивід-інші" (соціум), а саме: між можливостями індивіда, з одного боку, та очікуваннями суспільства ("Інших") – з другого. "Соціалізованість" визначається як відповідність людини соціальним вимогам, як наявність особистісних і соціально-психологічних передумов, які забезпечують нормативну поведінку, або процес соціальної адаптації. Порівняно з поняттям "соціалізованість", яке характеризує статику, "соціалізація" є більш широким поняттям, воно характеризує процес, рух, включає в себе, окрім соціалізованості, готовність до переходу в нові ситуації соціального розвитку.

Поняття "соціалізація" відрізняється від поняття "соціальний розвиток" тим, що в ньому акцентується увага на конкретно-історичній формі виявлення соціальності людини, на становлення у людини тих властивостей, які зумовлені конкретно-історичним типом соціальної системи. З цієї точки зору людина первинного суспільства буде недостатньо соціалізованою відносно сучасного середовища (як і навпаки), незважаючи на те, що там і тут відбувається її соціальний розвиток.

Зміна соціально-економічних умов вимагає від особистості сформованої готовності до переходу в нові ситуації соціального розвитку, тобто "вторинного" входження особистості в суспільні відносини. В соціальній психології таке "вторинне входження" визначається терміном "ресоціалізація".

Поняття "соціалізація" відрізняється від поняття "формування особистості" тим, що воно відображає більш універсальні процеси становлення і розвитку особистості у порівнянні з поняттям "формування". В той час як поняття "формування особистості" відображає процес становлення і розвитку особистості під кутом зору породження, складання, набуття закінченості і зрілості її особистісних рис, поняття "соціалізації" фіксує не тільки процес складання, становлення, але й розвиток зрілих форм соціальності індивіда, їх модифікацію в ході включення особистості в систему нових зв'язків і залежностей.

Необхідно розрізняти також поняття "соціалізація" і "виховання". Поняття "виховання" вживається в широкому і вузькому значенні. У вузькому значенні виховання означає процес цілеспрямованої дії на розвиток особистості. Смісл поняття "соціалізація" розповсюджується не тільки на цілеспрямовані, але й на стихійні процеси, які діють на особистість.

В широкому значенні виховання – це вплив на людину всієї системи соціокультурного середовища. Відмінності понять "соціалізація" та "виховання", яке розуміється в широкому смислі, полягають в тім, що в понятті виховання акцентується увага на ролі зовнішнього впливу у розвитку особистості, мається на увазі відтінок односторонності. В понятті "соціалізація" підкреслюється двосторонність процесу, взаємодія

в ньому зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (мотиваційно-потребової системи індивіда) умов його реалізації.

Для аналізу особливостей взаємозв'язку елементів системи "Людина–Світ" ("Індивід–Інші") в теорії соціалізації є поняття форми соціалізації, яке означає характер впливу Інших на суб'єкта соціалізації. Оскільки процес соціалізації особистості включає як соціально-контролюючі цілеспрямовані процеси, які впливають на особистість, так і стихійні, спонтанні впливи, то потрібно розрізняти цілеспрямовану і стихійну форми соціалізації. Цілеспрямована форма соціалізації (виховання) – це спеціально розроблена певним суспільством система засобів впливу на людину з метою формування її у відповідності з інтересами цього суспільства. Стихійна форма соціалізації це так би мовити "автоматичне" виховання певних соціальних якостей у зв'язку з постійним перебуванням індивіда в безпосередньому соціальному оточенні.

Зовнішній вплив на індивіда з метою формування у нього певних якостей в процесі соціалізації здійснюється через інститути (агенти) соціалізації, якими є, перш за все, сім'я, система освіти і виховання, ідеологія, засоби масової інформації.

Із розуміння процесу соціалізації як багаторівневого – впливає необхідність розглядання в теорії соціалізації ієрархічності різних її складових підсистем. З точки зору цих підсистем соціалізацію можна розглядати на соціетальному рівні (мегарівень), соціально-груповому (макрорівень) і індивідуально-особистісному (мікрорівень). На соціетальному рівні соціалізація постає як явище, що притаманне цілісній людській спільноті. Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті процесів відтворення і розвитку соціальної системи в цілому і її компонентів зокрема. Звісно, що категоріальний апарат дослідження соціалізації на цьому рівні буде адекватним предмету аналізу – відображати закономірності соціальної системи в цілому.

На соціально-груповому рівні соціалізація постає як процес, що детермінується безпосереднім середовищем, яке притаманне конкретно-історичному суспільству та його стратифікаційним групам, і зумовлено особливостями їхньої життєдіяльності. Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті соціальних груп і стає предметом теорій

середнього рівня (соціалізація сім'ї, соціалізація молоді, студентів, школярів, фахові різновиди соціалізації а також – за сферами суспільства політична, релігійна, економічна, статево-рольова соціалізації). Основні категорії теорії соціалізації цього рівня відповідатимуть соціально-психологічному аспекту розкриття закономірностей процесу соціалізації особистості в умовах групової життєдіяльності.

На індивідуально-особистісному рівні соціалізація постає як процес формування особистості. Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті вікових стадій соціалізації, механізмів формування ідентичності особистості та інших проблем, пов'язаних з процесом соціального становлення та еволюції індивіда. На цьому рівні теорії "працюють" категорії психології особистості.

Звісно, що визначення основної категорії теорії соціалізації, якою є категорія "соціалізація", буде мати різні відтінки відповідно з рівнями дослідження. Слід мати на увазі, що визначені нами рівні дослідження соціалізації тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені, в реальності вони існують як єдиний процес, що стосується єдиної особистості, як і те, що відмінності у визначеннях поняття "соціалізація" теж стосуються цілісного процесу, які фіксують різні сторони єдиного процесу соціалізації особистості.

Поряд з аналізом системної організації процесу соціалізації, що потребує виявлення всієї багатоманітності його зв'язків, постає необхідність досліджувати його системну детермінацію, розглядати процес соціалізації в динаміці, що передбачає дослідження його як становлення, формування, розвитку особистості як цілісності.

Отже, багатогранність та складність процесу соціалізації передбачає необхідність розглядання його в різних ракурсах. Цілком зрозуміло, що дослідження процесу соціалізації в певному його аспекті, розглядання конкретної його проблеми вимагатиме специфічного понятійного інструментарію.

Розділ 3. ФУНКЦІ ПРОЦЕСУ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Визначення соціалізації як процесу активної перетворюючої діяльності людини імпліцитно несе в собі розуміння цього процесу як спрямованого на формування соціально-діяльнісних якостей особистості.

Науковці виділяють такі функції соціалізації, як спрямованість цього процесу на забезпечення у людини становлення здатності до адекватного сприйняття соціальних вимог; вибіркове відношення до соціальних впливів; низьку соціальну ригідність. Цей список соціальних властивостей особистості, на становлення яких спрямовано процес соціалізації, можна продовжувати. Функції процесу соціалізації дослідники виділяють в залежності від тих задач, які ними ставляться. Розглядаючи процес соціалізації з точки зору його функцій, ми зосередили свою увагу лише на деяких з них, вважаючи їх найбільш важливими, а також такими, що характеризуються узагальненістю. Отже, нами виокремлено такі головні функції процесу соціалізації. По-перше, функцію конструювання особистості. По-друге, функцію соціальної адаптації як засвоєння індивідом соціальних норм, суспільних цінностей конкретно-історичного суспільства з метою організації і здійснення сумісної з членами цього суспільства життєдіяльності. По-третє, функцію інкультурації, яка полягає у засвоєнні традицій певної культури суспільства з метою передачі їх наступному поколінню. По-четверте, функцію формування ідентичності особистості.

3.1. Соціалізація як процес конструювання особистості

Становлення людини відбувається не завдяки пристосуванню генетичної успадкованої видової поведінки до зміни середовища, як це спостерігається у тварин, а в результаті передачі людям досвіду попередніх поколінь на основі міжіндивідної взаємодії. Індивід може реалізуватись як соціальна істота лише у спілкуванні з іншими людьми. Людина, з'являючись на світ, не має ніяких навичок, ні здібностей для

існування. Ті якості, які забезпечують її життєдіяльність в даному соціумі, вона набуває в процесі взаємодії з іншими людьми. Як іноді говорять, якби раптово на землі зникли всі люди старше двох років, то малюки, які вижили, вирости б дикунами. Вони не змогли б скористатися досягненнями прогресу людства. Більш того, вони не змогли б розмовляти один з одним, бо не знали б мови. Все це виникло в процесі спілкування в далекій давнині людства, і всього цього навчається кожна людина з моменту народження від інших людей в процесі спілкування з ними.

Свідомість і мова, саме мислення є продуктом взаємодіяльності людей. Це добре ілюструє унікальний науковий педагогічний експеримент, який проводився в Загорській школі-інтернаті під керівництвом видатного вітчизняного психолога А.І. Мещерякова. Особливості експерименту Загорської школи в тім, що в процесі виховання і навчання, яке було побудовано на основі взаємодії дітей і вчителів через предмети, у сліпоглухонімих дітей сформувались психічні властивості, які дали змогу дітям не тільки навчитись говорити, але й навчатись в загальноосвітній школі, а деяким – у вищих навчальних закладах.

Отже, особистість створюється в результаті взаємодії індивіда з іншими людьми. Створення, конструювання особистості є головною функцією процесу соціалізації, механізмом якої є інтеріндивідна взаємодія.

3.1.1. Соціалізація особистості та інтеріндивідна взаємодія

Взаємодія – це універсальна властивість всього існуючого світу речей і явищ в їх взаємній зміні, вплив одного на інших. В суспільстві взаємодія – це система зв'язків і взаємодій між індивідами, соціальними групами, сукупність всіх соціальних відносин. М.М. Обозов вважає поняття "взаємодія" родовим по відношенню до таких його видів як "взаємовідношення", "взаємодопомога", "взаєморозуміння", "взаємовплив" тощо [181, с.80-92]. Людина для задоволення своїх потреб повинна вступати у взаємодію з іншими людьми, входити в соціальні групи, приймати участь у сумісній діяльності. Тому, звичайно, неможливо знайти на Землі людину, яка була б зовсім ізольованою від інших людей. Більш того, одне лише розуміння того, щось десь існують інші люди, може

суттєво змінити поведінку індивіда. Чисельні дослідження виявили суттєві зміни в психіці людини, які відбуваються при її сприйнятті себе членом спільноти. Наприклад, феномени "зрушення ризику", агресивність досліджуваних в експериментах С. Мілграма і Ф. Зімбардо пояснюються тим, що члени груп сприймають себе з більш екстремальних позицій, ніж окремі індивіди. Цей екстремізм має не індивідуальну, а групову основу. У випадках перебування в таких групах як натовп відповідальність індивіда за свої дії стає мінімальною.

У всіх сферах свого життя людина зв'язана з іншими людьми безпосередньо чи опосередковано, пасивно чи активно, постійно чи ситуативно. Соціальні взаємозв'язки мають різні підстави і багато різних відтінків, які залежать від особистісних якостей індивідів, що вступають у взаємозв'язок. Формування цих зв'язків відбувається поступово від простих форм до складних. Соціальні зв'язки індивіда, який знаходиться навіть у малочисельній групі, являють собою чисельність взаємодій, які складаються з дій і зворотних реакцій на них. Утворюється складна система взаємодій, в яку включена різна кількість індивідів.

Взаємодія є загальною і ключовим поняттям цілого ряду теорій та концепцій. В історії психології існує декілька спроб описати структуру взаємодіяльності. Так, наприклад, отримала поширення так звана "теорія дії" або "теорія соціальної дії", в якій здійснено описання індивідуального акту дії. До цієї ідеї звертались соціологи М. Вебер, П. Сорокін, Т. Парсонс і такі видатні соціальні психологи як Е. Дюркгейм, Дж. Мід, Т. Шибутані та ін. В їх теоріях фіксувались деякі компоненти взаємодії: люди, їх зв'язок, вплив один на одного і, як наслідок, їх зміни.

Відомі зарубіжні концепції взаємодіяльності, не дивлячись на їх відмінності, схожі у пошуках елементарної одиниці цього процесу, яку можна було б спостерігати, вимірювати. Існуючі теорії доповнюють одна одну, маючи в предметі дослідження спільне: взаємодія розглядається як центральна проблема соціальної психології, соціології, оскільки людина з самого моменту народження є невід'ємною частиною взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних одиниць.

Сучасна вітчизняна соціальна психологія розглядає взаємодіяльність через призму активності особистості (К.А. Абульханова-Славська,

В.О. Васютинський, С.Д. Максименко, Т.М. Титаренко, В.О. Татенко та ін.). Активна взаємодія між людьми виникає як функція діяльності (предметно спрямованої активності) та поведінки (пасивної взаємодії між людьми). Аналізуючи взаємодіяльність, деякі автори (М. Обозов, М. Лукашевич) окремо розглядають індивідуальну діяльність (за формулою "мета – засоби – результат") і спільну діяльність (власне взаємодіяльність), виділяючи такі її компоненти як когнітивний, емоційно-комунікативний і практичний, які по-різному представлені на рівнях індивідуальної та спільної діяльності. У спільній діяльності, на відміну від індивідуальної, всі три компоненти представлені в більш повному вигляді. Крім того, емоційно-комунікативний компонент в спільній діяльності є центральним. Таке трактування спільної діяльності дає можливість авторам цього погляду показати єдність взаємодіяльності зі спілкуванням: спілкування входить у взаємодіяльність як його сторона.

У вітчизняній психології питання зв'язку спілкування і взаємодіяльності є дискусійним. Частина авторів ототожнюють спілкування і взаємодіяльність, інтерпретуючи і те і інше як комунікацію у вузькому значенні (тобто як обмін інформацією), інші розглядають відношення між взаємодією і спілкуванням як відношення форми деякого процесу і його змісту. Інколи говорять про взаємопов'язане, але все ж таки самостійне існування спілкування як комунікації і взаємодії як інтеракції. Г.М. Андреева, дотримуючись запропонованої нею в характеристиці структури спілкування схеми, тобто виходячи з того, що спілкування в широкому розумінні слова включає в себе комунікацію в вузькому значенні (як обмін інформацією) розглядає взаємодію як іншу – порівняно з комунікативною – сторону спілкування. Відповідаючи на запитання про те, яка ж така "інша" сторона спілкування розкривається поняттям "взаємодія", вона підкреслює, що ця сторона фіксує не тільки обмін інформацією, але й організацію сумісних дій, що дозволяє індивідам реалізувати загальну для них діяльність. Таке вирішення проблеми виключає відрив взаємодії від комунікації, а також виключає їх ототожнення: комунікація організується в ході сумісної діяльності з приводу неї, і саме в цьому процесі людям необхідно обмінюватись і інформацією, і самою діяльністю, тобто розробляти форми і норми сумісних дій. Такий погляд на

визначення "взаємодії" як сторони спілкування, є поширеним у вітчизняній соціальній психології. Більшість вітчизняних авторів розглядають взаємодію (інтерацію) в соціально-психологічному плані як аспект спілкування, що виявляється в організації людьми взаємних дій, спрямованих на реалізацію спільної діяльності, досягнення певної спільної мети (М.Н. Корнєв, А.Б. Коваленко). У процесі діяльності люди обмінюються не тільки інформацією, а й різними діями. Ці дії забезпечують планування спільної діяльності, її координацію і розподіл функцій. За їх допомогою здійснюється взаємне стимулювання, взаємний контроль та взаємодопомога у процесі розв'язання спільного завдання. Це передбачає, що кожен з учасників взаємодії робить свій внесок у його розв'язання, що забезпечує більшу ефективність порівняно з індивідуальним виконанням завдання. Отже, інтеріндивідна взаємодія розуміється не як проста символічно-поведінкова інтерація, а як трансцендентальне взаємопроникнення, взаємне зумовлювання суб'єктів взаємодії.

3.1.2. Особливості конструктивістської парадигми у дослідженні соціалізації особистості

Соціалізація індивіда як процес становлення соціальності людини може відбуватись лише в такій інтеріндивідній взаємодії, в якій виникають умови реалізації у індивіда суто людських властивостей. В цьому вбачається сутність тези про конструювання особистості в процесі її соціалізації. На породжуючому ефекті взаємодії, на виникненні в процесі взаємодії людини з іншими людьми нової реальності наголошується в конструктивістській парадигмі. Нова надіндивідна реальність, яка створюється окремими індивідами, інтеріоризуючись ними, стає фактором соціалізації цих індивідів. Як наголошується психологами (В. Васютинський), якщо людська психіка має первісно інтеріндивідний характер, то соціалізація індивіда може розглядатись тільки в контексті соціальної взаємодії. Це означає, що не існує соціалізації поза міжіндивідною взаємодією, як і людська взаємодія не може бути поза соціалізацією.

В останні десятиліття в дослідженні соціалізації особистості домінуючим стає конструктивістський підхід. Конструктивістський підхід

суттєво відрізняється від традиційного диспозиціонізму, який у поясненні процесу соціалізації акцентує увагу на особистісних властивостях як стійких утвореннях, що жорстко зумовлюють поведінку індивіда. Диспозиційний підхід, з точки зору якого соціалізація – це формування характеристик, що забезпечують нормативне функціонування індивіда, склався ще в 20-х рр. ХХ ст. В своєму аналізі соціальної успішності (соціалізованості) людини Ф. Гіддінгс спирається на наявність у неї певних особистісних рис. Так, з його точки зору, більш соціально бажаними є люди уважні, відповідальні, незалежні в думках і такі, що прагнуть принести користь суспільству. Навпаки, безвідповідальні, байдужі, егоїстичні індивіди погано пристосовані до соціального середовища і не мають успіху. Отже, досягнення рівня успішності, адекватного соціальній ситуації, зумовлено певними особистісними установками, аттітюдями. Дійсно, цей підхід в певному діапазоні спрацьовує, а саме: якщо це стосується пояснень поведінки і розвитку особистості в буденних обставинах, тобто в обставинах обмеженого кола повторюваних ситуацій. Спостерігаючи за індивідом в певних соціальних умовах, ми виходимо з того, що ті ж самі закономірності будуть виявлятися в іншій ситуації. Саме так і відбувається, якщо інша не дуже відрізняється від попередньої. Буденний диспозиціонізм спрацьовує, поки не виникає нестандартна ситуація, наприклад, та, що змодельював у своєму відомому дослідженні Стенлі Мілгрем. Проте, реакцію людей в нестандартних ситуаціях передбачити неможливо з будь-якою точністю. Принаймні, це неможливо зробити, використовуючи інформацію про особистісні диспозиції цих людей або навіть про їх поведінку у минулому. Це підтверджується досвідом піввікових досліджень. Максимальна статистична кореляція (0,30) виявленості тих чи інших індивідуальних відмінностей, з одного боку, і поведінкою в новій ситуації, що підтверджує або заперечує ці показники, – з другого, найкраще відображає існування цієї "стелі передбаченості". Перебільшене уявлення людей про значимість особистісних рис і диспозицій з одночасною нездатністю визнати важливість впливу ситуаційних факторів на поведінку індивіда отримало назву "фундаментальної помилки атрибуції".

На відміну від традиційних підходів, які наголошують на важливості досліджень рушійних факторів соціалізації, нові тенденції в теорії

соціалізації виявляються у підкресленні того, що аналіз обмежувальних факторів є так само важливий, як і рушійних. Ці тенденції ґрунтуються на визнанні того, що соціалізація відбувається як динамічний багатофакторний процес, в якому задіяна велика кількість одночасно існуючих факторів, які мають характер силового поля і існують як напружена система. В нестандартній ситуації різко виявляються внутрішні чинники соціалізації, які характеризують активність суб'єкта, ту конфігурацію сил, яка діє всередині суб'єкта. Ця внутрішня сила взаємодіє із зовнішньою як суб'єктивна інтерпретація індивідом соціальної ситуації. Концепція напружених систем у розгорнутому вигляді представлена в роботах видатного американського соціального психолога Леона Фестінгера.

Отже, стає актуальним дослідження соціалізації особистості в конструктивістській парадигмі. Важливим об'єднуючим принципом концепцій цієї парадигми є онтологізація людських взаємодій, тобто наголос робиться на породжуючому ефекті взаємодії, на виникненні в процесі взаємодії людини з іншими людьми нової реальності, в результаті інтеріоризації якої відбувається процес соціалізації. Тому важливими для теорії соціалізації стають питання механізмів створення та особливостей цієї нової реальності, яка створюється у інтеріндивідній взаємодії. Особливе значення в поясненні інтеріндивідної природи психічних феноменів мають дослідження інтеракціоністського напрямку, в яких робиться акцент на конструюванні соціально-психологічної реальності в процесі міжіндивідної взаємодії. З виникненням конструктивізму, який можна назвати сучасним інтеракційним напрямком, онтологізація людських взаємодій стає важливим принципом дослідження соціально-психологічних явищ, зокрема й соціалізації особистості.

Поняття "конструктивізм", яке означає конструювання людьми соціальної реальності, введено в психологію американським соціальним психологом К. Гергеном у 1973 р. В ідеї "соціальної психології як історії" він змальовує загальні контури нової методології. В його роботах висунуто ідею, що основним змістом соціально-психологічних процесів є конструювання знання соціальними агентами. К. Герген наголошує на значенні розуміння відносності знання, історичності людського мислення,

його залежності від ідеології і політики. Акцент робиться на тому, що всі знання відстоюються, оспорожуються в суспільстві. Отже, людина створює реальність. Для розуміння цього стає важливим аналіз взаємодій, відносин і цінностей. Такі ідеї було протиставлено Гергеном вивченню закономірностей стабільної соціальної поведінки.

Аналогічну концепцію, в якій обґрунтовується думка про роль соціальної взаємодії у розумінні процесів пізнання, було розвинуто в європейській соціальній психології, зокрема, засновником етогенетичної психології, англійським соціальним психологом Р.Харре, який у 1992р. назвав свій методологічний підхід до розуміння соціальної реальності другою когнітивною революцією. Він теж проголошує ідеї відносності значень, переважаючої ролі контекста в розумінні історичності знань.

Важливим об'єднуючим принципом конструктивістських концепцій Гергена і Харре є онтологізація людських взаємодій. Герген висуває тезу "communicamus ergo sum", робить основним об'єктом аналізу групи співбесідників, що приймають участь у розмові. "Для конструктивіста, – стверджує Герген, – основним є мікросоціальний процес. Саме тут, а не в головах людей конструюється знання. Харре говорить про існування двох аспектів людської реальності: з одного боку, індивід має чисто "біологічну природу", а з іншого - виступає як колективне істиво, він набуває свої атрибути тільки завдяки своїм зв'язкам з іншими індивідами, причому, не в одному якомусь колективі, а у чисельності колективів" [255, с.76].

Концепції Гергена і Харре – це одна з двох основних гілок сучасного конструктивізму. Другою гілкою конструктивізму є концепція соціальних уявлень С Московічі, яка акцентувала увагу на питаннях становлення, трансформації, динаміки феноменів соціальної реальності. В яких би формах (наукових, релігійних, естетичних та ін.) не виявлялись соціальні уявлення, вони завжди є способом інтерпретації, осмислення повсякденної реальності, певною формою соціального пізнання, яка передбачає когнітивну активність індивідів і груп. Уявлення не є пасивним відтворенням зовнішнього у внутрішньому. Воно є процесом активного соціально-психологічного відтворення дійсності у взаємодії індивідів певної спільноти, групи. Взаємодіючі суб'єкти за допомогою соціальних уявлень відтворюють, ніби знову створюють об'єкти, людей, події оточуючого

світу. Активний характер соціальних уявлень виявляється не тільки в тім, що вони реконструюють елементи зовнішнього світу. Активність соціальних уявлень виявляється і в тому, що вони надають смислу поведінці особи, інтегрують людину в систему соціальних відносин, тобто орієнтують і спрямовують діяльність людини. Завдяки соціальним уявленням факти оточуючого світу трансформуються, щоб стати знанням, яке використовують повсякденно.

Реальний зміст та структурні елементи соціального уявлення залежать від групових процесів, зокрема, від того, як структурована група. У внутрішньогруповій міжособистісній взаємодії соціальні уявлення визначають поле можливих комунікацій, цінностей або ідей, що представлені в точках зору, що поділяються групою, і тим самим спрямовують і регулюють бажану поведінку членів групи. С.Московичі так пояснює утворення стійкої системи відносин членів групи до якогонебудь соціально значущого об'єкта: прививається те, до чого є прихильність, що вписується в уже існуючу структуру. Істинними є ті уявлення, які є прегнантними (прегантність - це тенденція кожного феномена зайняти більш визначену, виразну, завершену форму, що є одним із законів гештальта), відповідають думці і сприйняттю оточуючих. Система уявлень, яка за логікою конвенції стала "об'єктивною реальністю", детермінує зміст соціальної взаємодії [173,174].

Для аналізу того, як відбувається "вписування" об'єкта уявлення в систему знань, що склалась раніше, Московичі вводить поняття "ідентифікаційної матриці". Матриці існують для упорядкування як несоціальних, так і соціальних явищ. Матриці для соціальних явищ мають свою специфіку: окрім того, що вони мають оціночний характер, ці матриці завжди пов'язують інформацію, що поступає, з певними соціальними категоріями, наділяючи об'єкт уявлення відповідним смислом і значенням. Існують групові детермінанти обробки інформації, яка поступає ззовні: якщо властивості об'єкта, який сприймається, відповідають основним параметрам ідентифікаційної матриці групи, то йому приписується весь комплекс як наявних, так і відсутніх, але пов'язаних з ним характеристик. Соціальні уявлення стають не тільки системою інтерпретації і категоризації явищ оточуючої дійсності, але й конструюючим фактором соціальної реальності.

Для конструктивістського підходу в дослідженні соціалізації індивіда важливими є такі положення: по-перше, реальність соціального світу і реальність внутрішнього світу особистості – це реальності, що постійно пізнаються, осмислюються і інтерпретуються, і в цьому смислі вони є створеними; по-друге, результатом процесу конструювання є створення людиною образу світу, частиною якого є уявлення про саму себе як частину цього світу – соціальна ідентичність; по-третє, завдяки формуванню соціальної ідентичності людина вміє орієнтуватись у непередбачених ситуаціях.

Отже, в поясненні конструктивістських концепцій соціальність є продуктом інтеріндивідної людської взаємодіяльності. Соціалізація індивіда як процес становлення і розвитку соціальних властивостей особи може розглядатись тільки в контексті соціального співжиття індивідуальних суб'єктів. В зв'язку з цим важливим є питання дослідження тих особливостей міжіндивідної взаємодії, які зумовлюють процес соціалізації особистості.

3.1.3. Інтерсуб'єктна взаємодія як умова становлення суб'єктності особистості

В процесі соціалізації у взаємодіючих індивідів конструюються суто людські властивості, якою є, перш за все, суб'єктність особистості. Суб'єктність особистості, яка розуміється як саморозвиток індивіда його власної психіки на основі потенційних можливостей (В.Татенко), реалізується в умовах, в яких інтеріндивідна взаємодія виявляється як інтерсуб'єктна, суб'єкт–суб'єктна. Отже, виникає необхідність дослідження інтерсуб'єктної взаємодії як умови становлення суб'єктності особистості.

Інтерсуб'єктний підхід до аналізу особистості розроблено у вітчизняній психології як такий, що протиставляється моносуб'єктному розумінню особистості (Г.М. Андреева, В.О. Васютинський, О.М. Леонтьєв, Б.Ф. Ломов, С.Д. Максименко, В.О. Петровський, А.У. Хараш, В.О. Татенко та ін.). На думку А.У. Хараша, " міжіндивідний зв'язок стає вихідною одиницею психологічного аналізу, а сукупність таких зв'язків – дійсною речовиною", яка утворює "інтрапсихічний склад"

особистості. Вмістилищем життя, по суті, бачиться тепер уже не замкнений "внутрішньоіндивідуальний" простір, а відкритий простір комунікацій і взаємодій між людьми, по відношенню до якого факти "індивідуальної психіки" виявляються підпорядкованими і похідними [252,253].

Суб'єкт-суб'єктною (інтерсуб'єктною) можна назвати таку інтеріндивідуальну взаємодію, в якій кожен з учасників виявляє свою суб'єктність через причетність до створення надіндивідуального, інтеріндивідуального простору. Отже, сутність суб'єкт-суб'єктної взаємодії в її породжуючому ефекті, в створенні нової реальності, яка є ядром спільного інтерсуб'єктного простору. Цей простір утворюється індивідами в результаті екстеріоризації їх внутрішніх станів а також взаємної інтерпретації один одного. "Учасники взаємодії,-пише В.Васютинський,- взаємно репрезентуються один для одного та водночас взаємно означають дійсність, у такий спосіб утворюючи інтерсуб'єктивний світ. Цей світ, з одного боку, виникає в результаті інтерсуб'єктної взаємодії, а з іншого – стає її передумовою, простором, середовищем" [44, с.172].

Отже, ситуація взаємодії суб'єктів породжує соціально-психологічний простір, який детермінує процес соціалізації індивіда. Цей процес соціалізації відбувається як екстеріоризація і інтеріоризація тих нових структур, які утворюють соціально-психологічний міжіндивідуальний простір. Як пише В.О.Васютинський, "у процесі взаємодії внутрішньопсихічні структури індивіда вимушено екстеріоризуються, заходять у зіткнення з аналогічними, але відмінними за змістом структурами партнерів, під таким взаємним впливом змінюються і знову інтеріоризуються. Після цього настає нова екстеріоризація. І такий цикл повторюється достатньо велику кількість разів, завдяки чому має місце своєрідна осциляція внутрішнього і зовнішнього [44, с.181].

Процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії – це не проста інтеракція, а процес взаємної згоди людей приймати впливи один на одного за умов, що вони ставляться до себе і до іншого як до автономного, суверенного суб'єкта активності і як до цінності. Інтерсуб'єктна взаємодія розуміється як трансцендентальне взаємопроникнення, взаємне зумовлювання суб'єктів взаємодії, як спільно-взаємна зануреність суб'єктів в специфічні дискурси (В. Васютинський). І в цьому сенсі можна констатувати, що факт

взаємодії є породжуючим, бо він породжує нову реальність, нові смисли в силу взаємовпливу. Отже, в інтеруб'єктній взаємодії кожен з її учасників виявляє і реалізує свою суб'єктність. Життєдіяльність індивіда відбувається в різноманітному оточуючому світі, який сприймається особистістю по-різному. Матеріальний і ідеальний світ представлено у свідомості індивіда в просторових, емоційно забарвлених образах. Суб'єкт і оточуюче середовище знаходяться в суперечливій єдності. У свідомості суб'єкта умови середовища опосередковуються, трансформуються через власну систему життєвих смислів, цінностей і ідеалів, норм і правил, що ним приймаються .

Визначаючи характерні особливості феномену і поняття "простір", В.С.Клочко зауважує, що "простір" відрізняється від "середовища", від оточуючої людини дійсності, "об'єктивної реальності" тим, що для опису останніх достатньо чотирьох координат – трьох просторових і часу. Соціально-психологічний простір включає в себе, як мінімум, ще три суб'єктивні координати - значення, смисл, цінність, а це означає, що його пронизано емоціями, завдяки яким предмети, носії цих надчуттєвих якостей стають доступними нашій свідомості. Про соціально-психологічний простір можна сказати, що він є "суб'єктивованим середовищем", тобто середовищем, яке представлено у свідомості, засвоєне і доповнене, а точніше: "народжене", створене, сформоване самим суб'єктом відповідно з його життєвими принципами, цінностями й цілями [108].

Отже, в процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії створюється інтерсуб'єктний простір як суб'єктивоване середовище. Це суб'єктивоване середовище створюється в результаті зіткнення, зіставлення, порівняння його суб'єктів.

На думку М.С. Кагана, сутність цього процесу полягає не просто в факті передачі і прийому інформації, а у створенні "нової" інформації, загальної для суб'єктів взаємодії і такої, що породжує їх спільноту [103 с.149–150].

Важливою є думка Б.Ф. Ломова щодо узгодженості цілей суб'єктів міжособистісних відносин, яка потрібна для організації конкретної сумісної взаємодії, в якій виникає єдине соціальносумісне, що дозволяє презентувати кожному із учасників взаємодіяльності деякі її елементи,

починаючи з цілі і задачі діяльності і включаючи її структуру, цілі окремих дій, які входять до її складу, об'єкти діяльності, використовувані в ній знаряддя, відомості про ситуацію, узагальнені дані про імовірний досвід учасників взаємодії, про особливості їх особистостей, необхідні для прийняття рішення сумісної діяльності в цілому.

Особливості виявлення суб'єктності особистості найяскравіше виразняються на рівні міжособистісної взаємодії, тобто на рівні безпосереднього спілкування індивідів. Міжособистісна взаємодія характеризується персоніфікованою формою, емоційністю, індивідуалізованим характером. У міжособистісній взаємодії люди орієнтуються на свої внутрішні цілі і цінності, на формування відносин "тут і тепер". Міжособистісна взаємодія характеризується багатством кодів, що використовуються, у двосторонньому обміні інформацією, зокрема й невербальною, а також тісним зворотнім зв'язком, що регулює процес взаємин. Міжособистісна взаємодія відбувається у діалогічному стилі, зміст якого визначається загальними цілями і цінностями взаємодіючих індивідів. В діалозі сходяться різні точки зору, різні розуміння, створюється щось "третє" (С.А. Франк). Звідси випливає важливість практичної організації форм і засобів діалогічної взаємодії, що потребує знання психологічних механізмів такої взаємодії, найважливішими з яких є ідентифікація, рефлексія, каузальна атрибуція, комунікативний вплив.

3.1.4. Міжособистісна взаємодія як природна потреба людини

Людський світ – це поле смислів і значень. Ці смисли і значення створюються і підтримуються різними формами людських стосунків, соціальних взаємодій, вони закріплені в мові. Без цього світу немає людини. Завдяки входженню в цей світ через взаємодію людини з іншими людьми формується особистість. Ж. Лакан показує, що наявність Іншого і взаємодія з ним є сутнісним фактором виникнення власного Я [131]. Екзистенціальний психолог Р.Мей вважає, що дійсною одиницею аналізу особистості є саме взаємодія її з іншою особистістю [156]. Людина приходить до свого внутрішнього через те, якою стає для інших.

С.Д. Максименко пише, що первісно людина є такою, якою її визначають відносини з Іншими. Він наголошує, що людині первісно дано взаємодіяти з системою відношень і сміслів, що створено іншими людьми і являє собою їх світ існування [149, с.153]. Прагнення людини до взаємодії з іншою пояснюється їх потребою регулювати власну Я-концепцію і підвищувати самооцінку, самостверджуватись, самопідтверджуватись, позбавитись страху, тривоги, сумнівів, невпевненості.

Карл Роджерс, вводячи поняття Я-концепції вважав, що самосвідомість, організовану як Я-концепція, можна коректувати, удосконалювати, поліпшувати. Сформувавшись в свій час, Я-концепція бореться не тільки за своє збереження, але й за підсилення себе. Підсилитись вона може тільки розвиваючись і удосконалюючись. В розвитку, в перебудові Я-концепції і полягає сутність самоактуалізації особистості. Для цього потрібна підтримка з боку оточуючих, порівняння з іншими, протиставлення себе іншому. С.Д. Максименко в своїй роботі "Генеза існування особистості" звертає увагу на те, що в межах живої природи Земля не зустрічається жодного випадку ізольованого існування організму. Саме в цьому вбачали унікальність єдності земного життя творці теорії біосфери та ноосфери Т. де Шарден і В.І. Вернадський. Цей факт говорить про те, що існування життя на всіх його рівнях забезпечується поряд з іншими умовами також нескінченним потягом до взаємоіснування. Отже, існує природна потреба людини в іншій людині, у взаємодії з нею.

Соціальне буття реалізується через взаємовідносини між людьми, які є найважливішою детермінантою всієї системи психічного, а отже і умовою існування особистості. Людяка життєдіяльність відбувається як взаємодія індивідів, в основі якої лежать первинні потреби у іншій людині. Е.Фромм називає потребу зв'язку індивідів з навколишнім світом нездоланною людською потребою [249, с.26–40]. Задоволення цих потреб стає можливим лише завдяки виявленню їх у навколишнє середовище через спілкування з іншими людьми. Особистість як діяльний суб'єкт завжди відчуває потребу в оцінці її діяльності з боку іншої людини, щоб співвіднести цю оцінку з самооцінкою. Б.Г. Ананьєв цю потребу характеризує як вияв особистістю потреби у соціальній стимуляції свого

розвитку. Ця постійна потреба в іншій людині, значення "Іншого" є найважливішим в житті людини будь-якого віку. Людині важливо, щоб її помічали. В спілкуванні людина підтверджує значення свого "Я". Ще на початку ХХ ст. англійський філософ, психолог і педагог У. Джеймс казав, що для людини немає більш жорстокішого покарання, ніж бути в суспільстві і бути непомітним для інших людей.

Інша людина через підтвердження або непідтвердження нашого психологічного існування управляє нашою самооцінкою, емоційним самопочуттям і навіть психічним здоров'ям. Психологічне непідтвердження – це покарання, яке дуже важко перенести людині, це трагедія, яка не знає вікових меж. Більш за все від нього страждають діти. Наприклад, самим жорстким покаранням у підлітків вважається "бойкот", який розбуджує у жертви страх і приниження, випробування, які руйнують психіку. Відомий англійський психіатр Р.Д. Лейнч вбачав причину підліткової шизофренії в хронічному непідтвердженні матір'ю своєї дитини. Прохолодність і відстороненість дорослих може вплинути на несформування самооцінки, психологічну залежність, слабкість "его". Діти ненавидять ті форми покарань, які пов'язані з психологічною ізоляцією.

Потреба людини бути підтвердженим іншими, існувати для них, мати в їх очах самостійну цінність і значення не є відкриттям останніх років. Культура народів передбачає існування обов'язкового для виконання мінімуму підтвердження. Цей мінімум є в мові, правилах, манерах поведінки ("Добривдень", "Здравствуйте", "Bon Jour").

В сучасній практичній психології широко розповсюдженим є поняття "підтверджуюча психотерапія". Як правило, це є першим кроком на шляху встановлення контакту психолога з людиною, яка потребує допомоги. А іноді це є і достойним фіналом психотерапії, бо проблема може існувати якраз у відсутності підтвердження. Не тільки психотерапія, але й вся орієнтована на людину психологія за своєю сутністю повинна бути підтверджуючою. Зрозуміло, що в такі інструменти як діагностика, корекція, консультування, психологічне навчання ще потрібно втілити особистісний підтверджуючий потенціал самого психолога. Людей потрібно вміти підтверджувати (володіти засобами, інструментами) і

хотіти підтверджувати (а це вже про позицію). Підтверджуюча позиція – це позиція саморозкриття, яка забезпечує партнеру у спілкуванні почуття співпереживання, розуміння і тим самим підтвердження.

Прагнення людини бути в спілкуванні з іншими людьми, взаємодіяти з оточуючими, здійснювати комусь допомогу і підтримку і приймати її від іншого знайшло відображення в психологічній категорії "аффіліація" (від англ. affiliation – з'єднання, зв'язок). Вперше термін аффіліація було введено в психологію відомим американським психологом Генрі Мюрреєм, який вважав аффіліацію основною потребою людини. В західній психології активне дослідження аффіліації починається у другій половині ХХ ст. Досліджуються ситуації, які сприяють аффіліації, мотиви аффіліації, її результати. Так, американським психологом Фоксом (1980) було встановлено, що загальними чинниками аффіліації є: необхідність порівняти себе з іншими, позбавитись невпевненості; необхідність отримати позитивну стимуляцію завдяки цікавому живому спілкуванню; потреба у отриманні схвалення, уваги; потреба у емоційній підтримці.

Особливо активно вивчалась аффіліація як реакція на загрозу. У відповідності з теорією соціального порівняння Л. Фестінгера, в ситуаціях небезпеки спілкування з іншими, які опинились в такій самій ситуації, дає можливість порівняти свою реакцію з реакцією інших і оцінити, наскільки вона адекватна. Було проведено експерименти, які показали, що саме невпевненість в своїх реакціях сприяє аффіліації. Крім прагнення зменшити невпевненість, велику роль в аффіліації відіграє прагнення знизити тривожність. Наприклад, в експериментах досліджувані, які знаходились у стані стресу, здебільше прагнули спілкуватись з тими, хто виглядав менше стривоженим, ніж вони самі, – напевно, з-за бажання впевнитися, що перспективи не такі погані, як їм здається.

Деякі дослідники розглядають аффіліацію в ситуації загрози безпеці під кутом зору теорії прив'язаності. Суть пояснення полягає в тім, що дорослі у ситуації загрози шукають людину, яка б змогла надати інформацію для оцінки ситуації. Це відбувається подібно тому, як діти, стикнувшись з новим подразником, звертаються до батьків, шукаючи соціальної підтримки.

Соціальна підтримка включає чотири компоненти: по-перше, це емоційна підтримка (впевненість в тому, що про тебе хтось турбується,

любить і піклується); по-друге, це оціночна підтримка (соціальне порівняння і відповідь на запитання, чи правильно я ставлюсь до того чи іншого явища); по-третє, це інформаційна підтримка (інформація про те, як сприймати явища); по-четверте, це інструментальна підтримка (отримання конкретної дієвої допомоги).

Чисельні дослідження показують позитивний вплив соціальної підтримки для зниження стресу. Дослідників соціальної підтримки особливо зацікавив так званий буферний ефект соціальної підтримки, який полягає в тому, що людям більш важливим є не сама підтримка, а її відчуття. Ті люди, які відчувають підтримку, менше підпадають під вплив стресових ситуацій, ніж ті, хто такої підтримки не відчуває. Існують експериментальні підтвердження буферного ефекту. Наприклад, досліджувані, яким сказали, що вони можуть звернутись за допомогою до експериментатора, хоча і не робили цього, але краще справлялись зі стресовою ситуацією, ніж ті суб'єкти, які цієї можливості не мали.

Одним з найбільш явних і очевидних ознак неvistачання спілкування і незадовільних соціальних зв'язків є самотність як сукупність емоцій, які виникли у відповідь на дефіцит кількості і якості соціальних зв'язків. Незалученість в різноманітні взаємовідносини не тільки призводить до самотності, але також може мати серйозні наслідки для здоров'я людини. Широко відомими є дослідження американських психологів (результати його опубліковано в 1979 р.), в яких встановлено, що ступінь смертності прямо зумовлена наявністю/відсутністю аффіліації, а зовсім не тим фактом, що люди з меншою кількістю зв'язків були гірше забезпечені або не мали можливості підтримувати соціальні зв'язки.

Як свідчать дослідження, у життєдіяльності людини важливу роль відіграють дружні стосунки з іншими людьми. Всім відомо, що людина може відчувати самотність і серед інших людей, спілкуючись з ними. Аффіліація – це потреба саме в дружніх стосунках, в любові. Тому важливим питанням у дослідженні спілкування є аналіз умов, які сприяють виникненню атракції (від лат. *attrahere* – приваблювати), тобто позитивних почуттів по відношенню до іншого індивіда, прагнення перебувати в його товаристві (привабливість іншої людини, потяг до неї). В соціальній психології існують дослідження, які показують, що

просторова близькість і потяг до спілкування сприяють виникненню аттракції.

Півстоліття назад американській дослідник Фестінгер і його колеги провели серію експериментів, якими було доведено, що просторова близькість відіграє важливу роль у виникненні аттракції. Може існувати декілька причин, які пояснюють, чому просторова близькість приводить до взаємного тяжіння. По-перше, якщо людина поряд, то для розвитку дружби з нею менше перешкод. По-друге, регулярно перебуваючи у товаристві якої-небудь людини, ми, отримуючи більше інформації про неї, можемо виявити загальні з нею інтереси. По-третє, просторова близькість може привести до взаємного тяжіння завдяки так званого ефекта простої експозиції, тобто ступені можливості для взаємодії.

Сильним фактором появи аттракції є схожість установок. Крім схожості установок на виникнення аттракції впливають також інші фактори, зокрема, те, які переваги віддаються індивідами у проведенні вільного часу, або такий фактор як взаємна привабливість. Головний критерій дружби – це приємність від товариства один одного. Дружба характеризується наявністю норм і правил. Правила – це думки і переконання відносно того, що потрібно робити і чого робити не потрібно, які поділяються іншими. Соціальні психологи Аргайл і Хендерсон (1985) виділили такі найбільш важливі правила для дружби: добровільно допомагати один одному, коли це потрібно, довіряти один одному, захищати інтереси друга в його (її) відсутності і не критикувати один одного у присутності сторонніх. Порушення цих правил веде до розриву дружби.

Отже, оскільки існує природна потреба людини в іншій людині, то соціалізація індивіда як процес становлення і розвитку його соціальних властивостей повинна розглядатись в контексті соціального співжиття індивідуальних суб'єктів. Прагнення до співжиття є природною потребою людини, яка може бути задоволеною лише через контакт з іншими людьми.

3.2. Формування ідентичності особистості як функція соціалізації (розділ підготовлено разом з Т.А. Зеленською)

Процес формування ідентичності особистості є основним змістом її соціалізації та ціллю цього процесу. Ідентичність особистості, яка формується в результаті дії механізму ідентифікації, передбачає здатність особистості до самоорганізації свого життя на суб'єктному рівні як здатність самостійно ставити цілі і діяти у відповідності з ними, самостійно будувати стратегію досягнення цілей у відповідності з внутрішніми особистісними смислами; як вміння співвідносити потреби, що виникають, з можливостями їх реалізації в даній ситуації, зі засвоєннями особистістю соціокультурних орієнтирів, що мають місце у суспільстві.

3.2.1. Ідентичність як характеристика особистості

Ідентичність в найбільш загальному визначенні – це усвідомлення людиною свого власного "Я" та свого місця в суспільстві, на основі чого вона формує свою свідому поведінку. Феномен ідентичності розглядається в сучасній психології в якості одного з основних структурних компонентів особистості. Ідентичність особистості тісно пов'язана із світовідчуттям особистості, поведінкою в соціумі, проблемами особистісного розвитку і взаємин з іншими людьми. Ідентичність особистості є також ототожненням (уподібненням) її з певною соціальною групою, образом, архетипом. Наприклад: я – інженер, я – чоловік і т. д. Вона виконує такі функції, як розширення самосвідомості людини, задоволення таких соціальних потреб, як соціальне порівняння, взаємне значення, почуття "ми" тощо. Такий спектр концептів як – самосвідомість, "Я", самість, self, образ "Я", уявлення про себе тощо означає суб'єктивну реальність, яка виникає в процесі соціалізації людини і є важливою складовою особистості. Поза неї не може бути повноцінної особистості ні в психологічному, ні в соціальному плані. "Я" особистості дає можливість людині адекватно взаємодіяти з іншими людьми і з соціальним світом в цілому.

Поняття ідентичності стало популярним в психології, починаючи з 70-х рр. минулого століття, доповнивши, розвинувши і навіть в деяких випадках замінюючи широковживане - "Я-концепція". За своєю

структурою особистісне "Я" (Я-концепція) є складним явищем, яке включає самооцінку, самовідношення, самосприймання, образ-Я, самоуявлення. Важливим є узгодженість цих елементів у свідомості. Стабільна структура Я-особистості є важливою для розуміння індивідом самого себе і відносин з іншими. Порушення "Я"-структури особистості негативно впливає на людину, може призвести до розладу психіки, розриву взаємоз'язків з іншими, стану відчуження, самотності.

Існує колосальна традиція дослідження "Я". Соціально-психологічний підхід до проблеми "Я" сформувався в 60-70-х рр.. Є різні погляди на цей феномен, відбуваються дискусії стосовно співвідношення його структурних елементів. Існуючі погляди мають право на існування. Вітчизняним читачам більш відомою є соціально-психологічна концепція структурних складових Я" англійського психолога Р. Бернса [29], який розглядав "Я"-концепцію як сукупність установок, що спрямовані на самого себе. У відповідності з трьохкомпонентною структурою установок він виділяє три складових Я-концепції: 1. Образ "Я" – уявлення індивіда про самого себе (когнітивний компонент); 2. Самооцінка – емоційна оцінка цього уявлення (афективний компонент); 3. Поведінкова реакція – ті дії, що зумовлюються образом "Я" і самооцінкою (конативний компонент). Кожен з цих компонентів може бути представлений в трьох модальностях: 1. Реальне "Я" – відображає ті установки, які пов'язані з актуальними здібностями, ролями, статусами (Я-справжнє"); 2. Соціальне "Я" – відбиває установки, які пов'язані з думками людини про те, як його бачать інші ("Я" очами Інших); 3. Ідеальне "Я" - відбиває установки, які пов'язані з уявленнями людини про бажане "Я" ("Я" – яким би я хотів бути). "Я"-концепція Р. Бернса широко використовується соціальними психологами в емпіричних дослідженнях для визначення всієї сукупності уявлень людини про себе.

Соціалізація є одним з важливих механізмів формування "Я-концепції" як глибокого самоусвідомлення особистістю реальних своїх рис, які разом з "Я-концепцією" складають цілісне "організмичне Я" (К. Роджерс), яке є, перш за все, самопізнанням, самосприйняттям особистістю самої себе. Самопізнання – це проникнення у свій внутрішній світ, осмислення своїх духовних якостей. Уявлення індивіда про себе видаються йому

переконливими незалежно від того, чи базуються вони на об'єктивних знаннях, чи на суб'єктивній думці. Конкретні способи самосприйняття, що ведуть до формування образу "Я", можуть бути різноманітними. Елементи узагальненого образу індивіда відображають стійкі тенденції в його поведінці. Це, зокрема, атрибутивні, рольові, статусні, психологічні характеристики індивіда. Дослідники відмічають мотивуючу функцію уявлень особистості про себе в майбутньому. Образ себе успішного в майбутньому або уявлення про себе як про потенційного невдачу "створює" реальний успіх або невдачу, що давно є відомим в соціальній психології як феномен "пророцтва, що самоздійснюється".

Якщо новий досвід, отриманий індивідом, співпадає з уявленнями про себе, то він легко асимілюється, входячи до "Я-концепції". Якщо новий досвід не вписується в існуюче уявлення про себе, то "Я-концепція" виступає як захисний екран, не допускаючи стороннє тіло всередину уже збалансованого організму. Суперечливий досвід, що вносить розбалансованість в структури особистості, може засвоюватись з допомогою захисних психологічних механізмів. Ці механізми дозволяють отримувати концепцію в урівноваженому стані, навіть якщо реальні факти ставлять її під загрозу. Особистісна розбалансованість, яка виникає внаслідок прийняття особистістю різних соціальних ролей в різних обставинах, супроводжує її протягом життя. Людина намагається подолати цю розбалансованість тоді, коли вона виникає з особливою чіткістю. Диференціація "Я-концепції" в реальному життєвому прояві людини відіграє важливу роль, оскільки негативна установка, сформована в одній сфері життя, не може з легкістю попадати в резонанс в інших сферах. Суть теорії когнітивного дисонансу Фестінгера полягає в тому, що індивід не може змиритися з незбалансованими образами "Я" і повинен шукати спосіб позбутися суперечності, що виникла, вдаючись до механізмів психологічного захисту. Відомою є концепція "Я" Т. Хігінса (1987), в якій здійснено аналіз суперечностей у змісті структурних компонентів Я-концепції і їх вплив на емоційний стан людини, а як наслідок – на виникнення певних психічних розладів. Так, стверджується, що тривога або депресія – результат суперечностей між тим, хто ми є дійсно, і тим, ким ми повинні бути або очікуємо, що будемо. Якщо суперечність

виникає між "Я"-концепцією і тим, що повинно бути, то результатом буде тривожний стан. Якщо є розбіжності між Я-концепцією і ідеалами, то результатом будуть депресивні стани. На сьогодні отримано експериментальні підтвердження більшості положень Т. Хігінса, в результаті чого дана концепція використовується не тільки в соціально-психологічному аналізі особистості, але й в клінічному.

Ідентичність особистості – це не тільки самоопис своєї особистості, а й сукупність її оцінкових характеристик і пов'язаних з ними емоцій. Афективна складова самоідентифікації існує тому, що її когнітивна складова не сприймається байдуже, вона викликає емоції та оцінки, інтенсивність яких залежить від контексту когнітивного змісту. На думку Р. Бернса, "образ Я", або "картина Я", недостатньо передає уявлення індивіда про себе. Він вважає, що ці терміни є визначенням лише статичної когнітивної складової "Я-концепції". Щоб підкреслити наявність оціночної складової, більшість авторів застосовує поняття "самооцінка". Купер Сміт (1967) визначає самооцінку як відчуття власної цінності, почуття поваги і ставлення до того, що входить в сферу "Я". Низька самооцінка передбачає неприйняття себе, самозаперечення. Самооцінка проявляється в свідомих судженнях індивіда, в яких він намагається сформулювати свою значущість. Будь-яке намагання дати собі характеристику включає оціночний момент, визначений загально-прийнятими нормами, критеріями, цілями, моральними принципами, правилами поведінки. Певна кількість соціальних ролей не є для особистості значущими життєвими орієнтирами і тому не є особливо важливими для самооцінки. Індивід отримує задоволення не від того, що він просто щось робить, а від того, що він обрав певну справу і саме її робить добре. В цілому особистість докладає великі зусилля для того, щоб з найбільшим успіхом вписатися в структуру суспільства.

Ідентичність особистості визначає емоційну налаштованість індивіда, формує адекватну або неадекватну самооцінку, орієнтує на процес самовиховання, створює духовні передумови для соціальної самоідентифікації особистості, тобто орієнтує на інтеграцію в такі соціальні групи людей, які володіють такими ж моральними і діловими якостями.

Важливу роль у формуванні самооцінки відіграє співставлення образу "реального Я" з образом "ідеального Я", з уявленням про те, якою людиною хотіла б бути. Висока ступінь співпадання "Я-реального" з образом "ідеального Я" вважається важливим показником психічного здоров'я. В класичній концепції У. Джеймса уявлення про актуалізацію "ідеального Я" покладено в основу поняття самооцінки, яке визначається як математичне відношення реальних досягнень індивіда до його домагань. Інший фактор, важливий для формування самооцінки, пов'язано з інтеріоризацією індивідом соціальних реакцій інших людей. Особистість стає об'єктом не лише власних оцінок і суджень, а також суджень інших людей. Більша частина оцінок зумовлена певними стереотипами, що існують в тому чи іншому соціальному середовищі. Якщо людина володіє непривабливою зовнішністю, фізичними недоліками, є соціально неадекватною (навіть, якщо це їй видається), то вона відчуває негативні реакції оточуючих (часто теж тільки уявні), які супроводжують її у взаємодії з соціальним середовищем. В такому випадку на шляху формування позитивної "Я-концепції" можуть з'явитися значні труднощі. Навіть емоційно-нейтральні характеристики мають в собі прихований оціночний зміст, джерелом якого є наша суб'єктивна інтерпретація реакції інших людей на ці характеристики, а також те, що особистість сприймає ці характеристики на фоні існуючих стандартів, ціннісних уявлень, засвоєних протягом життя. Людина схильна оцінювати себе так, як її оцінюють інші. Такий підхід до розуміння самооцінки було сформульовано і розвинуто в роботах Ч. Кулі та Дж. Міда.

Самооцінка не є постійною, а змінюється залежно від обставин. Позитивна самооцінка – це позитивне ставлення до себе, прийняття себе, відчуття власної цінності. Негативна самооцінка – це негативне ставлення до себе, неприйняття себе, відчуття власної неповноцінності. Однією з найбільш значущих мотивацій виконання моральних норм або дотримання взятих на себе обов'язків є збереження свого ідентифікаційного статусу як позитивну ідентичність, наприклад: я-українець, я-вчитель. Будь-яке заперечення ідентичності – це негативна ідентифікація, заперечення ототожнення себе з кимось або з чимось.

Конативна сторона ідентичності – це емоційно забарвлене переконання, пов'язане з комплексом настановлень, особливістю якого є те, що їх

об'єктом виступає сам носій цих настановлень. Завдяки цій самоспрямованості вся ідентифікаційна система є стійкою і сильною. До конативного компоненту ідентичності особистості входить її мотиваційно-рефлексивна система, що пов'язана із здатністю суб'єкта ідентифікації передбачити поведінку, вчинки, дії іншої людини (спільноти), яка є об'єктом ідентифікації, а також з відчуттям своєї ролі у змінах оточуючого світу. Така мотивація породжує почуття особистої причетності людини до того, що вона робить, а також відповідальність та інтернальність як характеристики суб'єкта самоідентифікації.

Обов'язковою і фундаментальною стороною процесу соціалізації є рефлексія як структурний компонент ідентичності особистості. Хоча більшість авторів, які досліджують рефлексію, розглядають її поза контекстом ідентифікації, ми вважаємо, що рефлексія не просто пов'язана з ідентичністю, вона є іншою її стороною, "іншою стороною медалі" єдиного процесу ідентифікації та соціалізації. Сам феномен рефлексії визначається по-різному в залежності від методології, в якій він розглядається. В контексті нашої теми має значення визначення рефлексії, яке дається Л.С. Виготським. В його визначенні рефлексія є "специфічною властивістю пізнання людини людиною, що різноманітно виявляється, коли суб'єкт сприймання різними засобами реконструює у власній свідомості елементи внутрішнього світу інших людей". При цьому все більш чітко усвідомлюється, що при рефлексивному пізнанні іншої людини суб'єкт спілкування повинен мислиннево ідентифікуватися з об'єктом і якомога більш точно відтворити (вгадати, передбачити, імітувати, змоделювати) реакцію людини [50]. Рівень рефлексії людини пов'язаний з диференційованістю ідентичності. Про це наголошував Е. Еріксон, який розцінював низьку диференційованість ідентичності як її кризу.

Поняття ідентичності підготовлювалось рядом емпіричних соціально-психологічних досліджень, основним предметом яких було вивчення взаємовпливів особистостей і групи. У вітчизняній психології проблема ідентичності особистості почала активно досліджуватись, починаючи з 80-х рр. XX ст. Вивчення проблематики ідентичності пройшло шлях від особистісного до соціально-орієнтованих підходів. Аналіз літератури показує, що ідентичність досліджується як результат механізму

ідентифікації на рівні "індивід – індивід", "індивід – група", починаючи від моделі "батьківської ідентифікації" до моделей прийняття норм, ролей або ототожнення індивіда зі значущими іншими.

Детально поняття "ідентичність" представлено в роботі Е.Еріксона "Дитинство і суспільство" (1950). Поняття ідентичності, згідно Е. Еріксона, включає в себе усвідомлення власної часової протяжності, що забезпечує прийнятність всіх аспектів власного "Я" в минулому, теперішньому і майбутньому, відчуття глибокої функціональної єдності, унікальності і неповторності власної особистості, почуття спільності з соціальними ідеалами і цінностями тієї групи, до котрої відносить себе особистість, почуття соціальної підтримки і визнання. Іншими словами, поняття ідентичності – це твердо засвоєний і особистісно прийнятний образ себе, відчуття стабільного володіння особистістю своїм "Я", незалежно від змін "Я" в часі і просторі, здатність до адекватного вирішення завдань, що виникають на кожному етапі розвитку особистості. Процес формування власної ідентичності супроводжує людину протягом всього її життя, цей процес є найважливішим змістом соціалізації.

3.2.2. Особистісна та соціальна ідентичності як складові "Я" особистості

В літературі виділяється дві сторони ідентичності: особистісна і соціальна. Особистісна ідентичність – це відчуття неповторності, унікальності свого життєвого досвіду. Соціальна ідентичність – той особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини з груповими ідеалами і стандартами і тим самим допомагає процесу "Я"-категоризації.

Особистісна ідентичність – це складна система самопізнання і самооцінки.

Соціальна ідентичність – це усвідомлення людиною своєї приналежності до конкретної соціальної групи, спільноти, страти. Соціальна ідентичність характеризується багатовекторністю, що означає формування ідентичності в сімейному, громадянському, професійному статусах. Особистісна ідентичність спрямована на вироблення якостей особистості, які дозволяють бути прийнятним у спільноту, що викликає

Розділ 3. Функції процесу соціалізації особистості

симпатії і надає можливість для особистісної безпеки і задоволення життєво важливих потреб людини. Соціальна ідентичність виступає як основа для визначення життєвих стратегій у взаємовідносинах з соціальним оточенням: співробітництво і співпереживання, пов'язане з ототожненням з одними групами та толерантність або агресивність, зумовлені відчуженням від інших. Усвідомлення, виокремлення свого неповторного "Я" є предметом особистісної ідентичності. Соціальна ідентичність є основою для визначення життєвих стратегій у взаємовідносинах з соціальним оточенням, усвідомлення особистістю свого становища в суспільстві, вона визначає тип соціальних взаємозв'язків.

Особистісна та соціальна ідентичності настільки взаємопов'язані, що роздільно їх можна розглядати тільки в процесі теоретичного аналізу. Усвідомлення людиною свого "Я" розглядається як одна з потреб, що інтеріоризує обрані соціальні стандарти поведінки в структуру соціальної ідентичності суб'єкта. Крім того, суб'єкт самоідентифікації прагне проявити себе через персоніфікацію, обравши саме те, що, як йому здається, відповідає його ціннісним орієнтаціям. Індивід, який у процесі соціалізації визначає свою причетність до певних соціальних груп, усвідомлює можливість прийняття його у дану спільноту за своїми особистісними якостями та за статусом, і в залежності від цього розуміння формує установку на ідентифікацію з обраною групою шляхом збереження і розвитку особистісних якостей, що сприяють соціальній самоідентифікації, або формує установку на пошуки іншої групи. Отже, соціальна самоідентифікація стимулює і спрямовує особистісну, а особистісна – створює основу для соціальної, тобто визначення особистості в стратифікованому соціальному просторі.

Питання співвідношення соціальної і особистісної ідентичності найбільш досліджено американськими соціальними психологами Г. Теджфеллом та Д. Тернером [234, с.247–280] в їх теорії соціальної ідентичності, сутність якої полягає в тому, що кожний індивід має певний набір соціальних якостей, характерних для перебування його в певній групі, з іншого боку – людина володіє індивідуальними характеристиками, у відповідності з якими вона може діяти в будь-якій іншій ситуації. Згідно

з З. Тернером [236], для розуміння співвідношення особистісної та соціальної ідентичності необхідно проаналізувати рівні самокатегоризації: категоризацію себе як людської істоти; визначення своєї належності до певної групи; особистісну самокатегоризацію – визнання себе як унікальної особистості. Отже, в теорії соціальної ідентичності Г. Теджфелла та Д. Тернера введено три основних концепти: соціальна категоризація, соціальне порівняння і соціальна ідентифікація. Їх дослідження спрямовано на пошуки первинного фактору, який перетворює прості сукупності людей в соціальні спільноти, або індивідуальних суб'єктів в сукупного соціального суб'єкта. Увагу Г. Теджфела та його колег було зосереджено на процесах міжгрупової взаємодії. Чисельні експерименти показали, що за деяких умов індивіди поводяться на користь групи, в яку вони входять. Піклуючись про групову вигоду, вони можуть наносити собі певний індивідуальний збиток, не дивлячись на повну відсутність будь-якого примушування з боку групи або яку-небудь попередню домовленість. Виникає питання з'ясування тих початкових умов, за яких зароджується групова поведінка. Це питання було вирішено в концепції самокатегоризації Джона Тернера, якою було подолано індивідуальну парадигму і представлено групи як феномен колективного суб'єкту.

Концепція самокатегоризації почала формуватись лише у 1985 році. На відміну від визначення Г.Теджфелом соціальної ідентичності як аспекта "Я-концепції", що виводиться з групового членства і ґрунтується на ньому, нове розуміння соціальної ідентичності у доповненні Д.Тернера впливає безпосередньо із самокатегоризації і розглядається як каузальна база групових процесів.

Самокатегоризація – це, по-перше, сприйняття індивідами своєї ідентичності в будь-якому відношенні один одного, приналежності до однієї, значимої для індивідів категорії і, по-друге, шлях включення індивідів в соціальну структуру суспільства через нові форми міжгрупової взаємодії. Феномен самокатегоризації містить більш глибокий смисл, ніж факт тривіального усвідомлення індивідом своєї схожості з іншими. Самокатегоризація означає, в першу чергу, не схожість між собою індивідів як членів певної групи, а відмінність від всіх людей і соціальних

груп. Вона відображає диференціюючі процеси і орієнтується на створення групових меж і міжгрупових відносин. Самокатегоризація – це не чисто когнітивний, пов'язаний з інформацією, процес. Категоризація перетворюється на самокатегоризацію завдяки включенню індивідів у загальне поле активності, що задане конкретними умовами взаємодії. Це загальне поле активності зумовлено соціальними потребами, які тягнуть людину в групу. Як відомо, потреби, які у ієрархії потреб Маслоу займають вищі щаблі, можуть задовольнятися тільки в соціальних групах за рахунок членства в них.

Концепція самокатегоризації визначає альтернативу великій кількості досліджень, що здійснено в традиціях розглядання групи як соціальної "зцепленості" (Тернер) індивідів. Традиційно факторами формування групи розглядаються такі феномени як згуртованість, колективні зв'язки, соціальний вплив. Вводячи формування соціальної ідентичності в рамки процесу самокатегоризації, Д. Тернер "перевертає" каузальний зв'язок наступним чином: він доводить, що міжгрупова поведінка не є результатом самосприйняття, а навпаки – вона є його причиною. Нове розуміння соціальної ідентичності впливає безпосередньо із соціальної категоризації і виглядає як каузальна база групових процесів.

Поділ ідентичності на персональну і соціальну дозволяє обґрунтувати доцільність деперсоналізації і стереотипізації групових членів як основи для категоризації зовнішніх груп. Крім того, стає зрозумілим, що сам процес становлення і реалізації ідентичності особистості є головною умовою її соціалізації і входження в соціальний світ людей. Соціальна ідентичність як сприйняття себе членом інгрупи, як такого, хто відрізняється від членів аутгрупи, знижує сприйняття себе як автономного, унікального індивіда. Тобто, процес набуття соціальної ідентичності супроводжується деперсоналізацією особистості. Саме це є передумовою виникнення таких феноменів як згуртованість, етноцентризм, емпатія, взаємовплив тощо. Проте, деперсоналізація – це не втрата індивідуальності і не спрощення її, а може розглядатись як прибавка, а не втрата ідентичності. Вона знаменує перехід до нового, більш адекватного для даної ситуації рівня взаємодії. Як пише І.Р. Сушков, формування соціальної спільноти починається з

деперсоналізації, тобто з віднесення індивідами себе до чогось загального, загального поля активності, яке зумовлено загальним контекстом міжгрупової взаємодії [234, с. 270].

Центральним процесом, за рахунок якого людина як індивідуальна істота включається у розвиток суспільства, є ідентифікація. В результаті ідентифікації індивіди отримують можливість через соціальну ідентичність продовжити вплив своєї особистості далеко за межі фізичного існування людської особи. Соціальна ідентичність, яка виявляється через уніфікацію індивідуальних оцінок, образів і установок, підвищує у індивіда впевненість в їх істинності, мотивує до розповсюдження їх на весь оточуючий світ. Таким чином, через деперсоналізацію (соціальну ідентичність) збагачується індивідуальність особи, яка продовжує себе в інших. В зв'язку з цим, можна погодитись з відомим афоризмом, що долею народу керують у більшій ступені покоління, що вмерли, ніж ті, що живуть.

3.2.3. Ідентичність особистості як результат ідентифікації в процесі соціалізації

Життєдіяльність індивіда відбувається в різноманітному оточуючому світі, який сприймається особистістю по-різному. Будуючи життєвий шлях, людина керується певною системою уявлень про своє минуле, сьогодення і майбутнє, які лежать в основі тривалої регуляції особистістю свого життя. В процесі соціалізації активність суб'єкта спрямовано на аналіз світу, на диференціацію значимого і незначимого в ньому, на синтез, узагальнення виявлених об'єктів.

В поясненні питань зв'язку процесу соціалізації особистості з розвитком її ідентичності ми виходимо з того, по-перше, що ідентичність створюється, формується; по-друге, що вона створюється у взаємовідносинах особистісного "Я" та "Інших"; по-третє, для творіння ідентичності потрібно усвідомлювати "Я" іншого і певним чином ставитись до нього.

Виявляючись у специфічному ціннісному відношенні суб'єкта до різних об'єктів або фрагментів світу, соціалізація особистості завдяки ідентичності забезпечує інтеграцію людини і світу у цілісну систему. Творча природа соціалізації реалізується завдяки тому, що ідентичність

особистості не дає людині зосередитися на власному "Я", а втілюється також в "Інших", в "Ми", забезпечуючи тим самим існування і розвиток себе і світу як цілісності.

Виходячи з інтеріндивідної парадигми, ми розуміємо становлення ідентичності особистості як процес, що відбувається у взаємовідносинах особистісного "Я" і "Інших". Статус людини, який зумовлено її ідентичністю, відкриває їй не тільки саму себе, але й інших, він відкриває людям один одного. З приводу цього С.Д. Максименко пише: "Коли я ще не знаю про свій внутрішній світ, про те, що у мене є, інші уже про це знають, вони знають мій характер, мої думки, мої почуття, вони вже бачать їх, вони знають: розумний я чи ні, спокійний чи неспокійний, багатий чи бідний, мій внутрішній світ, які образи в ньому переважають, чого більше є у моїй долі. Тобто, первісно я став для них" [149]. Людина відображається в людях і по тому, як вони про неї говорять, як будують спілкування, в які сумісні справи включається, вона має можливість звернути увагу на своє "Я", впізнати себе і стати особистістю. Як стверджував К. Маркс, особистість спочатку, як в дзеркало, дивиться в іншу людину, і тільки після цього звертає на себе увагу. А Л.С. Виготський з цього приводу зауважував, що спочатку ми дивимося очима назовні, на інших, а потім уже і свої очі обертаємо на себе. Людина стає особистістю тоді, коли перетворюється з людини "в собі" в людину "для себе", тобто через те, якою вона бачить себе як людину для інших. Стати людиною для себе означає сформувати свою ідентичність. Ідентичність відбувається у єдності з ідентифікацією до інших через спілкування з іншими, через інтеріоризацію в свій світ світів інших людей.

Аналіз досліджень, що виконано в рамках вивчення системи "Людина і Світ", доводить, що, оскільки людина одночасно звернена до світу і до себе, то самоідентифікація є суперечливою єдністю, яка забезпечує особливості і розвиток як особистості, так і світу в цілому. С.Д.Максименко пише, що для того, щоб людина сформула у себе внутрішній світ, вона повинна ввійти у світ, зробити його своїм. Внутрішній світ формується в результаті присвоєння зовнішнього. "Драма дитинства несе в собі аспект і відбиток іншого. Саме тут інший вперше стає дзеркалом, в якому я бачу його і себе. Так виникає і розвивається моє "Я", мій внутрішній світ" [149].

В одній з найбільш відомих теорій соціального "Я" У. Джеймса, стверджується, що визнання і схвалення з боку іншого стає керівним мотивом у поведінці людини. Розвиваючи ідеї У. Джеймса, Ч. Кулі приходить до теорії "дзеркального Я", а Дж. Мід, використовуючи ідеї Ч. Кулі, вважав, що людина усвідомлює себе не просто вдивляючись в інших, а у процесі реальної взаємодії з іншими в рамках певних соціальних груп і залежно від виконуваних особистістю ролей.

У дослідженнях з проблеми інтеграції людини в соціальні відносини Дж. Мід розробляє концепцію трьох рівнів самоідентифікації: *I* (Я), *Me* (мене), *Self* (самість). У теорії референтних груп Г. Хаймана формування людського "Я" може проходити не тільки через інтеріоризацію людиною виконуваних нею соціальних ролей, але і шляхом впливу на неї тих соціальних груп, з думкою яких вона рахується.

Ідентичність неможлива без ідентифікації з іншими (інтерідентифікації, соціоідентифікації), інакше розпалася б вся система "Людина і Світ". Отже, ідентичність та ідентифікація – це сторони одного процесу соціалізації людини.

3.2.4. Особистість як система ідентичностей

Особистість як суб'єкт діяльності існує і взаємодіє зі світом як цілісність. Особистість характеризується системою ідентичностей, зміст яких визначається об'єктами, з якими ідентифікує себе суб'єкт. Як доводить Б.Ф. Поршнев, потреба у відособленості виникає тоді, коли існують "вони" [200].

В цьому разі постає питання про те, як здійснюється взаємозв'язок в цій цілісності різних ідентифікацій та ідентичностей в психологічній організації особистості, і що являють собою психологічні механізми її інтеграції. Питання полягає в тому, щоб з'ясувати: яким чином співвідносяться і зв'язуються один з одним різні ідентичності.

У більшості робіт, в яких досліджується ідентичність, поряд з тим, що вона розглядається з точки зору двох складових: соціальної та особистісної, є більш дрібна деталізація структури ідентичності, яка стосується соціальної ідентичності: статоворольова, професійна, етнічна, релігійна тощо. Соціокультурна і групова реальність (соціальні цінності, моделі

поведінки, що є характерними для даного місця, групові норми тощо) впливають на свідомість людини, створюючи основи для самоідентифікації, в результаті якої формуються різні ідентичності особистості, що складають її ідентифікаційну матрицю. Б.Г.Ананьєв писав: "Розмаїття зв'язків особистості зі суспільством, зі соціальними інститутами і групами детермінують інтраіндивідну структуру особистості, її внутрішній світ. Сформовані особистісні утворення регулюють вектор і активність взаємодії людини зі зовнішнім світом" [12].

В зв'язку з цим встає проблема рефлексії людиною своєї взаємодії з соціальним оточенням, її відношення до факту соціального впливу, і, як наслідок, ступінь її активності у побудові "Я". В центрі уваги стає "рефлексивне" Я: відповідно до того як зростає кількість ролей і позицій, в яких людина презентує себе, вона все більше об'єднує очікування, що йдуть від них, в оцінки "узагальненого Іншого", в результаті цього людина стає "суспільством в мініатюрі". Ця позиція у розгляданні проблеми "Я" була сформульована більш як 100 років тому ще У.Джемсом: "Визнання нас з боку інших представників людського роду робить з нас суспільну особистість. У людини стільки особистостей, скільки індивідів визнають у неї особистість і мають про неї уявлення. На практиці всяка людина має стільки ж соціальних "Я", скільки є різних груп людей, думку яких вона цінує" [75, с.83–84].

"Суспільство в мініатюрі" в свідомості людини складається з моделей різних сфер суспільного життя, в які включено особистість. Сукупність цих внутрішніх моделей складають ідентифікаційну матрицю особистості.

Матриця – своєрідна рамка прийняття індивідом тієї соціальної інформації, яка є думкою групи. Поняття "ідентифікаційна матриця" пояснює, як вписується нова інформація в когнітивну структуру кожного індивіда в залежності від того, з якою соціальною групою він себе ідентифікує. Матриця – це не просто когнітивна карта або схема, в понятті "матриця" робиться акцент на тому, що вся сукупність знань (уявлень) людини про світ дана в системі, яка виконує детермінуючу роль в її життєдіяльності. Звідси впливає важливість дослідження особливостей ідентифікаційної матриці особистості як системно-структурної єдності.

Ідентифікаційна матриця – це складне особистісне утворення, яке має багаторівневу структуру. В ідентифікаційній матриці можна виділяти

структурні складові як в горизонтальній, так і у вертикальній площині. У горизонтальній площині вона характеризується як система ідентичностей відносно різних сфер суспільства: сімейна, статева, професійна, релігійна, політична та ін. Ці ідентичності виділяються в залежності від ідентифікації з групами, що характеризують горизонтальну стратифікацію суспільства. У вертикальній площині ідентифікаційна матриця характеризується різним рівнем сформованості ідентичностей у різних індивідів та груп. Як відомо, передвизначена, дифузна, мораторій та розвинута ідентичності – це різний рівень розвитку ідентичності [276], що було доведено концепцією статусів ідентичності, яка є найбільш вдалою операціоналізацією уявлень Е. Еріксона про етапи розвитку ідентичності особистості. Процес розвитку особистості має свої особливості в залежності від стадій онтогенезу людини. Кожна вікова стадія характеризується певною системою ідентичностей, яка залежить від кількості і якості тих груп, з якими ідентифікує себе людина. Звичайно, що ідентифікаційна матриця молодшої людини буде відрізнятися як за своїми складовими, так і рівнем їх розвитку порівняно з групою дорослих. За цими ознаками можна характеризувати особливості ідентифікаційної матриці інших соціальних груп, наприклад, професійних.

Особливості самоідентифікації особистості як цілісності виявляються у зміні співвідношення основних структурних компонентів її ідентифікаційної матриці. Взаємодія (гармонійність, дисгармонійність) між структурними компонентами самоідентифікації, між її психологічними і соціальними сторонами визначає якість, диференційованість, тенденції динаміки самоідентифікації. Неузгодженість ідентичностей в ідентифікаційній матриці особистості є чинником соціальної дезадаптації, яка зумовлює інтолерантне ставлення до інших, що, в свою чергу, ще більше підвищує соціальну дезадаптованість. Особливості ідентифікаційної матриці визначаються: змістом ідентичностей, які входять в структуру матриці, особливостями їх системного взаємозв'язку (конфігурацією компонентів, домінуванням одного з них). На особливості ідентифікаційної матриці особистості впливають такі фактори: культурно-історичні; соціальні сфери, які виступають об'єктом ідентифікації; соціальні ролі, експектації; внутрішні особливості особистості, які

визначають її можливості, здатності, потреби. Внутрішні та зовнішні фактори є взаємопов'язаними та взаємозумовленими. Так, наприклад, вік людини, її потреби, ціннісні орієнтації, ідеали та інші внутрішні її особливості спрямовуватимуть на сприймання та засвоєння певних соціальних ролей. Звісно, що система ідентичностей дитини відрізнятиметься від системи ідентичностей, що є характерною для ідентифікаційної матриці юнака. Саме тому вивчення особливостей ідентифікаційної матриці особистості потребує насамперед визначення її психологічних характеристик.

В психологічних дослідженнях особливостей системи структурних компонентів ідентифікаційної матриці розрізняються домінантні ідентичності і субдомінантні. Ставлячи питання про психологічні механізми інтеграції різних типів діяльності в психологічній організації особистості, Л.І. Анциферова виділяє такий механізм як "вклинення" в домінуючу в даний момент діяльність (ту, що займає центральне місце у функціонуванні особистості) субдомінантних діяльностей. Особистість як суб'єкт самоідентифікації, здійснюючи будь-яку діяльність, реалізуючи певну ідентичність, ніколи не займається тільки цією діяльністю. Одночасно відбувається актуалізація різних ідентичностей, які латентно реалізуються. В домінуючу ідентифікацію вклинюються субдомінантні ідентичності, які збагачують актуальну домінуючу ідентифікацію. "Вклинення в свідомість дій, переживань, ситуацій, умов, особистісних станів, які є характерними для субдомінантних ідентичностей – важлива умова інтеграції особистості. Це є процес функціонування внутрішніх зв'язків особистісної системи, в результаті якого кожна її частина виступає як щось інше складових частин цієї системи". Як пише Л.І. Анциферова, "вклинення латентних пластів в актуальне заняття збагачує його, надає йому творчого характеру" [16, с.48]. Це вклинення є важливою умовою інтеграції особистості.

3.2.5. Діалектика ідентичності та ідентифікації в процесі соціалізації особистості

Процесуально-динамічний підхід до дослідження соціалізації особистості вимагає використання понять "динамічна система" і "момент

розвитку" (С.Д. Максименко). Поняття "динамічна система" характеризує особливості існування феномену ідентичності в системі соціалізації як кількісну і якісну його зміну, як появу нових типів взаємовідносин особистості і світу. Поняття "момент розвитку" характеризує статику, певний рівень розвитку ідентичності, який означає певний стан перетворення особистості на тому чи іншому етапі її розвитку.

Соціалізація особистості як "динамічна система" відображена в понятті "ідентифікація", яке означає рух особистості, механізм становлення її ідентичності. В понятті "ідентичність" виражається "момент" руху, стан, який досягнуто особистістю в процесі ідентифікації. Діалектика ідентифікації та ідентичності полягає в тім, що результатом акту ідентифікації є досягнення певного рівня ідентичності особистості. Ідентичність пов'язана з ідентифікацією як її момент.

Діалектика ідентифікації та ідентичності полягає в їх єдності та суперечності. Єдність виявляється в тому, що ідентифікація та ідентичність складають дві відносно самостійні сторони єдиного процесу соціалізації особистості і не існують одна без одної. Ідентичність відображає момент в процесі ідентифікації і не існує без нього, а ідентифікація як процес не існує без моментів як одиниць розвитку. Ідентичність неможлива без ідентифікації з іншими (інтерідентифікації, соціоідентифікації), інакше розпалася б вся система "Людина і Світ". Ідентичність і ідентифікація – це прояв самоідентифікації (інтерідентифікації у всіх її виявленнях) як цілісного соціально-психологічного явища.

Кожен індивід соціалізується через ідентифікацію зі спільнотою, яка надає йому можливостей для засвоєння соціального досвіду. Прагнення індивіда до ідентифікації з групою пов'язано з його прагненням до відособлення, до ідентичності. Потреба людини у спілкуванні невід'ємна від її потреби бути особистістю, тому що тільки в суспільстві, тільки у спілкуванні з подібними собі людиною може відособлюватись. Отже, ідентифікація невід'ємно пов'язана з ідентичністю.

Суперечність ідентифікації і ідентичності полягає в тому, що у свідомості людини завжди залишається чітко усвідомлена межа між

"Я" і "Вони". Розв'язання суперечності між ідентифікацією та ідентичністю, яке зумовлює динаміку самоідентифікації особистості, відбувається завдяки тому, що самоідентифікація не дає людині зосередитись на власному "Я", а штовхає його до Іншого, втілюється в іншому "Я", реалізується в інших "Ми", забезпечуючи тим самим існування і розвиток ідентичності і ідентифікації як єдиної системи самоідентифікації особистості.

Суперечливе співвідношення ідентифікації і ідентичності знаходиться в стані рухливої рівноваги, яка постійно порушується. Внутрішній світ людини перебуває у стані постійної напруги. Згідно класичних психодинамічних, особливо психоаналітичних теорій, джерелом такої постійної напруги є боротьба потягів, розгалуження і амбівалентність мотивів. Не менш вагомим внеском у внутрішню суперечність вносять альтернативні, суперечливі позиції і думки, які для людини мають однакове значення (когнітивний дисонанс). Дослідження засвідчують, що людина часто не усвідомлює своїх внутрішніх суперечностей, проте вони разом з тим викликають у неї почуття підвищеної тривоги, яке розповсюджується на інші сфери її життєдіяльності і може деструктивно впливати на її поведінку.

Порушення рівноваги прагне знову до її встановлення, завдяки чому відбувається розвиток особистості і світу і адекватної цим змінам становлення нової стадії самоідентифікації. Проблема – у встановленні міри відповідності ідентифікації і ідентичності як умови здійснення самоідентифікації особистості і гармонійного її розвитку.

В процесі онтогенезу людини в результаті появи нових об'єктивних умов та вимог життя відбувається зміна застарілих зовнішніх та внутрішніх її зв'язків. Кожна спільнота, з якою індивід ідентифікується, спочатку надає можливостей для самореалізації, але на наступних етапах накладає обмеження, скоує розвиток вільної індивідуальності. Застарілі форми спільнот, з якими ідентифікує себе індивід, повинні замінюватись новими, які розгортають нові можливості для соціалізації особистості. Спостереження зв'язків між етапами розвитку дає можливість зрозуміти динаміку цього процесу, а аналіз взаємозалежностей між цими етапами – представити його як такий діалектичний процес, який передбачає

розгортання головних моментів, що утворюють рух самоідентифікації особистості.

Єдність ідентифікації і ідентичності можлива лише за умови відповідності рівня ідентифікації як ціннісного відношення до Інших (Світу), і ідентичності як рівня ціннісного відношення до свого "Я". Для розвитку людини і перетворення світу ця відповідність повинна бути у стані динамічної рівноваги. Нерівновага виникає тому, що людина постійно попадає в нові обставини, в яких вимоги і умови світу розходяться з її власними інтересами, можливостями, бажаннями. В такій ситуації людина прагне знову досягти рівноваги, якої вона може досягти, згармонізувавши умови, які надає світ, зі своїми потребами та бажаннями. Ідентичність є способом існування особистості як суверенного суб'єкта активності завдяки тому, що вона є виявленням не тільки ціннісної позиції по відношенню до себе, але й до Інших (до Світу). Виявляючи ідентичність як відповідність своїй суб'єктності, особистість одночасно прагне до відповідності зі світом, в якому вона живе. Тому ідентичність існує в єдності з ідентифікацією як процесом встановлення відповідності з іншими. В процесі соціалізації ідентичність і ідентифікація об'єднуються в єдину онтологію, даючи можливість, з одного боку, виділяти значимі для людини властивості світу, а з іншого – усвідомлювати лише ті свої можливості і потреби, які мають для неї смисл в даній ситуації. Як стверджує М.К. Мамардашвілі, людина, прогножуючи свою поведінку, завжди займає одночасно особистісну і соціальну позицію, тому що вона одночасно обернена і до світу, і до себе. Як пише С.Д.Максименко, для того, щоб людина сформувала у себе внутрішній світ, вона повинна ввійти у Світ, зробити його своїм [149, с.221].

3.2.6. Е.Еріксон про взаємозв'язок ідентифікації та ідентичності

Прикладом концепції особистості, в якій розкривається механізм взаємозв'язку ідентифікації та ідентичності є епігенетична концепція Е. Еріксона. Е. Еріксону належить найбільша заслуга у розкритті соціалізації особистості як динамічної системи. Він вперше проаналізував поняття ідентичності як момент розвитку особистості в процесі соціалізації,

розуміючи останнє як процес організації життєвого досвіду в індивідуальне "Я" [276]. Поняття ідентичності у Е. Еріксона пов'язано з постійним розвитком "Я", яке змінюється протягом всього життя людини.

Зв'язок ідентифікації і ідентичності полягає у їх взаємовпливі: особливості ідентичності визначають спрямованість ідентифікації, що визначає розвиток особистості. Людина прагне до гармонії з собою та з іншими. Така гармонія можлива лише за умови відповідності рівня ідентифікації як механізму забезпечення ідентичності і самої ідентичності як результату дії цього механізму в процесі соціалізації особистості.

Центральним для теорії особистості у Еріксона є положення про те, що людина протягом життя проходить через декілька універсальних для всього людства стадій. Процес розгортання цих стадій регулюється у відповідності з епігенетичним (від грец. "після народження") принципом дозрівання. В книзі "Дитинство і суспільство" Еріксон розділив життя людини на 8 окремих стадій психосоціального розвитку "его". Ці стадії є результатом епігенетично розгорнутого плану особистості, який передається генетично. Е. Еріксон показує, що з появою на світ у дитини виникають відносини з іншими, в яких вона не тільки задовольняє свої потреби, використовуючи інших людей, але й сама розкривається в цих відносинах. Дитина відображається в інших людях, і по тому, як вони про неї говорять, як будують з нею спілкування, як включають в сумісні справи, дитина має можливість звернути увагу на своє Я, впізнати себе і стати особистістю.

Епігенетична концепція розвитку базується на уявленні про те, що кожна стадія життєвого циклу наступає в певний для неї час ("критичний період"), а також про те, що повноцінна особистість формується тільки шляхом проходження в своєму розвитку послідовно всіх стадій. Крім того, кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою, поворотним моментом в житті індивідуума, який виникає як наслідок досягнення певного рівня самоідентифікації в результаті діалектичного розвитку ідентифікації та ідентичності особистості, зумовленого соціальними вимогами, які пред'являються до індивідуума на цій стадії.

Характерні для індивідуума моделі поведінки зумовлено тим, яким чином розв'язується кожна з проблем, або як долається криза. Конфлікти

відіграють життєво важливу роль в теорії Еріксона. Кожна психосоціальна криза вміщує як позитивний, так і негативний компонент. Якщо конфлікт розв'язано задовільно, то тепер "его" вбирає в себе новий позитивний компонент, що гарантує здоровий розвиток особистості в подальшому. Навпаки, якщо конфлікт залишається нерозв'язаним або отримує незадовільне розв'язання, тим самим "его" наноситься шкода, і в нього вбудовується негативний компонент. Задача полягає в тому, щоб людина адекватно розв'язувала кожну кризу, і тоді у неї буде можливість підійти до наступної стадії розвитку більш адаптивною і зрілою особистістю.

Криза за Еріксоном є нормативною, не дивлячись на те, що вона супроводжується всіма цими негативними виявленнями. За Еріксоном – в кожній культурі існує так званий простір психосоціального мораторію для того, щоб людина, яка дорослішає, могла упоратись з чисельним особистісним і соціальним вибором, який складає основну задачу отрочтва, соціум надає йому деяку "відстрочку": час, протягом якого можуть бути випробувані різні ролі, нонконформна поведінка, пограничні реакції та ін., причому в різних суспільствах, в різних культурах цей "час і простір" є різними. Психосоціальний мораторій є свого роду "проміжним станом між дитячим і дорослим віком..., в рамках якого спочатку в ігровій формі, а потім у вигляді пристосування до вимог колектива випробовуються крайнощі суб'єктивних переживань, альтернативи ідеологічних напрямків і більш реалістичні обов'язки" [276, с.214.].

Як і на попередніх етапах психосоціального розвитку, нерозв'язана криза підліткового етапу пошуків ідентичності може викликати у подальшому регресивні тенденції: інфантизм, бажання як можна довше відстрочити набуття соціального статусу дорослого, тривожність і депресію, труднощі міжособистісної комунікації (перш за все в ситуації публічності і у спілкуванні з особистостями протилежної статі).

Психосоціальна адаптація, якої досягає людина на кожній стадії розвитку, в більш пізньому віці може змінити свій характер, іноді корінним чином. Наприклад, діти, які в дитинстві були позбавлені любові і тепла, можуть стати нормальними дорослими, якщо на більш пізніх стадіях їм приділялась додаткова увага. Однак характер психосоціальної адаптації до конфліктів відіграє важливу роль у розвитку конкретної людини.

Розв'язання цих конфліктів має кумулятивний характер, і те, яким чином людина пристосовується до життя на кожній стадії розвитку, впливає на особливості розв'язання конфлікту на наступній стадії.

На спосіб розв'язання індивідом конфліктів впливають установки його батьків, мікросередовище. Існують також культурні відмінності в способах розв'язання проблем, які притаманні кожній стадії. Наприклад, ритуал посвячення в юнаки існує у всіх культурах, проте він широко варіює як за формою проведення, так і за своїм впливом на людину. Більш того, Е. Еріксон вважає, що в кожній культурі існує "вирішальна координація" між розвитком індивідуума і його соціальним оточенням.

Е. Еріксон розвиває новий погляд стосовно індивідуальної взаємодії з батьками і культурним контекстом, в якому мешкає сім'я. Якщо Фрейда цікавив вплив батьків на становлення особистості дитини, то Еріксон підкреслює історичні умови, в яких формується "его" дитини. Він показує, що розвиток "его" тісно пов'язано з особливостями соціальних норм і системою цінностей різних культур. Фрейдівському фаталістичному попередженню про те, що люди приречені на соціальне згасання, якщо віддаються своїм інстинктивним прагненням, протистоїть оптимістичне положення про те, що кожна особистість і соціальна криза є своєрідним викликом, який приводить індивідуума до особистісного росту і подоланню життєвих перешкод.

Згідно з Еріксоном, специфічні, пов'язані з розвитком, конфлікти стають критичними тільки в певних точках життєвого циклу. На кожній з восьми стадій розвитку особистості одна із задач (один з конфліктів) набуває більш важливого значення порівняно з іншими. Однак не дивлячись на те, що кожний з конфліктів є критичним тільки на одній із стадій, він є присутнім протягом всього життя. Наприклад, потреба в автономії є особливо важливою для дітей віком від 1 до 3 років, але на протязі всього життя люди повинні постійно перевіряти ступінь своєї самостійності, яку вони можуть виявляти кожен раз, вступаючи в нові стосунки з іншими людьми.

Знання про те, як людина справляється з кожною із значимих життєвих проблем або як неадекватне розв'язання ранніх проблем позбавило її можливості справлятися з подальшими проблемами, складає, на думку

Еріксона, єдиний ключ до розуміння її життя. Описані Еріксоном "вісім вікових періодів людини" є його найбільш оригінальним і важливим внеском в теорію особистості. Його спроба показати вплив культури на розвиток особистості була стимулом для всіх, хто вивчає поведінку людини, розробляти нові підходи у вивченні головних психологічних проблем, з якими стикається сьгодні людство.

3.2.7. Підлітковий вік як сенситивний період формування ідентичності

Е. Еріксон приділяв дуже багато уваги підлітковому віку, вважаючи цей період центральним у формуванні психологічного і соціального благополуччя індивідуума. Центральний конфлікт підлітково-юнацького віку у формуванні ідентичності складає конфлікт між становленням індивідуальності і дифузією ("розмиванням") ідентичності. Задача рефлексії себе і свого місця в соціальному світі, намагання отримати перші відповіді на питання "Хто я? Навіщо я живу? Який я? До чого здатен, а до чого – ні?" можуть бути вирішеними у бік позитивного полюсу – привести до структурно-динамічно оформленої Я-концепції, але можуть вирішуватись і в бік негативного полюсу, зумовлюючи невпевненість у розумінні власного "Я", труднощі соціального (статеворольового, етнічного, професійного та ін.) самовизначення, тобто додифузної ідентичності.

Е. Еріксон відмічає такі виявлення труднощів підліткового етапу соціалізації, які пов'язані з дифузією ідентичності. Це, по-перше, дифузія часу, яка має двоїсте виявлення: як відчуття цейтноту ("не встигаю жити") і як відчуття втрати чіткої вікової локалізації (одночасне відчуття себе "і дитиною, і старцем"). По-друге, застій у роботі – дифузна ідентичність підліткового віку – може супроводжуватись або порушенням працездатності (нездатність зосередитись, апатія), або надмірним поглинанням соціально некорисною діяльністю за рахунок навчання. По-третє, Еріксон виділяє негативну ідентичність, яка відображає віковий негативізм підлітка до всіх систем ролей, зразків поведінки, цінностей тощо, що пропонує йому суспільство. Негативна ідентичність є орієнтацією у побудові Я-концепції на ті моделі і зразки, які класифікуються дорослими як небажані або небезпечні.

Еріксон навіює оптимізм, показуючи, що кожна стадія психосоціального розвитку має свої сильні і слабкі сторони, так що невдачі на одній стадії розвитку не обов'язково прирікають індивіда на поразку на наступному періоді життя.

Вікові закономірності формування і розвитку соціальної ідентичності вивчались в основному в рамках такого вікового етапу як підлітковий та юність. Це пов'язано передусім з певною експліцированістю процесів розвитку даних ідентифікаційних структур у підлітковому та юнацькому віці. І дійсно, у більшості психолого-вікових концепцій попри всю їх різноманітність період отрочства визначається в першу чергу через новоутворення індивідуальної самосвідомості, серед яких самоідентифікаційні структури є найважливішими. Це пояснюється тим, що на цьому віковому етапі відбувається певна консолідація самохарактеристик і засвоєних зразків соціальної поведінки. Розширення соціального репертуару, наслідування моделям соціальної поведінки, що властиве більш старшому віку, досягнення рівноваги між залежністю і незалежністю, розвитку персональної системи ціннісних орієнтацій і багато інших соціально-психологічних надбань підлітка вперше стають для нього предметом рефлексії, результатом якої є набуття ідентичності. Згідно з Еріксоном, у людини є вроджена потреба ідентичності як психосоціальної тотожності.

На кожній з визначених ним восьми стадій розвитку індивід повинен зробити вибір між двома полярними відношеннями: до себе і до світу. Результатом цього вибору є особистісна ідентичність як основна характеристика "Я".

Еріксон визначає ідентичність як складне особистісне утворення, яке має багаторівневу структуру. Це пов'язано з трьома рівнями аналізу людської природи: індивідним, особистісним і соціальним. Так, на першому, індивідному рівні аналізу ідентичність визначається ним як результат усвідомлення людиною власної часової протяжності. Це є уявлення про себе як про деяку відносно незмінну даність того чи іншого фізичного ества, темпераменту, задатків, яке має минуле, сучасне і майбутнє.

На другому рівні аналізу ідентичність визначається як відчуття людиною власної неповторності, унікальності свого життєвого досвіду,

яке зумовлює деяку тотожність самому собі. Еріксон визначає цю структуру ідентичності як результат латентної роботи Его-синтезу, як форму інтеграції "Я", яке завжди є щось більше, ніж проста сума ідентифікацій. Цей рівень ідентичності є "усвідомлений особистістю досвід власної здатності інтегрувати всі ідентифікації з потягами libido, з розумовими здібностями, набутими в діяльності, і зі сприятливими можливостями, що пропонуються соціальними ролями" [276, с.31].

Третій рівень аналізу визначається Еріксоном як той особистісний конструкт, який відображає внутрішню солідарність людини з соціальними, груповими ідеалами, завдяки яким ми розділяємо світ на схожих і несхожих на себе. Цій структурі Еріксон дав назву соціальної ідентичності.

Основною функцією ідентичності є адаптація в самому широкому смислі цього слова. Еріксон розглядає життєві стадії як періоди життя, протягом яких життєвий досвід індивіда диктує йому необхідність найбільш важливих пристосувань до соціального оточення і змін власної особистості. Як пише Е.Еріксон, процес становлення і розвитку ідентичності "оберігає цілісність і індивідуальність досвіду людини, надає їй можливостей передбачити як внутрішні, так і зовнішні небезпечності і розміряти свої здібності з соціальними можливостями, що надаються суспільством" [276, с.8]. Більш того, ідентичність виконує також "організаційну" функцію у розвитку особистості.

Еріксон виділяв персональну та соціальну ідентичність. Послідовники Еріксона намагались виділити різні структурні компоненти ідентичності. Зокрема, в соціальній ідентичності виділялись такі компоненти:

– "приписна" соціальна ідентичність, яка визначається умовами, які людина не вибирає (напр., статеві або етнічні); джерела її формування знаходяться в ранньому дитинстві, а завершення – у отроцтві;

– "набута" соціальна ідентичність, яка включає те, що досягнуто власними зусиллями (професійна ідентичність, підлітковий етап створення лише передумови до її формування);

– "запозичена" соціальна ідентичність, яка розуміється як виконання спектру ролей, засвоєних в ході розвитку в результаті тих або інших обставин: хоча динаміка цього виду ідентичності характерна протягом

всього життя людини, підлітковий етап в її розвитку, на думку автора, має визначальне значення.

Згідно з концепцією Дж. Марсія [298], той чи інший вид ідентичності проявляється через патерни "рішення проблем", які спостерігаються, тобто актуалізуються в ситуації соціального вибору. Відповідно до цього він виділяє у підлітковому віці такі види ідентичності.

По-перше, "реалізовану" ідентичність, яка характеризується тим, що підліток пройшов критичний період, відійшов від батьківських настановлень і оцінює свої майбутні вибори і рішення, виходячи із власних уявлень. Він емоційно включений в процеси професійного, ідеологічного і сексуального самовизначення, які Марсія вважає основними "лініями" формування ідентичності;

По-друге, на основі ряду емпіричних досліджень Марсія виділив "мораторій" як найбільш критичний період у формуванні підліткової ідентичності. Основним його змістом є активна конфронтація людини, яка дорослішає, зі спектром можливостей, що пропонує йому суспільство. Вимоги до життя у такого підлітка смутні й суперечливі, його кидає від однієї крайнощі в іншу, і це характерно не тільки для його соціальної поведінки, але й для його уявлень про себе;

По-третє, Марсія виділяє "дифузю", яка характеризується практичною відсутністю у підлітка переваги будь-яких статевих, ідеологічних і професійних моделей поведінки. Проблеми вибору його ще не хвилюють, він ще немов би не усвідомив себе в якості автора власної долі;

По-четверте, Марсія описує такий вид підліткової ідентичності, як "передвищення". В цьому випадку підліток хоча й орієнтований на вибір вказаних трьох сферах соціального самовизначення, однак керується в ньому виключно батьківськими настановленнями, становлячись тим, яким хочуть бачити його оточуючі [298].

В процесі онтогенезу людини в результаті появи нових об'єктивних умов та вимог життя відбувається зміна застарілих зовнішніх і внутрішніх її зв'язків. Кожна спільнота, з якою індивід ідентифікується, спочатку надає можливості для самореалізації, але на наступних етапах накладає обмеження, сковує розвиток вільної індивідуальності. Застарілі форми

спільнот, з якими ідентифікує себе індивід, повинні змінюватись новими, які розгортають нові можливості для соціалізації особистості.

Криза ідентичності у особистості відбувається протягом життя. Кризи 6–7, 12–14 років призводять до формування більш чіткої структури ідентичності. Часто зустрічаються ситуації, коли для людини суттєвим є лише один аспект структури ідентичності (наприклад: я – чоловік, значить – глава сім'ї), інші її аспекти не враховуються, а коли які-небудь ідентичності розходяться з реальністю, то виникають значні проблеми, формується так звана несиметрична ідентифікація. В цьому випадку способом вирішення кризи ідентичності є спрямування енергії особистості на інший рівень самоідентифікації. Наприклад, якщо людина переживає великі проблеми в сім'ї і не може їх вирішити, то конструктивний характер може мати спрямування енергії в область роботи, релігії тощо. Великий рівень свободи в самоідентифікації робить особистість більш творчою і дозволяє знаходити рішення поза стереотипами, що склалися в суспільстві. Кожен індивід соціалізується через ідентифікацію зі спільнотою, яка надає йому більше можливостей для реалізації своїх потреб.

3.3. Адаптація як функція процесу соціалізації особистості

Трагування соціалізації як адаптації в дослідженнях вітчизняних та зарубіжних вчених є найбільш раннім. В цих визначеннях детермінація розвитку індивіда розуміється як дія зовнішніх факторів "соціального середовища", "соціального оточення" на внутрішній духовний світ людини, зв'язок між якими розуміється на основі дихотомії "суспільство – індивід".

Адаптація в широкому сенсі визначається як пристосування до оточуючих умов. Адаптація людини має два спектри – біологічний і соціальний. Перший – загальний для людини і тварин – включає пристосування організму до стійких та змінних умов середовища. Т. Шибутані вважає, що соціалізацію можна пояснити з точки зору пристосувальних тенденцій, які властиві живим організмам. Всі живі істоти борються за виживання і збереження виду в тих життєвих умовах,

в яких вони знаходяться. Але у випадку з людськими істотами оточення значною мірою концептуалізовано. Крім того, воно включає в себе інші людські істоти, кожна з яких є індивідуальною і висуває свої вимоги. Люди пристосовуються до ситуацій, в яких вони знаходяться, і повторюють ті дії, які раніше виявлялись як успішні.

З метою розуміння соціалізації як адаптації в літературі найчастіше застосовується аналіз соціалізаційного процесу з точки зору його можливих результатів. В цьому разі в якості результату соціалізації виділяється формування таких характеристик індивіда, які забезпечують його нормативне функціонування в суспільстві, а основним критерієм оцінки соціального розвитку індивіда вважається його соціальний успіх. Першим, хто визначив в якості провідної задачі соціалізації таке пристосування до суспільства, яке забезпечує індивіду успішне функціонування у суспільстві, був соціолог Ф.Гіддінгс (1855 - 1931). Відтоді процес досягнення певної відповідності людини вимогам соціального середовища визначається як соціальна адаптація, а його порушення – як дезадаптація.

В роботах вітчизняних та зарубіжних психологів ця проблема порізному інтерпретується в залежності від методологічних підходів дослідників. Так, з позиції біхевіоризму, соціальна адаптація розуміється як процес, завдяки якому досягається стан рівноваги між індивідом і групою, до якої він належить. В аналізі адаптації з позицій психоаналітичної концепції основна увага спрямована на формування та розвиток захисних механізмів. Зміст адаптації описується такою формулою: конфлікт - тривога - захисні реакції. В рамках цієї концепції конфлікт розглядається як наслідок невідповідності потреб особистості і вимог суспільства, які обмежують ці потреби. Результатом конфлікту є актуалізація стану особистісної тривоги. Реагуючи на тривогу і порушення внутрішнього гомеостазу, "его" мобілізує особистісні ресурси. Адаптаційність розуміється як відсутність у особи тривоги, а неадаптаційність - як виявлення стану тривоги. Для інтеракціоністських концепцій характерним є розглядання соціальної адаптації як успішного виконання особистістю нормативного рольового репертуару.

Не дивлячись на відмінності в інтерпретації процесу адаптації різними

напрямами, всі вони, так чи інакше виділяють два шляхи здійснення адаптації: зміну оточуючого середовища відповідно до особистісних властивостей і зміну особистості у відповідності з вимогами середовища. В дослідженнях процесу соціальної адаптації виділяються такі фактори, які визначають успішність адаптації по відношенню до соціальних змін: по-перше, здатність людини до зміни своїх ціннісних орієнтацій і Я-концепції; по-друге, вміння знаходити певний "баланс" між своїми ціннісними орієнтаціями і соціальною роллю; по-третє, орієнтація не на конкретні соціальні вимоги, а на прийняття універсальної системи цінностей.

Загалом, у дослідженнях соціалізації з точки зору адаптаційної її сторони наголошується, що успішна участь у суспільному житті є можливою для тих, хто поділяє конвенційні значення, і проблема соціалізації полягає в тім, щоб пояснити генезу цих значень. Так, Т. Шибутані, визначаючи соціальну адаптацію як пристосування людини до існування в суспільстві у відповідності з вимогами цього суспільства і з власними потребами та інтересами, пояснює, що соціалізація особистості як її соціальна адаптація здійснюється шляхом засвоєння норм і цінностей даного суспільства. Він підкреслює, що соціалізація є по суті комунікативним процесом. Кожна людина в ході свого індивідуального розвитку проходить процес соціальної адаптації, вона поступово виробляє здатність приймати участь в організованих групах. Намагання такої участі безперервно корегуються до тих пір, поки вона не навчиться передбачувати реакції інших людей і пристосовуватись до них. Систематичні і однотипні реакції інших людей формують і фіксують поведінку індивіда, а саме – форми поведінки, які уможливають успішне пристосування до існуючих умов життя. Т. Шибутані підкреслює, що соціальна адаптація, на відміну від біологічної, не обмежується простим фізичним виживанням, а має на меті отримання певного соціального та особистісного статусу, а також – отримання різного символічного задоволення (соціальне підтвердження, персоніфікація, особистісна ідентичність тощо) [265 с.421–422].

Безперечно, соціальне пристосування є важливим елементом соціалізації, адже входження людини до будь-якої спільноти обов'язково

пов'язане з певною адаптацією до цієї спільноти. Проте сама адаптація невіддільна від своєї протилежності – активності, вибіркового творчого ставлення особистості до середовища. Більшість вітчизняних психологів відзначають, що будь-який людський індивід і його психіка з самого початку є соціальними не тільки тому, що в ході розвитку людини суспільство впливає на неї, але й тому, що людина як член суспільства впливає на це останнє. Людина є одночасно і об'єктом і суб'єктом цих впливів. Отже, важливим у процесі соціалізації є становлення такої якості особистості як її адаптивності, яка забезпечила б пристосування її до сучасного соціуму. В широкому розумінні соціальна адаптація може бути визначеною як спосіб сприйняття і реагування особистості на зміни соціокультурного середовища, як активний пошук в соціальному просторі середовища з високим адаптаційним потенціалом для даної особистості.

Феномен соціальної адаптації є складним і багатоаспектним. В теорії соціалізації аналізуються його характеристики як певні особистісні властивостей людини. Ці властивості забезпечують пристосування людини як організму, що само реалізується, до умов середовища, яке змінюється. Соціальна адаптація – це процес і результат активного пристосування людини до умов нового соціального середовища. В роботах вітчизняних і зарубіжних авторів, які досліджують соціальну адаптацію, виділяються наступні структурні компоненти соціальної адаптації: вихідні параметри діяльності особистості, ступені інтеграції особистості з макро- і мікросередовищем, ступінь реалізації внутрішньоособистісного потенціалу, емоційне самопочуття. Змістовні характеристики цих компонентів визначають рівень соціальної адаптованості особистості, її спрямованість на досягнення змін у її життєдіяльності у відповідності з соціальними очікуваннями та з індивідуальними потребами. Соціальна адаптивність особистості включає також емоційну, когнітивну та конативну складові, вона пов'язана з багатьма психологічними характеристиками людини.

Соціальна адаптація є складним соціально-психологічним конструктом, який може бути визначений за багатьма параметрами.

В аналізі соціальної адаптації за різними параметрами поширеним в психологічній літературі є визначення двох типів соціальної адаптації:

тип, який характеризується перевагою активного впливу на соціальне середовище, і тип, який визначається пасивним, конформним прийняттям цілей і ціннісних орієнтацій групи. Ми поділяємо думку тих авторів, які пропонують розрізняти стратегії соціальної адаптації не за критерієм "активний - пасивний", а за критерієм спрямованості вектора активності, бо ні про який пасивний процес адаптації не може й бути мови [212].

На активності адаптаційного процесу наголошує, зокрема, А.А. Реан. Аналізуючи типи адаптаційного процесу, він стверджує, що їх не можна виділяти за критерієм "активний-пасивний", бо другий із названих теж є активним, тому що пасивного прийняття цінностей середовища без активної самозміни бути не може, якщо йдеться про процес адаптації особистості. А.А. Реан пропонує вважати критерієм розрізнення типів адаптаційного процесу не "активність-пасивність", а вектор активності, його спрямованість. Спрямованості вектора активності "ззовні" відповідає один тип адаптаційного процесу, який характеризується активним впливом особистості на середовище, її освоєнням і пристосуванням до себе. Спрямованості вектора активності "всередину" відповідає інший тип адаптаційного процесу, а саме, той, що пов'язано з активною зміною особистості самої себе, з корекцією власних соціальних установок і звичних інструментальних, поведінкових стереотипів. Це тип активного самозмінення і активного самопристосування до середовища. А.А.Реан пише: "...ні про який пасивний процес адаптації не може й бути мови. Конформне, пасивне прийняття вимог, норм, установок і цінностей соціального середовища без включення активного процесу самозміни, самокорекції і саморозвитку – це завжди не адаптація, а дезадаптація. Істинна адаптація – це завжди активний процес: чи то активна зміна соціального середовища або активна зміна себе" [212, с.274–275].

Отже, успішною соціалізацією може вважатися ефективна адаптація людини до суспільства, яка означає не тільки засвоєння соціального досвіду попередніх поколінь, але й одночасно здатність певною мірою протистояти цьому досвіду, а саме тому, що заважає її саморозвитку і самоствердженню.

Соціалізація, будучи складним, діалектичним цілісним процесом розвитку і саморозвитку, постає як єдність двох суперечливих сторін.

Не засвоївши умов середовища, не утвердивши себе в ньому, не можна активно впливати на нього. Разом із тим засвоєння соціального досвіду неможливе без індивідуальної активності самої людини в різних сферах діяльності.

Отже, дослідження соціалізації особистості в аспекті розглядання цього процесу як соціальної адаптації особистості дає правомірність визначити його як процес взаємодії індивіда і суспільства, наслідком якого є формування особистості як активного діючого суб'єкта.

Становлення соціальності людини в результаті її активної адаптації до зовнішнього світу є активним входженням людини в систему соціальних відносин, в результаті чого відбувається розширення, примноження її соціальних зв'язків, в яких відбувається її життєдіяльність. Відомим є вислів Л.С. Виготського про те, що дитина, народившись, вже є соціальною істотою. Дитину з самого народження оточує багатогранний, складноструктурований соціальний світ того суспільства, повноправним членом якого їй ще тільки прийдеться стати, але без якого вона вже не може існувати. Відносини дитини і цього світу постійно змінюються: дитина оволодіває діями з предметами, в яких закріплено соціальний спосіб їх використання; надалі світ її спілкування розширюється, все більше людей в нього включається; вона пізнає все більше соціальних ролей; у неї починають складатись перші уявлення про себе як про частину цього соціального світу. Поступово оточуючий соціальний світ відкривається дитині в системі існуючих рольових взаємозалежностей, правил соціальної поведінки, культурних норм взаємодії. Згодом соціальне оточення надає дитині деякий спектр досить чітко оформлених ціннісно-нормативних моделей і зразків соціальної поведінки. На основі засвоєння цього "поля" соціокультурних норм і правил відбувається у дитини в подальшому вибір між цими нормами і формується персональна ціннісно-нормативна система

Так відбувається процес соціалізації особистості, в якому соціальна адаптація є необхідною його стороною. Не існує соціалізації без соціальної адаптації і навпаки.

3.4. Соціалізація як інкультурація

Однією з функцій соціалізації є забезпечення передачі від покоління до покоління культури суспільства. З цієї сторони соціалізацію можна визначити як процес входження людини в культуру свого народу. В такому визначенні соціалізація є інкультурацією.

Поняття "інкультурація" було введено в науку американським культурнотропологом М. Херсковичем, який розумів його як входження дитини в культуру свого народу. Він розрізняв поняття "соціалізація" і "інкультурація". Перше він розумів як інтеграцію індивіда в людське суспільство, як набуття нею досвіду, який потрібен їй для виконання соціальних ролей. А в процесі інкультурації, на його думку, індивід освоює властиві культурі світорозуміння і поведінку, в результаті чого у нього формується його когнітивна, емоційна та поведінкова схожість з членами даної культури на відміну від членів інших культур.

Різні автори по-різному тлумачать відмінності між поняттями "соціалізація" та "інкультурація". Так, М. Мід розуміє соціалізацію як соціальне навчіння взагалі, а інкультурацію як реальний процес навчіння як він відбувається в специфічній культурі. Д. Мацумото розрізняє ці поняття по тому, що соціалізація більш стосується процесу і механізмів, завдяки яким люди пізнають соціальні і культурні норми, а інкультурація - стосується продуктів процесу соціалізації – суб'єктивних, базових, психологічних аспектів культури. Тим не менш всі дослідники підкреслюють більшу універсальність соціалізації, а у визначені інкультурації підкреслюють її специфічність.

На думку Херсковиця, у індивіда в процесі інкультурації формується схожість з членами даної культури за показниками когнітивної, емоційної та поведінкової психічних сфер. За цими ж показниками в процесі інкультурації формуються культурні відмінності від представників інших культур. Процес інкультурації триває у людини все життя, починаючи з моменту народження. Компетентності в культурі людина набуває через стихійні форми соціалізації, в результаті набуття власного досвіду. Слід підкреслити, що інкультурація є невід'ємною стороною соціалізації: не існує соціалізації без інкультурації, і навпаки. Становлення людини

неможливе без входження в культуру. Цей процес відбувається поетапно.

Першим і основним етапом інкультурації є дитинство, коли людина засвоює основи культури свого народу – культурні традиції, мову, норми і цінності культури. В літературі наголошується на важливості цього етапу в загальному процесі соціалізації, особлива увага приділяється засвоєнню рідної мови як фактору, що впливає на формування світогляду особистості. На етапі дитинства діють стихійні механізми інкультурації: дитина пасивно сприймає культурні впливи.

Другий етап інкультурації – це зрілість. На етапі дорослості особистість сприймає культурні впливи вибірково, крізь призму сформованих норм культури на попередньому етапі. На цьому етапі інкультурація характеризується переривчастістю і стосується лише окремих фрагментів культури – винахідництва, відкриття, нових ідей. Основна риса другого етапу – це можливість для індивіда приймати або відкидати те, що йому пропонується культурою, це також можливість дискусії і творчості. Тому інкультурація на етапі зрілості відкриває шлях для змін і сприяє тому, щоб стабільність не переросла в застої, а культура не тільки зберігалась, але й розвивалась. Херскович стверджує, що хоча інкультурація є головним механізмом стабільності і безперервності культури, вона не може бути повним повторенням попередніх поколінь. Результат інкультурації знаходиться в будь-якій точці континууму між точним засвоєнням культури новим поколінням і повною невдачею в її засвоєнні.

Дитинство вважається в культурантропології основним етапом інкультурації. Проблема "дитина–суспільство" займає провідне місце не тільки в культурантропології, але й у соціальній психології, віковій психології, психології особистості, етнографії дитинства, соціології сім'ї. Світ дитинства – невід'ємна частина способу життя і культури будь-якого окремо взятого народу і людства в цілому. Дитинство і суспільство взаємопов'язані так, що суспільство не може пізнати себе, не зрозумівши закономірностей свого дитинства, і воно не може зрозуміти світ дитинства, не знаючи історії і особливостей дорослої культури. Світ дитинства співвідноситься зі загальними властивостями і цінностями певного народу, суспільства.

Дослідження проблеми "дитина суспільство" під кутом зору процесу соціалізації дитини активно розпочалось наприкінці 20-х рр. XX ст., перш за все під впливом З. Фрейда. Психоаналізом було висунуто постулат, згідно якого джерело розвитку індивіда і суспільства потрібно шукати в дитинстві, або постулат детермінації сучасного минулим. Позитивний внесок фрейдизму в дослідження проблеми "дитина-суспільство" полягає в стимулюванні широкого висвітлення світу дитинства, подальшої активізації досліджень механізмів, інститутів, методів соціалізації дитини, виявленні нових більш глибоких і складних питань в цьому процесі. Проте, фаталістична трактовка ролі дитинства в розвитку особистості, зведення складних процесів соціалізації до окремих елементів догляду за дитиною або так званий "пелюшковий детермінізм" (як його інколи називають), виявився неспроможним у вирішенні питань, пов'язаних з глибинними механізмами взаємодії у системі "дитина-суспільство". У подальших дослідженнях було встановлено, що засоби догляду за малюком самі по собі не дозволяють передбачити майбутній характер дорослої людини.

На відміну від робіт цього типу, які у відповідності з фрейдистськими установками вивчали головним чином методи безпосереднього догляду за малюком, сучасні дослідження дитинства як етапу інкультурації охоплюють досить широке коло тем. Ці теми можна розділити на чотири групи:

1) вивчення специфічних закономірностей розвитку людини в даному конкретному суспільстві, а також того, як ці особливі закономірності впливають на процес соціалізації дітей;

2) як саме діти засвоюють культуру свого народу, в чому визначається специфічність механізмів і процесів інкультурації;

3) дослідження взаємозв'язку між вихователем дітей та іншими аспектами соціальної структури і культури даного суспільства: хто і як визначає цілі і засоби виховання, як взаємодіють один з одним окремі інститути соціалізації, як контролюються і коректуються її результати.

4) вивчення взаємозв'язку між певним стилем виховання дитини і соціальним характером, рисами особистості дорослої людини.

Протягом двадцятого століття було здійснено багато цікавих досліджень, в яких аналізувалось питання соціокультурних детермінант виховання дітей.

Значний внесок у розвиток теорії соціальної зумовленості формування особистості дитини було зроблено американською дослідницею, видатним вченим, Маргарет Мід (1901–1978). Вона була першим етнографом, для якої світ дитинства став основним і головним предметом дослідження. На протилежність фрейдистам, М.Мід доводить, що дитинство не є деміургом культури; навпроти, культурні традиції, розвиваючись за власними законами, визначають зміст дитинства. В будь-якому суспільстві дитина народжується з деякими універсальними біологічними передумовами, проте кожна культура використовує ці "ключі" по-своєму. А тому порівняльне вивчення цілей, засобів і методів соціалізації дітей не тільки прояснює специфіку кожної окремої культури, але й дозволяє глибше зрозуміти і проконтролювати наші власні методи соціалізації. Новаторство М. Мід полягає не тільки в постановці питання, але й в методах дослідження (метод безпосереднього включеного спостереження, дитячі малюнки, ігри, кіно- і фотокамери). Важливою заслугою М. Мід було подолання типового для наук про людину андроцентризму, тобто схильності розглядати і приймати за норму перш за все поведінку чоловіків. М. Мід, досліджуючи відмінності в поведінці і соціалізації хлопчиків і дівчат, показує їх соціально-структурні і культурні детермінанти, які до цього традиційно "списувались" на універсальні властивості біологічного статевого диморфізму.

Слід зазначити, що в першій половині ХХ ст. пануючими були дві точки зору на проблему "дитинство–суспільство". Перша (якої дотримувались психологи) – це погляд на процеси індивідуального розвитку, як такі, що відбуваються у незмінному соціальному світі. Друга (її дотримувались в основному соціологи, історики, етнографи) – це точка зору на те, що можна досліджувати зміну в соціальному світі без врахування зрушень у змісті і структурі життєвого шляху індивіда. Ці дві точки зору (перша – в незмінному світі індивід, який змінюється, друга – незмінний індивід у світі, який змінюється) визнавались такими, які взаємно доповнюють одна одну. Згодом стало зрозумілим, що така постановка питання є незадовільною, що потрібно вивчати індивіда, який розвивається у світі, який змінюється. Людина змінюється в середовищі, яке змінюється.

В результаті соціально-класової диференціації людської діяльності тривалість індивідуального життєвого шляху, конкретний зміст його

вікових етапів суттєво варіюють в різних суспільствах і у представників різних соціальних прошарків. Індивіди, які належать до заможних прошарків, мають більше шансів на тривале життя. Їх дитинство, період, коли індивід не приймає участі у виробництві, теж триваліший. Ще ширшими є соціально-історичні варіації змістовних вікових властивостей і процесів та відношення людей до окремих періодів життя, зокрема, дитинства. Ніщо не може змінити інваріантну послідовність циклів дитинства, дорослості і старості. Проте тривалість і зміст кожного з них суттєво залежить від соціальних факторів. Ця залежність має не тільки кількісний, але й якісний характер. Як вважають антропологи, є певна філогенетична закономірність, згідно з якою в процесі біологічної еволюції зростає значення індивіда і його вплив на розвиток виду. Це виявляється, по-перше, в нарощуванні тривалості періоду індивідуального існування, протягом якого накопичується індивідуальний досвід, який здійснює вплив на подальшу еволюцію, і, по-друге, в нарощуванні варіативності (морфологічної, фізіологічної і психічної) всередині виду. Це продовжується і в людській історії. Окрім загального продовження тривалості життя людини порівняно з іншими антропоїдами, змінюється співвідношення і тривалість його етапів. Зокрема, підвищується значення підготовчого етапу життєдіяльності, відбувається продовження дитинства як періоду первинного навчання і соціалізації.

Збільшення самого періоду дитинства, в основному за рахунок отрочтва, нижня і верхня межа якого стає все більше розмитою, викликає інтерес сучасників до проблеми "дитина–суспільство". Зі збільшенням періоду дитинства інколи пов'язується факт зростання обсягу і значимості відмінностей між поколіннями. "Несхожість" дитячого і дорослого світів в нашому сьогоденні супроводжується певним "розмиванням" звичних критеріїв "дорослий–дитина", що може посилювати у цих двох груп суперечності в соціальних установах до широкого кола соціальних проблем. Інтерес до дослідження проблеми "дитина–суспільство" викликано також таким явищем, як динамікою інститутів (агентів) соціалізації і розвитком юнацької субкультури, появою таких особливостей в цих факторах, які не спостерігались раніше. Динаміка освітянських інститутів соціалізації виявилась не стільки у галузі

структурної перебудови системи освіти, скільки у зміщенні цінностей суспільної свідомості, в наголошенні самоцінності особистості дитини. Ця динаміка освітянських інститутів відбувається на фоні більш пізнього включення підростаючого покоління в сферу виробництва і розширення агентів соціалізації (формування самодіяльних організацій і інших неформальних об'єднань, в тому числі різних групових форм асоціальної поведінки). Факт примноження агентів підліткової соціалізації має велике значення для змін, які відбуваються в цьому процесі. Все це сприяло активізації досліджень закономірностей соціалізації не тільки дітей, але й інших вікових груп. В результаті цього сучасна тенденція в аналізі соціалізації виявляється також у тому, що в якості об'єктів дослідження все частіше вибираються не тільки дитинство і отрочество, але й інші вікові етапи. Реалізується ідея про безперервність процесу соціалізації.

Культурантропологи вважають основним механізмом інкультурації культурну трансмісію. Поняття "культурна трансмісія" включає як соціалізацію, так і інкультурацію і являє собою механізм, за допомогою якого етнічна група "передає себе у спадок" (Г. Беррі) своїм новим членам, передусім, дітям.

Виділяють три види трансмісії: вертикальну, горизонтальну і непряму. Вертикальна трансмісія, в процесі якої культурні цінності передаються від батьків до дітей; горизонтальна трансмісія, коли від народження до дорослості дитина засвоює соціальний досвід і традиції культури у спілкуванні з однолітками; непряма трансмісія, за якої індивід навчається в спеціалізованих інститутах соціалізації (школах, вузах), а також на практиці – у оточуючих його родичів, старших членів спільноти, сусідів.

В дослідженнях розрізняють також різні види трансмісій в залежності від функцій, які виконують соціалізатори в процесі культурної трансмісії. Американські культурантропологи на чолі з Г. Беррі виділяють декілька агентів соціалізації, які відрізняються характером впливу на дитину: опікунів, які здійснюючи догляд за дитиною, задовольняють її фізичні та емоційні потреби; авторитетів, що на власному прикладі прививають дитині культурні цінності і норми; дисциплінакторів, що розподіляють покарання; вихователів, які цілеспрямовано навчають дитину, передають їй відповідні знання і навички; компаньйонів, які приймають участь у

сумісній з дитиною діяльності на більш-менш рівних правах; співмешканців, що мешкають в одному будинку з дитиною.

В різних культурах роль одних тих самих соціалізаторів неоднакова. Про це свідчать порівняльні дані первісного і сучасного суспільств а також крос-культурні дослідження, що проводились в "цивілізованому світі". В 70-х рр. У. Бронфенбреннер порівнював місце батьків, інших дорослих і однолітків в процесі соціалізації США і СРСР. Він зробив висновок, що радянська культура порівняно з американською відрізняється більшою традиційністю. Т.Г. Стефаненко відмічає, що в російському дореволюційному селянстві окрім батьків безпосередню участь у вихованні дітей брали члени великої сім'ї і всього селянського світу, а в Радянському союзі головним соціалізатором була сама держава, тому її громадяни не вважали себе "побічними особами" і претендували на участь у вихованні чужих дітей.

В останні десятиліття ХХ ст. проблема інкультурації розширилась за рахунок досліджень процесів акультурації – закономірностей "входження" людини в чуже культурне середовище. Це пояснюється поліетнічністю більшості сучасних країн а також посиленням процесів міграції, що змушує розглядати питання соціально-психологічної адаптації представників груп етнічної меншості як важливу соціальну проблему. Великого значення набуває вивчення міжкультурної адаптації, яка розуміється в широкому смислі як складний процес, завдяки якому людина досягає відповідності (сумісності) з новим культурним середовищем, а також як результат цього процесу. Виділяють внутрішню сторону адаптації, що виражається у почутті задоволеності і повноти життя, і її зовнішню сторону, яка виявляється в участі індивіда в соціальному і культурному житті нової спільноти.

Інтерес до проблеми міжкультурної адаптації виник у світовій науці на початку ХХ ст. До цього тривалий час серйозні дослідження проводились тільки етнологами у вивченні акультурації, яку Р. Редфілд, Р. Лінтон і М. Херсковиць визначили як результат безпосереднього, тривалого контакту груп з різними культурами, який виражається у зміні паттернів культури однієї або обох груп. Спочатку акультурація розглядалась як феномен групового рівня, і лише пізніше було введено

поняття психологічної акультурації. Якщо акультурація – це процес змін в культурі групи, то психологічна акультурація - це процес змін в психології індивіда. Але і в цьому випадку мались на увазі зміни ціннісних орієнтацій, рольової поведінки, соціальних установок індивідів, чия група зазнає загальної акультурації.

З 50-х рр. ХХ ст. в психології з'явився інтерес до міжкультурної адаптації індивідуальних переселенців і візитерів, що стимулювалось післявоєнним бумом обміну студентами і спеціалістами а також масовими міграційними процесами. За деякими оцінками 1997 року всього у світі поза меж країни свого походження проживало більш як 100 млн. різних категорій мігрантів (Т.Г.Стефаненко). На сьогодні міжкультурні міграції стосуються ще більшої кількості людей. Мова йде передусім про чисельні дослідження пристосування до нового культурного середовища з акцентом на патологічні феномени (невротичні і психосоматичні розлади, відхиляючу і злочинну поведінку тощо).

Зокрема, першими – і дуже давно – звернули увагу на випадки неадаптованості людини в чужій культурі психіатри. Хворобу туги за Батьківщиною, яку називають ностальгією, почали вивчати у ХУІІ ст. Можливі акультураційні зміни вивчаються культурантропологами за допомогою таких понять як "культурний шок", "шок переходу", "культурна втома". Поняття "культурний шок" було введено американським антропологом К. Обергом, який виходив з ідеї, що входження в нову культуру супроводжується неприємними відчуттями – втрати друзів і статусу, здивування і дискомфорту при усвідомленні відмінностей між культурами, плутаниною в ціннісних орієнтаціях, соціальній і особистісній ідентичності. Симптоми культурного шоку є різноманітними: постійне хвилювання про якість їжі, питної води, чистоти посуду, постілі, страх перед контактом з іншими людьми, загальна тривожність, недостатня впевненість у собі, безсоння, почуття виснаженості, зловживання алкоголем і наркотиками, психосоматичні розлади, депресія, спроби самогубства. Відчуття втрати контролю над ситуацією, власної некомпетентності і невиконання очікувань можуть виражатись у приступах гніву, агресивності і ворожості у відношенні до представників країни перебування, що зовсім не сприяє гармонічним міжособистісним

відношенням. Частіше за все культурний шок має негативні наслідки, але дехто з дослідників (Г. Беррі) бачать в ньому деякі позитивні моменти – оцінка проблем і їх подолання.

Більшість науковців проблему культурного шоку розглядають в контексті "кривої процесу адаптації". Так, Г. Триандіс виділяє п'ять етапів процесу адаптації "візитерів". Перший – "медовий місяць" – характеризується ентузіазмом, хорошим настроєм і великими очікуваннями. На другому етапі адаптації незвичне соціальне середовище починає здійснювати свій негативний вплив. Окрім зовнішніх обставин (мешкання, транспорт, кримінал) в новій для людини культурі на неї впливають і психологічні фактори: почуття взаємного нерозуміння з місцевим населенням і неприйняття ним. Це призводить до розчарування. На третьому етапі симптоми культурного шоку можуть досягати критичної точки, що виявляється в хворобах і почутті безпомічності. Ті, хто не зміг адаптуватись до нового середовища, вертаються додому раніше запланованого терміну. Проте частіше "візитери" долають культурні відмінності – вивчають мову, знайомляться з місцевою культурою. На четвертому етапі депресія повільно змінюється оптимізмом, людина починає почуватись більш впевнено і інтегрованішою у життя суспільства. П'ятий етап характеризується повною адаптацією, яка розуміється як відносно стабільні зміни індивіда у відповідь на вимоги середовища.

Процес адаптації "переселенців" суттєво відрізняється від адаптації "візитерів". Переселенцям потрібно повністю інтегруватись в культуру, досягти високого рівня культурної компетентності, повністю включитись в життя суспільства і трансформувати соціальну ідентичність.

В психології накопичено свідчення про відмінності у тому, як відбувається процес міжкультурної адаптації і його тривалості (від декількох місяців до 4–5 років) в залежності від характеристик візитерів і переселенців а також особливостей своєї та чужої культури.

Ступінь вираженості культурного шоку і тривалість міжкультурної адаптації визначаються багатьма факторами. Фактори, що впливають на процес адаптації до нового культурного середовища, вивчаються багатьма науковцями, які виділяють індивідуальні та групові фактори. До факторів першого типу відносяться: індивідуальні відмінності

(демографічні і особистісні); обставини життєвого досвіду індивіда. До факторів другого типу – ступінь схожості або відмінності між культурами; особливості культури, до якої належать візитери і переселенці; особливості країни перебування візитерів і переселенців, передусім спосіб, яким "хазяї" здійснюють вплив на приїжджих: чи прагнуть їх асимілювати або вони є більш толерантними до культурного багатоманіття.

Отже, проблема інкультурації є багатоаспектною і міждисциплінарною. Соціальна психологія у вивченні інкультурації робить акцент на трансляції в процесі соціалізації культурних цінностей, моделей поведінки, способів соціальної категоризації тощо від однієї культурної групи до іншої. Якщо розглядати передачу культури від одного покоління до іншого в межах одного культурного етносу, то зміст поняття "інкультурація" буде співпадати зі змістом поняття "соціалізація". Це свідчить про те, що ці два поняття відображають різні сторони одного й того ж феномену – процесу, завдяки якому людина входить у світ людей.

Висновки до третього розділу

Аналізуючи функції соціалізації особистості, ми звернули увагу на чисельність їх виділення в науковій літературі. Не ставлячи перед собою задачі їх детального аналізу, ми звернули увагу лише на ті з них, які найбільше пов'язані з сутністю самого процесу соціалізації.

Унікальність життя людей полягає у співіснуванні членів людської спільноти завдяки створенню у них властивостей, що реалізують їх спільне буття. Ці властивості детермінуються міжіндивідною взаємодіяльністю членів спільноти і в той же час є її детермінантом. Ціллю соціалізації у цьому відношенні можна вважати конструювання соціальних властивостей людини, які забезпечують її життєдіяльність у людській спільноті. Саме тому ми вважаємо конструювання соціальності особистості основною функцією процесу соціалізації людських індивідів, а її реалізацію через механізм міжіндивідної взаємодії. Ця функція тісно пов'язана з функцією адаптації, інкультурації та формування ідентичності, які забезпечують реалізацію функції конструювання особистості.

Слід наголосити, що функція конструювання особистості реалізується через механізм інтеріндивідної взаємодії, тому що соціалізація індивіда як процес становлення і розвитку соціальних властивостей особи може розглядатися тільки в контексті соціального співжиття індивідуальних суб'єктів. Саме тому цьому питанню було приділено особливу увагу у розділі. Становлення людини відбувається не завдяки пристосуванню генетично успадкованої видової поведінки до зміни середовища, як це спостерігається у тварин, а в результаті передачі досвіду попередніх поколінь через міжособистісну взаємодію. Людина для задоволення своїх потреб має вступати у взаємодію з іншими, входити в спільноти, брати участь у спільній діяльності. У всіх сферах життя людина пов'язана з іншими безпосередньо чи опосередковано, пасивно чи активно, постійно чи ситуативно. Соціальні взаємозв'язки мають різні підстави і багато різних відтінків, що залежать від особистісних якостей індивідів, котрі вступають у взаємозв'язок. Взаємодія є узагальнюючим і ключовим поняттям теорії соціалізації.

Соціалізація як становлення не абстрактних, а конкретних соціальних якостей, тобто таких, що зумовлено існуванням людини в конкретно-історичному просторі, здійснюється як соціальна адаптація, тобто як засвоєння індивідом соціальних норм, суспільних цінностей конкретно-історичного суспільства з метою організації і здійснення сумісної з членами цього суспільства життєдіяльності. Соціальна адаптація, в свою чергу, не може здійснюватись без засвоєння досвіду попередніх поколінь, їх культури. Отже, соціальна адаптація тісно пов'язана з функцією інкультурації, яка полягає у засвоєнні традицій певної культури суспільства з метою передачі їх наступному поколінню. Крім того, слід мати на увазі, що людський світ – це світ свідомих істот. Без свідомості немає світу людини. Тому процес соціалізації, який здійснюється завдяки взаємодіяльності людей, не може здійснюватись поза його осмислення членами спільноти. Людський світ – це поле сміслів і значень, які створюються в соціальній взаємодії індивідів як усвідомлення своїх дій через співставлення з іншими членами суспільства і самого себе з ними. Самосвідомість людини виникає як результат і умова здійснення міжіндивідної взаємодії членів спільноти і є важливим детермінантом

Розділ 3. Функції процесу соціалізації особистості

процесу соціалізації особистості. Тому функція формування ідентичності особистості здійснюється у єдності з функцією конструювання особистості, соціальної адаптації та інкультурації. Разом вони реалізують процес становлення соціальності людини, який визначено як процес її соціалізації.

Розділ 4. ДЕТЕРМІНАЦІЯ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ СОЦІАЛЬНОЮ МАТРИЦЕЮ СУСПІЛЬСТВА

Соціальна матриця – це рамка, яка визначає соціальний контекст процесу соціалізації особистості. Цей контекст означає, що становлення соціальності людини детермінується обов'язковими вимогами до індивідів з боку конкретної соціально-історичної спільноти з метою організації єдності сукупних дій її членів, організації, регулювання та розвитку їх життєдіяльності, колективності і спільності.

Соціальна матриця – це певна система соціальних норм, які санкціонуються членами спільноти як обов'язкова програма їх діяльності. Соціальні норми – це вимоги, приписи та очікування відповідної поведінки. Їх виникнення, функціонування зумовлено об'єктивною потребою в упорядкуванні відносин між людьми, яка виникає з необхідності передбачати поведінку інших учасників сумісної взаємодіяльності і відповідним чином будувати власну поведінку.

Існує ціла система соціальних норм на всіх трьох рівнях соціуму: макро-, мезо- та макрорівні, які між собою взаємно пов'язані. Соціальні норми існують в різних формах: як логічно сформульовані правила (заборони чи накази), як стереотипи, ідеали, норми професійної етики, норми повсякденної поведінки, норми, що регулюють суспільну сферу життєдіяльності соціальної значущості (політичні норми, правові, норми моралі, релігійні тощо). Вони складаються у певну ієрархію норм, розподіляючись за рівнем умов та ступенем їх соціальної значущості. Є норми інституційні і неінституційні. Інституційний характер соціальних норм надає їм важливої властивості – стабільності, стійкості, загальнообов'язковості. Ця ж властивість позбавляє її мобільності, можливості довільної перебудови у разі змінення ситуації.

Соціальні норми втілюють в собі абстрактну модель взаємодій членів спільноти, змушуючи їх до певної одноманітності дій і вчинків, що потрібно для упорядкування поведінки багатьох індивідів у необхідному для спільноти напрямку. Ця система певних приписів і вимог до індивідів,

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

яка створюється самими індивідами як їх надіндивідне утворення, стає обов'язковою програмою їх розвитку, певною соціальною матрицею, в рамках якої формуються соціальні властивості індивідів, що забезпечують їх життєдіяльність в певному суспільстві. Так відбувається детермінація процесу соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства. В цьому плані стає необхідним з'ясування закономірностей, які зумовлюють особливості соціальної матриці певного конкретно-історичного етапу розвитку суспільства.

Соціальна матриця – це творіння надіндивідне, яке визначає життєдіяльність індивідів. Жодне суспільство не могло б існувати, якщо індивіди не засвоїли б у процесі соціалізації певної одноманітності дій і вчинків, якби воно не упорядковувало поведінку багатьох індивідів у потрібному йому напрямку, формуючи у них певні загальні їм усім характерні риси, які можна розглядати, з однієї сторони, як підсумок культурної історії, як виявлення конкретно-історичних типів особистості, а з другої – як персоніфікацію суспільних відносин у всій повноті конкретно-історичних характеристик.

Соціальність людини, розглянута з точки зору тих властивостей і якостей, які є вираженням обов'язкових вимог до неї з боку конкретної соціально-історичної системи, є результатом процесу соціалізації, що детерміновано соціальною матрицею суспільства. Для теорії соціалізації важливим є з'ясування закономірностей цієї детермінації.

4.1. Культура як детермінант процесу соціалізації особистості

Культура є тією особливою соціальною реальністю, яка одночасно виступає і чимось зовнішнім для людини, і чимось, що становить зміст її свідомості й діяльності. Іншими словами, культура є водночас і об'єктивною, і суб'єктивною реальністю. Це й особистісна, внутрішня характеристика, і зовнішньонормативна, інституціональна складова людського життя.

Культурне середовище формується на основі комплексу соціально-економічних, природних, ідеологічних чинників, вірувань, традицій, що

діють в даний історичний час в межах даного історичного простору. Цей соціально-історичний простір є культурно-історичним середовищем, в якому відбувається формування і розвиток особистості.

Геніальна думка Гегеля про те, що завдяки культурі індивідові не потрібно долати весь шлях болісних шукань, які пройшли попередні покоління, стала вже афоризмом. Культура, акумулюючи історично вироблені всезагальні способи людської діяльності, об'єктивуючи досвід людства у його узагальненій формі, виступаючи як сукупність певних зразків діяльності і існуючи у формі надіндивідуально приписаних вимог до індивідів, у своїй сукупності являє ту соціально-генетичну програму діяльності індивідів, яка є обов'язковою умовою розвитку як всього суспільства, так і окремих індивідів [52].

Слід зауважити, що культура, здійснюючи вплив на людину, визначає поведінку, яку А.Г. Асмолов називає соціотипічною поведінкою людини. Це та поведінка, яка виражаючи типові програми даної культури, регулює поведінку людини в стандартних для даної спільноти ситуаціях [21, с.271–272].

Згідно з підходом культурологічної школи українських філософів (В. Шинкарук, В. Андрущенко, Б. Табачковський, В. Іванов О. Яценко та ін.), культура – це специфічний спосіб діяльності людини, який включає в себе спосіб регуляції, збереження, відтворення і розвитку суспільства. Виражаючи форму існування людської практики, спосіб зв'язку людей в процесі сумісної діяльності, культура причетна до всіх рівнів виявлення соціальності. Вона може розглядатися крупним планом, у відповідності зі сутністю історичного процесу, в якості загального його визначення. Вона може розглядатись також з боку характеристик особистості, які визначають її здатності як суб'єкта історії, сумісної діяльності, спільного виробництва. Оскільки людина не може бути зрозумілою без співвідношення з її роллю у суспільній життєдіяльності, з суспільними відносинами, з колективними діями, то зрозуміло, що категорія "культура" має найважливіше значення для розкриття сутності процесу соціалізації людини.

4.1.1.Визначення поняття "культура"

Дослідження ролі культури у становленні соціальності особистості представлено в науці двома основними напрямками. Перший - культурологічний – виходить з традицій культурантропології – від відомих робіт Р. Бенедікт, М. Мід, А. Кардінера до сучасних крос-культурних досліджень. Другий напрямок орієнтовано на аналіз особистості як результату певних історичних умов і ставить своєю задачею довести, що сама ідея особистості піддається варіаціям в ході історії [26, с.62]. Наше дослідження спирається на результати досліджень другого напрямку. Культуру ми розглядаємо як систему взаємозв'язків людини і світу, що існує як єдність предметно-речового та духовного, в якій віддзеркалюється історичний розвиток соціальності людини. Функція культури полягає у забезпеченні існування і розвитку як оремої людини, так і всього людства. Розвиток культури визначається, насамперед, наступністю, збереженням усіх позитивних цінностей, які знаменують собою безперервність суспільного прогресу. В понятті "культура" фіксується історична своєрідність форм життєдіяльності, як на різних етапах розвитку суспільства, так і в рамках певних епох, спільнот. Культуру можна розуміти як певний соціальний механізм, який відтворює ті чи інші еталони і норми поведінки людей. Культура включає всю сукупність зв'язків індивідів у всіх сферах реальності (економічній, політичній правовій, моральній, екологічній, релігійній, естетичній тощо), які є тим культурним середовищем, що визначає стратегії поведінки людини, способи діяльності, задає індивідам як суб'єктам соціальної діяльності їх відношення до світу в цілому. Такий погляд на культуру передбачає розглядати її особливості як характеристику форм, які мають людинотворчий характер, а процес соціалізації особистості – як інтеріоризацію цих форм у внутрішні детермінанти процесу соціалізації, результатом якого є набуття психологічних характеристик, що відображають ступінь розвитку людини як особистості.

Термін "культура" є широковживаним як в науці, так і у побуті. В побуті часто використовується його оціночне значення, коли, наприклад, говорять, про культурну людину. В науці оціночне значення не використовується, проте в ній існує багато визначень цього поняття.

Найбільш коротким і широким є визначення американського культурантрополога М. Херсковиць (1895–1963), яка стверджувала, що "культура – це частина людського оточення, яку створено самими людьми". В цьому відношенні до культури належить кожен предмет, створений людиною. Отже, культура – це те, що не є "природа".

Сам термін "культура" має багато різних тлумачень. Поняття "культура" у різних дисциплінах і різних контекстах визначається по-різному. Культура досліджується різними науками, кожна з яких досліджує її в своєму аспекті, тому і відрізняються визначення культури у цих науках. Філософи розглядають культуру з точки зору її загальної сутності, як людське творіння в системі "Людина – Світ". Соціологи та культурулоги цікавляться передусім духовними продуктами, що створено людьми. Якщо для етнологів глиняний посуд – це такий самий продукт культури, як і симфонія Моцарта, то соціологи схильні розглядати його як продукт господарської діяльності. В соціологічних визначеннях культури називають такі її складові: ідеї, що передаються з покоління в покоління; пов'язані з ними системи цінностей, які в свою чергу визначають поведінку індивідів і груп, їх способи мислення і сприймання. Етнопсихологи цікавляться в першу чергу способами соціалізації дітей у різних народів. Психологів культура цікавить як фактор впливу на становлення особливостей індивідуально-психологічних характеристик людини. Соціальні психологи, які проводять крос-культурні дослідження, охоплюють більш широке коло явищ, їх цікавить те, як елементи культури відображаються у свідомості людей. Так американський соціальний психолог Г. Триандіс, розглядаючи суб'єктивну культуру, називає характерні для неї способи, завдяки яким її члени пізнають створену ними частину людського оточення: те, як вони категоризують соціальні об'єкти, які зв'язки виділяють між категоріями, а також норми, ролі і цінності, які вони визнають своїми. В такому розумінні культура охоплює всі уявлення, ідеї і вірування, які об'єднують певний народ і здійснюють безпосередній вплив на поведінку і діяльність його членів.

Хоча існує багато визначень культури, і дискусії з питання про сутність культури як суспільного феномену тривають вже довгий час, проте головне, в чому сходяться більшість дослідників теорії культури – це

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

визначення її "людинотворчою" стороною соціально-історичної життєдіяльності людей. Культура, характеризуючи суспільство в цілому, виступає його своєрідним "зрізом", який показує, наскільки та чи інша суспільна система, або окрема сфера суспільства чи суспільна спільнота сприяє (або перешкоджає) розвитку особистості.

Культура не є окремою сферою життя суспільства подібно економічній, політичній, релігійній та ін. Культура є концентрованим досвідом попередніх поколінь. Оскільки соціальний досвід не передається у спадщину від батьків до дітей генетично, людство виробило особливий, "надбіологічний" механізм соціального успадкування. Ним і стала культура.

Рух наукового дослідження культури у ХХ столітті йшов від вивчення виключно зовнішньої поведінки через включення опосередкованих змінних у вигляді установок, когнітивних схем до більш глибоких рівнів людської сутності: цінностям, життєвим смислам, ідеалам. Ще на початку 20-го ст. в концепції У. Томаса і С. Знанецького проблема аналізу соціальної установки як відношення до певної культури була ключовою. На їх думку, соціальна установка функціонує одночасно як елемент психологічної структури особистості і як елемент соціальної структури, оскільки її зміст визначається зовнішніми соціальними цінностями. Отже, поведінку людини неможливо зрозуміти без виходу за межі індивіда, в культуру, в надіндивідуальну систему значень. Акцент на тому, що регуляторами соціальних відносин виступають надіндивідуальні, культурні утворення, було посилено в 1970-х рр. в дослідженнях соціальності людини, що пояснювалось впливами таких складових культури як норми спільноти, до якої належить людина.

Що стосується становлення поняття культура у вітчизняній соціальній психології, то вже у дореволюційний період було поставлено багато проблем (роль мови, емоційні переживання як виявлення відносин тощо), пов'язаних з дослідженням сутності культури. Наприклад, К.Д. Кавелін запропонував метод дослідження духовної сторони людини за продуктами духовної діяльності – пам'ятниками культури, повір'ям, фольклором. Роботу С. Франка "Духовні основи суспільства: Вступ в соціальну філософію" по праву можна назвати методологічною основою

дослідження психології культури [246]. СРСР виявилась єдиною країною, в якій версія "другої" психології В. Вундта набула визнання. Роботи Б. Ананьєва, Л. Виготського, А. Лурії, та ін. надали культурній психології В. Вундта фундаментальної основи. На думку М. Коула, який займається продовженням наукових досліджень в цьому напрямку, якщо б їх підхід набув переваги, вся психологія розглядала б культуру поряд з біологією і соціальними взаємодіями як центральний фактор [123].

Л.С. Виготський створив культурно-історичний напрямок в психології, який став фундаментальною основою досліджень культури вітчизняними науковцями протягом всього двадцятого століття. Центральна теза цієї психології полягає в тім, що структура і розвиток психічних процесів людини створюється її предметною діяльністю, яка опосередкована культурою суспільства в її історичному розвитку [50, с.326].

Б.Г. Ананьєв звертає увагу на деякі факти, що підтверджують залежність особистісних особливостей людини від соціально-культурних факторів. Підкреслюючи, що суб'єктивна картина життєвого шляху самосвідомості людини завжди побудована у відповідності з об'єктивними, соціально-історичними подіями, він наводить приклад зі спостереження за змінами перцептивних установок людей, які відбуваються у відповідності зі змінами людини в різних сферах життєдіяльності в ході історичного часу. Б.Г. Ананьєв виявив, що сприйняття людини і соціальних груп людиною (соціальна перцепція) завжди співвіднесені з особливостями історичної епохи і життям народу, вони можуть бути виміряні і за допомогою системи історичного часу. Таке вимірювання розповсюджується на всю сферу індивідуальної свідомості [12].

Розвиток наукового знання в галузі суспільної психології, психологічна теорія діяльності (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Л. Рубінштейн та ін), гуманістична тенденція в підході до особистості (О.Г. Дробніцький, В.Є. Чудновський, В.О. Ядов та ін), відображення концепції суб'єкта (К.А. Абульханова-Славська, В.А. Брушлінський, А.Л. Журавльов, Б.Ф. Ломов та ін.) сприяли тому, що у 1980-х роках представники різних теоретичних шкіл соціальної психології підійшли до усвідомлення значимості феномена культури.

Найбільш відомими в цей період було декілька наукових шкіл.

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

Школа А.І. Арнольдова у поясненні сутності і динаміки культури спиралась на структурно-системний підхід. А.І. Арнольдов вважав, що культурний процес – це процес упорядкування "культурного середовища" окремими людьми і групами. Він вибудовує логіку цієї ментальної діяльності від оцінки людьми свого соціального буття через фіксацію ними своїх соціокультурних пріоритетів до формування уявлень про деякі провідні явища культури, що розділяються діяльністю людей. В ході цієї ментальної діяльності люди розподіляють, упорядковують, ранжують і перерозподіляють значення уже існуючих і спочатку створених предметів і уявлень. А.І. Арнольдов підкреслює роль ментальних механізмів культурної динаміки – конкретних механізмів осмислення оточуючої реальності, що використовуються людьми в даних історичних умовах. Механізм смислотворення, за А.І. Арнольдовим, є ключем до інтерпретації культурних фактів. Тим самим підкреслюється принципова роль ментального конструювання людьми сукупності уявлень у розвитку культури [18, с.5–27].

Теорія культури В.С. Біблера спирається на концепцію діалогу М.М. Бахтіна. Згідно з цією концепцією, культура – це особливий соціум, що має свою форму в кожен історичну епоху, форму, яка може бути сприйнята, інтерпретована, яка може дати відповідь на останні питання буття. Час культури – це її минуле, сучасне і майбутнє. Культура, що нескінченно розвивається у діалозі з минулими культурами, шукаючи у них відповіді на сучасні питання, існує лише в цьому діалозі, тим самим реалізуючи свої нескінченні ресурси [31, с.248–266].

За Бахтіним, тільки в унікальних художніх формах, в трагедіях своєї історичної епохи (Гамлет) індивід однієї епохи може спілкуватись з індивідом інших епох як з особистістю. В.С. Біблер вводить поняття образу, яке має морально-поетичне значення і в якому зосереджено основні ідеї, перипетії життя духа: Едіп, Прометей, Ісус Христос, Гамлет, Дон Кіхот, Іван Карамазов. Атрибутом культури В.С. Біблер вважає також форму розуміння світу, яку він пропонує визначити через категорію "Розум". Він стверджує, що джерело розвитку кожної культури – в діалозі різних форм актуалізації всезагального, тобто різних "Розумів". Отже, за Бахтіним та Біблером, культурно-динамічні процеси полягають у

безперервних діалогах ідей, які втілюють історико-поетичні образи минулих культур як певні форми розуміння оточуючого світу.

В концепції Л.Г. Іоніна культура – це суб'єктивна інтерпретація і розуміння індивідами емпіричної реальності, яка репрезентується у свідомості суспільства [101, с.53]

Л.Г. Іонін аналізує об'єктивістські концепції культури, згідно з якими суспільство, його системи і структури завжди в наявності, вони завжди поза і незалежно від ідей, переконань, світоглядів, уявлень індивідів, які складають це суспільство

Крайньою формою об'єктивізму Іонін вважає марксистсько-ленінську соціологію, де культура розглядалась, на його думку, як побічний продукт об'єктивного суспільного розвитку, незалежно від свідомості індивідів. Протилежністю об'єктивістським Іоніним виділяються культурно-аналітичні концепції культури (Вебер, Зіммель, Дюркгейм), сутністю яких є розуміння культури суспільства як сукупності фактів свідомості. Такий погляд ґрунтується на визначенні специфіки людини як культурного істота, що формує внутрішні смисли, або суб'єктивні інтерпретації, яка тлумачить і розуміє емпіричну реальність дії. Ця суб'єктивна інтерпретація і є головним констатуючим фактором соціального.

Популярним у антропології є семіотичний погляд на культуру. Один з найвідоміших представників цього підходу К. Гірц, критикуючи поведінкові підходи до аналізу культури (культура – паттерн поведінкових реакцій), а також "об'єктивістські" теорії (культура як суперорганічна реальність, що має власні рушійні сили), вважає найбільш адекватним у дослідженні культури семіотичний підхід. Він визначає культуру як "всебічну дескрипцію", за допомогою якої описуються всі сторони життя суспільства: його цінності, практики, символи, інститути і взаємовідносини між людьми [54, 55].

Семіотичний підхід в аналізі культури знайшов подальший розвиток в семантичному напрямку соціальної психології. З точки зору семантичного підходу культура – це тексти, які потрібно інтерпретувати, розуміти. Останній розглядається як процес співтворчості суб'єктів. Культурній семантиці властивим є проголошення тотожності розуміння і інтерпретації. З трьох основних семантичних складових культури –

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

породження культурних текстів, функціонування і інтерпретації – соціальна психологія поки безпосередньо займається лише розробкою механізмів процесу інтерпретації культурних текстів (через дослідження дискурсу соціальних уявлень, колективної пам'яті). Тим не менш семантичний напрямок відкриває нові горизонти у дослідженні культури.

Слід зазначити, що в соціальній психології поняття культури практично не визначається і, як правило, переноситься з суміжних гуманітарних наук. Проте у дослідженнях людських взаємовідносин підкреслюється, що сутністю культури спільноти є система соціально-психологічних відносин, яка зберігає і розвиває цілісність людської спільноти. Так, І.Р. Сушков підкреслює, що культура завдяки домінуючим в групі цінностям відображає духовний рівень і психологічні особливості спільноти, структуру її соціально-психологічних відносин, і саме цим державна, національна, трудова і інші соціальні системи відрізняються одна від одної [234].

Аналогічно визначає культуру М.О. Косолапов. Під культурою спільноти він розуміє систему різних суспільних відносин, в яку включено суб'єкта і яка формує суб'єкта (надсилає йому знання, навички, поняття про норми і цінності), виступає ареною його власної діяльності [121, с.36].

У більшості концепцій культури обґрунтовується, що проблема культури – це завжди проблема взаємодії людей, зокрема такої взаємодії, у якій люди "створять", формують один одного. В формах культури як певних формах взаємовідносин людина немов бачить саму себе, свої сутнісні сили, які сформувались всім ходом історії. Привласнюючи предмети культури, людина отримує можливість реалізувати в собі людську сутність. Розвиток культури визначається, насамперед, наступністю, збереженням усіх позитивних цінностей, які знаменують собою безперервність суспільного прогресу. В понятті "культура" фіксується історична своєрідність форм життєдіяльності, як на різних етапах розвитку суспільства, так і в рамках певних епох, спільнот. Окрім того, в понятті "культура" визначаються особливості виявлення цих форм на рівні розвитку окремого індивіда.

4.1.2. Культура як формотворення людини

Людинотворча функція культури зумовлена наступними її характеристиками: по-перше, її символічною формою; по-друге, всезагальністю (втілює всезагальні способи людської діяльності); по-третє, втіленням досвіду людства як концентрації історично відображеного у відповідності з інтересами спільноти, об'єктивного предметно-речового і духовного світу людей; по-четверте, моральною спрямованістю (за своїм призначенням об'єктивно втілює можливість прогресивної діяльності). Завдяки цим характеристикам культура виступає як сукупність певних зразків і вимог до індивідів, які у своїй сукупності складають ту надіндивідуально приписану соціально-генетичну програму діяльності людини, засвоєння якої є обов'язковою умовою розвитку як всього суспільства, так і окремих індивідів. В цьому виявляється соціалізуюча функція культури. А тепер про це детальніше.

Культура в зв'язку з соціалізацією особистості розглядається нами як система форм, що розвивають людину і формують її як особистість. З цієї точки зору культура – це система "формотворень людини". Традиції такого розуміння культури мають джерела у філософії Гегеля. Культура в філософії Гегеля саме завдяки її формально загальному характеру, оскільки її субстанціональною основою є родова сутність людини, прикріплюючи людину до особливого змісту його життя і діяльності у суспільстві, одночасно зв'язує її з загальним, піднімає її до усвідомлення своєї причетності і належності до цілого (роду людини). Він писав, що дійсна ціль "світового розуму" по відношенню до членів громадянського суспільства полягає у процесі підняття їх одиничності і придатності... до формальної всезагальності знання і воління, у процесі перетворення суб'єктивності, взятої в її особливості, в культурну суб'єктивність. Саме тому, що культура підіймає діяльність людини до всезагального, перемагаючи суб'єктивність, вона здатна надати цій діяльності оригінальність, характер творчості. Гегель вважав, що культурна людина – це людина, яка стоїть на рівні загальних знань своєї епохи. "Під словом "культурні люди", – відмічав він, – можна найкращим чином розуміти таких людей, які здатні зробити те, що роблять інші". Вміння робити те, що роблять інші, – це є на думку Гегеля, підняття індивіда до "загального" [53, с.214–215].

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

Античні мислителі, звертаючи увагу на зв'язок культури з діяльністю людини, також розглядали культуру як підняття діяльності людини до всезагальних навичок, умінь, знань. Цей процес вони вважали оволодінням культурою, піднесенням особистості до всезагального соціального досвіду.

Беручи за основу розуміння культури у такому ракурсі, ми розглядаємо культуру як систему формотворень (форма, яка творить) людини, яка забезпечує в певну епоху (ця система формотворень визначається конкретно-історичними умовами) становлення особистості цієї епохи. Якщо, наприклад, ми говоримо про трипольську культуру або культуру гальки (олдовайська, дошелльська), то розглядаючи результати перетворення людиною різних речей природи (каміння, гальки) у засоби її виробництва, оцінюємо їх, з одного боку, як предмети, які створила людина для задоволення своїх потреб, а з іншого – як її досягнення, що характеризують рівень розвитку її особистісних властивостей. З цієї другої сторони засоби виробництва, які розглядаються з точки зору розвитку людських здібностей, будуть визначатись як предмети культури.

В філософській літературі 70-х рр. відбувалась дискусія з приводу взаємозв'язку культури, діяльності і суспільних відносин, в якій визначилось два підходи. Перший підхід включав в культуру суспільні відносини (Е.С. Маркарян, Є. Режабек та ін.), а другий – виводив суспільні відносини за межі культури, вважаючи їх детермінантом культури (О.І. Джіоев, М.І. Злобін, В.Є. Давидович, Ю.О. Жданов та ін.). Ми вважаємо, що дискусії про те, що входить в культуру, а що не входить, пов'язані з визначенням культури як одного з елементів суспільної системи. Якщо ж розуміти культуру як людинотворчу сторону суспільства, то питання про те, чи входять суспільні відносини в культуру, знімається, бо з самого визначення культури випливає, що суспільні відносини в одному ракурсі – це сторона суспільства, а в іншому – в плані їх людинотворчої функції – це культура. Наприклад, розподіл праці є, з одного боку, процесом розвитку виробництва, з іншого – в плані впливу на розвиток особистості – він є культурою. Суспільні відносини- це не просто те, що виробляється поряд з матеріально-речовими формами культури, це й не тільки те, що опосередковує діяльність індивідів по засвоєнню соціального досвіду, а й

те, що втілює суспільні відносини людини до людини. " Будь-яка річ, – писав А.В.Лосєв, – яка розповсюджена в суспільстві... завжди є згустком людських відношень, хоча сама по собі, в абстрактному смисі, вона є субстанцією, незалежною від людини...Словом, немає такої речі, яка не була б згустком людських відносин, тобто, іншими словами, тим або іншим символом цих відношень" [142, с.193].

Всезагальні форми культури реалізуються як всезагальності лише у суспільній взаємодії людей. Тому форми культури окрім утилітарно-функціональних властивостей, які пов'язані з певним практичним призначенням предмета, мають також інші властивості, які визначаються певними умовами, що забезпечують саму можливість подібного практичного застосування предмета. " Речова форма предмета культури являє собою свого роду "знак" соціального значення цього предмету як в тому плані, що тут акумульовано досвід "інструментального" використання предмета, так і в тому, що останній є показником відношень, в яких здійснюється таке використання [77, с.13]. Як пише В.Г. Табачковський, "всезагальність є такою здатністю людської діяльності до "будь-якої визначеності", змістом якої є те, що суспільні відносини є визначальний для кожного рівня практичного засвоєння світу спосіб діяльності, який є всезагальним принципом формування речей людиною і формування самої людини [77, с.45].

Основою для розуміння специфіки системи форм культури, які формують людину, є принцип зв'язку культури з предметно-перетворюючою діяльністю людини як визначальною її характеристикою і засобом існування. Згідно з цим принципом людська діяльність створює не тільки корисні для людини речі, але разом з тим - свій суспільний зв'язок, свої суспільні відносини, самих себе як суспільних індивідів, тобто ту саму "надбавку", яка і є той загальноісторичний результат діяльності людей, без чого неможлива людська історія. Предмет людської діяльності втілює в собі суспільний зміст, отримує немов "людську форму", в якій одна людина існує для іншої, суспільство для людини, а сама людина – як суспільна істота. І лише тому, що предмет людської діяльності має "людську форму" і стає надбанням інших людей, набуває характеру універсального зв'язку між людьми, він стає предметом культури.

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

Якщо ідея, навіть дуже нова, творча і корисна для суспільства, є надбанням лише однієї людини і невідома іншим, вона не може розглядатись як цінність культури. Такою вона стає лише тоді, коли вона опрідметнена, об'єктивована в певній знаковій системі і стає надбанням інших людей, приймає участь в їх соціалізації, формуванні особистості [66].

Наприклад, автоматичний пристрій, як результат винахідництва генія, у стародавньому Римі не був предметом культури, бо був забавою для декількох осіб, в той час як в наш час це предмет культури, що акумулює суспільно розвинуту форму діяльності в системі суспільних відносин. Отже, в формах культури відображений суспільний зв'язок людей, який створюється в процесі життєдіяльності. А тому форми культури, що формують людину, – це є всезагальності, бо в них втілена загальна діяльність і взаємодія людей і вони є способом розвитку всіх. Всезагальність виступає як якісна характеристика суспільної діяльності, що фіксує її здатність створювати суспільний зв'язок через конкретний предмет діяльності. Діяльність людини, втілюючись в результатах (предметах) цієї діяльності, стає надбанням інших людей, всього суспільства, набуває характеру універсального соціального зв'язку між людьми, піднімаючись тим самим до рівня всезагальної діяльності.

Отже, властивістю всезагальних формотворень культури є предметність. Як вже нами відмічалось, предметність не є речовиною. Предметність – це спосіб і форма організації діяльності. Бути предметом означає перебувати перед діяльнісною активністю як її умова. Предметність створюється діяльністю і існує лише в ній. З іншого боку, діяльність реалізується лише у поєднанні з предметами. Діяльність немов би "згасає" в предметах і існує в них у формі "властивості у спокою", яка активізується лише в процесі наступної діяльності. Тому всі формотворення людської культури не тільки виникають, але й функціонують в людській діяльності. Предмети культури, з одного боку, відображають об'єктивні властивості, які визначаються їх матеріально – фізичним складом, з іншого – вони втілюють в собі потреби і цілі людини. Це означає, що культура – це продукт людської діяльності, який потрібно розглядати в аспекті людського смислу. "Смисл є та міра освоєності реальностей світу, – пише В.П. Іванов, – яка забезпечує їх буття для

людини, їх посюсторонність. З боку ж людини як суб'єкта, смисл є той зміст явищ світу, який в рамках відношень світопорядку слугує основою розумної доцільної поведінки і діяльності" [158, с.43]. Смисл предметів культури є об'єктивним в тому сенсі, що він не вноситься в них людиною, але він також і не витягується з них самих. Смисл предметів визначається всім ходом суспільно-історичної життєдіяльності людей. В практичній діяльності людей виробляється образ світу, який засвоюючись індивідами, слугує основне їх відношення до світу. У формах практики буття організується як буття для людини, як людський світ. Межу цього світу визначено мірою і межою практично-духовних можливостей людини зробити оточуючу дійсність людською. Людський світ являє собою соціалізовану предметну дійсність, яка організована в світопорядок, орієнтована на людину. Поза зв'язку зі світопорядком предмети культури втрачають свою специфіку, бо предмети культури – це в першу чергу, система смисложиттєвих реальностей. Ця система смисложиттєвих реальностей, яка утворює певний світопорядок, є результатом практично-духовного перетворення людиною природи. Смисл предмету культури розкривається в проєкції на нього всієї системи людського світу. Осягнути смисл предмету – це означає освоїти все багатство його зв'язків в системі "Людина – Світ", осягнути його зміст у взаємозв'язку з іншими елементами, які складають цілісність системи культури.

Система цінностей – це головне, що характеризує людський рід і окрему особистість. Існування світу цінностей людини передбачено принципово новим способом організації життя, а саме: його існування призначено для збереження і розвитку соціальної єдності і, відповідно, елементів цієї єдності.

Певна система цінностей немов би застигає, фіксується в формах суспільних відносин, які набувають здатності передаватись у часі, а також засвоюватись людьми. Цінності суспільства наповнюють індивідуальне життя смислом і організують персональну поведінку в напрямку взаємодії соціальних суб'єктів, примушуючи останніх виявляти властивості соціальності в залежності від рівня розвитку соціальної системи. Всі форми, в яких фіксуються цінності, організуються за ступенем їх значимості в певну систему, яка складає світ цінностей –

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

ядро людської культури. Систему цінностей суспільства свідомість особистості репрезентує через культуру.

Світ цінностей перетворюється в особливий об'єкт активності людини завдяки знаково-символічній її стороні, в якій відображається специфіка взаємовідносин співтовариства людей. Символом можуть бути дії, події, висловлювання (особливо гасла), які призначені для того, щоб означити ідеї або принципи, що виходять за межі цих визначених дій, результатів. Носієм символу є слово, яким можна замінити чисельну множину явищ, виділивши в них загальне і віднести до єдиної категорії, що означена цим словом. Це дає можливість категоризувати будь-яке сприймання за допомогою символу-слова за ознакою ряду соціальних властивостей, а також робить реальною можливість представити соціальний світ за допомогою мови і знаків організованим у структурно взаємопов'язані одиниці і створити величезний потенціал для освоєння і перетворення цього світу.

Символ з'являється разом з соціальною властивістю, тобто з виникненням потреби групування людей на якісно іншому порівняно з біологічним рівнем. Його умовою є відчуття всезагальності, тобто відчуття того, що є Я і одночасно Не-Я, в тій мірі, в якій необхідно мати загальне поле життєвих понять. Над простором природних відчуттів культура спільноти надбудовує екран символічних значень, стимулів оточуючого середовища. Ці символи, що створені суспільним життям і втілені в слові, за допомогою мови породжують всередині кожної людини індивідуальні психічні моделі реальності – основи сьогоденних або майбутніх дій.

В психології символічна сторона психіки людини детально проаналізована О.М. Леонтьєвим в системі понять "знак – значення – смисл". В своїй роботі "Діяльність. Свідомість. Особистість" він доводить, що найважливішими змістовними одиницями людської свідомості є закодовані в знаках значення, оскільки в значеннях представлена перетворена і згорнута в матерії мови ідеальна форма існування предметного світу, його властивостей, зв'язків і відношень, що розкриті сукупною практикою [133].

Що ж стосується смислу, то в контексті вивчення ситуації розуміння

смісл є модифікацією змісту значення в індивідуальному акті свідомості і розуміння значення. Смісл виникає на стику значення з індивідуальним досвідом людини, а тому значення завжди суспільно, смісл індивідуальний. Наприклад, за словом "дерево" ховається значення, що вироблено суспільною практикою, а для конкретного індивіда (лісоруба, садівника, столяра тощо) це загальне значення поняття "дерево" виступає у своєрідній транскрипції через особистий досвід, набуваючи тим самим індивідуального сміслу. Так загалом розуміється смісловий рівень спілкування в умовах міжіндивідної і міжкультурної комунікації [18].

Смісл не є тотожнім об'єктивному змісту речей, їх якостям, властивостям, законам. Предмети матеріальної дійсності існують незалежно від того, чи пізнані вони. Напроти, їх буття як явищ людського світу знаходиться в прямій залежності від наявності в них сміслу. В.П.Іванов писав, що смісл речей не витягується із них самих, але він і не присвоюється за бажанням людини. Смісл речей об'єктивно вплетено у хід суспільно-історичної практики, яка організує порядок співіснування і взаємовідношення речей як елементів і форм життєдіяльності і розвитку людського роду [158].

П. Сорокін, розкриваючи соціальні особливості сприймання світу людиною, відмічає, що з точки зору матеріального обміну храми і музеї є лише певною упорядкованістю будівельних матеріалів. Так вони сприймаються психікою тварин. Іншими вони бачаться лише людині, яка добавляє до образу соціальні конструкції. "Всі ці явища (храми, музеї, машини тощо) належать до категорії соціальних фактів лише тому, що вони суть символи психічних переживань або, інакше кажучи, вони суть психіка, що реалізувалась" [228].

П. Сорокін називає це також "застиглою психікою". Сприймання соціальної дійсності перетворює ідея, яку несе в образ всезагальне. В цьому сміслі храм – символ релігійних почуттів, релігійних відносин людини до сміслу свого існування. Конкретний храм – знак символу, його матеріалізація в культурі спільноти. Завдяки символічній стороні культура здатна відображати не просто факт наявності об'єкта, але й сутність цілої категорії явищ, ланцюг причинно-наслідкових зв'язків суб'єкта з об'єктом. В кожному суспільному символі присутня відповідна

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

соціальна єдність, тобто система соціально-психологічних відносин, яка створює цю єдність. Через символічне означення сутності цілої категорії явищ культура зберігає в собі досвід соціального і цим самим стає універсальним інструментом регулювання людських взаємовідносин.

Отже, важливою характеристикою культури як системи формотворень людини є її всезагальність, яка полягає в тім, що завдяки притаманній їй символічній формі вона може акумулювати вироблені людською спільнотою способи людської діяльності, об'єктивуючи досвід людства в його узагальненій формі. Узагальненість в культурних формах досягається шляхом активного вибіркового виділення свідомістю тих сторін предмета чи явища, які сприймаються і зафіксовані суспільною практикою як значимі.

Засвоєння індивідами форм культури відкриває їм міру багатоманіття властивостей буття, яка зумовлена соціально-історичною практикою людства. Отже, розуміння конкретно-історичного характеру функціонування загальних форм життєдіяльності, акумульованих в предметних формах культури, орієнтує на розуміння того, що форми культури є способом формування і реалізацією людських можливостей в тій мірі, в якій людина оволоділа своєю суб'єктивністю і свободою. Культура, відкриваючи людині в міру її практичної діяльності об'єктивне багатоманіття властивостей природи, в той же час відкриває людині і її власні властивості і здібності. Обмін діяльністю як невід'ємний елемент суспільних відносин в той же час є обміном сутнісними силами людей. Саме тому людська діяльність перетворює не тільки оточуючий світ, але й самих учасників цієї діяльності, в процесі якої люди творять один одного.

Задовольняючи свою потребу в предметі, людина тим самим присвоює втілений в ньому спосіб діяльності, а також суспільно розвинуту форму діяльності, яка є більш широкою, ніж просто спосіб діяльності, бо втілює в собі спектр способів діяльності, що відображає рівень суспільно-історичної практики, і знаходить вираження в різноманітних сторонах предмета, які виходять за межі його споживацьких властивостей. Тому засвоєння індивідом предметних форм культури, що втілюють загальнолюдський зміст, загальні відношення і залежності, є умовою

виробництва не тільки речей і ідей, але й самої людини, бо предметне багатство суспільства є не що інше, як предметне втілення здібностей, потреб, відносин багатьох поколінь.

В предметах культури в процесі їх завоювання людина знаходить саму себе, свої сутнісні сили, які сформувались всім ходом попередньої історії. Хоча кожна предметна форма культури є реалізацією однієї з можливостей, однак вона "несе в самій собі" у згорнутому вигляді не тільки реалізовану можливість, але й сукупність нереалізованих, які виражають повну міру досягнутого суспільством матеріального і духовного прогресу. В результаті засвоєння предмету культури людина отримує можливість немов би "повернутись" до всіх інших потенційних можливостей, які з причини різних обставин не змогли реалізуватись. Які саме можливості і скільки їх вдасться реалізувати індивідові, залежить від багатьох обставин.

Важливо підкреслити, що ті можливості, які втілено в самому предметі культури, мають прогресивну спрямованість. Це пов'язано з тим, що історичний досвід, закарбований у формах всезагальної діяльності (формах культури), і на основі яких індивід з'ясовує функціональне призначення предмета культури, який засвоюється, зберігає в собі не будь-який зміст, а прогресивний. Як пише В.Г.Табачковський, "Самі по собі функціональні характеристики предмета культури, що репрезентують його "спеціальне практичне призначення", зовсім не антигуманні в силу своєї орієнтації на "сподручне буття", бо в них "згасає" не будь-який, а позитивний зміст попереднього досвіду людської діяльності з перетворення природи, суспільних структур і відношень та самого суб'єкта діяльності, той зміст, який набуває статусу всезагальності" [77,с.40]. Отже, предмет культури містить в собі можливість прогресивної діяльності. Чи перетвориться ця можливість у дійсність, залежить від форм практичної діяльності зі засвоєння цих предметів культури. Чи стане зміст предмета культури надбанням індивіда, що засвоює цей предмет, залежить від конкретно-історичних форм, в яких відбувається це засвоєння.

Культурні форми, акумулюючи історично вироблені всезагальні форми людської діяльності, задають індивідам як суб'єктам діяльності змістовні

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

характеристики відношення людини до світу. Об'єктивуючи досвід людства в його узагальненому виді, культурні форми, засвоюючись індивідами, стають умовою виробництва, тим регламентом, який визначає способи їх трудової діяльності. Існуючи в об'єктивованих надіндивідуально приписаних вимогах до індивідів, культурні форми, виступаючи як сукупність певних зразків, принципів, правил, стандартів, еталонів, канонів, виконують нормативну функцію, яка полягає у здатності моделі діяльності, що втілена у формі культури, певним чином "нав'язуватись" суб'єктам і відтворюватись у напрямку, способах, організації, формах існування і результатах їх діяльності.

Нормативність форм культури зумовлена всезагальним характером діяльності як способу існування культури. Відтворення, повторюваність діяльності, її фіксованість і масовидність певної моделі поступово набуває характеру норм. Вичлиняючи найбільш раціональні і ефективні способи діяльності, культурна форма дозволяє кожному індивідові скористатись найкращими зразками соціального досвіду попередніх поколінь для організації свого життя, не починаючи все спочатку. Нормативність культурних форм виявляється в тому, що у своїй сукупності вони являють собою позагенетично задану програму, втілення якої в діяльність людей гарантує останню від довільності, впорядковує її, робить загальнозначущою, повторювальною, взаємопередбаченою і взаємоконтрольованою. В цьому плані нормативна функція культурних форм є важливим засобом здійснення індивідами їх життєдіяльності. Здійснюючи трансляцію соціального досвіду від покоління до покоління, культурна форма є обов'язковою умовою розвитку як всього суспільства, так і окремих індивідів.

У зв'язку з нормативною функцією культури виникає питання співвідношення нормативності і креативності в культурі. Це питання доцільно перекласти як питання співвідношення стереотипизованості і креативності в культурі. Нормативність можна розглядати як стереотипізацію, яка виявляється у фіксованості, стійкості, повторюваності, масовидності певної моделі діяльності. Стереотипність набуває значення нормативності тоді, коли стереотипи виконують по відношенню до суб'єкта діяльності регулятивну функцію. Хоча

стереотипізовані форми діяльності є протилежністю по відношенню до творчої діяльності, тим не менш без стереотипів не може бути й творчості. Всяка інформація може стати надбанням культури, асимілюватись нею, лише вбудовуючись в наявну систему її норм і тим самим стереотипізуючись. Так само всякий стереотип має своїм корінням інновацію, яка мала місце в минулому.

За своєю сутністю культура є вираженням творчої природи людини. Нормативна функція культурних форм полягає не тільки в тому, що нею визначаються ті способи діяльності, зразки поведінки, форми відносин, яких уже досягло людство, а головним чином в тому, що форма культури, маючи в собі у згорнутому вигляді всю міру досягнутого прогресу і вміщуючи таким чином не тільки реалізовану можливість, але й сукупність потенційних, націлює на творчу діяльність. Творчі можливості, які втілює в собі предмет культури, зумовлені тим, що опредметнений результат діяльності, влітаючись в сферу суспільної практики, яка набагато ширше і універсальніше, ніж будь-яка конкретна діяльність, приписує суб'єкту не тільки відтворення способів діяльності, що опредметнені в цьому предметі, але й їх удосконалення. До удосконалення змушують нові цілі, нові потреби, пошуки варіантів вирішення задач. Особливістю людини є її спрямованість у майбутнє, бо минуле є незмінним. Саме тут виникає проблема вибору, пошуків з чисельності існуючих можливостей, які зумовлені предметом діяльності і попереднім розвитком, такої, яка б найкраще відповідала потребам і цілям людини. І як багато, може навіть, найкращих, нереалізованих можливостей залишається в минулому! Тим не менш втрачені можливості – це не ніщо. Разом з реалізованими вони складають тіло історії, світ того спектру можливостей, який дає початок спрямованості в майбутнє. Як пише В.Г.Табачковський, "така спрямованість пов'язана з тією обставиною, що у людини і у культури завжди є минуле – не просто фіксоване, але осмислене, інтерпретуємо і реінтерпретуємо, минуле, яке не можна змінити, але яке може мати продовження. "Звідки ми, хто ми, куди ми йдемо?" – це не афоризми. А, мабуть, одна з важливіших світоглядних проблем культури, що присутня у будь-якому конкретному акті змістовного засвоєння людиною будь-якого з продуктів попередньої

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

діяльності." [77, с. 36]. Отже, форми культури включають в себе також і інновації.

Особистість формується в процесі її соціалізації як послідовне, поетапне засвоєння людиною різних рівнів формотворень культури, які відповідають її віковим потребам і можливостям. Рівень культури особистості визначається стратегіями поведінки, якої вимагають ці системи форм культури суспільства.

Розуміючи соціалізацію індивіда як процес входження його в "світ людини", ми розглядаємо цей світ як систему соціально-культурних впливів, яка набуває по відношенню до індивіда тих форм, які він здатен сприймати і засвоювати у відповідності зі своїми віковими особливостями. Крім того, особливості системи форм культури, яка має людинотворчу функцію, залежать від засобів її засвоєння людиною, які на різних етапах процесу соціалізації є різними. В залежності від засобів засвоєння індивідами культури суспільства в процесі соціалізації, які мають особливості на їх вікових стадіях, а також з точки зору особливостей зв'язку індивіда зі світом як певних соціально-культурних форм його засвоєння індивідом можна виділити декілька рівнів систем соціально-культурних формотворень людини. Рівні соціально-культурних систем формотворень людини відрізняються, по-перше, величиною соціального досвіду, який засвоюється індивідами, по-друге, широтою стосунків з іншими індивідами, по-третє, специфікою взаємодії один з одним. Соціалізація індивіда як становлення соціальної зрілості людини, передбачає засвоєння індивідом виділених нами трьох рівнів соціально-культурних систем формотворень людини. Рівні соціокультурних систем, які "творять" людину, можна розглядати як у вертикальному (макро-, мезо-, мікро-рівень) так і в горизонтальному (в процесі онтогенезу) вимірі. Як відомо, соціалізація індивіда є стадійним процесом. Кожна стадія соціалізації характеризується домінуванням певної соціокультурної системи, яка визначає закономірності, механізми та інші особливості соціалізації особистості цієї стадії. Переорієнтація індивіда з однієї системи формотворень на іншу в процесі соціалізації відбувається з метою поступового входження його в загальний соціальний простір через розширення та узагальнення соціальних відносин між усіма індивідами – членами суспільства.

Перший рівень – це система формотворень людини, яка забезпечує первинну соціалізацію. Особливості цієї системи полягають в тому, що "світ людини" сприймається і засвоюється дитиною головним чином у наочно-образній формі через взаємодію "індивід–індивід" завдяки конкретно-особистісному спілкуванню (з матір'ю, рідними в сім'ї, близькими родичами, вихователями) на рівні "я-ти". Системотворчим елементом цього рівня формотворень людини є гра як провідний тип діяльності у дитячому віці. Гра виявляється тим засобом, котрий забезпечує перетворення загальних форм діяльності і спілкування в індивідуальні властивості особистості в дитячому віці. Це потребує особливої уваги до розробки методик гри та більш активного використання гри як засобу первинної соціалізації.

Другий рівень – це система формотворень людини на етапі засвоєння досягнутих суспільством відносин розподілу праці, котра є головним фактором соціалізації на етапі оволодіння індивідом сферою професійної діяльності. На цьому рівні відбувається переорієнтація людини на нові форми зв'язку зі світом. Носіями нових форм культури стають групи однолітків. Ці форми, з одного боку, мають ознаки конкретно-особистісного, яке існує в безпосередньо контактуючих членах групи, з іншого – узагальнено-соціальні властивості (групові норми і цінності). Це рівень, на якому система соціально-культурних формотворень людини існує як групове "ми". В зв'язку з цим важливим є дослідження особливостей підліткових груп як певних соціально-культурних систем формотворень людини. Особливістю цих формотворень є те, що вони є перехідною і проміжною формою між конкретно-індивідуальним первинної соціалізації й узагальнено-соціальним соціетального рівня дорослої людини. Перехідний характер цієї соціокультурної системи формотворення людини відповідає перехідному характерові індивідуально-психічних властивостей підлітків. На цьому рівні соціалізації основним засобом оволодіння культурою є професійна діяльність людини, яка відповідає історичним особливостям суспільного розподілу праці. Розподіл праці, являючи собою конкретно-історичні форми виробництва, у той же час виступає як система форм, що "творять людину", формують її особистість завдяки включенню її у діяльність в

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

рамках цих форм. Ці конкретно-історичні форми, які є засобом передачі з покоління у покоління нагромадженого досвіду, знань, приписують індивідам певний спосіб діяльності. У цьому плані розподіл праці є фактором соціалізації індивіда. На основі розподілу праці виникають професії, котрі приписують індивідам виконання певних функцій, форми спілкування, здійснюють вплив на їх особистісні властивості. У структурі діяльності індивіда роль професійної діяльності є настільки великою, що вона головним чином і визначає весь процес соціалізації дорослої людини.

Третій рівень – соціетальний, на якому зв'язок індивіда зі світом здійснюється через норми і цінності соціуму. Носіями цих соціально-культурних формотворень культури є великі соціальні групи (професійні, етнічні, конфесійні тощо), в межах яких їх представники взаємодіють опосередковано. Ця опосередкованість надає безмежні можливості для розширення, розгалуження й узагальнення соціальних відносин та засвоєння соціального досвіду в його узагальненій, сутнісній формі, що стає умовою реалізації творчої сутності людини. Головним засобом соціалізації особистості на цьому етапі є система іновацій культури. Суб'єктами соціалізації цього рівня є у більшості індивіди юнацького та зрілого віку.

Норми культури не є зовнішнім по відношенню до особистості імперативом. Засвоюючись особистістю, вони перетворюються у внутрішній регулятор її поведінки. Норми культури є відносно стійкі (стереотипні) зразки, у відповідності з якими формуються індивідуальні і соціально-групові психічні процеси, акти поведінки. Проте жодна людина не може засвоїти всього соціального багатства, що втілено в культурі минулого і сучасного. Особистість освоює культуру в індивідуальній формі. В цьому відношенні культура особистості – це не просто конгломерат освоєних і реалізуємих нею культурних цінностей, а особливий неповторний "мікрокосм", особистісна система.

Проблема оволодіння культурою для кожної людини є проблемою вибору із всіх накопичених людством культурних цінностей тих деяких, які вона може засвоїти протягом життя. Вибір є обмеженим. Важливо вибрати те, що найкраще відповідає виявленню людської (творчої)

сутності, відповідає спрямованості розвитку конкретної людини. Роль культури в самореалізації особистості не обмежується проблемою вибору. Вплив цінностей культури на розвиток особистості – глибоко індивідуальний процес, в якому поєднуються свідоме і безсвідоме, розум і почуття, необхідне і випадкове. В тому-то і полягає універсальність культури як засобу саморозвитку і самореалізації особи, що вона впливає на все одночасно.

У зв'язку з цим виникає питання: яким чином всезагальні форми діяльності, що акумульовано в системі соціальних цінностей, стають способами індивідуальної діяльності? Це запитання може бути розкритим за допомогою категорій "опредметнення-розпредметнення". Предметнення є таким відношенням людини до світу, в якому здійснюється перехід сутнісних сил людини із форми суб'єктивного буття в форму предмета, їх об'єктивування. Перехід предмета із свого предметного буття в діяльну здібність людини є розпредметненням. В культурі цінності суспільства, в яких опредметнено соціальний досвід людства, знаходять відображення у своїй заданості людині. В цьому відношенні формування культури особистості – це розпредметнення не законів суспільних відносин, а розпредметнення їх значень і смислів. Поведінка особистості відбувається у відповідності з тим значенням і смислом, який вона вкладає в систему соціальних цінностей, яка нею інтеріоризується.

У зв'язку з цим виникає проблема адекватності розпредметнення індивідами культури в процесі соціалізації. Проблема полягає в наступному. Як матеріальне утворення, предмет культури має багато сторін, властивостей. Людина діє з цими предметами у відповідності з тим значенням і смислом, який вона в них вкладає. Але предмет як форма культури обов'язково повинен мати людинотворчу властивість. Адекватне розпредметнення – це діяльність, яка є розпредметненням індивідом культурного смислу предмета, оволодінням предметом у відповідності з його культурним значенням. Можна придбати річ, володіти нею, але не використовувати тих її властивостей, які відповідають її культурному смислу. В цьому випадку не буде розпредметнено культурний зміст речі. Але адекватна діяльність не міститься спочатку в предметах

культури, які засвоюються. Вона лише задається ними. Детермінація процесу соціалізації культурними цінностями суспільства опосередковується внутрішніми психологічними особливостями людини, її потребою системою. В цьому відношенні стає важливим дослідження потребової системи особистості як ендопсихологічного комплексу (внутрішніх умов), що опосередковує репрезентування у свідомості людини соціальних цінностей. Проблема соціалізації як формування культури особистості пов'язана з певною нормою, яка повинна визначатись з урахуванням особливостей двох складових (сторін) умов, в яких здійснюється процес соціалізації: перша складова – це особливості соціальних цінностей суспільства, які характеризують його культуру, а друга – це особливості мотиваційно-потребової системи індивіда. Відповідність цих складових визначатиме норму культури особистості, яка означатиме рівень її соціалізованості. Відтак, процес соціалізації особистості відбуватиметься тим успішніше, чим більше форма соціальних репрезентацій відповідатиме узгодженості вимог суспільства (експектацій) з потребою системою індивіда. Інакше кажучи, успішність інтеріоризації соціальних цінностей індивідами залежить від усвідомлення ними цих цінностей як своїх потреб, а також здатності інтеріоризувати ці цінності, а з іншого боку – від тих вимог, які висуває суспільство до цих індивідів (соціальних експектацій).

Отже, аналіз особливостей формування культури особистості передбачає необхідність враховувати не тільки особливості соціально-культурного простору, в який включено індивіда, але й особливості його внутрішніх психологічних властивостей.

4.1.3. Типи культур і соціалізація особистості

Поняття тип означає клас або групу, що визначається на основі володіння або виявлення деяких особливих характеристик. Сутнісне, типове в культурі закономірно формується в конкретно-історичній системі соціальних відносин, в рамках певної спільноти. Суспільство знаходиться в постійному русі, змінах і розвитку. В різних епохах і різних культурах люди сприймають і усвідомлюють світ по-своєму, конструюють свою особливу, історично зумовлену картину світу з певною внутрішньою

структурою. Щоб зрозуміти особливості різних складових культур, потрібно звернути увагу на деяку їх єдність, яка детермінована особливостями соціально-історичного розвитку суспільства, і виявляється в різних типах культур. Науковці у дослідженнях культури звертають увагу на такі її особливості, які пронизують всі її елементи і проявляються у поведінці всіх її членів. Дослідники намагаються знайти стрижневу особливість культури, в якій відбивається спільність різної кількості її елементів, що стала б критерієм її вимірювання.

Культурна варіативність уявлень про світ, яка знаходить відображення у самоописах різних народів, змусила дослідників звернутись до виділення різних "вимірювань" культур, які на це впливають. Зокрема, звертаються до таких вимірювань як механізм соціального контролю (такі типи культур як культури "сорому" і культури "провини"); ступінь підтримки соціальної диференціації (виділяються культури в залежності від дистантності між носіями високого і низького статусу); рівня диференціації статеворольових моделей (культури маскулінності/ фемінінності). Виділяються також такі "вимірювання" культур як ступінь уникнення, невизначеності, ступінь толерантності до відхилень від прийнятих норм, оцінку природи людини як "хорошою" або "паганою" тощо. За цими "вимірюваннями" в наукових дослідженнях виділено різні типи культур. Класифікацій типів культур на сьогоднішній день чимало. Всього виділено 11 позицій, в основі яких лежать психологічні дихотомії. (За Т.Г. Стефаненко).

Різні автори виділяють різні типи культур. І. Кон протиставляє такі типи культур як культури провини і культури сорому [113]. Ю.М. Лотман, аналізуючи вплив культури на поведінку людини, співставляє культури письменні і неписьменні [141]. На його думку, у письменних культурах людина вибирає стратегію своєї поведінки, виходячи з причинно-наслідкових зв'язків або очікувань ефективності, а "неписьменна культура" з її орієнтацією на прикмети, гадання, і оракулів переносить вибір поведінки у позаособистісну область". А.Я. Гуревич пропонує розглядати різні типи культур з точки зору двох підходів їх дослідження: діахронії та синхронії [67]. Діахронічне дослідження має на меті показати культури в історії, тобто в їх часовому вимірі. Оскільки культура є зв'язаним цілим, то її

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

потрібно також розглядати в якості структурної єдності, тобто з точки зору синхронного аналізу системи. Синхронний аналіз не передбачає статичності культури, а означає особливий спосіб описання, а саме: описання культури на основі принципу системності з домінуванням картини світу.

За типом, який визначається своєрідною картиною світу членів суспільства, А.Я. Гуревич описує відмінності між культурами варварів і феодальною культурою в епоху середньовіччя. Описуючи середньовічну культуру в обох зрізах (синхронічному та діахронічному), він доводить, що вона існувала як культура варварська: спочатку – як елемент архаїчної культури германців, а потім – як компонент культури феодального суспільства. В обох випадках йдеться про два типи культур, які були характерними для середньовічної Європи. Ці два типи культур відрізнялись "картиною світу" представників цих культур. Картина світу варварів формувалась у відносно однорідному суспільстві з дуже живучими родоплемінними порядками. Тому культура варварів характеризувалась значною гомогенністю, її цінності мали в рамках суспільства універсальне значення, що виявлялось в тім, що її мова була загальнозначущою і являла собою знакову систему, яка достатньою мірою однаково інтерпретувалась всіма групами і членами суспільства. Натомість, як зауважує А.Я. Гуревич, "образ світу" в епоху середньовіччя є набагато складнішим і суперечливішим, ніж культура варварів. Це пояснюється перш за все соціальною природою феодального суспільства, яке було розділено на антагоністичні верстви населення. Християнське світосприймання, яке було панівним світоглядом в епоху середньовіччя, не витісняє повністю інших форм суспільної свідомості, зокрема й тієї, яка зберігається у нижчих верств населення. "Образ світу" у свідомості різних верств не був однаковим. Як пише А.Я. Гуревич, відносини до реальності радикально відрізнялись у різних верств. Крім того, сприйняття простору і часу в середньовіччі радикально стало змінюватись в містах у зв'язку зі загальною раціоналізацією життя; "аналіз проблем праці, власності і багатства диференціюється відносно того, як ці категорії усвідомлюються селянами, бюргерами, дворянством і духовенством. Так саме і питання людської особистості у феодальному

суспільстві має різні тлумачення в залежності від соціальної належності різних представників цього суспільства [67, с.23].

В 30-х рр. XX ст. американський антрополог Рут Бенедікт висунула новаційну ідею про фундаментальні відмінності між культурами, кожна з яких має свою культурну доміную. Популярність Р. Бенедікт принесла книга "Стереотипи культури" (1934), в якій культура розглядається як сукупність загальних уявлень для особистості, які пов'язано із її душевним складом і можливостями саморозкриття. В своїх працях Бенедікт обґрунтовувала тезу про підсилення ролі свідомості в еволюційному процесі. Вона розробляла – на відміну від популярного в той час в антропології польового дослідження – "методологію вивчення культур на відстані" (аналіз фільмів, пьес, творів художньої літератури та ін. "продуктів культури). У створенні типології культур Бенедікт використала ідеї Ф. Ніцше про аполлонічний та діонісичний типи культур. Результати польового дослідження індіців пуебло дозволили їй віднести їх культуру до аполлонічного типу – споглядацького, логічного, односторонне-інтелектуального. Основною установкою, що характеризує представників такої культури, вона вважала запобігання крайнощам. Пуебло найвище оцінюють розміреність і збалансованість, їх ідеал – перевага "середньому шляху" і відмова від сильних емоцій типу гніву або ревності. Вони прагнуть уникати насильств і виявлення індивідуальної напористості, що руйнують міжособистісні відносини. Тому в дітях виховується перш за все, відповідальність перед суспільством; прагнення до кооперації, а не незалежність і самоствердження.

Культуру сусідів пуебло – індіців квакіютл – Бенедікт описала як діонісичну, підкреслюючи значення буйства і екстаза. В своїх установках вони демонструють крайнощі, прославляючи індивідуумів, які можуть вирватись із грані здорового глузду. Високо оцінюються будь-які способи, завдяки яким люди можуть зруйнувати рутину буденності, наприклад, вживання наркотиків. Високий статус в цій культурі мають ті, хто виявив сміливість, жорстокість, презирство до небезпеки у бою, нестримність в radoщах і горі.

Бенедікт описала також інші конфігурації культур. Так культуру племені доби із Меланезії вона назвала параноїдальною тому, що члени

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

цього племені живуть у атмосфері постійного конфлікту і підозрливості, протиставляючи одне селище іншому, сусіда сусіду і навіть чоловіка і жінку. Діти цього племені з раннього дитинства привчаються до того, що виграш однієї дитини завжди є програшом для іншої. В ранніх роботах Бенедікт ототожнює культуру і особистість, стверджуючи, що культури – це особистості. Вона використовує метафору культури як особистості, що відкинута на великий екран, уточнюючи, що культури відповідають психіці індивіда, але у великих розмірах і у великій протяжності у часі.

Відомою є типологія культур видатної американської дослідниці Маргарет Мід, в основі класифікації культур якої покладено такий "вимірювач" як міжпоколінські відносини. М. Мід виділяє три типи культури, що виникають на основі різних міжпоколінських відносин. Постфігуративна культура – історично самий ранній тип, який складається в патріархальному суспільстві, і всі духовні цінності аккумуляє в досвіді предків, в традиціях. Підростаюче покоління в цих умовах кожен свій життєвий крок, наміри і кожну свою дію обов'язково співставляє з традиціями предків. Центром зосередження цінностей стає не сучасне, а минуле. Постфігуративна культура забезпечує спокійне срийняття дітьми і молоддю досвіду старших, але новації з'являються повільно, приріст нових культурних досягнень гальмується авторитарністю предків у відношенні до підростаючого покоління.

На зміну постфігуративній культурі приходять кофігуративна культура. Цій зміні сприяють прискорення темпів інформаційного, технічного і соціально-економічного розвитку суспільства. Кофігуративна культура змінила відношення між поколіннями в процесі виховання. В різних галузях життя люди, вирішуючи свої проблеми, змушені звертатись не до традиційних, а до самих нових досягнень науки, техніки, думок авторитетних спеціалістів сучасності. Центром зосередження цінностей в рамках цієї культури стає сучасність. "Батьки" змушені рахуватись з тим, що "діти" рано перестають орієнтуватись на їх виховні рішення і починають все більше рахуватись з думкою ровесників в референтній групі. Відносини між "батьками" і "дітьми" починають розвиватись за конфліктним сценарієм, чого не було в постфігуративній культурі.

Третій тип культури, становлення якого відбувається в сучасних

умовах (з другої половини ХХ ст.), названо М. Мід префігуративною культурою. Цей тип культури виникає на тлі глобальних інформаційних, технічних, соціальних, політичних змін, темпи і масштаби яких навіть не можна співставити з попередніми історичними епохами. Інформаційна революція зробила життєвий світ не тільки для дорослих, але й дітей більш доступним і більш прозорим. Інформаційні ресурси стають зрозумілими дітям, інколи без спеціального посередництва учителів і батьків. Реалії життя в умовах префігуративної культури постійно ставлять людину в край невизначені ситуації, коли не може бути готових рішень, які приймаються на основі засвоєння готових знань, умінь, навичок. Сучасній людині потрібно вирішувати кожен життєвий ситуацію як творчу, самостійно приймати рішення і нести за них відповідальність. В умовах префігуративної культури центром зосередження культурних цінностей стає майбутнє. Міжпоколінні відносини в префігуративній культурі стають іншими. Практика взаємодії "батьків" і "дітей" цього типу культури потребує нових моделей, які базуються на співробітництві, партнерських стосунках, довірі старших до молодших.

Не дивлячись на існування різних класифікацій у дослідженні культур, у всіх них присутнім є поділ культур на індивідуалістські та колективістські, що дало підстави американському досліднику психологічної антропології Г.Тріандісу говорити про індивідуалізм/колективізм як культурних синдромів. У дослідників склалась думка, що індивідуалістський тип культури є характерним для західної цивілізації, а колективістський – для східної. Ці типи культур відрізняються картиною світу, в центрі якої розглядається особистість. Як пише І. Кон, "Для "західної" моделі особистості, в основі якої є канон людини Нового часу, характерно твердження, що "особистість формується, виявляється і пізнає себе передусім через свої дії, в ході яких вона перетворює матеріальний світ і саму себе. Східна, навпаки, не надає значення предметній діяльності, стверджуючи, що творча активність розгортається лише у внутрішньому духовному просторі і пізнається не аналітично, а в акті раптового осяяння ("саторі"), яке є одночасно пробудження від сну, самореалізація і заглиблення у себе" [115, с.250]. Для Заходу особистість – це перш за все цілісність; будь-яка

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

дезінтеграція оцінюється як відхилення від норми; самосвідомість є, по суті, знання про те, що існує деякий суб'єкт цієї цілісності, а сама особистість являє собою конкретну форму даної інтеграції. Для Східних культур, навпаки, є характерним уявлення про особистість як про множинність, як сукупність декількох автономних "шарів обов'язків", що відображають соціальні ідентичності суб'єкта.

Американський соціальний психолог Дж. Брунер вважає, що орієнтованість культури або на колектив, або на індивіда зумовлено типом пізнавального розвитку індивідів. З його точки зору, індивідуалістська орієнтація характерна для сучасних культур, а колективістська – для традиційних культур, в яких "суб'єктивізм особистості не культивується, навпаки, підтримується ідея реальності, єдності людини і світу" [41, с.328]. Брунер пов'язує відсутність влади людини над середовищем з колективістською орієнтацією: бо індивід традиційного суспільства немає можливості впливати на умови середовища, він менше відділяє себе від фізичного світу інших індивідів. Він вважає, що фактором, який формує вибір індивідуалістичної або колективістської орієнтації, є інтерпретація дорослими ранніх дій дитини. Дж. Брунер наводить дані, згідно з якими у племені уолоф в Сенегалі рухова активність маленьких дітей інтерпретується не сама по собі, а лише як знак відношення до тих або інших членів спільноти. За Брунером, соціальна інтерпретація рухових актів сприяє тому, що дитина уолоф в майбутньому буде більше ідентифікувати себе з групою і менше розрізняти фізичні і соціальні явища. Брунер підкреслює, що індивідуалістська орієнтація розповсюджується по мірі оволодіння людьми оточуючим світом. В індивідуалістських культурах увага дитини приваблюється до іншої сторони фізичної активності: її дії інтерпретуються з точки зору успіху рухових актів [41, с.333].

Проблеми дихотомії індивідуалізму/колективізму цікавили також інших дослідників. Американський культур-антрополог Ф. Хсю порівнював американців, образ життя яких центровано на індивіді, і китайців, образ життя яких центровано на ситуації, що постійно виявляється у взаємозалежності.

Соціолог Т. Парсонс також розглядав в якості центральних таку пару

ціннісних орієнтацій як орієнтація на "Я" діяча, який має свої власні інтереси, і орієнтацію на "колектив діяча", який має спільні інтереси.

Суттєвий внесок у дослідження колективізму та індивідуалізму зробив Г. Хофстеде, який запропонував одну з найвідоміших систем вимірювання культур. Він зробив факторний аналіз 116 000 анкет, які виявляли ціннісні орієнтації співробітників корпорації ІВМ більш як у 50 країнах, виділив чотири фактори, одним з яких виявився індивідуалізм, який він розумів як емоційну незалежність індивідів від груп, організацій або інших колективів. Найбільший індивідуалізм виявився у громадян США, Австралії, Великобританії, а найменший – Пакистані, Колумбії, Венесуелі.

Соціальними психологами проведено велику кількість крос-культурних досліджень індивідуалізму і колективізму.

Індивідуалізм/колективізм досліджується також з позицій ціннісних орієнтацій окремих індивідів – схильних до колективізму (аллоцентристських) і схильних до індивідуалізму (ідіоцентристських) особистостей (за термінологією Г. Триандіса). Чисельні дослідження продемонстрували корисність категорій колективізму і індивідуалізму для концептуалізації, передбачення і пояснення міжкультурних відмінностей у поведінці індивідів. Наприклад, виявлено відмінності у членів двох культур у локусі контролю, каузальної атрибуції, емоційної значимості особистісної і соціальної ідентичності, способах виходу з конфліктів, стилях викладацької діяльності тощо.

На основі своїх і чужих досліджень діяльності колективіста і індивідуаліста Г. Триандіс спробував підсумувати відмінності між двома типами культур. Було з'ясовано, що основний смисл індивідуалізму полягає в тому, що людина приймає рішення у відповідності зі своїми особистими цілями, надаючи їм перевагу порівняно з цілями суспільними. "Я" визначається в індивідуалістських культурах як незалежна, здатна вижити поза групою одиниця, а індивіди – як базові одиниці соціального сприймання. Індивідуалісти є членами багатьох груп, але (за виключенням нуклеарної сім'ї) слабо з ними ідентифікуються і мало від них залежать. Групи, в свою чергу, здійснюють слабкий вплив на поведінку індивідів. Основні цінності індивідуалістичної культури

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

(свобода у вчинках і самодостатність, самостійність у судженнях, влада над оточуючими) дозволяють індивідові комфортно почуватись в будь-якому оточенні або наодинці, відрізнятись від інших і бути незалежним. В індивідуалістських культурах поведінка здебільш регулюється соціальними установками, ніж груповими нормами. Лотман відмічає орієнтованість таких культур на оригінальність, незвичайність. Існуючі норми заохочують незалежність від групи (не прийнято брати у борг гроші або брати взайми речі). У розподілі матеріальних ресурсів превалює норма справедливості, згідно з якою винагорода повинна відповідати індивідуальному внеску.

Основний смисл колективізму (пріоритет інтересів групи над особистісним "Я") визначається з точки зору групового членства, соціальна ідентичність більш значима, ніж особистісна, а базовими одиницями соціального сприймання є групи. Колективісти усвідомлюють себе членами меншої кількості груп, ніж індивідуалісти, проте пов'язані вони з ними більш тісно. Вони відчувають себе втягнутими у життя інших людей, у них переважають потреби допомогти у важку годину, виявити прихильність, в ситуації вибору порадитись, навіть підкоритись. В свою чергу, групи здійснюють сильний вплив на поведінку індивідів. Найбільш значимими визнаються об'єднання родичів, сусідів, колег, де люди пов'язані взаємними обов'язками і очікуваннями, які базуються на їх постійному статусі. Це стосується передусім одного з виділених Триандісом типів колективізму – вертикального колективізму, в якому акцентується ієрархія членів групи. Самовизначення в цьому випадку пов'язано з особливим місцем у ієрархії. Другий тип колективізму – горизонтальний – робить акцент на взаємозалежності і єдності. Основними цінностями колективістської культури є прийняття традицій, слухняність, почуття обов'язку, які сприяють збереженню єдності групи, взаємозалежності її членів і гармонійними стосунками між ними. У колективістських культурах групові норми є більш важливим регулятором поведінки, ніж соціальні установки. Нормативно заохочується залежність від групи (отримання грошей у борг або речей сприяє збереженню мережі стосунків, що засновані на взаємності). Високо цінується "правильна поведінка", "життя за звичаями", "як у людей", "за уставом" (Лотман).

У розподілі ресурсів переважають норми рівності і задоволення потреб.

Дослідники відзначають існування відмінностей в особливостях самокатегоризації, яка існує у людей різних культур. Так, в індивідуалістських культурах персонологічні висловлювання відображають особистісний полюс ідентичності, а в колективістських – висловлювання, пов'язані з соціальними ролями і взаємозалежностями, що характерно для соціального полюсу ідентичності. Поняття "незалежне Я" властиве для індивідуалістських культур, а поняття "взаємозалежне Я" – для колективістських, де людина в більшій мірі відчуває свою належність до когось або чогось. Встановлено також різний рівень еталонних схем причинності в індивідуалістських і колективістських культурах. Еталонні схеми причинності – це схеми, що виникають з уявлень причинності, які фіксуються на рівні соціуму в цілому, детерміновані культурою і засвоюються в процесі соціалізації. Емпіричне дослідження особливостей еталонних схем причинності проводилось на матеріалі помилок атрибуції. Висловлювалася думка, що в індивідуалістських культурах більш поширеною є фундаментальна помилка атрибуції, бо західний світогляд зумовлює переконання, що люди, а не ситуації є причиною подій. В дослідженнях С. Московічі [174] відзначається, що західні і східні культури відрізняються не стільки за ступенем виразності фундаментальної помилки атрибуції, скільки за її віковою динамікою. В індивідуалістичних культурах вона збільшується з віком, а в колективістських – зменшується. У представників домінантних груп обох культур норма інтернального локусу контролю більш поширена, хоча загалом представники індивідуалістичних культур тяжіють до внутрішнього локусу контролю, а представники колективістських – до зовнішнього, екстернального.

Протилежності у дихотомії індивідуалізм/колективізм не можна абсолютизувати. Про це говорить Ш. Шварц, вказуючи на те, що, по-перше, існують цінності, які в однаковій мірі слугують інтересам як індивіда, так і групи, а тому регулюють поведінку людей в будь-якій культурі. По-друге, в сучасних суспільствах важливішими є універсальні цінності, які, залишаючись колективними, не є груповими (соціальна справедливість, захист середовища, захист миру); по-третє, деякі цінності,

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

які за дослідженнями попередніх років вважались характерними для одного з типів культур, в результатах більш пізнього часу виявились значимими для обох типів культур. Наприклад, в США давно описано зв'язок індивідуалізму із мотивацією досягнення. Проте, і японці або китайці, яких віднесено до колективістських культур, за даними емпіричних досліджень, прагнуть до досягнень. Шварц не виявив зв'язку індивідуалізму з гедонізмом, а колективізму – з безпекою, як це стверджувалось теоретиками, що розглядали колективізм і індивідуалізм як взаємовиключаючі полюси деякого теоретичного континууму.

Колективізм і індивідуалізм можуть співіснувати і виявлятися більш-менш яскраво в кожній культурі, у кожної людини в залежності від ситуації.

По-перше, поведінка представників колективістських культур залежить від того, хто є ті "інші", з якими вони взаємодіють. Так, наприклад, колективісти виявляють колективістські якості головним чином у контактах з членами своєї групи, а з членами інших груп їх поведінка схожа з поведінкою індивідуалістів. Зокрема, як зауважує Т. Стефаненко, прагнення допомагати іншим або уникати конфлікта колективістами є відображенням відданості групі і бажанням зберігати групову гармонію. Серед чужих ці норми не діють.

По-друге, як з'ясувалось, застосування певної норми у розподіленні винагороди визначається метою взаємодії. Вважається, що загальною нормою у розподіленні, якщо це розглядається поза залежності від типу культури, є справедливість у випадку, коли ціллю розподілення є продуктивність. У разі, коли ціллю розподілення є збереження групової гармонії, то його нормою є рівність. Коли ж ціль чітко не визначена, то індивіди із колективістських культур орієнтуються на збереження групової солідарності, а не на продуктивність.

В соціальних науках країн Заходу довгий час існувала думка, що світова тенденція соціального розвитку пов'язана з індивідуалізмом, який є результатом прогресу суспільства. В зв'язку з цим не можна не погодитись з Т. Стефаненко, яка спираючись на думку видатних мислителів ХХ ст. В.І. Вернадського і П. Тейяр де Шардена, вважає, що розвиток людства в умовах панування індивідуалістської культури може поставити людство перед загрозою виживання виду гомо сапієнс.

У прагненні об'єднати найкраще з традицій колективістських і індивідуалістських культур створилась соціологічна концепція комунітаріанізму, яка розглядає як найбільш бажану якість особистості жити в гармонії з оточуючими, не втрачаючи власної індивідуальності. Як пише Майерс, комунітаріаністи "пропонують дещо середнє між індивідуалізмом Заходу і колективізмом Сходу, між егоїстичною незалежністю, яка традиційно розуміється як чоловіча роль, і турботливістю, яка традиційно співвідноситься з роллю жінки; між захистом індивідуальних прав і суспільним благополуччям; між свободою і братством; між Я-мисленням і Ми-мисленням [146, с.255].

4.1.4. Культура і особистість

Найбільш очевидною є та роль, яку відіграє культура в житті окремої особистості. Спеціалісти різних галузей звертаються до категорії "культура" як до одного із самих ефективних засобів формування особистості. На цю роль культури звернули увагу ще античні філософи, потім філософи епохи Просвітництва і Гегель. Це та роль, яка розкривається поняттям, що запропоноване Цицероном: "cultura animi" – обробляти, вирощувати душу. Навіть у побутовій свідомості культура пов'язується з розвитком особистості. Слова "розвинута людина" і "культурна людина" вживаються як синоніми. І справді, з перших років свідомого життя людини формування її особистісних якостей пов'язано із засвоєнням нею певної системи культурних норм. Культуру можна розуміти як певний соціальний механізм, який відтворює ті чи інші еталони і норми поведінки людей.

Розглядаючи культуру як фактор формування особистості, необхідно пам'ятати, що вплив її на індивіда здійснюється у всьому її багатогранному обсязі. Культура є сферою реалізації сутнісних властивостей соціального суб'єкта на будь-якому рівні: чи то на рівні суспільства (культура суспільства), чи то на рівні спільноти (культура етносу), чи то на рівні особистості (культура особистості). Ці рівні нерозривно з'єднані.

Відмінності між культурами в ході історичного розвитку суспільства визначають відмінності між поколіннями людей. В масштабах однієї культури у відповідності з рівнем цивілізації і способом діяльності, що

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

склався історично, створюється особистісна культура окремих індивідів. А тому є історично конкретними і культурно зумовленими структурні характеристики особистостей, бо культура особистості – це ніщо інше, як одинична проекція культури суспільства, спільноти.

Так склалось історично, що на відміну від соціології, філософії та антропології психологія не досліджувала вплив культури на особистість в цілісному її розумінні. В крос-культурній психології аналізується зв'язок між окремими особистісними конструктами та культурними змінними. У різних культурах порівнюються такі особистісні характеристики як мотивація досягнень, локус контролю, тривожність тощо. Проте і в крос-культурних дослідженнях також ставилась задача вивчення впливу культури на особистість як цілісність. У вирішенні цієї задачі дослідники стикнулись з проблемою у проведенні з цього приводу емпіричних досліджень, а саме: перевірки існування в кожній новій культурі конструкту, який апріорно розглядався б як універсальний, а також перевірки того, чи визначається він одним тим самим способом і чи є можливість його еквівалентного вимірювання. Відповісти на ці запитання спробували американські дослідники на чолі з Ч. Осгудом, які здійснили порівняльно-культурне дослідження смислу, який люди вкладають в слова (розглядалось поняття "філотімос", яке в грецькому словнику визначає характеристики молоді людини в традиційному грецькому суспільстві). Використовуючи метод семантичного диференціалу, який складається з багатьох біполярних шкал і дозволяє оцінити поняття з точки зору трьох основних факторів вимірювання (оцінки, сили, активності), вони довели, що використовуючи три запропоновані Осгудом виміри значень, можна дати характеристику оціночним судженням людей, які розмовляють різними мовами. Отримані дані дозволили авторам зробити висновок про універсальну структуру афективних значень. Це означає, що особистісні характеристики, визначені дослідниками в умовах одних культур, можуть бути адекватно передані членам інших культур.

Крім досліджень окремих – універсальних і культурно-специфічних – особистісних рис, в крос-культурній психології (в рамках типологічного підходу у вивченні особистості) існує також традиція вимірювань за допомогою особистісних тестів. В психологічних дослідженнях широке

розповсюдження має "Особистісний опитувальник Айзенка" (ECQ) для діагностики нейротизму (емоційної нестійкості), екстраверсії-інтраверсії, психотизму (егоцентризму, егоїзму і неконтактності) і вимірюванні брехні. На основі схожих результатів, отриманих за допомогою ідентичних – перекладених з англійської мови і адаптованих – опитувальників у більш як 20-ти країнах, було зроблено висновок про загальність вимірювань особистості, які було виділено Г. Айзенком.

Відомою в літературі є п'ятифакторна модель особистості, яка складається з "Великої п'ятірки" глобальних вимірювань: екстраверсії, дружності, свідомості (совісності), емоційної стабільності, відкритості досвіду. Ця модель була сконструйована на основі факторного аналізу наборів особистісних рис, які американські досліджувані використовували у описанні інших людей і самоопису. На основі цієї моделі було сконструйовано структуру особистісних рис, що використовуються в англійській мові. Слідом за американською, англійською "Велику п'ятірку" було виділено в голландській, німецькій, італійській, польській та інших європейських мовах, а також мовах азіатських – китайській, філіппінській, японській. Підтвердження міжкультурної стійкості п'ятифакторної моделі було отримано також на російській та українській вибірках [43].

Дослідження впливу культури на становлення базових характеристик особистості розпочалось в американській психологічній науці на початку ХХ ст. Аналіз взаємодіяльності культури і особистості був центральною дослідницькою задачею теорії "Культура і особистість", яка виникла у США в 30-ті рр. ХХ ст. В основі цієї теорії було закладено ідеї В. Вундта, які привніс на американський континент американський антрополог німецького походження Франц Боас. Засновницею теорії "Культура і особистість" вважають ученицю Ф.Боаса професора Колумбійського університету американського антрополога Рут Фултон Бенедікт (1887–1948), яка спиралась на ідеї Боаса, який протиставляв свої ідеї необмеженості "конфігурацій культур" уявленням про однаправленність суспільного прогресу. Початок розробки теорії "Культура і особистість" відноситься на кінець 20-х – початок 30-х рр. У 1932 р з'явилась стаття Р. Бенедікт "Конфігурація культур", в якій вона виклала основні ідеї концепції культури, з позицій якої культура розглядалась в зв'язку з індивідуальними особливостями особистості.

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

Подальший розвиток теорії "Культура і особистість" не був пов'язаним зі створенням типологій культур, а пішов по шляху пояснення того, де і як відбувається взаємодія культури і особистості. Новий напрям культурантропологів на початку 30-х рр. очолив психоаналітик А.Кардинер (1891–1981), який організував в Нью-Йоркському психоаналітичному інституті семінар, що зіграв вирішальну роль у становленні теорії "Культура і особистість". Як психоаналітик він виходить з того, що з моменту появи на світ на дитину здійснює вплив її безпосереднє оточення, а конкретно – способи догляду. Саме способи догляду за малими дітьми, які відрізняються в різних культурах, накладають відбиток на особистість дорослого. Цю ідею можна висловити у формі відомого афоризму: "Дитина - батько людини". Якщо, наприклад, в культурі існує звичай раптово і різко відлучити дитину від грудей, вона отримує негативний досвід бути знехтуваною. Це призводить до формування особистості дорослого, для якого характерна недостатня емоційна чутливість, низька самооцінка і відсутність великодушності. Одже, Кардинер підкреслює наявність причинного зв'язку між особистістю і культурою, але не їх ідентичність (як у ранніх роботах Бенедікт).

Велике значення для розуміння теорії "Культура і особистість" є також висунута Кардинером ідея про наявність у кожній культурі одного домінуючого типу особистості. Поняття базова особистість визначається основною особистісною структурою (схильності, уявлення, міжособистісні стосунки тощо), що формується даною культурою. Базова особистість є адаптацією до фундаментальних реальностей життя у певній культурі. Точка зору Кардинера про основну функцію базової особистості співпадає з визначенням Е.Фроммом функції соціального характеру. Найбільш самобутною є спроба Кардинера як послідовника Фрейда довести існування зв'язку між першим досвідом і переживаннями людини у малечому віці, який зумовлено культурою, і базовою структурою особистості, що критики назвали "пелюшковим детермінізмом".

Соратник Кардинера Р. Лінтон (1893–1953) відмовився від глобального, але абстрактного поняття базової особистості на користь статистичного

поняття модальної особистості. Це поняття відображає найбільшу розповсюдженість (моду) типу особистості в культурі. Це не є "середня" особистість, а така, що найчастіше зустрічається. Використання поняття "модальна особистість" не передбачає, що всі або більшість членів спільноти має таку ж саме структуру. Це стає емпіричною проблемою, а не твердженням, що базується на вивченні особливостей культури. У вивченні модальної особистості збираються також дані щодо окремих індивідів. Однак, модальна особистість визначається рисами особистості, які найчастіше зустрічаються у дорослих членів даного суспільства. Саме суспільства, а не культури, бо дослідники модальної особистості цікавились передусім сучасними індустріальними суспільствами. Ці риси повинні вивчатися статистичними, передусім тестовими методами, проте вибір певних показників є важким, бо не існує загальної теорії особистості. Р.Лінтон пропонував розмежувати соціально бажану структуру особистості, яка б була оптимальною для членів даного суспільства, і модальну особистість, яка в реальності спостерігається у його членів.

В подальшому представники школи "Культура і особистість" в рамках етнології розробляли концепцію мультимодальних суспільств, відповідно до якої кожен народ представлено не однією модальною особистістю, а декількома, з перехідними формами між ними.

У 1954 р. американський дослідник Дж. Хонігман спробував дати цілісне уявлення про школу "Культура і особистість", яка до цього вже пережила пік своєї популярності. Його висновки зводяться до наступного. Головна задача дослідників цієї школи – пояснити, як індивід діє, мислить в умовах даного культурного оточення. Представники цієї школи вивчали засвоєння індивідом соціально стандартизованих зразків поведінки. Їх цікавило входження дитини у культуру, зв'язок між культурою і особистістю вони вбачали в опосередкуванні соціалізацією. Основними методами дослідників цієї школи визнавались: включене спостереження, глибинне інтерв'ю, аналіз снів, запис біографій, проєктивні методики (тест чорнильні плями Роршаха). В рамках школи працювали: Р. Бенедікт, К. Дюбуа, А. Інкелес, Р. Лінтон, М. Мід. На початку 50-х рр. теорія "Культура і особистість" втратила провідне положення в американській школі.

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

В 60–70-х рр. ХХ ст. з'явилися концепції, в яких описуються типи особистості окремих регіональних культур (типи особистості африканців, азійців, латиноамериканців). Найбільш відомою є концепція африканської особистості сенегальського психіатра І. Сау, який побудував концентричну модель особистості, що складається з чотирьох шарів: зовнішнього – тілесної оболонки людини; джерела фізіологічної енергії, яка є як у людини, так і у тварин; джерела психічної енергії, властивого лише людям; ядра, що являє собою духовне джерело, яке існує самостійно, не може загинути, проте може залишати тіло людини під час сну, трансів і – остаточно зі смертю.

Концентричні шари особистості знаходяться у постійному зв'язку з оточенням людини. Сау описує три вісі, які пов'язують людину із зовнішнім світом. Перша вісь, проходячи крізь три шари, пов'язує духовне джерело зі світом предків. Друга вісь пов'язує джерело психічної енергії з великою родиною або родом, до якого належить людина. Третя вісь пов'язує фізіологічне джерело енергії з більш широкою спільнотою. Ці вісі являють собою відношення, які зазвичай знаходяться у рівновазі. Але коли людина хворіє, рівновага порушується. Як підкреслює Сау, загальним правилом лікування соматичних і психічних хвороб в африканських культурах є розв'язання конфлікту зі спільнотою, сім'єю, предками і відновлення рівноваги. Моделі особистості африканської, японської, індійської, філіпінської відрізняються від теорій, що розробляються в Європі і США тим, що вони не перевіряються емпірично і залишаються на рівні гіпотез.

В наші дні психологічний аспект культурантропології об'єднано під назвою "психологічна антропологія", яку запропоновано американським дослідником китайського походження Ф. Хсю (Сюй Лангуан). В 1961 р. було видано збірку за його редакцією, яка називалась "Психологічна антропологія". Підкреслюючи міждисциплінарний характер нового напрямку (психоаналіз+філософія і соціологія), він визначив, що предметом психологічної антропології є соціальні уявлення, що розповсюджені у більшості членів суспільства (існують у свідомості і несвідомо) і управляють поведінкою людей. Психологічна антропологія пройшла шлях від класичного психоаналізу до когнітивної психології, досягнення яких було використано для розвитку та поглиблення ідеї В. Вундта про роль

культури суспільства у становленні соціальності особистості.

Коло проблем, які досліджує сучасна психологічна антропологія є широким – від дослідження соціалізації дітей (етнографія дитинства) до дослідження національного характеру та аналізу норми і патології в різних культурах. Дані цих досліджень складають значну скарбницю знань, на які спирається теорія соціалізації особистості.

4.1.5. Соціальна типізація особистості як закономірність соціалізації

Як уже стверджувалось, різні типи культур зумовлюють особливості процесу соціалізації особистості, які детермінують різні психологічні характеристики особистості, що в узагальненому вигляді втілюються в певному соціально-історичному типі особистості. Соціальний тип особистості – це узагальнене відображення сукупності суттєвих соціальних якостей індивідів, які входять в одну соціальну спільноту. Сутнісне, типове закономірно формується в конкретно - історичній системі соціальних відносин, в рамках певної спільноти, до якої належить особистість. Підставою виділення типологізації особистостей є повторюваність а також відносно стійке сполучення соціальних і індивідуальних якостей особистості. Вихідною передумовою для соціальної типології є тип суспільства.

Становлення соціально-історичного типу особистості зумовлено потребами суспільства у здійсненні колективної діяльності, що відповідає її інтересам. Належність людини до певного соціального типу особистості зумовлює певну її поведінку. Різні системи "формотворень людини" детермінують різні соціально-історичні типи особистості. Ефективність регулятивно-детермінуючої функції соціально-історичного типу особистості, який імпліцитно несе в собі кожна культура суспільства, забезпечується всіма сторонами та характеристиками, що притаманні культурі суспільства взагалі.

Соціальний тип особистості створюється в процесі соціалізації як засвоєння індивідами певної одноманітності вчинків. В результаті засвоєння цієї одноманітності дій і вчинків відбувається упорядкування поведінки багатьох індивідів у потрібному для спільноти напрямку. Без

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

цього неможливе існування людства. Тому важливим є як для суспільства, так і окремої людини процес соціалізації особистості, в результаті якого формується певний соціальний тип особистості.

Поняття "соціальний тип" особистості є ключовим для розуміння суспільних процесів. Воно традиційно пов'язується з розумінням соціальної регуляції людської діяльності [249]. На питання про доцільність в науці розглядати типологію особистості точніше за інших відповів Г. Юнг. На його думку, типологія це: 1) критичний інструмент для дослідження; 2) помічник в розумінні широкого різноманіття індивідів і ключ до фундаментальних відмінностей в психологічних теоріях.

Індивіди, яких включено в процес групової взаємодії, мають чисельні властивості, врахувати які неможливо, тому, коли йдеться про особистості різних груп, мається на увазі не властивості окремих осіб, а соціальні типи особистості, які характеризують моделі поведінки, що властиві певній групі людей. Звідси і необхідність виділення соціально-типового, тобто загальної якості, повторюваності, стійкого у поведінці індивідів, які належать до різних груп і спільнот, тобто соціального типу особистості. Соціально-типові риси особистості, виходячи за межі її індивідуальності, визначають зумовленість індивідуального соціальним. Мірою соціальності людини є ті конкретно-історичні риси особистості, які виникають у неї в певних соціально-історичних умовах і виражають загальне, повторювальне у колективній діяльності.

Соціальний тип особистості, в якому відображено типові для конкретного суспільства особистісні якості, є не тільки результатом соціалізації, але й чинником цього процесу, оскільки в кожній культурі соціалізаторами у впливі на дитину підтримуються загальні, типові для певної культури особистісні риси. В американській культурі, наприклад, історично склалась типова модель соціального типу особистості, в якій висока оцінка надається таким особистісним якостям, як впевненість в собі і вміння володіти собою. Цілком зрозуміло, що в процесі соціалізації дитина буде орієнтованою саме на таку модель особистості. Агенти соціалізації (сім'я, навчальні заклади) формуватимуть навички, які відповідають цій моделі образу людини: будуть підтримувати активність підрастаючого покоління, його прагнення до індивідуального успіху,

інтернальний локус контролю. В колективістських культурах (східних) нормативна модель соціального типу людини інша. Вона орієнтує на колективні досягнення, екстернальний локус контролю. В процесі соціалізації формуватимуться особистісні якості людини, які є носіями нормативної моделі відповідного соціального типу, і ці якості зумовлюють входження її у "світ людей".

Питання соціального типу особистості досліджується різними науками: психологією, філософією, соціологією, історією, етнографією, культурологією та ін. Найбільш активно ця проблема досліджується в соціальній психології, в якій соціально-історичний тип особистості визначається поняттям "соціальний характер". Класикою психологічної науки стала типологія соціальних характерів, яка створена в 1947 р. в США Е. Фроммом. Він визначив поняття "соціальний характер" як специфічну форму людської енергії, що виникає в процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя в певному суспільстві. За своїм змістом соціальний характер визначає думки, почуття, дії, світогляд тощо, які є загальними для більшості людей конкретної суспільної спільноти.

Е. Фромм був не першим, хто досліджував цю тему, але він перший створив цілісну концепцію типології соціальних характерів. Першим, хто сформулював поняття "соціальних характерів", був О.Ф. Лазурський, який підкреслював, що класифікація особистостей повинна бути не тільки психологічною, але й психосоціальною в широкому розумінні цього слова.

Проблема соціального типу особистості знайшла відображення в концепції базової (основної) особистісної структури А. Кардінера (1945), який стверджує, що базова (основна) структура виникає на основі конкретної історичної долі народу, його ідеології або виконує функцію матриці, на основі якої формуються індивідуальні риси особистості. Базова особистісна структура сприймається більшістю членів суспільства в результаті схожого досвіду в ранньому дитинстві. Основна (базова) особистість – це свого роду усереднений характер певного суспільного ладу, риси якого є суттєвими ознаками народу.

Думку про соціальний тип особистості розвиває Д. Хонігман в роботі "Культура і особистість" (1954). Він виділяє два типи явищ, що пов'язані

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

з культурою: перший – соціально-стандартизована поведінка: дії, мислення, почуття певної групи; другий – матеріальні продукти діяльності такої сукупності. Думки Д. Хонігмана було продовжено Д. Хсю в психологічній антропології, яка досліджує, як про це уже йшлося, поперше, усвідомлені і неусвідомлені ідеї, що розповсюджені серед більшості індивідів даного суспільства як індивідуальні; по-друге, усвідомлені ідеї, що управляють діями багатьох індивідів, та існують як групові і описуються в термінах групової психології.

Найбільш чітко концепція соціальних характерів особистості викладена в роботі Е. Фромма "Втеча від свободи". Формулюючи свої ідеї, він зауважив, що вивчаючи реакції будь-якої соціальної групи, ми маємо справу зі структурою особистості окремих членів цієї групи, однак нас в цьому випадку цікавлять не їх індивідуальні особливості, а ті загальні особливості особистості, які характеризують більшість членів даної групи. Цю сукупність рис характеру, яка є загальною для більшості членів даної групи, можна назвати соціальним характером. В соціальний характер входить лише та сукупність рис характеру, яка є у більшості членів даної соціальної групи і виникла в результаті загальних для них переживань і загального способу життя. Коли ж йдеться про індивідуальність, мається на увазі вся сукупність рис, яка у своєму сполученні формує структуру особистості того чи іншого індивіда. В той же час кожен індивід являє собою і певний соціальний тип особистості. Хоча завжди існують, так би мовити, "відхилення" від соціального типу особистості, все ж більшість членів спільноти являють собою різні варіації того "ядра", яке складається із загальних рис соціального характеру. Якщо ми хочемо якнайбільше повно зрозуміти одного індивіда, то потрібно звертати увагу на його відмінності, які виникають за рахунок випадкових факторів народження і життєвого досвіду, оскільки ці фактори різні для різних бачень. Але якщо ми хочемо зрозуміти, яким чином людська енергія спрямовується в певне русло і працює в якості виробничої сили в умовах певного суспільного устрою, то головну увагу потрібно приділяти соціальному типу.

Визначаючи функції соціального характеру, Е. Фромм підкреслює, що це поняття є ключовим для розуміння суспільних процесів. Соціальний

характер формується способом життя даного суспільства, але домінантні риси цього характеру в свою чергу стають рушійними силами, які формують цей процес. Формуючись в процесі динамічної адаптації людських потреб до певного способу життя в певному суспільстві, соціальний тип особистості відображає особливості суспільних відносин цього суспільства. Через аналіз соціального типу особистості можна зрозуміти суспільні явища. Е. Фромм показує це на прикладі того, що ідеї Гітлера мали вплив на німецьких робітників тому, що вони відповідали специфічним потребам їх соціального характеру. Детальний аналіз структури особистості німецьких робітників виявив, що багато з них мали ряд особливостей того типу особистості, який називається авторитарним. У них глибоко вкоренилось поклоніння владі, що встановилась, і туга за нею. Часто зустрічається, що деяка соціальна група на рівні свідомості приймає якісь ідеї, однак ці ідеї не зачіпають всієї натури членів цієї групи, яка визначається їх соціальним характером. Такі ідеї залишаються лише набором усвідомлених принципів, але в критичний момент люди виявляються нездатними діяти у відповідності зі своїми принципами. Прикладом є німецький робітничий рух в Німеччині під час перемоги нацизму. До приходу Гітлера до влади більшість німецьких робітників вірило в ідеї соціалістичних і комуністичних партій. Хоча ідеї були розповсюджені досить широко, проте вони не були засвоєні глибоко. Багато робітників мали такий тип соціального характеру, якому відповідали ідеї нацизму. Отже, ідея може стати могутньою силою, але лише тоді, коли вона відповідає специфічним потребам людей даного соціального характеру.

Тема соціального типу особистості активно розробляється і у вітчизняній науці. В радянський період це були роботи, в яких аналізувався радянський тип особистості. Серед психологів найбільше тему радянського типу особистості розробляв М.Д. Левітов. У 1956 р. вийшла його робота "Питання психології характеру", яка потім декілька разів перевидавалася до 1969 р. під назвою "Психологія характеру". В цій роботі, яка присвячена дослідженню характерів старшокласників, концепція характеру розкривається як змістовий і суспільно значимий компонент особистості. Соціальний тип особистості визначається

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

М.Д. Левітовим змістом спрямованості, основою якої є світогляд людини.

Широке визнання отримала концепція типів соціальних характерів російського вченого Б.С. Братуся, яка представлена в його роботі "Психологія. Моральність. Культура." (1994) [40]. В рамках своєї концепції Б.С. Братусь виділяє: а) етнопсихологічний тип особистості в російській літературі; б) соціально-психологічний тип особистості в радянській культурі і в) психосоціальний тип періоду перебудови суспільства, дня сьогоднішнього. Ці три типи соціальних характерів розглядаються в аспекті моралі і моральності. Як стверджує Б.С. Братусь, говорити про соціальний тип, означає говорити про те, до чого прагнула і куди кликала людину її духовна історія, ідеологія і життя. Тобто мова йде про спрямованість, типи культури, які кристалізуються в певних моральних образах особистості.

Психологічними засадами соціальних типів особистості у Б.С. Братуся є типовий спосіб ставлення до іншої людини, до інших людей і до самого себе, який переважає у особистості. Саме домінуючий спосіб ставлення до себе і іншої людини є найважливішою характеристикою соціального типу особистості. Виходячи з цього критерію, Б.С. Братусь виділяє декілька рівнів в структурі особистості.

Перший рівень – егоцентричний. Він визначається прагненням лише до власної зручності, вигоди, престижу. Відношення до себе тут як до одиниці, самоцінності, а відношення до інших споживацьке, лише в залежності від того, допомагає "Інший" особистісному успіху чи ні. Якщо допомагає, то він оцінюється як зручний, хороший, якщо не допомагає, перешкоджає, утруднює, то – як поганий, ворог.

Якісно інший рівень – групоцентристський. Людина, яка прагне до цього рівня, ідентифікує себе з якоюсь групою, і ставлення її до людей залежить від того, чи входять ці інші в його групу, чи ні. Група може бути будь-якою (сім'я, нація). Якщо інший входить в цю групу, то він володіє якістю самоцінності (групоцінності, бо має цінність не сам по собі, а своєю належністю до групи), вартий жалості, поваги, прощення, любові. Якщо ж інший в цю групу не входить, то ці почуття можуть на нього не розповсюджуватись.

Наступний рівень – просоціальний, або гуманістичний. Для людини, яка досягла цього рівня, ставлення до іншого уже не визначається лише тим чи належить він до певної групи чи ні. Просоціальний рівень характеризується внутрішньою смисловою націленістю людини на досягнення таких результатів, які принесуть рівне благо іншим.

Той чи інший рівень людських стосунків визначає культуру суспільства. Коли мова йде про соціальний тип особистості, то це означає, що в людині віддзеркалюється певним чином відповідна культура. Культура суспільства визначається його історією, ідеологією, способом життя людей.

Тип культури зумовлено також соціально-психологічними факторами. До останніх належить соціальна установка. Як вважає Б.С. Братусь, російська культура визначалась домінуванням егоцентричних установок. Російська культура прагнула до створення і реалізації в людині духовного, есхатологічного рівня як головного визначального її морального обличчя. Будь-яка справа, щоб її визнали як благо, повинна бути співвіднесеною з християнськими намірами, з Христом. Вся решта діянь розглядалась як зло.

Радянська культура всією міццю тоталітарної системи формувала інший тип особистості – групоцентристський. Головними були клас, партія, комуністичне суспільство, а все, що навкруги – вороги, проти яких можливі всякі засоби боротьби. Радянська епоха сформувала не тільки групоцентристську орієнтацію суспільства і особистості, а й, відповідно, групоцентристські внутрішні, часто неусвідомлені установки.

В сьогоднішні багаті предметів і символів, які пов'язані з цими установками, виявились дискредитованими, втратившими колишню привабливість. Предмети зникли, а установки залишаються, бо вони мають більшу інерцію і не змінюються раптово з-за зовнішніх причин. І дійсно – зараз ми спостерігаємо, здавалося б, різку, кардинальну перемену символів і захопленя, однак за своєю внутрішньою суттю, за смислом особистісних установок, що їх породили, вони залишаються колишніми. Наприклад, групоцентризм зараз не тільки не подоланий, а, навпаки, розквітнув, отримав нові форми і втілення – сепаратизм, націоналізм, різні форми групування, кучкування і протистояння. Західна культура

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

виносила в собі просоціальну гуманістичну орієнтацію. Цим орієнтаціям сприяло багато обставин і умов.

Психосоціальний тип особистості сьогодення, періоду трансформації суспільства представлено Б.С. Братусем через характеристику посттоталітарного суспільства і відповідного йому типу культури, який визначено ним як перехідний.

4.1.5.1. Перехідні соціальні типи особистості

Соціальний тип особистості – це результат динамічної адаптації людської природи до суспільного устрою. Як конкретно-історичне втілення певного етапу розвитку людства соціальний тип особистості змінюється в ході історії. Кожна культура, кожен тип суспільства створює свій тип особистості. Наприклад, щоб визначити тип особистості людини XI або XVIII ст., потрібно дослідити, якими були в кожному з цих століть потреби людей, їх виробничі сили, їх засоби виробництва, якими були відносини між людьми, детерміновані тими умовами. Зміни соціальних умов приводять до зміни соціального характеру.

Соціальний тип особистості не є результатом пасивного пристосування до соціальних умов, він є результатом динамічної адаптації. В соціальному типі особистості втілено певні потреби людей. Якщо поведінка, яка відповідає цим потребам, одночасно дає і психологічне задоволення, і практичну користь в плані матеріального успіху, то тут наявною є ситуація, в якій психологічні сили цементують соціальну структуру. Однак рано чи пізно виникає розрив. Традиційний склад характеру (соціальний тип) ще існує, але виникають нові економічні умови, в яких колишні риси особистості стають непотрібними. Люди прагнуть діяти у відповідності зі своїм складом характеру, але їх поведінка або заважає досягненню економічних цілей, або вони просто не в змозі діяти відповідно своїй "природі". В часи швидких змін спосіб життя людини починає не співпадати зі зразком поведінки, який прийнято у суспільстві як норма. Виникає масове відхилення від "норми".

Отже, в часи історичних змін, зміни суспільного ладу звичні зразки поведінки змінюються. Це можна проілюструвати на такому прикладі. В умовах ринкової економіки такі особистісні риси характеру як

обережність, довірливість, поміркованість, що традиційно вважаються позитивними, в сучасному бізнесі втрачають свою цінність на перевагу таким, як ініціативність, здатність до ризику, агресивність. Ті риси характеру, які були в свій час пристосовані до минулих соціальних умов, в нових умовах не відповідають потребам людини. Економічний розвиток відбувається швидше, ніж розвиток характеру, і розрив між еволюцією економічною і еволюцією психологічною приводить до того, що в процесі звичайної економічної діяльності психологічні потреби вже не задовольняються. Але ці психологічні потреби існують і потрібно шукати інші способи їх задоволення. За таких умов виникають перехідні типи соціального характеру. Б.С. Братусь характеризує такий соціальний тип перехідним потребово-мотиваційним станом. Це той стан, в якому є бажання, прагнення, потреба, але немає стійкого визначеного предмету, що їх задовольняє, тобто немає визначеного шляху життєдіяльності. Як зазначає Б.С. Братусь, людина в такому стані може ще сказати про те, що вона не хоче, але не про те, що їй дійсно потрібно. У неї немає образу цілого, немає образу рознятої половини, прагнення до з'єднання, оволодіння якою повинно стати основою, знаком, символом її осмисленої діяльності. Цей перехідний стан зумовлено, з одного боку, підсвідомим засвоєнням архетипів старого суспільства, яке знаходиться в агонії, а з другого – новим суб'єктивним життєвим простором з його новими прагненнями, домінуючими інтересами, цінностями і їх значеннями.

Говорячи про засвоєння особистістю архетипів старого, неіснуючого вже суспільства, І.А. Акчурін виділяє такі архетипи:

- 1) недовіра до інших людей (головне – розподіл на "наших" і "не наших");
- 2) "фамілізм" – довіра і прив'язаність перш за все до стосунків кровного родства;
- 3) невміння уявити перспективи розвитку;
- 4) ворожість до всього нового;
- 5) невміння навіть уявити себе в іншій нетрадиційній ролі;
- 6) погане знання реальності свого світу (а не його міфології) [9].

Поряд зі старим світом одночасно народжується нова, не зовсім сформована культура. "Ринок" як соціально-економічна альтернатива старого світу породив психологічний феномен, відомий як "ринкова

орієнтація характеру". Характеристику останнього дав Е. Фромм у своєму аналізі типів соціального характеру. Характеризуючи ринкову орієнтацію, він підкреслює значення в ній "особистісного ринку", який інтенсивно розвивається в нашій дійсності. Суть особистісного ринку полягає в тім, наскільки добре людина вміє продати себе на ринку, наскільки добре вона вміє подати себе, наскільки приваблива її "упаковка". Тепер, щоб отримати успіх, мало володіти умінням, розумом, майстерністю, відвертістю і порядністю. Успіх залежить тепер від здатності вступати в конкурентну боротьбу з подібними собі.

Отже, в нашому суспільстві перехідний тип соціального характеру – це тип, який знаходиться в стані вибору між ринковою орієнтацією і архетипами старого суспільства. Одночасне існування в сьогоденні багатьох пластів цінностей, жоден з яких не являє собою чітко структурованої нормативної моделі, утруднює ситуацію вибору і прийняття соціальних норм, а в цілому ускладнює процес соціалізації. Говорячи про такий перехідний стан, в якому формується новий соціальний тип особистості, К. Хорні відмічає два його показники: 1) ригідність реагування, 2) розрив між можливостями людини і їх реалізацією. Ригідність реагування – це відсутність тієї гнучкості, яка дозволяє людям реагувати різним способом на різні ситуації. Розходження між потенційними можливостями даної людини, її даруваннями і її дійсними життєвими досягненнями сприяє підтримці перехідного потребо-мотиваційного стану як захисного механізму в умовах несприятливого для неї способу життя [258].

Говорячи про небезпечність перехідного стану, Б.С. Братусь звертає увагу на імовірність вибору індивідом предмету, який не відповідає суті особистісного росту. Потрібно мати на увазі, що вибір предмету є вибір шляху, бо знаходження предмету означає кінець потребового стану і формування якісно нового психологічного утворення – потреби (тобто "нужды", яка знає свій предмет), яка, в свою чергу, спонукає до діяльності, що її задовольняє. Ця діяльність може тривати роками поки виявиться, що предмет був неістинним і шкідливим. А тому в кризі перехідних станів ми, по суті, вибираємо шлях, долю. Такий перехідний стан потребує нової "техніки існування" (Л.І. Анциферова), сутність якої

полягає в тім, по-перше, що планування діяльності в соціальній сфері вимагає від особистості враховувати швидкі темпи змін соціальної реальності, а, по-друге, високої особистісної толерантності до невизначеності. Така "техніка існування" передбачає розглядати соціалізацію особистості як її ресоціалізацію, як процес, в результаті якого формується уміння орієнтуватись у непередбачених ситуаціях. Зміна умов буття ставить перед особистістю ряд проблем з освоєння нових інструментальних технік взаємодії з новою конкретно-історичною дійсністю [16].

Соціальний тип особистості виконує регулятивну функцію в процесі її соціалізації, коли він стає соціальною нормою. Соціальні норми, які є певними моделями поведінки особи і групи, створюються спільнотою для регулювання соціальної взаємодії в межах необхідної системи цінностей. Соціальні норми сприяють досягненню головних цілей членів спільноти та організації їх важливих взаємовідносин у суспільстві. Регуляторами людської поведінки норми стають лише тоді, коли вони трансформуються в соціальні образи буденної свідомості. В буденній практиці особистість не в змозі регулювати поведінку за допомогою кодексів нормативної системи, яка існує в сфері суспільної свідомості в узагальнено-абстрактній формі. Щоб нормативні документи стали регуляторами поведінки індивідів, вони повинні трансформуватись на рівні індивідуального психологічного відображення в символічний зміст образів. Через зміст образів норми – а через них і цінності соціальної системи – починають управляти поведінкою людей. Як пише І.Р. Сушков, "ми звикли до того, що нормативна система зосереджена в правових та інших документах, що видаються спеціальними елементами соціальної системи, які здійснюють контроль поведінки своїх членів. Проте всі ці норми є вже вторинним продуктом, що вилучено зі сфери образів сприймання і уявлення, і є лише розгорнутим формулюванням цих образів" [234].

Якщо нормативно-ціннісна система виконує регулюючо-детермінуючу функцію на соціальному рівні через соціальний тип особистості, носієм якої є соціальна свідомість, то на груповому – через образну його форму. Соціально-історичний тип людини, в якому втілена система цінностей

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

соціетального рівня, сприймається індивідами на міжособистісному рівні через певний образ людини.

Суттєвою стороною концепції С. Московичі [173] є положення про образну об'єктивацію предмета уявлення. Через образне сприймання реальності відбувається регулювання людської взаємодіяльності. Образна форма уявлень – це їх ядро, системотворчий компонент, що є "згустком" понять, "наочною" конструкцією в повному сенсі цього слова. Образна форма уявлень сприймається візуально і слугує своєрідною опорою для сприймання нового, незрозумілого матеріалу, орієнтуючи суб'єкта, спрощуючи і оптимізуючи процес соціальної перцепції. Оскільки особливістю соціальних уявлень є образна форма їх сприймання індивідами, остільки в них через образ типу людини здійснюється функція регуляції діяльності і поведінки особистості. Категорія соціальних уявлень як вираження своєрідних ментальних утворень соціально-психологічного простору індивідів, може слугувати ефективним інструментом аналізу механізму соціалізації особистості.

Через соціальний образ людини цінності суспільства стають ціннісними орієнтаціями, які безпосередньо регулюють життєдіяльність людей. В цьому плані соціально-історичний тип людини, трансформуючись в образну форму, виконує функцію нормативного закону людини в суспільстві, а саме: той чи інший образ людини, в якому трансформується соціальний тип особистості певного суспільства, містить відповідь на питання про можливі і необхідні якості особистості, які зумовлено експектаціями і соціальними потребами суспільства. Так, в індивідуалістичних культурах через нормативний образ людини, яким є автономний суб'єкт, соціалізатори будуть заохочувати у особистості індивідуалістичні стилі поведінки, наявність таких цінностей, як самодостатність, свобода у вчинках, незалежність у судженнях, влада над оточенням. В колективістських культурах, де стверджується примат групи над індивідом, заохочуватимуться прагнення відповідати груповим нормам, надаватиметься перевага таким цінностям, як почуття обов'язку, підтримка традицій, гармонійність взаємостосунків.

4.1.5.2. Соціальний тип і соціальна зрілість особистості

Соціально зріла особистість – це особистість, що втілила соціально-типові риси у такій мірі, яка є достатньою як для існування її у певній суспільній системі в якості історичного суб'єкту (творця історії), так і для існування даної системи в цілому. Отже, показником зрілості індивіда є формування його як соціального типу особистості. Соціалізація полягає не в тому, що народжена біологічна істота стає істотою соціальною, а в тому, що дитина, освоюючи соціально-історичний досвід попередніх поколінь стає людиною дорослою, тобто соціалізованою, сформованою як певний соціальний тип особистості.

Отже, питання формування соціального типу особистості пов'язано з проблемою соціальної зрілості людини. Психологи відзначають вікові періоди, які зумовлюють досягнення соціальної зрілості (15–16 років). Мова йде про те, щоб сформувати соціально зрілу особистість за певний термін, а не "взагалі" мати це на увазі як невизначену у часі і просто бажану виховну мету. Факти інфантилізму серед певної частини молоді – це не що інше, як прорахунки виховання. У зв'язку з цим проблема соціалізації як становлення зрілості особистості набуває важливого як теоретичного, так і практичного значення, і вимагає перш за все визначення таких понять, як критерії соціальної зрілості особистості, а також способи і шляхи її досягнення.

Новонароджений ще не володіє соціальністю, він тільки потенція людської особистості, а особистістю стане у процесі соціалізації, тобто завдяки набуттю ним таких соціальних якостей, які забезпечуть його життєдіяльність у рамках певної соціальної системи. Набуваючи властивостей, адекватних суспільству, індивід стає дорослим. Тому можна сказати, що у досягненні індивідом необхідного ступеню соціальної зрілості, і полягає "онтогенетичний" зміст процесу соціалізації.

Не можна не відзначити плідність досліджень проблеми критеріїв соціальної зрілості особистості, які проводяться вітчизняними дослідниками. Однак у цих дослідженнях превалює кількісний підхід. Дослідження проблеми критеріїв соціальної зрілості особистості повинно йти не шляхом пошуку набору якостей і властивостей особистості, що дозволяють говорити про її зрілість, а шляхом аналізу спрямованості і

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

характеру її діяльності. Говорячи про зрілість особистості, мають на увазі не вік людини (нерідко буває, що людина і у солідному віці не є соціально зрілою особистістю) і не конгломерат різних соціальних рис, що являє собою певну суму властивостей і здібностей, необхідних їй в певній сфері життєдіяльності. Це поняття відображає соціальність індивіда як особливу систему, яка виражає не тільки конкретно-історичний зміст, але й характеризується певною спрямованістю. Соціальна зрілість – це поняття, яке дозволяє виявити типове в особистості.

Зрілість – це є піднесення індивідуального до рівня соціального, засвоєння тих норм культури, які, будучи зразком діяльності і поведінки, являють собою сукупність певних імперативних вимог, які пред'являє суспільство до кожної конкретної особистості. Це норми культури, що акумулюють соціальний досвід, засвоюються індивідами через призму їх інтересів, які визначають спрямованість і характер їх діяльності.

Кожний індивід засвоює минулий досвід поколінь в узагальненій, концентрованій і заломленій кризі призму інтересів сучасного покоління (суспільства, класу, особистості) формі. У зв'язку з цим, у визначенні критерію соціальної зрілості особистості повинні враховуватися її інтереси, головним чином у плані співвідношення її особистісних інтересів з суспільними. Не визначивши суспільні цілі, не можна навіть правильно поставити проблему необхідних властивостей людської особистості. Тому критерії соціальної зрілості особистості – це ті вимоги до неї, які впливають не тільки зі стану сьогодняшнього дня, але й завтрашнього. Тобто, критерії соціальної зрілості особистості повинні розроблятися, спираючись на модель соціально-історичного типу особистості та її ідеалу.

Якщо розглядати соціальний тип особистості з точки зору його функції в суспільному процесі, то ця функція полягає, перш за все (як і у випадку цієї функції для індивіда), в тім, що пристосовуючись до соціальних умов, людина розвиває у себе ті риси характеру, які спонукають її хотіти діяти саме так, як їй приходить діяти. Тип особистості визначає не тільки думки і почуття людини, але й її дії. Поведінка значною мірою визначається структурою особистості, що характеризує її соціальний тип. Якщо структура особистості більшості людей в даному суспільстві (соціальний тип особистості) пристосована до об'єктивних задач, які

індивід повинен виконувати в цьому суспільстві, то психологічна енергія перетворюється у виробничу силу, яка необхідна для функціонування цього суспільства.

Е. Фромм наводить приклад з інтенсивністю праці. Наша сучасна промислова система вимагає, щоб основна частина нашої енергії була спрямована на роботу. Якби люди працювали тільки під тиском зовнішньої необхідності, то виникав би розрив між тим, що їм хочеться, і тим, що вони повинні робити. Це знижувало б виробництво праці. Але динамічна адаптація особистості до соціальних вимог приводить до того, що енергія людини набуває форм, які спонукають її діяти у відповідності зі специфічними вимогами економіки. Сучасну людину не приходиться заставляти працювати так інтенсивно, як вона це робить; замість зовнішнього спонукання в ній існує внутрішня потреба в праці. Іншими словами, замість підкорення відкритій владі людина створила в собі внутрішню владу – совість або обов'язок, – яка управляє нею так ефективно, як ніколи не змогла б жодна зовнішня влада. Соціальний характер інтеріоризує зовнішню необхідність і тим самим мобілізує людську енергію на виконання задач даної соціально-економічної системи. Отже, для людини суб'єктивна функція її соціального характеру полягає в тім, щоб спрямувати її дії у відповідності з її практичними нуждами і давати їй психологічне задоволення від її діяльності.

Говорячи про соціальні типи особистості в зв'язку зі соціалізацією, хотілося б особливо підкреслити такий момент. Соціально-історичний тип особистості, що є узагальненим образом людини певного історичного часу, в якому втілились вимоги конкретного суспільства до особистості, може розглядатися як своєрідна модель соціалізованості особистості конкретного суспільства. В цьому відношенні ми можемо говорити, що поняття "соціалізованість" збігається з визначенням "соціальний тип особистості", як такої міри соціальності, якої набуває індивід в ході соціалізації. Ця міра соціальності потрібна людині, щоб адаптуватись до культури суспільства. Дослідження проблеми типології особистості в такому плані має практично-виховне значення. Типові риси особистості, являючи конкретно-історичну міру її соціальності, виконують функцію норми і патології соціальності індивідів. Не можна не погодитися в цьому

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

плані з тим, що належність людини до певного соціального типу, накладаючи певний відбиток на характер людини, разом з тим зобов'язує її, змушує її в силу внутрішньої логіки групових інтересів і психології поводити себе саме так, а не інакше.

Функція виховання полягає в тім, щоб підготувати індивіда до виконання тієї ролі, яку йому прийдеться грати в суспільстві. Виховання повинно сформувавши особистість так, щоб вона за своєю соціальністю відповідала соціальному типу, щоб її власні прагнення співпали з вимогами її соціальної ролі. Таким чином, соціально-історичний тип особистості є не тільки результатом соціалізації, що розглядається у філогенетичному плані, але також засобом соціалізації індивіда, що розглядається в онтогенезі. В цьому відношенні правомірно стверджувати, що основне призначення соціалізації індивіда в онтогенетичному плані полягає у формуванні індивідів як соціальних типів особистостей. У моделі типу особистості ніби втілено замовлення суспільства на конкретні соціальні якості в реальній людині, які представляють конкретну міру її соціалізованості. Ця міра здійснюється з різним ступенем повноти, але кожне суспільство прагне до найбільш повного втілення в кожному індивіді рис соціально-історичного типу особистості.

У нашій літературі з проблем формування особистості має місце стереотип людини як результату соціального середовища, в якому вбачається примат суспільного над індивідуальним. Цей стереотип привів у теорії до недооцінки індивідуально-особистісного в людині, а на практиці – під прапором боротьби з індивідуалізмом – до приниження людської індивідуальності. У зв'язку з цим стає важливим акцент на цінності індивідуально-особистісних начал нашого суспільства, який орієнтував би розуміння такого зв'язку соціально-загального і індивідуально-окремого, в якому необхідною умовою реальної сили соціально-загального є повнота розкриття індивідуально-окремого. На цій методології повинні засновуватись спеціальні методики, що реалізують принцип індивідуального підходу в системі навчання і виховання. В зв'язку з цим постають такі питання: як співвіднести заздалегідь сплановану програму з індивідуальними даними, якщо формування і розвиток

особистості, з одного боку, передбачає обов'язкове засвоєння певного навчального матеріалу, а з другого – повинно спиратися на індивідуальну самостійність і індивідуальну виключність кожного, хто навчається. У вирішенні цих питань необхідно спиратися на принцип єдності соціально-загального і індивідуально-окремого, який орієнтує на те, що розкриття індивідуальних можливостей людини можливе тільки через реалізацію соціально-загального, а реалізація соціально-загального досягається тільки через здійснення індивідуально-окремого. Цей принцип націлює на подолання будь-якої однобічності: як абсолютизацію і поклоніння індивідуально-природним даним людини, так і на їх ігнорування.

4.1.5.3. Соціалізація як єдиний процес типізації та індивідуалізації особистості

Соціально-типові риси – це природний атрибут кожної людини. Будучи відносно стійкою якісно визначеною соціальною реальністю, соціально-історичний тип особистості не існує до і поза індивідами. Це ставить завдання дослідження проблеми соціально-типового в зв'язку з індивідуально-окремим і висуває дослідження проблеми індивідуальності на одне з перших місць. Це питання взаємозв'язку соціального і індивідуального в людині, сутності і існування, соціалізації і індивідуалізації.

Суттєвий внесок в розробку діалектики соціально-загального і індивідуально-окремого в розвитку особистості внесли представники німецької класичної філософії, особливо Гегель. Розглядаючи ступені руху духу від абстрактного до конкретного, він розкрив діалектику загального і одиничного, об'єктивного і суб'єктивного. При з'ясуванні сутності індивідуалізації Гегель не зупиняється на одиничності індивіда, а піднімає його на рівень всезагальності. Смысл індивідуалізації він пов'язує з набуттям індивідом "самості", вбачаючи її сутність у єдності з загальним – абсолютною ідеєю. Таким чином, процес розвитку індивіда у Гегеля є рухом від загального до окремого, в якому зливаються одиничне і загальне, індивід і рід. Ідея Гегеля про те, що процес розвитку людини здійснюється через залучення окремого індивіда до загального, через його включення в життя роду, завдяки чому і відбувається зняття

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

обмеженості індивідуального буття, знайшла подальший розвиток у філософії і психології.

Після Гегеля у трактовці проблеми соціального і індивідуального чітко виявилися дві протилежні тенденції. Одна в образі Маркса і Енгельса пов'язала вирішення питання з суспільними відносинами, абсолютизуючи соціальне. Друга, що бере початок від С. К'єркегора, знайшла своє відображення в екзистенціалізмі, персоналізмі, філософській антропології, психоаналізі, трактує індивідуалізацію як самоздійснення ізольованого індивіда, що відкриває себе у власній самосвідомості і бачить вирішення проблеми індивідуальності людини у реконструкції її внутрішнього світу.

В рамках традицій історико-культурного напрямку в психології вихідні позиції в розумінні проблеми соціального і індивідуального полягають в детермінації процесу соціалізації перш за все предметною діяльністю людини. Через діяльність індивідів, що перетворюють умови свого життя і створюють для себе нові можливості, розвивається і сутність людини, збагачується "людський рід". Таким чином, суспільне і індивідуальне – це дві сторони людського буття. Людина, як творча істота, постійно створює свій світ і саму себе. Тому людське "Я" – це світ розвитку людських сутнісних сил. В світі людини знаходиться об'єктивний зміст її родової сутності. Цей світ – не середовище і умова існування людини, а сама людина в її об'єктивному бутті. Дійсно реальною практичною істотою людина є у своєму світі, який вона сама створює. Саме в діяльності з перетворення світу, перш за все, і виявляється індивідуальна неповторність і незамінність конкретної людини.

Індивідуальність – це особлива форма буття людини в суспільстві. Будучи суспільною істотою, людина разом з тим являє собою окрему індивідуальність. Індивідуальне і родове життя людини не є чимось відмінним, хоча через необхідність спосіб існування індивідуального життя буває або більш окремим, або більш загальним виявом родового життя, а родове життя буває або більш окремим, або більш загальним індивідуальним життям. Індивідуальність – це не щось, що існує поряд з особистістю, а це є конкретна особистість, вираження її суспільної сутності в окремій, індивідуальній формі. Поняття індивідуальності виражає спосіб буття конкретної особистості як суб'єкта самостійної

діяльності, як спосіб буття особистості, як суб'єктивність, яка формується в результаті власної діяльності. Індивідуальність – це не риса і не специфічність, а сама особистість, яка є дзеркалом світу. Ще Лейбніц, створивши динамічну картину світу, засновану на індивідуальній активності її складових елементів, які в силу цього виявляються органічно пов'язаними з світовим цілим, підкреслював, що кожна індивідуальність тут – це не тільки частина всесвіту, але і її дзеркало, яке відображає в собі весь існуючий світ. Особистості поза індивідуальністю не існує. Якщо індивід, щоб стати особистістю, повинен набути соціальної сутності, то, не набувши своєї індивідуальності, особистість не набуде самостійного буття. Індивідуальні особливості особистості видаються не як випадкові, неповторні, одиничні її властивості, а як сутнісні, закономірні характеристики соціального буття людини, як реалізація її соціальної сутності, як відображення соціального в індивідуумі. Індивідуальність не означає незалежності індивіда від суспільства, а спосіб його буття в ньому.

Отже, особистість є соціальною за своєю сутністю, але індивідуальною за способом свого існування. Вона являє собою єдність соціального і індивідуального, сутності і існування. Особистість визначається не "індивідуальним світом" а тим, якою мірою цей її індивідуальний, особистий світ вміщує в себе "світ людини". Характер зв'язку соціального і індивідуального є суперечливим. Це виражається у протилежності родової сутності людини і її реалізації в окремих індивідах. Це знаходить виявлення, наприклад, у тому, що загальна прогресивна тенденція розвитку людини як роду може здійснюватися за рахунок відчуження і пригноблення людини як індивіда. Зв'язок індивідуального і соціального опосередковується суспільними відносинами, що визначають соціальне положення індивідів в суспільстві, їх спосіб зв'язку з людським світом, який визначає міру реалізації соціального в індивіді. Зв'язок індивідуального і соціального визначається соціальним положенням індивідів як їх об'єктивно детермінованою належністю до тієї чи іншої соціальної групи, відношеннями індивідів до культури, а також їх взаємними відносинами.

Дослідження діалектики соціально-загального і індивідуально-

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

окремого показують, що родова сутність людини виявляється як зв'язок індивідів, які існують перш за все як предметнодіяльнісні відношення. Зміст життєдіяльності індивідів як представників роду є загальним. У той же час життєдіяльність кожного окремого індивіда не співпадає з життєдіяльністю роду. Індивід не є тотожним своєму роду, він унікальний. Цей парадокс, що полягає в уявній несумісності визначень людини як родової істоти і як самотності, унікальності, неможливо вирішити з позицій метафізики, яка ставить бар'єр між змістом соціальної сутності людини і її вираженням в унікальній, індивідуальній формі. Але у тому й справа, що людина як рід здійснює себе через багатоманітність індивідуальних відмінностей людей. Тому індивід є не тільки одиницею роду, але й його найсуттєвішою характеристикою. У людському індивідуумі інтегруються соціально значущі риси. З одного боку, "світ людини" – це суспільне існування індивідів (адже він не існує без індивідів), з іншого боку, "світ людини" є автономним, він є об'єктивною цілісністю, що підпорядкована об'єктивним законам.

Суперечливість системи "людина–світ" є джерелом самого розвитку як людини, та і її світу. Потенційно людина як особистість – це нескінченна, універсальна, загальна істота, актуально вона завжди обмежена. Це протиріччя вирішується у процесі того, як індивід, розвиваючись в особистість, розширює своє буття у часі, включаючи себе у час роду (історію). Історія є процес послідовного вирішення протиріччя між потенційною нескінченністю людини і її актуальною обмеженістю та породженням цього протиріччя у нових соціально-культурних умовах. Засобом вирішення цього протиріччя є діяльність індивіда по створенню культури суспільства. Соціальна функція культури у кожний конкретний відрізок історичного часу полягає у тому, щоб привести індивідуальне буття людини у відповідність його з суспільним буттям, узгодити, поєднати між собою особисте і суспільне, індивідуальне і загальне. Тобто головна соціальна функція культури полягає в такому розвитку людської індивідуальності, яка відповідає масштабам і результатам досягнутого в даний момент суспільного розвитку. Чим ширшими й багатшими є зв'язки людини з оточуючим світом, іншими людьми, тим більші можливості вона має для розвитку своєї особистості, тим більш

універсальною постає форма її культурного життя, адже культура є головним показником не якогось особливого, а саме суспільного розвитку людини.

Отже, особистість є завжди своєрідним зв'язком унікальності і універсальності. У ній передбачають одне одного і протиборствують різні "Я", що рухаються в сторону унікальності, неповторності, самостійності окремого "Я" і в сторону його універсальності, зверненості до нескінченного світу. Щоб нескінченний універсальний світ став доступним індивіду через вузький канал його життєвої практики, для цього людський світ набуває різних форм культури як системи загальнозначущих способів життєдіяльності. А світ особистості набуває форм духовного життя, яке будується на діяльній основі і включає в себе усі суб'єктивні потенції і здібності особистості.

Освоюючи свою родову сутність у формах культури, індивід стає культурно-історичним суб'єктом, що робить історичне минуле його власним минулим, а майбутнє, як його майбутнє, за яке він відповідає. І цією подвійною залежністю визначається його діяльність у теперішньому, а також його свобода і відповідальність. У цьому випадку він перестає бути функціонером, він стає особистістю.

4.2. Система форм інновацій культури як фактор соціалізації юнацтва

Система форм інновацій культури – це та сторона культури суспільства, яка утворюється новим поколінням як те нове, аналога якого немає у суспільстві. Вона визначається цілим рядом факторів, зокрема: співвідношенням продуктивної і репродуктивної форм діяльності в суспільстві; системою соціально-професійних структур, що відображають процеси науково-технічного прогресу і детермінують засвоєння нової культури; динамізмом суспільної системи освіти. В залежності від характеру та змісту інноваційних процесів визначається тип культури суспільства загалом, а також особливості системи форм інновацій – зокрема. Остання пов'язана з різними способами включення індивідів

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

у інноваційну діяльність, які зумовлено як об'єктивними (технічні можливості, організаційні умови, зміст праці), так і суб'єктивними (психофізіологічними, психологічними) факторами.

Система форм культури, яка є фактором розвитку особистості, не може сприйматися людиною однаково у різні вікові періоди її життя. Людинотворча особливість форм культури полягає в тому, що вони виконують функцію трансформації соціально-загального в культурі суспільства у індивідуально-психологічне особистості.

В юнацькому віці процес соціалізації відбувається ефективно, якщо система цінностей суспільства репрезентується молодою людиною у відповідності з її головною потребою – потребою у самореалізації. Саме прагнення до незалежності, самоствердження та визначення свого місця в суспільстві визначає весь процес соціалізації в період юнацтва. Включення індивіда в діяльність зі створення нового формує у нього творчі здібності, відкриває перспективи для подальшого особистісного розвитку, спрямовує особистість на майбутнє. Саме тому система інновацій культури, яка пов'язана з інноваційною діяльністю і інноваційними процесами в суспільстві, є важливим фактором соціалізації індивіда на етапі юнацького віку.

В психології виділяються періоди ранньої (від 15 до 18 років) та пізньої юності (від 18 до 23 років). Період ранньої юності характеризується такими рисами: зростанням самостійності та відповідальності особистості на фоні розширення діапазону соціальних ролей та якісного їх перетворення у суспільно значущі, адже в цьому віці молода людина набуває нового соціального статусу студента чи робітника тощо. Вік 16–17 характеризується як період, коли відбувається процес поступового включення у соціальні зв'язки, їх розширення і ускладнення, стоїть питання професійного самовизначення на основі усвідомлення особистістю себе як самостійного суб'єкта соціальної діяльності, здійснюється різнобічна підготовка та пошуки шляхів для розкриття власних здібностей. Етап пізньої юності відзначається професійним становленням особистості, що, в свою чергу, супроводжується розвитком спеціальних здібностей, зростанням самоповаги як узагальненої самооцінки та усвідомлення особистістю своєї соціальної та людської цінності. В цьому віці багато

хто з молодих людей набуває готовності взяти на себе відповідальність за інших, робити свідомі та самостійні кроки не лише в суспільно значущій діяльності, а й у особистому житті, яке на цьому етапі пов'язано зі вступом до шлюбу, пошуком роботи. А це потребує такого рівня культури, який визначається не тільки і не стільки набуттям необхідних знань, а переважно – формуванням таких особистісних властивостей, як самостійність, відповідальність, наполегливість, цілеспрямованість. Молода людина прагне до всього нового. Ці прагнення є природними, зумовленими біологічною програмою розвитку. В юнацькому віці людину притягує система форм культури, що пов'язана з інноваційною діяльністю.

Тяга до всього нового, яка властива людині в юнацькому віці, пояснюється перш за все її віковими особливостями. На це звертають увагу такі класики психологічної науки як Ж. Піаже, Е. Еріксон. Як в західній, так і у вітчизняній літературі звертається увага на те, що "діти" гостріше відчувають зміни в оточуючому їх середовищі, ніж "батьки", внаслідок чого у них формуються різні особистісні якості.

Ось як пояснює механізм формування особистісних якостей у "батьків" і "дітей" В.В. Воровський в своїх літературно-критичних статтях [48]. Фактори, що впливають на розвиток особистості, він поділяє на руйнівні і охоронні. "Охоронні фактори" сприяють збереженню у людини рис, які притаманні тій соціальній групі, що характеризується "типовою психологією" (психологія, яка склалася за законами пристосування до суспільно-економічних умов і потреб). Людина з "типовою психологією" схильна до "суспільної інерції". "Суспільна інерція" полягає в тому, що особистість сприймає зовнішні умови крізь призму "типової психології". Якщо ж у особистості ще не склалась ця "типова психологія", то на неї легко діють фактори, які відображають зміни в соціальних умовах і забезпечують розвиток у індивіда нових якостей, що не передбачені старими нормами.

"Руйнівні фактори" прагнуть послабити або знищити дію факторів "охоронних" і внести в психологію підростаючої людини нові риси, чужі, нерідко навіть ворожі світоглядіві тієї групи, до якої вона належить. Значення руйнівних і охоронних факторів на різних стадіях розвитку

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

людини неоднакове. В період становлення особистості більший вплив на неї здійснюють руйнівні фактори. Це пояснюється перш за все віковими особливостями індивіда, психіка якого ще не склалася. Ця особистість стоїть, так би мовити, поза групи, процес пристосування до норм і цінностей групи ще не закінчився, а тому вона не схильна до "суспільної інерції". Якщо у особистості ще не склалась "типова психологія", то на неї легко діють фактори, які відображають зміни в соціальних умовах і забезпечують розвиток у індивіда нових якостей, які не передбачені старими нормами.

Таким чином, різниця між поколіннями – це природне явище, яке забезпечує історичний розвиток. Природним також є те, що "діти", як правило, є носіями того нового, яке виникає в суспільстві в процесі його розвитку. В цьому зв'язку стає актуальним дослідження особливостей соціалізації молодого людини в зв'язку з системою інновацій культури.

В психологічній літературі існує точка зору про те, що у зрілому віці людина більш сприйнятлива до засвоєння норм, які спрямовані на зберігання існуючих умов, ніж до засвоєння нового. Найяскравіше це виявляється в період кардинальних політичних та соціально-економічних змін в суспільстві. Характеризуючи індекс відчуженості різних верств населення України в умовах трансформаційних процесів (індекс відчуженості – це показник неприйняття всієї соціальної дійсності, показник розгубленості перед такими процесами суспільства, що несуть якісь зміни, щось нове), Є.І. Головаха показує, що він є найвищим у старшої вікової групи і найнижчим у молодшої групи [61]. Індекс відчуженості визначався у балах від 0 до 18. Середнє значення, що отримано з масиву респондентів склало 11,9 балів. Було встановлено, що найбільш високий він у пенсіонерів (13,8), а найнижчий (10,1) – у учнівської молоді. У віковій групі до 30 років індекс відчуженості – 11,3, а тих, хто старше за 55 років – 13,3. Такі показники пов'язані передусім з віковими особливостями людей: похилі люди більш відчужені від радикальних соціальних змін у порівнянні з молодими. У вітчизняній психологічній літературі звертається увага на те, що зумовленість інноваційної активності віком пояснюється тим, що умови життєдіяльності по-різному впливають на молоде покоління і на дорослих. Молоді люди

гостріше відчувають і сприймають зміни оточуючих соціальних умов, ніж їх "батьки", в результаті чого у них формуються якості, які не можуть уже сформуватися у "батьків". Ось чому в сучасному суспільстві через прискорення темпів суспільного розвитку вікові групи стали більш відрізнятися одна від одної. Проте фактор вікових особливостей у сприйманні інновацій не діє безпосередньо. Багато залежатиме від інших характеристик особистості, зокрема, освіченості, соціальної ролі, професії тощо. Відмічаючи фактори, що впливають на різницю між поколіннями у сприйманні інновацій, потрібно підкреслити ще один момент, а саме: значення сутності самих інновацій у цьому процесі. Як відомо, не всяке нове є кроком вперед. Правда також і те, що не завжди "діти" бувають розумними носіями нового. Нерідко вони привносять в здоровий прогрес спотворені домішки. Однак "батьки", якщо відкинути окремі випадки, навіть ліберальні, освічені, доброзичливі виступають у ролі представників консервативного початку, хранителів установлених хоча б тільки в їх світогляді поглядів, понять, звичок. Така роль "батькам" надана немов би самою природою збереження єдиного ланцюга історії, яку "батьки" так би мовити, охороняють від зруйнування "дітьми", котрі за своєю природою прагнуть до радикальних змін.

Історичний процес не може відбуватися без засвоєння досвіду попередніх поколінь. Цей попередній досвід, що охороняється "батьками" і який вони намагаються передати "дітям", проводячи у життя і прививаючи своїм дітям цінні для себе погляди, стає основою, завдяки якій сучасники включаються у сукупну суспільну діяльність змін існуючих обставин. "Діти" за своїм положенням забігають далеко далі "батьків". Нововведення, які "відскакують" від психіки "батьків", що уже цілком склалася, легко знаходять доступ у свідомість "дітей". Свідомість молоді людини починає рано сприймати ті елементи, котрі не сприймають "батьки". Якби цього не було б, то не відбувався б історичний прогрес.

Природну тягу до всього нового можна пояснити законом повторюваності в онтогенетичному розвитку людини філогенезу. Ідею повторюваності сформулював Г. Гегель у своїй "Феноменології духа" так: "Окремий індивід повинен і за змістом пройти ступені утворення

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

всезагального духу, але як форми, що вже створені духом, як етапи шляху, який вже розроблено і вирівняно" [52, с.15]. Аналогія онтогенетичного розвитку з філогенетичним дає можливість зрозуміти деякі особливості соціалізації індивіда завдяки поясненню питання: як і що із історії людства повторюється в історії окремого індивіда. Оскільки в питанні, яке нами розглядається, йдеться про прагнення молодого людини до інновацій, то важливим є з'ясування питання щодо чинників цього прагнення.

Людство (його існування, розвиток) детермінується об'єктивним законом єдності і суперечності двох його сторін: соціокультурною, яка існує як певна норма, традиція, правило, і індивідуально-особистісною, яка виявляється у інноваціях, виключеннях з правил і норм. Перша сторона представлена старшим поколінням ("батьками"), а друга – молодшим поколінням ("дітьми"). Місія першої сторони – зберегти соціальний досвід, місія другої – привнести в цей досвід нове, творче. Без цього не існувало б суспільства, не сформувалася б людина. Як зауважує Е.Морен, складність людського суспільства виявляється у суперечливості індивіда і спільноти, яка полягає в тому, що спільнота одночасно і обмежує індивідуальність, нав'язуючи їй свої рамки і схеми, і пропонує їй структури, що полегшують самовиявлення. "Спільнота і індивідуальність – не є дві розрізнені реальності, що пристосовуються одна до одної, а єдина амбі-система, всередині якої індивід і спільнота взаємодоповнюючим і суперечливим чином констатують один одного, разом з тим паразитують один на одному" [165, с.33]. Досліджуючи закономірності антропосоціогенезу, Е. Морен звертає увагу на те, що суспільство високорозвинутих приматів являє собою складну інтеграцію елементів, які суттєво відрізняються між собою: це сили безладу (біологічне) і організаційні сили (соціальне). Сили безладу Е. Морен асоціює з інноваціями, носіями яких є підростаюче покоління, а сили порядку – з системою норм, носіями яких є дорослі. Загалом, суспільство приматів – це суспільство безладу, проте цей безлад є особливим, бо він породжує порядок, тобто суспільну організацію. Е. Морен пише: "безлад (поведінка випадкового характеру, змагання, конфлікти) є амбівалентним: він, з одного боку, є складовою частиною соціального порядку (в тому, що стосується різноманітності, варіативності, гнучкості,

складності), а з другого – залишається тим самим безладом, тобто загрожує дезінтеграцією. Тут ми стикаємось із випадком, коли постійна загроза, яка походить із безладдя, породжує у суспільстві його складний, живий характер постійної реорганізації [165, с.38], тобто безпорядок, який безперервно усувається, "постійно породжується знову і, в свою чергу, знову породжується і соціальний порядок. Так виходить на поверхню логіка складності, її секрет, її тайна, – а заодно і глибокий сенс терміна "самоорганізація", і суспільство безперервно само себе породжує, оскільки воно безперервно само себе знищує" [165, с.39]. В ході цього процесу починають виникати маленькі нововведення, які здатні інтегруватись в соціальну поведінку. Вивчення спільноти макак острова Кьюшу дало можливість виявити деякі попередники феноменів інновації. Виникнення такого феномену ілюструє Е. Морен на наступному прикладі. Одна з молодих мавп випустила з рук у море коріння і виявила, що його не тільки не потрібно витирати руками, але й що його смак є зовсім іншим. Джерелом процесу інновацій була молода особ, від неї інновація швидко розповсюдилась в маргінальній групі молодняка. Морен пише: "Умовою виникнення інновацій слугують форми ризикованої девіантної поведінки, які є нерідкими у молодих особ, тобто, з точки зору соціальної інтеграції, – "шум" або безлад. Ми можемо тут вочевидь побачити перетворення "шуму" в інформацію, а також інтеграцію нового елемента, який породжено поведінкою випадкового характеру, в складний соціальний порядок. Це – зоря соціокультурної еволюції" [165, с.40]. Отже, механізмами процесу соціалізації молодого людини є стихійні та цілеспрямовані засоби включення її у соціальний досвід людства. Цілеспрямованість соціалізації більш зумовлена нормативністю в культурі, в той час як стихійність – відхиленням від цих норм, тобто інноваційністю. Нормативність і інноваційність є сторонами єдиного процесу соціалізації особистості. В умовах сучасного суспільства внаслідок можливого неспівпадіння цих сторін макро- та мікросередовище може бути суперечливими і по-різному впливати на процес соціалізації особистості. У зв'язку з цим виникає проблема вибору цінностей, яка повинна вирішуватись головним чином через механізми цілеспрямованого впливу.

4.3. Соціальні ідеали як детермінант процесу соціалізації особистості

Питання соціальних ідеалів як детермінанта процесу соціалізації особистості виявляється, перш за все в тому, що вони як елемент суспільної свідомості існують об'єктивно по відношенню до окремої особистості, і можуть впливати на її свідомість, мотиви, ціннісні орієнтації, спосіб її мислення, поведінку, а отже – на весь процес соціалізації особистості.

Виходячи з класифікації ідеалів в залежності від їх належності до певного суб'єкта, ми розрізняємо ідеали суспільні і ідеали окремих осіб. Перші – стосуються сфери суспільної свідомості, другі – індивідуальної. По відношенню до окремих осіб суспільні ідеали існують як об'єктивний фактор і можуть виконувати функцію засобу соціалізації. Суспільні ідеали по відношенню до свідомості особи існують об'єктивно, є формами культури, в яких людство об'єктивує загальні оцінки реальності з точки зору перспектив майбутнього, можливих тенденцій, всезагальні цілі діяльності, практичну спрямованість. Ідеали задають світоглядні орієнтири на певні цінності суспільства. В дослідженнях структури світогляду особистості відмічається, що ідеал є його основним елементом, бо питання співвідношення існуючого і належного – це основне питання світогляду. Суспільний ідеал, включаючись у світогляд людини, визначає її ціннісні орієнтації і поведінку. Саме в цьому полягає соціалізуюча функція ідеалів.

Як відомо, одна з особливостей сутності людини виявляється в тому, що вона створює світ не тільки відповідно зі своїми потребами, а зверх їх міри, у відповідності з ідеалом. Саме в ідеалах з найбільшою повнотою виявляється творча природа свідомості, яка здатна не тільки відображати оточуючий світ, але й створювати його. Ідеал, відображаючи дійсність, одночасно оцінює її з точки зору перспективи майбутнього та можливих тенденцій. Він включає в себе те, що повинно бути, чого хочуть і до чого прагнуть люди. Ідеал втілює у собі ціль людської діяльності, має всередині себе практичну спрямованість і є сильним стимулом і регулятором людської поведінки. Торкаючись сутності ідеалу, слід сказати, що

відносну імперативність його впливу пов'язано з наявністю в ньому певного естетичного елемента, оскільки його зміст несе в собі ідею досконалості, взірця. Тому одним з найбільш дієвих засобів обґрунтування ідеалу є мистецтво. Про значення ідеалів у поведінці людини писав ще Гегель: "Зміст ідеалу наповнює юнака почуттям діяльної сили, тому він уявляє себе призваним і здатним перетворити світ" [52, с.231].

Ідеал – це та проекція людської свідомості, яка орієнтована на передбачення майбутнього.

Світ ідеалів є різноманітним. Розрізняють ідеали окремої особистості, груп та суспільства в цілому. Багатоманітність ідеалів зумовлює складність їх типології. В науковій літературі існують різні точки зору з приводу відмінностей форм існування ідеалу. Так, Л.М.Архангельський і О.Н.Жеманова підкреслюють, що "психологічно ідеал – це уявлення". Автори говорять про три форми ідеалів, які існують у відповідності з уявленнями: персоніфіковану, збірну і форму програми, яка включає ідеальну систему різних відношень особистості до тих або інших цінностей [20, с.46]. Болгарський дослідник К. Нешев виділяє дві самостійних форми ідеала: духовно-понятійну і персоніфіковано-образну. Обидві складаються з уявлень, але в першому випадку – це уявлення більш узагальнені, а у другому – уявлення, що втілені у справах і житті великих історичних особистостей [180, с.60]. В.Є. Давидович пропонує у визначенні типів ідеалів враховувати наступні моменти: особливості виявлення ідеалів в залежності від сфер суспільної свідомості; в залежності від належності до певних суб'єктів; а також – від врахування соціально-історичних умов, в яких формуються ідеали (ідеали певної епохи, формації тощо) [69].

Досліджуючи природу ідеалів, видатні вітчизняні вчені В.Л. Шинкарук і О.І. Яценко, акцентують увагу на такій характерній особливості ідеалу як те, що він є ціль. Окрім того, в ідеалі виявляється особливе відношення людини до цілі: ціль в ідеалі є самоціллю всієї діяльності людини, тобто такою ціллю, яка пронизує всі інші цілі, зводячи їх до ролі засобів досягнення головної цілі – ідеалу. Отже, відображаючи потреби практики, виступаючи як "особливий тип цілей і детермінант цілепокладання" [226, с.140], включаючи немов би програму-максимум певної системи

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

цінностей і характеризуючи її як деякий граничний варіант, як взірець, ідеал виступає духовним детермінантом діяльності і тим самим виконує функцію фактора соціалізації.

Розуміння ідеалу як цілі людської діяльності ставить задачу розробки і застосування у практиці виховання методології цілепокладання, оволодіння діалектикою цілі і засобу. В цьому плані роботи В.Л. Шинкарука і О.І. Яценка, в яких досліджується методологія цілепокладання, заслуговують особливої уваги [226, 284].

Соціальні ідеали виконують функцію соціалізації особистості за умови їх трансформації в індивідуальні ідеали. Питання умов, за яких соціальні ідеали стають факторами соціалізації особистості, в психологічній літературі майже не вивчено. Цілком зрозуміло, що функцію регулятора цього процесу соціальні ідеали набувають у разі прийняття їх особистістю в якості установки і перетворення на переконання. Набуваючи статусу переконання, ідеал включається в систему індивідуальної свідомості. Вплітаючись у систему ідеалів конкретної людини, він стає системотворчим у спрямованості свідомості особистості. В зв'язку з цим стає актуальним дослідження в структурі ідеалу тих його елементів, які здатні надати ідеалу переконуючої сили.

Найбільше навантаження у здійсненні функції регуляції людської поведінки несе на собі наочно-чуттєва природа ідеалу. Переконливість і ефективність впливу ідеалів на особистість переважно визначається можливостями їх чуттєво-образної форми, завдяки якій авторитет суспільного досвіду, що стоїть за ідеалом, набуває форми, аналогічної формі індивідуального досвіду. У зв'язку з цим суспільство має можливість "розмовляти" з індивідом на більш близькій і зрозумілій йому "мові". Якщо соціальний досвід, який втілено в соціальному ідеалі, не опосередковується чуттєвим переживанням, то він важко інтеріюється індивідом, а ідеал не набуває статусу мотиваційної сили. Лише реалізувавшись на рівні індивідуального психічного відображення в змісті наочно-чуттєвих образів, ідеали – а через них і цінності соціальної системи – починають управляти людською поведінкою. Отже, ефективність регулятивної функції ідеалу пояснюється такою їх властивістю як наочно-чуттєва форма відображення.

Чуттєво-образне відображення є особливістю людської свідомості. Неможливо назвати яку-небудь сторону людської життєдіяльності, де б не функціонувала "образність". Образна сфера людини є багатомірною, багаторівневою, динамічною. Вона складається з різнорідних взаємопов'язаних класів первинних, вторинних та соціальних образів, які упорядковані у відповідності з рівнями активації свідомості.

Проблема образу особистості обговорювалась в психологічних дослідженнях в різних планах. У С.Л. Виготського – в зв'язку з культурно-історичною детермінацією психіки; у Дж. Брунера, Г.М. Андреєвої, А.А. Бодальова – в зв'язку з соціальною перцепцією; в психосемантиці - в зв'язку з мовою як конвенцією. Проте, слід зазначити, що якщо образна сфера особистості на індивідуально-психологічному рівні досліджується досить активно і багатьма дослідниками, то досліджень образної сфери людини в соціально-психологічному аспекті мало. Незважаючи на існування великого класу соціальних образів (образ національного героя, образ людини певної епохи, образ патріота, образ терориста, образ міста, образ села, образ держави, образ жінки тощо) і їх значення в життєдіяльності людини, цілісної концепції соціального образу поки що не розроблено. Оскільки свідомість людини існує не тільки на індивідуальному рівні людини, але й на груповому та соціальному, то і образна сфера як невід'ємна сторона свідомості людини, виявляється на всіх цих рівнях. Соціальний образ – це результат не стільки роботи відповідних аналізаторів, скільки результат взаємовідносин індивідів в реальному повсякденному житті. Елементи цієї реальності повинні бути означені так, щоб вони були сприйняті і зрозумілими для членів спільноти. Це розуміння досягається через образи в міжіндивідуальній взаємодії. Саме тому соціальні образи, являючись за своїм походженням результатом соціальних взаємовідносин, мають велику регулюючу силу цих взаємовідносин. Переконаливість і ефективність впливу ідеалів на особистість визначається можливостями, як вже було зазначено, чуттєво-наочної природи образів, в яких реалізується зміст соціальних ідеалів.

Варіант існування ідеала в персоніфіковано-образній формі являє собою так звана квазіособа, яка створюється на певному "людському

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

матеріалі" у вигляді взірця, досконалості. "Якщо і не було Ісуса Христа як конкретного індивіда, його "особистість", сконструйована євангельськими легендами, здійснювала величезний вплив на соціальне життя і християнську культуру протягом двох тисячоліть, структуруючи і деформуючи особистостей і долі людей, їх погляди, почуття, переконання. Перетворююча дія квазіособи виявляється не менш діючою, ніж іншої історичної" [186, 48]. Переконуюча сила такої квазіособи визначається, зокрема, її наочно-чуттєвою формою впливу. Отже, чуттєвість, а не абстрактність форм впливу є більш переконливим для людини, особливістю сприймання якої є образне сприймання.

Визначальною характеристикою образу–ідеалу вважається його узагальненість: образ–ідеал відображає не одиничний об'єкт, а клас аналогічних об'єктів, в яких відбувається не тільки узагальнення і "стиснення" інформації, але й змінюється структура образу – одні характеристики затушовуються і редукуються, інші підкреслюються. Звільнення від прикутості лише до одиничного об'єкту дозволяє образам–ідеалам виконувати функцію еталона, програми діяльності. А. А. Гостєв виділяє наступні механізми узагальненості соціального образу: аглютинації - перекомбінування в образі різнорідних елементів, "склеювання" іноді несумісних в реальному житті елементів. Аглютинації існують в таких видах як доповнююча (в образі добавляється невласлива об'єкту деталь); утворююча (створення нового образу); формально-композиційна (образи з'єднуються у незвичні сполучення, які виступають як самоціль); еволюціонуюча (образи більш низьких класів об'єктів роблять схожими з образами об'єктів більш складних класів); аморфна (образи групуються у комплекси, які не мають чіткої або змістовної ідеї); персоніфікуюча (образи об'єднуються подібно фігурам або людським обличчям); регресуюча (образи складних об'єктів зводяться до більш простих) [64, с.181]. Аглютинація може відбуватись також через акцентування, загострення, гіперболізацію, підкреслення тих або інших сторін об'єкта, що відображається. Узагальненість в образі–ідеалі досягається шляхом активного вибіркового виділення свідомістю тих сторін предмета чи явища, які сприймаються і зафіксовані суспільною практикою як значимі. На відміну від поняття, загальне в образах–ідеалах

завжди зберігає зв'язок з чуттєвими сторонами предмета, які залишаються в пам'яті людини.

В зв'язку з нашою темою потрібно звернути увагу на таке. Специфіка відображення дійсності в ідеалах характеризується як почуттєво-конкретна пам'ять, як "вибіркова пам'ять" про практично значимі сторони явищ, яка існує у вигляді цілісних образів цих явищ. При цьому є важливим те, що образ-ідеал не є "суцільною пам'яттю" реального світу, що сприймався раніше. Справа в тім, що, як це було встановлено дослідниками, "багата пам'ять", надлишок інформації, можуть утруднити діяльність уяви, творчого пошуку. Іншими словами, своєрідна "ажурність" відображення світу в уявленнях та образах, порівняно з іншими формами чуттєвого відображення (відчуття, сприйняття), стимулюють діяльність уяви, завдяки якій, зокрема, створюється прогноз майбутнього, що відображено в ідеалі. В зв'язку з цим важливим є питання щодо визначення в структурі ідеалу тих його елементів, які здатні надати цій моделі майбутнього переконливу відчутну реальність, надати їй наочно-чуттєву конкретність. В літературі існує точка зору, згідно з якою ідеал тісно пов'язаний з психологічним уявленням. На нашу думку, уявлення є "психологічним матеріалом", який є найбільш адекватним тим аспектам ідеалу, коли він виступає як "особливий тип цілей і детермінант цілепокладання" (О. Яценко). В цьому плані можна погодитись з думкою, згідно з якою для регулятивного впливу ідеалу є характерним те, що тут цілі і їх обґрунтування немов би зливаються. В той час, як в цілях простого типу обґрунтування є відносно самостійним компонентом цілепокладання і висувається поряд з ціллю [284, с.25-26]. Суттєвим моментом, який дає підстави для висновку про значення уявлення як психологічного "матеріалу" ідеалу для здійснення їх регулятивних можливостей, є роль уявлень у випадках неузгодженості потреб та ідеалів. Парадоксальною особливістю ідеалів, яка виявляється в цих випадках, є те, що вони можуть "брати верх", тобто спонукати діяльність, яка не відповідає потребам людини і навіть може бути для неї некорисливою. Говорячи про випадки неузгодження потреб і ідеалів, важливо підкреслити, що ідеали можуть апелювати до майбутнього розвитку потреб - мати в собі своєрідний їх прогноз, тим самим сприяти

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

їх формуванню. В цьому плані особливе значення набуває взаємозв'язок уявлення і уяви [125], а також уявлення і пам'яті [65].

З аналізу психологічної структури образу–ідеалу, визначення його наочно-чуттєвої сторони, можна зробити висновок, що його регулятивна функція пов'язана значною мірою з емоційною стороною особистості. Як відомо, емоційне – це одна з найважливіших структур свідомості і мотивації поведінки. Тому, щоб образ–ідеал виконував свою регулятивну функцію, він повинен емоційно переживатись особистістю. Якщо соціальний досвід, який засвоює особистість, не опосередковується чуттєвим переживанням, він не набуває статусу мотивуючої сили, а засвоюється поверхово. В зв'язку з цим стає зрозумілим, чому імперативність впливу образу–ідеалу пов'язана з наявністю в ньому певного естетичного елемента. Не дивно, що, досліджуючи ідеали, В.Л. Шинкарук і О.І. Яценко аналізують їх через категорію досконалості, яку вони визначають через діалектику гармонії і міри. "Досконалість – це те, що досягло своєї міри... , явище, яке досягло міри свого розвитку, є досконалим до себе, перевершено по відношенню до свого генетичного минулого і недосконало по відношенню до свого майбутнього" [266, с.220].

Досконалість зумовлює привабливість і велику життєву силу ідеалу. Досконалість як належне є ціллю діяльності людини. Тому характерною особливістю образу–ідеалу є те, що в ньому виявляється особливе відношення людини до цілі, а саме, як до самоцілі її діяльності, такої цілі, яка пронизує всі інші цілі людини, зводячи їх до ролі засобів досягнення головної цілі–ідеалу.

Важливою проблемою у дослідженні впливу образів–ідеалів на поведінку особистості є проблема співвідношення змісту, що відображено в образі–ідеалі, і реальної дійсності. В будь-якому образі–ідеалі міститься певна міра у співвідношенні між ідеалом і реальністю, тобто міра у співвідношенні між ідеалом як певному "відльоті" від його наявної ситуації (здатності охопити майбутнє, заглянути вперед), і емпірично даної соціальної дійсності як одному з етапів до майбутнього, яка може стати фактором цілеспрямованості у діяльності. Порушення цієї міри призводить, в одному випадку до об'єктивізму, який виявляється у штучному скороченні історичної дистанції між ідеалом і дійсністю, до

такої форми "заземління" ідеалів, яка фактично означатиме відмову від них, а в іншому – до абстрактних ідеалів, зміст яких настільки відірвано від історичної дійсності, що він стає незрозумілим. Абсолютизація ідеалу як відрив його від реальних умов буття, від конкретних умов життя, нерозуміння його відносності, суперечливості відносин цього ідеалу з реальністю може призвести до так званого "краху ідеалу", що супроводжуватиметься такими негативними явищами як нігілізм та скептицизм особистості. І. Кон в роботі "Соціологія особистості" (1967) говорить про підлітка, який легко ідеалізує оточуючих людей і відношення, але швидко в них розчаровується як тільки виявляє їх неповну відповідність. З цим пов'язано підлітковий нагативізм як специфічна форма їх самоствердження. Отже, абстрактні ідеали, відірвані від повсякденності здійснюють негативну роль у виховній діяльності. Визначення в образі–ідеалі міри сторін суперечності "ідеал–дійсність", яка забезпечила б його діючу силу, а також факторів, які забезпечують цю міру в різні історичні періоди, є важливою як теоретичною, так і практичною проблемою.

Важливою є така характеристика образу–ідеала як його можливість формувати загальну стійку лінію поведінки особистості, а не просто викликати окремі почуття або дії. Ця особливість дозволяє образу–ідеалу виступати в якості вищої форми виявлення соціального контролю, яка сприяє реалізації і розвитку найкращих - з точки зору тієї або іншої системи цінностей – тенденцій в поведінці людей.

Образ–ідеал – явище історичне і діалектичне, він несе в собі образ завершеної і незавершеної досконалості, тобто несе в собі ціль на перспективу. Саме тому його необхідно розглядати не як щось завершене і закінчене, а як процес, як реальний рух до кращого майбутнього. Саме тому майбутня мета, яка втілена в ідеалі, повинна розглядатись на основі суперечливої динаміки суспільного життя і розумітися у зв'язку з минулим.

Висновки до четвертого розділу

В контексті нашої методологічної концепції важливим було зробити акцент на зумовленості процесу соціалізації особистості факторами соціетального рівня. Цей контекст вимагає розглядати детермінацію процесу соціалізації системою соціальних норм, які санкціонуються спільнотою як програма життєдіяльності її членів, яка забезпечує організацію єдності їх сукупних дій, регулює їх поведінку і діяльність у всіх сферах суспільства.

Соціальні норми втілюють в собі абстрактну модель потрібних взаємодій членів спільноти, змушуючи їх до певної одноманітності дій і вчинків, що потрібно для упорядкування поведінки багатьох індивідів у необхідному для спільноти напрямку. Ця система певних приписів і вимог до індивідів, яка створюється самими індивідами як їх надіндивідне утворення, стає обов'язковою програмою їх розвитку, певною соціальною матрицею, в рамках якої формуються соціальні властивості індивідів, що забезпечують їх життєдіяльність в певному суспільстві. Так відбувається детермінація процесу соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства. В цьому плані стає необхідним з'ясування закономірностей, які зумовлюють особливості соціальної матриці певного конкретно-історичного етапу розвитку суспільства.

Соціальна матриця – це певна система соціальних норм, які санкціонуються членами спільноти як обов'язкова програма їх діяльності.

Соціальність людини, розглянута з точки зору тих властивостей і якостей, які є вираженням обов'язкових вимог до неї з боку системи норм соціальної матриці, відображає типовість, загальність людських властивостей зумовлених особливостями соціально-історичної спільноти. Кожен індивід імпліцитно несе в собі цю історичну загальність як умову його існування і індивідуального розвитку серед собі подібних. Основою цієї загальності є особливості культури, яка засвоюється індивідом в процесі соціалізації. Саме тому в розділі приділено значну увагу дослідженню культури як фактору соціалізації особистості.

Культура в зв'язку з соціалізацією особистості розглядається нами як система форм, що розвивають людину і формують її як особистість. З цієї точки зору культура – це система "формотворень людини". Традиції такого розуміння культури мають джерела у філософії Гегеля. Ці традиції знашли розгорнуте обґрунтування в концепції культури культурологічної школи українських філософів (В. Шинкарук, В. Андрущенко, Б. Табачковський, В. Іванов О. Яценко та ін.), згідно з якою культура – це специфічний спосіб діяльності людини, який включає в себе спосіб регуляції, збереження, відтворення і розвитку суспільства. Виражаючи форму існування людської практики, спосіб зв'язку людей в процесі сумісної діяльності, культура причетна до всіх рівнів виявлення соціальності. Вона може розглядатися крупним планом, у відповідності зі сутністю історичного процесу, в якості загального його визначення. Вона може розглядатись також з боку характеристик особистості, які визначають її здатності як суб'єкта історії, сумісної діяльності, спільного виробництва. Оскільки людина не може бути зрозумілою без співвідношення з її роллю у суспільній життєдіяльності, з суспільними відносинами, з колективними діями, то зрозуміло, що категорія "культура" має найважливіше значення для розкриття сутності процесу соціалізації людини.

Культура як система всезагальних форм людської діяльності виконує функцію надіндивідної, соціально-генетичної програми діяльності індивідів і є обов'язковою умовою розвитку як всього суспільства, так і окремих індивідів.

Всезагальність форм культури полягає в тім, що, по-перше, в них, завдяки символічним означенням, через активне вибіркове виділення свідомістю тих сторін реальності, які сприймаються і зафіксовані практикою як значимі, акумулюється досвід людства, який виконує функцію зразків діяльності і розвитку як суспільства, так і окремих індивідів; по-друге, всезагальність виступає як якісна характеристика суспільної діяльності, що фіксує її здатність створювати суспільний зв'язок через предмет діяльності, який маючи "людську форму" набуває характеру універсального зв'язку між людьми і стає універсальним інструментом регулювання людських взаємовідносин; по-третє, статусу

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

загальності набуває не всякий, а позитивний зміст попереднього досвіду людської діяльності, який сприяє єднанню і розвитку людської спільноти, тому "культурне" означає моральне, гуманне, те, що спрямовано на розвиток сутнісно людського, родового.

Системи форм культури, акумулюючи історично вироблені всезагальні способи людської діяльності, існують в об'єктивованих надіндивідуально приписаних вимогах до індивідів як сукупність певних зразків, принципів, правил, стандартів, еталонів, канонів та виконують по відношенню до їх діяльності нормативно-регулятивну функцію.

Процес соціалізації особистості здійснюється через механізм інтеріоризації системи форм культури у внутрішні детермінанти їх розвитку, який відбувається в залежності від індивідуальних особливостей індивідів. Закономірності, механізми та інші вікові особливості вікової стадії розвитку особистості визначають певний рівень систем форм культури, який детермінує цей процес. Рівні соціально-культурних систем формотворень людини відрізняються, по-перше, величиною соціального досвіду, який засвоюється індивідами, по-друге, широтою стосунків з іншими індивідами, по-третє, специфікою взаємодії один з одним.

Переорієнтація індивіда з одного рівня системи формотворень на іншу в процесі соціалізації відбувається з метою поступового входження людини в загальний соціальний простір через розширення та узагальнення соціальних відносин між усіма індивідами – членами суспільства.

В залежності від засобів засвоєння індивідами культури суспільства в процесі соціалізації, які мають особливості на їх вікових стадіях, а також з точки зору особливостей зв'язку індивіда зі світом можна виділити декілька рівнів систем соціально-культурних формотворень людини.

Перший рівень це система формотворень людини, яка забезпечує первинну соціалізацію. Особливості цієї системи полягають в тому, що "світ людини" сприймається і засвоюється дитиною головним чином у наочно-образній формі через взаємодію "індивід–індивід" завдяки конкретно-особистісному спілкуванню (з матір'ю, рідними в сім'ї, близькими родичами, вихователями) на рівні "я–ти". Системотворчим елементом цього рівня формотворень людини є гра як провідний тип діяльності у дитячому віці. Гра виявляється тим засобом, котрий

забезпечує перетворення загальних форм діяльності і спілкування в індивідуальні властивості особистості в дитячому віці. Це потребує особливої уваги до розробки методик гри та більш активного використання гри як засобу первинної соціалізації.

Другий рівень це система формотворень людини на етапі засвоєння досягнутих суспільством відносин розподілу праці, котра є головним фактором соціалізації на етапі оволодіння індивідом сферою професійної діяльності. На цьому рівні відбувається переорієнтація людини на нові форми зв'язку зі світом. Носіями нових форм культури стають групи однолітків. Ці форми, з одного боку, мають ознаки конкретно-особистісного, яке існує в безпосередньо контактуючих членах групи, з іншого – узагальнено-соціальні властивості (групові норми і цінності). Це рівень, на якому система соціально-культурних формотворень людини існує як групове "ми". В зв'язку з цим важливим є дослідження особливостей підліткових груп як певних соціально-культурних систем формотворень людини. Особливістю цих формотворень є те, що вони є перехідною і проміжною формою між конкретно-індивідуальним первинної соціалізації й узагальнено-соціальним соціетального рівня дорослої людини. Перехідний характер цієї соціокультурної системи формотворення людини відповідає перехідному характеру індивідуально-психічних властивостей підлітків. На цьому рівні соціалізації основним засобом оволодіння культурою є професійна діяльність людини, яка відповідає історичним особливостям суспільного розподілу праці. Розподіл праці, являючи собою конкретно-історичні форми виробництва, у той же час виступає як система форм, що "творять людину", формують її особистість завдяки включенню її у діяльність в рамках цих форм. Ці конкретно-історичні форми, які є засобом передачі з покоління у покоління нагромадженого досвіду, знань, приписують індивідам певний спосіб діяльності. У цьому плані розподіл праці є фактором соціалізації індивіда. На основі розподілу праці виникають професії, котрі приписують індивідам виконання певних функцій, форми спілкування, здійснюють вплив на їх особистісні властивості. У структурі діяльностей індивіда роль професійної діяльності є настільки великою, що вона головним чином і визначає весь процес соціалізації дорослої людини.

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

Третій рівень – соціетальний, на якому зв'язок індивіда зі світом здійснюється через норми і цінності соціуму. Носіями цих соціально-культурних формотворень культури є великі соціальні групи (професійні, етнічні, конфесійні тощо), в межах яких їх представники взаємодіють опосередковано. Ця опосередкованість надає безмежні можливості для розширення, розгалуження й узагальнення соціальних відносин та засвоєння соціального досвіду в його узагальненій, сутнісній формі, що стає умовою реалізації творчої сутності людини. Головним засобом соціалізації особистості на цьому етапі є система інновацій культури. Суб'єктами соціалізації цього рівня є у більшості індивіди юнацького та зрілого віку.

Соціалізація індивіда як становлення соціальної зрілості людини, передбачає обов'язкове поетапне засвоєння індивідом виділених нами трьох рівнів соціально-культурних систем формотворень людини. Переорієнтація індивіда з однієї системи формотворень на іншу в процесі соціалізації відбувається з метою поступового входження його в загальний соціальний простір через розширення та узагальнення соціальних відносин між усіма індивідами – членами суспільства.

Різні системи "формотворень людини" детермінують різні соціально-історичні типи особистості. Соціальний тип особистості – це узагальнене відображення сукупності суттєвих соціальних якостей індивідів, які входять в одну соціальну спільноту. Сутнісне, типове закономірно формується в конкретно-історичній системі соціальних відносин, в рамках певної спільноти, до якої належить особистість.

Належність людини до певного соціального типу, накладаючи певний відбиток на характер людини, разом з тим зобов'язує її, змушує її в силу внутрішньої логіки групових інтересів і психології поводити себе саме так, а не інакше. В цьому випадку соціальний тип особистості функціонує як соціальна норма. Носієм соціального типу особистості є соціальна свідомість. Для того, щоб соціальний тип особистості виконував нормативно-регулюючу функцію в процесі соціалізації, він повинен трансформуватись на рівні індивідуального психологічного відображення в символічний зміст образів, бо в буденній практиці особистість не в змозі регулювати поведінку за допомогою кодексів нормативної системи,

яка існує в сфері суспільної свідомості в узагальнено-абстрактній формі. Регуляторами людської поведінки норми стають лише тоді, коли вони трансформуються в соціальні образи буденної свідомості. Через зміст образів норми – а через них і цінності соціальної системи – починають управляти поведінкою людей. Регуляторами людської поведінки норми стають лише тоді, коли вони трансформуються в соціальні образи буденної свідомості.

Отже, соціально-історичний тип особистості, що є узагальненим образом людини певного історичного часу, є не тільки результатом процесу її соціалізації, але й його детермінантом. В цьому відношенні ми можемо говорити, що поняття "соціалізованість" збігається з визначенням "соціальний тип особистості", як такої міри соціальності, якої набуває індивід в ході соціалізації. Ця міра соціальності потрібна людині, щоб адаптуватись до культури суспільства. У моделі типу особистості ніби втілено замовлення суспільства на конкретні соціальні якості в реальній людині, які представляють конкретну міру її соціалізованості. Ця міра здійснюється з різним ступенем повноти, але кожне суспільство прагне до найбільш повного втілення в кожному індивіді рис соціально-історичного типу особистості.

Отже, підсумовуючи можна підкреслити, що форми культури, набуваючи концентрованого виявлення всезагальності в соціально-історичному типі особистості, виконують функцію нормативного закону людини в суспільстві через трансформацію на міжособистісному рівні в образну форму. Саме цей образ містить відповідь на питання про можливі і необхідні якості особистості, які зумовлено експектаціями і соціальними потребами суспільства. Такий висновок має практичне значення в системі виховання особистості, який спрямовує на те, щоб сформувати соціальність особистості у відповідності з соціальним типом, тобто так, щоб її власні прагнення співпали з вимогами її соціальної ролі.

Соціальний тип особистості, являючись відносно стійкою якісно визначеною соціальною реальністю, не існує до і поза індивідами. Це питання взаємозв'язку соціального і індивідуального в людині, сутності і існування, соціалізації і індивідуалізації.

Дослідження діалектики соціально-загального і індивідуально-окремого показують, що родова сутність людини виявляється як зв'язок

Розділ 4. Детермінація соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства

індивідів, які існують перш за все як предметнодіяльнісні відношення. Зміст життєдіяльності індивідів як представників роду є загальним. У той же час життєдіяльність кожного окремого індивіда не співпадає з життєдіяльністю роду. Індивід не є тотожним своєму роду, він унікальний. Цей парадокс, що полягає в уявній несумісності визначень людини як родової істоти і як самотності, унікальності, неможливо вирішити з позицій метафізики, яка ставить бар'єр між змістом соціальної сутності людини і її унікальним вираженням як індивідуальної форми. Але у тому й справа, що людина як рід здійснює себе через багатоманітність індивідуальних відмінностей людей. Тому індивід є не тільки одиницею роду, але й його найсуттєвішою характеристикою. "Світ людини", з одного боку, – це суспільне існування індивідів (адже він не існує без індивідів), з іншого боку, "світ людини" є автономним, він є об'єктивною цілісністю, що підпорядкована об'єктивним законам. Суперечливість системи "людина-світ" є джерелом самого розвитку як людини, та і її світу. Потенційно людина як особистість – це нескінченна, універсальна, загальна істота, актуально вона завжди обмежена. Це протиріччя вирішується у процесі того, як індивід, розвиваючись в особистість, розширює своє буття у часі, включаючи себе у час роду (історію). Історія є процес послідовного вирішення протиріччя між потенційною нескінченністю людини і її актуальною обмеженістю та породженням цього протиріччя у нових соціально-культурних умовах. Засобом вирішення цього протиріччя є діяльність індивіда по створенню культури суспільства. Соціальна функція культури у кожний конкретний відрізок історичного часу полягає у тому, щоб привести індивідуальне буття людини у відповідність його з суспільним буттям, узгодити, поєднати між собою особисте і суспільне, індивідуальне і загальне. Тобто головна соціальна функція культури полягає в такому розвитку людської індивідуальності, яка відповідає масштабам і результатам досягнутого в даний момент суспільного розвитку. Чим ширшими й багатшими є зв'язки людини з оточуючим світом, іншими людьми, тим більші можливості вона має для розвитку своєї особистості, тим більш універсальною постає форма її культурного життя, адже культура є головним показником не якогось особливого, а саме суспільного розвитку людини.

Отже, особистість є завжди своєрідним зв'язком унікальності і універсальності. У ній передбачають одне одного і протиборствують різні "Я", що рухаються в сторону унікальності, неповторності, самостійності окремого "Я" і в сторону його універсальності, зверненості до нескінченного світу. Щоб нескінченний універсальний світ став доступним індивіду через вузький канал його життєвої практики, для цього людський світ набуває різних форм культури як системи загальнозначущих способів життєдіяльності. А світ особистості набуває форм духовного життя, яке будується на діяльній основі і включає в себе усі суб'єктивні потенції і здібності особистості.

Розділ 5. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ В ОНТОГЕНЕТИЧНОМУ ВИМІРІ

Історія особистості – це не тільки історично змінні соціальні типи людей. Індивід в рамках конкретного суспільства також має свою історію, у якій через одиничне своєрідно виявляється історія суспільства. Засвоюючи нагромаджений людський досвід, кожний індивід певною мірою по-своєму відкриває для себе багатства культури, розвиває свої сили і здібності.

Це передбачає розглядати соціалізацію особистості також в онтогенетичному плані. Поняття "онтогенез" означає індивідуальний розвиток людини у всій повноті його змін, які відбуваються з моменту зародження до кінця життя. Зазвичай онтогенез розглядається у єдності і взаємозумовленості з історичним розвитком – філогенезом. Поняття "філогенез" було введено Геккелем у 1866 році для означення поступових змін різних форм органічного світу в процесі еволюції. В психології поняття "філогенез" вживається в розумінні розвитку психіки як продукта еволюції. (Як відомо, О.М. Леонтьєв виділяв такі основні стадії розвитку психіки в процесі еволюції: сенсорна психіка, перцептивна психіка, інтелектуальна свідомість.).

Вивчення соціалізації в онтогенетичному плані пов'язано з ідеєю певного типу повторюваності в процесі розвитку. Мова йде про відому паралель між онтогенезом і філогенезом. Ця ідея зводиться до того, що спочатку має місце повний і тривалий процес розвитку соціальності, а потім відбувається його скорочення і швидке відтворення на новій основі.

Першопочатково ця ідея була сформульована Гегелем в його "Феноменології духа". "Окремий індивід, – писав він, – повинен і за змістом пройти ступені утворення загального духу, але як форми, вже складені духом, як етапи шляху, вже розробленого і вирівняного" [52]. У зв'язку з цією ідеєю Ф. Енгельс дав оцінку "Феноменології духа" як твору, який можна було б назвати паралеллю ембріології і палеонтології духа, відображенням індивідуальної свідомості на різних ступенях її розвитку, що розглядаються як скорочене відтворення ступенів, історично пройдених людською свідомістю.

В біології ця повторювальність була сформульована Геккелем як біогенетичний закон, згідно з яким розвиток живих зародків коротко повторює історію всього даного виду. Під впливом відкриття цього закону в кінці XIX ст. в психології виникли теорії, згідно з якими психічний розвиток дитини повторює основні стадії розвитку суспільства (теорії рекапітуляції). Хоча ідеї рекапітуляції не отримали поширення, факт спільної логіки розвитку онтогенезу і філогенезу і в сьогоденні привертає до себе увагу дослідників. Так, відомий радянський філософ Б.М. Кедров розглядав цю проблему у зв'язку з питанням співвідношення логічного і історичного в діалектиці. В логічному у всезагальній формі, в чистому вигляді повторюється послідовність історичних стадій розвитку. Б.М.Кедров стверджував, що розвиток індивідуальної свідомості повторює деякі риси і особливості всієї її (свідомості) історії взагалі.

Аналогія онтогенетичного розвитку з філогенетичним дає можливість зрозуміти деякі особливості соціалізації індивіда через виявлення, зокрема, таких питань: як і що з історії людства повторюється в історії окремого індивіда і яким чином. В попередньому розділі нами уже розглядалось це питання в зв'язку з аналізом соціальних типів особистості. Оскільки в питанні, що розглядається нами, мова йде про історичний розвиток соціальності особистості, то важливим є виявлення того, що виступає підсумковою загальною формою змісту цього процесу і у якому вигляді вона представлена.

Як вже про це йшлося вище, соціалізація у філогенетичному плані – це історія зміни різних соціально-історичних типів особистості. Соціалізація в онтогенетичному плані є процес "пробігання" соціальності, втіленої раніше у змісті соціально-історичних типів минулого. У цьому плані тривалість життя індивіда можна уявити як етапи, своєрідні вузли розвитку, особливості яких деякою мірою повторюють риси, що характеризують історичні типи людей минулого. Набуваючи властивостей, адекватних соціально-історичному типу людини, яка є логічним і загальним вираженням соціальності на даному відрізку історії, індивід стає зрілою особистістю.

Дослідження процесу соціалізації в онтогенетичному аспекті передбачає вивчення його закономірностей від народження до кінця

життя людини. Розвиток є головним способом існування людини впродовж її життєвого шляху. Розвиток – це послідовність змін протягом всього життя організму.

5.1. Стадійність розвитку особистості як закономірність процесу соціалізації

Розвиток особистості є результатом цілої системи впливів, які змінюють подальший спосіб його детермінації. Складна взаємодія біологічних, психологічних і соціальних детермінант розвитку, їхня відносна автономність і взаємовплив задають траєкторію життєвого шляху. В науках про людину існують два різних погляди на процес розвитку людини в цілому. Перший полягає в тому, що розвиток людини є безперервним, він йде не зупиняючись, рівномірно, а тому не існує чітких меж, які відділяють один етап розвитку від іншого. Згідно іншого погляду, розвиток людини є дискретним, відбувається нерівномірно (то прискорюється, то уповільнюється), а тому є підстави виділити етапи розвитку (стадії), які якісно відрізняються один від одного. Найбільш поширеною є точка зору про стадійний розвиток людини.

Вікова психологія, яка вивчає характеристики різних періодів розвитку людини, оперує поняттям "вік". Передбачається, що в кожному віці людина має унікальне, характерне тільки для неї поєднання психологічних, поведінкових властивостей, яке за межами цього віку уже більш ніколи не повторюється.

Віковий період зі своїм неповторним змістом – особливостями розвитку психічних функцій (наприклад, пам'ять, мислення, сприйняття тощо), особистості людини (інтереси, погляди, судження, мотиви поведінки), а також особливостями її взаємовідносин з оточуючими і провідною діяльністю – має свої певні межі. Психологічно правильно визначене поняття віку служить основою для встановлення вікових норм в інтелектуальному і особистісному розвитку людини. Це поняття широко використовується в різних тестах як точка відліку для встановлення рівня психічного розвитку дітей.

Проте, ці хронологічні межі можуть зсуватися: одна людина може вступати в новий віковий період раніше за іншу. Особливо розмитими є межі підліткового віку, що пов'язано зі статевим визріванням дітей.

Вікові періоди – це також явище історичне: їх зміст, як і тривалість змінюються протягом історії. Наприклад, дитинство у первісному суспільстві було коротким (як і взагалі життя людини). У середньовіччі дитинство було більш тривалим, а дитинство сучасної людини ще більш розтягнулось за часом і наповнилось складними видами діяльності. І це стосується не тільки вікової фази дитинства, а й інших вікових періодів: підліткової, юнацької, дорослої, старечої та інших фаз розвитку, бо специфіка вікових періодів визначається рівнем соціально-економічного і культурного розвитку суспільства, в якому живе людина.

Соціалізація – це стадійний процес, який починається з народження людини і продовжується все життя. Стадійність означає, що одні періоди розвитку послідовно змінюються іншими, до того ж ця послідовність носить незворотний і водночас непередбачуваний характер. Стадійність процесу соціалізації означає те, що кожний віковий етап розвитку людини характеризується появою специфічних новоутворень, які знаменують перехід до іншої системи цінностей.

Новий стан готується попереднім і змінюється наступним. Кожен з цих станів, періодів триває певний час, протягом якого відбуваються якісні і кількісні зміни, і, разом з тим, в кожному періоді зберігаються відносно стійкі, характерні саме для нього якості, що відрізняють його від інших.

В понятті "розвиток" на відміну від поняття "зміни", в якому фіксуються тільки кількісні характеристики об'єкта (наприклад, зростання), які не змінюють його функцію, акцент зроблено на якісних характеристиках об'єкта, на появі новоутворень. Звичайно, розвиток пов'язано зі змінами. Кількісні зміни, накопичуючись, викликають зміни в структурі, функції об'єкта, стають якісними змінами, тобто розвитком. Отже, розвиток – це суттєві зміни в якості явища. Розвиток характеризується появою новоутворень: нової структури, нових механізмів, нових процесів. Розвиток – це якісні зміни об'єкта дослідження. Розвиток – це завжди виникнення нового.

Розвитку людини притаманні специфічні закони, що характеризують внутрішню логіку становлення її як особистості. Розвиваючись, особистість постійно будує і перебудовує свій життєвий світ, створюючи його через структурування зовнішньої реальності відповідно до внутрішньої своєї структури. Визначення людиною своєї нової позиції, свого місця в світі дає імпульс до розвитку потенцій людини, реалізації її можливостей. Хоча в психологічній науці описано основні ознаки розвитку, дискусії про те, що таке розвиток, як він здійснюється і що є його результатом, продовжуються і досі. В літературі вказується на такі найбільш суттєві ознаки розвитку як: диференціація, розчленіння елемента, який раніше був єдиним; поява нових сторін, нових елементів в самому розвитку; перебудова зв'язків між сторонами об'єкта. В результаті кількісного росту цих ознак відбуваються якісні зміни в процесі психічного розвитку як перехід від одного етапу до іншого, від однієї вікової стадії до іншої. На кожній стадії існує якийсь головний, провідний фактор, який визначає процес розвитку на цій стадії. Всі люди, незалежно від індивідуальних особливостей, обов'язково проходять через кожну стадію розвитку, не пропускаючи жодної і не запобігаючи вперед.

Дослідження онтогенезу людини з точки зору особливостей психічного розвитку, які здійснено видатними зарубіжними та вітчизняними психологами, стали основою розуміння соціалізації особистості як стадійного процесу. Розглядання процесу соціалізації з точки зору стадій життєдіяльності людини дозволяє краще зрозуміти закономірності формування особистості, складність цього процесу.

Особистість – це цілісна система взаємодіючих елементів, до того ж швидкість розвитку кожного елемента своєрідна. Тому кожен віковий етап характеризується своєрідністю автокорелятивних зв'язків елементів особистісної системи. У кожного індивіда і на кожному його віковому етапі детермінація процесу соціалізації виявляється своєрідною взаємодією чинників. Специфіка окремих вікових етапів зумовлюється зростанням зовнішніх детермінант розвитку, які дедалі більш опосередковуються специфікою внутрішньої структури особистості. Психічний розвиток характеризується кумулятивністю. Кумулятивність означає, що результат розвитку кожної попередньої стадії включається

в наступну, певним чином трансформуючись. Таке накопичення змін підготовляє якісні перетворення в психічному розвитку. Послідовне становлення і розвиток наочно-діючого, наочно-образного і вербально-логічного мислення, коли кожна наступна форма мислення виникає на базі попередньої і включає її в себе, є прикладом кумулятивності у розвитку. Своєрідність автокорелятивних зв'язків елементів особистісної системи, що є характерною для кожної стадії її розвитку, впливає на утворення, розвиток і розв'язання тих протиріч, що лежать в основі новоутворень певного вікового етапу. Незначні, кількісні зміни в структурі особистості на кінцевому етапі дають якісний стрибок у розвитку. Кількісні зміни, що відбуваються в особистісній системі, у співвідношенні її детермінант ведуть до утворення протиріч.

Нові, зріліші структури позбавляються зайвих елементів. З'являються вікові новоутворення, усувається протиріччя. Якби розвиток особистості був лише накопиченням кількісних змін, то ніяких новоутворень не відбувалося б. Весь життєвий шлях людини формується і змінюється в процесі виникнення і усунення протиріч, які лежать в основі внутрішніх конфліктів особистості на тому чи іншому етапі життя, або в конкретній ситуації. Внутрішній конфлікт з'являється поступово. В якийсь момент порушується внутрішня рівновага. Протиріччя загострюється до конфлікту, який потребує розв'язання через стрибкоподібні, швидкі глибокі зміни якісного стану. Закономірністю розвитку особистості є сполучення процесів еволюції та інволюції в розвитку. Процеси "зворотного розвитку" (Л.С.Виготський) немов вплетені в хід еволюції. Те, що розвивалось на попередній стадії, відмирає або перетворюється. Наприклад, у молодшого школяра зникають дошкільні інтереси, деякі особливості мислення, що були притаманні йому раніше. Якщо інволюційні процеси запізнюються, спостерігається інфантилізм.

Розвиток має складну організацію у часі, відбувається циклами. Цінність кожного року або місяця життя людини визначається тим, яке місце він займає у циклах розвитку: відставання в інтелектуальному розвитку на один рік буде дуже великим, якщо дитині 2 роки, і незначним, якщо їй – 15 років.

Стадійність процесу соціалізації виявляється в такій закономірності розвитку особистості як нерівномірність, хвилеподібність цього процесу. Відносно стабільні періоди змінюються швидкими, бурхливими.

Нерівномірність розвитку особистісних властивостей та психічних функцій доводиться багатьма дослідженнями. Психологи відмічають, наприклад, що в період 18–25 років відбуваються найбільші зміни в інтелектуальних функціях, рухливість і гнучкість зв'язків між сприйняттям і увагою людини. В 26–29 років увага у своєму розвитку випереджає пам'ять і мислення. В 30–33 роки знову відмічається високий розвиток таких інтелектуальних функцій як пам'ять, увага, які знижуються у 40 років. Виявлено, що у 41–46 років найбільш високий рівень має увага, а самий низький – пам'ять. Середній пік творчої активності для багатьох спеціальностей 35–39 років. Пік творчих здібностей для різних наук не є однаковим: для математики і фізики 30–34 роки, геології, медицини 35–39 років, філософії і політики 40–55 років. Інтенсивність старіння інтелектуальних функцій залежить від двох факторів: обдарованості і освіти. Освіта гальмує старіння, саме тому безперервна освіта є важливою умовою інтелектуального і професійного розвитку людини.

Важливою закономірністю розвитку особистості є гетерохронність – асинхронність (неспівпадіння у часі) фаз розвитку окремих органів і функцій, що викликана неоднорідністю цих елементів психіки. Важливим тут є значення і роль певного структурного елементу психіки у життєдіяльності конкретного індивіда. Дослідженнями доведено, що чим більш потрібно є та чи інша функція, чим важливішою є її роль на даному етапі розвитку, тим скоріше (раніше) вона розвивається. Наприклад, дитина вчиться орієнтуватись у просторі скоріше, ніж у часі. П.К. Анохіним було доведено, що випереджаючі темпи визрівання мають життєво важливі функції людини. Значення і роль функції зумовлює також її довговічність. Так, чуттєвість людини до зеленого і жовтого кольору після 50 років майже не знижується, в той час як чуттєвість до синього падає уже після 25 років.

Розвиток особистості відбувається як чередування стабільних і кризових станів. Стабільні – це кількісні зміни, плавне протікання процесу. Кількісні зміни накопичуються і дають якісний стрибок, який означає,

що з'явилися вікові перетворення. Стабільні періоди тривають декілька років, фіксуються в структурі особистості. Кризові – короткі, але бурхливі. У різних людей вони відбуваються по-різному, але завжди – це значні зміни, бурхливі, супроводжуються змінами у зовнішньому плані: труднощі, розвиток супроводжується негативами (на перший план висуваються інволюційні процеси, розпадається те, що утворилось на попередній стадії), відбуваються втрати, перебудова, суперечність між потребами і можливостями.

Це може відбуватися у будь-якому віці. Переоцінка цінностей переживається людиною дуже болісно. На поверхні це виявляється в різних відхиленнях поведінки, в її непередбачуваності, що свідчить про критичний стан особистості. Людині, яка переживає такий стан, доводиться себе перебудувати, відмовляючись від звичних цінностей. Звичні ціннісні орієнтації вже не спрацьовують. Цей критичний стан часто супроводжується такими емоційними корелятами як напруженість, тривога, інколи депресивними симптомами. Вихід з цього стану відбувається в результаті зміни особистістю соціальної позиції, в основі якої була провідна діяльність, що вже вичерпала себе в межах попереднього вікового етапу. Критичні періоди виникають на рубежі вікових періодів і пов'язані з перебудовою психіки, зі зміною соціальної ситуації. Критичний період потребує розв'язання внутрішнього конфлікту, адекватної переоцінки цінностей, тобто ресоціалізації. Отже, утворення критичних періодів в розвитку особистості є закономірністю соціалізації [238].

Критичні періоди пов'язано з розв'язанням криз у розвитку особистості. У різних людей і в різних обставинах кризи розв'язуються по-різному. В психології виділяють нормальні кризи і аномальні кризи. Нормальна криза – це той критичний період в розвитку особистості, який пов'язано з переходом від одного вікового етапу до іншого. Розв'язання кризи потребує переходу до іншої системи цінностей, в результаті чого відбувається корекція стану. Все це нормально. Адекватна переоцінка цінностей створює сприятливі можливості і передумови у входження в наступну стадію розвитку. Такі кризи є нормальними, або нормативними (існування у межах норми) тому, що немає людини, яка б не переживала такої кризи протягом життя. Критичний період розвитку особистості

може ускладнюватись аномальною кризою. Аномальна криза може бути й не пов'язаною із завершенням певної вікової стадії. Головною ознакою аномальної кризи є неможливість прогнозувати власне майбутнє. Як відомо, потреба вийти за межі сьогодення є однією з найважливіших біологічних потреб людини, яка пов'язана з особливостями свідомості як можливості вийти за межі самої себе. Аномальна криза руйнує адаптивні можливості людини. Самій людині важко вийти з процесу руйнації аномальної кризи. Подолання такого кризового стану потребує допомоги з боку психолога-консультанта.

Як у випадку нормальної кризи, так і аномальної, розв'язання кризи значною мірою залежить від особливостей самої особистості, зокрема, її вікових властивостей, які визначаються не тільки за біологічною ознакою, але й психологічною. У різних людей навіть одного й того ж віку критичні періоди проходять по-різному.

Подолання цього стану тісно пов'язано зі ступенем його усвідомлення, який збільшується зі зростанням особистісної зрілості, зі здатністю до рефлексування. Оскільки останнє має зв'язок з психологічним віком, то той чи інший психологічний вік суттєво впливає на особливості подолання людиною критичного стану. Саме тому проблема розв'язання людиною критичного стану тісно пов'язана з питанням психологічного віку людини. Як відомо, окрім біологічного (стан організму) і хронологічного (паспортного) існує психологічний вік з його унікальним, характерним тільки для неї поєднанням психологічних, поведінкових властивостей, які за межами цього віку більш ніколи не повторюються.

Серед наукових теорій, які дають визначення психологічного віку, найбільш точною і популярною є "теорія подій", яку розробили київські вчені (Е. Головаха). Психологічний час – це не кількість днів, які прожито, а кількість зробленого, пережитого, продуманого. У кожної людини своя тривалість часу. Один встигає, інший зіває. Психологічний вік – це стрілка терезів, на одній чаші якої минуле, а на іншій – майбутнє. Коли більш значимим є минуле, то ми відчуваємо себе старшими, а коли майбутнє, то молодшими. Ось чому є реальним такий феномен як психологічне помолодіння (з кожним роком майбутнє не скорочується, а все більше розвертається). Особливостями психологічного віку пояснюється

феномен "пізніх" людей тих, чиє справжнє життя розпочалось у доволі зрілому віці. Цікавий факт уміння правильно змінювати психологічний вік, змінює і біологічний, який підтягується до психологічного [60].

Поняття "критичний період" як характеристика певного етапу розвитку вживається також у значенні проміжку часу, в який і тільки-но який певний середовищний фактор може викликати ефект. Декілька таких періодів припадає на час пренатального розвитку, коли деякі хімічні препарати, ліки або хвороби можуть несприятливо вплинути на розвиток певних органів плоду. Існують також періоди в розвитку людини, які в більшій або меншій ступені сприятливі до впливів оточуючого середовища. В цьому випадку критичний період є оптимальним періодом для розвитку певних властивостей особистості. Це той проміжок часу, коли в результаті взаємодії визрівання і навчання найбільш успішно розвивається певна поведінка.

Періоди найбільшого відчуття певних зовнішніх впливів в психології називають "сенситивними періодами розвитку". Так, наприклад, сенситивним періодом розвитку мовлення є період від 1 року до 3 років, і якщо цей етап прогаяно, то компенсувати втрати в подальшому дуже важко. Сенситивному періоду не властива така якість критичного як "все або ніщо". Хоча і існує оптимальний термін для розвитку певної поведінки, навчитись цієї поведінки можна і раніше, і пізніше цього строку. Проте індивід найкраще засвоює певну поведінку в конкретному віці: етичні уявлення і норми в дошкільному віці, основи наукових знань у молодшому шкільному тощо. Тому важливо не пропустити сенситивний період, надати індивідові те, що потрібно для його розвитку в конкретний період. Потрібно також пам'ятати, що в сенситивний період певні впливи відбиваються на всьому процесові розвитку людини, зачіпаючи його глибокі сфери психіки (Л.С. Виготський). В інші періоди такі ж саме умови можуть бути нейтральними, або навіть може з'явиться їх зворотній вплив на хід розвитку.

Знання сенситивних періодів в розвитку психіки індивіда має велике практичне значення, воно дає можливість враховувати, що саме людина може найліпше засвоїти в конкретному віці. Проблема виявлення і максимально можливого використання для розвитку кожного

сенситивного періоду є однією з найважливіших проблем психології навчання і виховання дітей. Проблематичність цього питання полягає в тім, що нам, по-перше, невідомі всі сенситивні періоди інтелекту і особистості дитини, їх початок, тривалість і закінчення. По-друге, в житті кожної дитини вони, мабуть, є індивідуально-своєрідними, починаються в різний час і протікають по-різному. Труднощі, які пов'язано з практичним, педагогічним вирішенням цієї проблеми, полягають також в тім, щоб точно визначити ознаки початку сенситивного періоду, а також комплекси психологічних якостей дитини, які можуть формуватись і розвиватись в межах того чи іншого сенситивного періоду. Психологи припускають, що для більшості психологічних якостей і поведінкових особливостей дитини протягом її життя настає не один, а декілька сенситивних періодів. Індивідуально вивчаючи дітей, необхідно, крім того, навчитись прогнозувати появу різних сенситивних періодів розвитку. В сучасній педагогічній психології з більшості цих питань не має однозначної цілком задовільної відповіді.

Важливим з цих питань є оцінка рівня розвитку людини. Зазвичай цей рівень оцінюється у термінах вікових особливостей і завжди означає відрізок часу від моменту народження, тобто як хронологічний вік. Слід зазначити, що використовуються різні системи означення хронологічного віку. Наприклад, вік самих маленьких дітей, приблизно до 3–4-х років, вказується у місяцях; від цього віку до пубертатного періоду вік вказується в роках і місяцях; після пубертатного періоду кількість місяців не враховується.

На сьогодні існує чисельна кількість класифікацій вікової періодизації людини.

Першими, хто запропонували вікову періодизацію розвитку, були вчені стародавнього світу. Так, Піфагор виділяв чотири періоди в житті людини: весну (становлення людини від народження до 20 років); літо (молодість) – від 20 до 40 років; осінь (розквіт сил) – від 40 до 60 років; зиму (згасання) – від 60 до 80 років. Гіппократ виділяв 10 семирічних періодів, а Аристотель цікавився в основному віковими етапами дитинства та отрочтва, які він розділив на три стадії: перша – від народження до 7 років, друга – від 7 до 14 років і третя – від 14 до 21 року.

Науковий підхід до вивчення вікових стадій розвитку людини став можливим лише з виникненням еволюційної теорії Ч. Дарвіна. В еволюційному напрямку виокремилось дві точки зору на розвиток людини: перша наполягає на тому, що розвиток здійснюється за законами вродженої програми; друга – розуміє розвиток як кількісне зростання явища під дією зовнішнього середовища. В еволюційному напрямку виникло багато концепцій, моделей, які описують хід психічного розвитку людини. Однак, жодна з них не змогла описати розвиток людини у всій його складності і багатоманітності. Головною причиною цього є абсолютизація загальнобіологічного підходу до трактовки розвитку.

Еволюційна теорія вплинула на зміст психологічних теорій розвитку, в одних з яких було зроблено акцент на ендогенних чинниках, в інших – на екзогенних. Крім того, в різних теоріях увага авторів зосереджувалась на різних сферах психічного розвитку. Беручи до уваги ці два параметри (джерело розвитку і сфера розвитку), на які акцентувалось в психологічних теоріях, можна виділити чотири основних напрямки дослідження психологічного розвитку людини: біогенетичний, соціогенетичний, персоногенетичний, когнітивний.

В біогенетичному напрямку наголошується, що розвиток людини як індивіда, який має певні антропогенетичні властивості (задатки, темперамент, вік, стать, тип тілобудови, нейродинамічні властивості), проходить різні стадії визрівання, реалізуючи філогенетичну програму в онтогенезі. Основними теоріями в рамках цього підходу є теорії рекапітуляції Е. Геккеля і С. Холла. Згідно з теорією рекапітуляції (Е. Геккель) дюдський організм у внутрішньоутробному розвитку повторює всі форми, які пройшли його тваринні предки за сотні мільйонів років від простіших одноклітинних істот до первісної людини. Деякі вчені (С. Холл) розширили рамки біогенетичного закону за межі внутрішньоутробного розвитку: якщо зародок за 9 місяців повторює всі стадії розвитку від одноклітинного істота до людини, то дитина в період дитинства проходить весь хід розвитку людства від первісної дикості до сучасної культури.

Соціогенетичний підхід орієнтує на те, щоб розглядати розвиток людини як процес соціалізації особистості, який розуміється як засвоєння

нею соціальних норм і ролей, набуття соціальних установок і ціннісних орієнтацій (теорії научіння Б. Скіннера, А. Бандури).

В персоногенетичному напрямку розвиток людини розглядається з точки зору її активності, самосвідомості, творчості, формування "Я-концепції", самореалізації особистого вибору, пошуків сенсу в ході життєвого шляху індивідуальності.

В когнітивному напрямку, який займає проміжне місце між біоенетичними і соціоенетичними концепціями, провідним детермінантом розвитку людини вважається фенотипічна програма в поєднанні з умовами, в яких ця програма реалізується.

Недостатня розробленість методів для визначення критеріїв, за якими виділяють ті чи інші періоди в житті людини, а також відсутність міжнародної системи одиниць, що характеризує дати життєвого циклу людини, є однією з причин існування різноманіття класифікацій вікових періодів розвитку людини. Існують різні схеми вікової періодизації в залежності від застосування критеріїв, на підставі яких простежуються особливості кожного періоду.

Так, в педагогіці поширеною є класифікація за ступенями суспільної освіти і виховання: передшкільний, дошкільний і шкільний (молодший, середній, старший) віковий період. Ця класифікація ґрунтується на практичних вимогах державної системи освіти підростаючого покоління.

В психологічних дослідженнях частіше використовується вікова періодизація по домінуванню одного з видів діяльності людини (гри, навчання, праці).

Періодизація по психофізіологічним характеристикам розвитку включає такий ланцюжок фазних перетворень життєвого циклу людини, як: вік немовляти, раннє дитинство, дитинство, отрочество, юність, молодість, середній вік, літній вік, старий, старечий вік.

В залежності від критерію можна виділити три групи періодизації: перша група – це періодизація за зовнішньою ознакою; друга група – це періодизація, критерієм якої є якась одна ознака розвитку людини, третя група – це періодизація за декількома ознаками розвитку.

Для першої групи є характерним побудова періодизації на основі зовнішнього, не пов'язаного з самим процесом розвитку, критерію.

Прикладом такої періодизації є концепція В. Штерна, згідно з якою онтогенез повторює у згорнутому вигляді філогенез. До цієї групи періодизації належить теорія Рене Зоззо, в якій етапи дитинства співпадають зі ступенями системи виховання і навчання дітей: стадія дитинства (до 3-х років); стадія дошкільного віку як виховання в сім'ї або в дошкільних закладах (3–6 років); стадія початкової шкільної освіти (6–12 років); стадія навчання в середній школі (12–16 років); стадія вищої освіти.

Для другої групи періодизації характерним є використання не зовнішнього, а внутрішнього критерію, яким обирається якась одна сторона розвитку. До цієї групи періодизацій належить, наприклад, теорія стадій розвитку дитини П.П. Блонського, який обрав критерієм вікової періодизації об'єктивну, доступну для спостереження, пов'язану з суттєвими особливостями конституції підростаючого організму ознаку появу і зміну зубів. Згідно з теорією П.П. Блонського, дитинство ділиться на три епохи: беззубе дитинство (до 8 місяців – 2, 2,5 років); дитинство молочних зубів (до 6,5 років); дитинство постійних зубів (до появи зубів мудрості).

Для третьої групи періодизації характерно виділення стадій на основі декількох ознак (зовнішніх і внутрішніх). Ці теорії, які починали переважно розвиватись в руслі вітчизняної психології, на сьогодні є найбільш поширеними. З точки зору цих теорій, розвиток особистості є результатом цілої системи впливів. Такі фактори, що впливають на розвиток (успадкованість, середовище, активність), визначають також особливості вікових стадій розвитку людини.

5.2. Концепція стадійності розвитку особистості в генетичній теорії Ж.Піаже

Одним з перших висунув гіпотезу про існування стадій розвитку людини видатний швейцарський психолог Жан Піаже, дослідження якого в галузі загальних закономірностей розвитку інтелекту є вищим досягненням психології ХХ ст. Його теоретична система розвитку інтелекту, навколо якої пов'язано інші проблеми психічного розвитку

людини, склала основу сучасної теорії стадійності соціалізації особистості. Жан Піаже створив Женевську школу генетичної психології, яка вивчає розвиток мислення дитини [190, 245].

Термін "генетичний" введено в психологію у другій половині XIX ст., до того, як біологи почали його використовувати в вузькому значенні. Термін "генетична психологія" стосується індивідуального розвитку, онтогенезу. Висловлювання "генетична психологія" означає, що психічні функції розглядаються в процесі формування, тому "генетична психологія" це не синонім "дитяча психологія". Генетична психологія – це психологія, яка розглядає особливості людини в процесі її розвитку. Виходячи з перспективи створення генетичної епістемології (науки про походження і розвиток наукового знання), Піаже перевів традиційні питання теорії пізнання в галузь психології і їх експериментального вирішення.

Генетична психологія Ж.Піаже досліджує, як відбувається перехід від одних форм інтелектуальної діяльності до інших, від простої структури розумової діяльності до більш складної, і які причини цих структурних перетворень. Вона вивчає схожість і відмінності між психічним життям дитини і дорослої людини. Генетична психологія досліджує, як формуються у дитини фундаментальні поняття: об'єкт, простір, час, причинність. Вона вивчає уявлення дитини про явища природи: чому сонце, місяць не падають, чому хмари рухаються, чому дує вітер, а річки течуть і т.ін. Піаже цікавиться особливостями дитячої логіки, і механізмами пізнавальної діяльності дитини, які приховані за зовнішньою картиною її поведінки. Він досліджував зв'язок між мисленням дитини і реальністю, яка нею пізнається. Об'єкт існує незалежно від суб'єкта. Але, щоб пізнати об'єкт, дитина повинна здійснити діяльність з цим об'єктом, тобто трансформувати об'єкти: перемішувати, комбінувати, віддаляти і т. ін., тобто перетворювати.

Ідея трансформації – це перша центральна ідея теорії Піаже. Джерело пізнання не в суб'єкті і не в об'єкті, а у взаємодії між об'єктом і суб'єктом. З самого початку дитина набуває досвіду на основі дій: слідкує очима, повертає голову, досліджує ротом, руками, соває ногами і т.ін. Цей набутий досвід через трансформації оформлюється в схеми дій. Поняття "схема дій" – одне із найбільш важливих в теорії Піаже. Схема дій, за Піаже, –

це те найбільш загальне, що зберігається в дії при багаторазовому її повторенні в різних обставинах. В широкому розумінні – схема дій – це структура на певному рівні розумового розвитку.

Отже, проблема пізнання не може розглядатись окремо від проблеми розвитку інтелекту. Ця проблема в тім, як суб'єкт здатен пізнавати дійсність все більш адекватно, тобто об'єктивно. Об'єктивність не дана дитині з самого початку, як стверджують емпірики, а для її розуміння потрібна серія послідовних конструкцій, які все більше наближуються до неї. Ідея конструкції – друга центральна ідея Піаже. Об'єктивне знання завжди підпорядковується певним структурам дії. Ці структури – результат конструкції: вони не дані ні в об'єктах (оскільки залежать від дій), ні в суб'єкті (оскільки суб'єкт повинен навчитись координувати свої дії). Звідки ця здатність конструювання? Суб'єкт, за Піаже, – це організм, який наділений функціональною активністю пристосування. Це успадковане, воно властиве всьому живому. Суб'єкту властиві дві основні функції: організація і адаптація. Кожен акт поведінки організований, або інакше – являє собою певну структуру. Її динамічний аспект складає адаптація, яка в свою чергу складається із рівноваги процесів асиміляції і акомодатії. Асиміляція – це включення нового об'єкта в уже існуючі схеми дій. Акомодатія – це пристосування схем, якими не охоплюється новий об'єкт. Протягом всього онтогенетичного розвитку основні функції (адаптація, асиміляція, акомодатія) як динамічні процеси незмінні, успадковуються, не залежать від досвіду. Структури, навпаки, складаються в процесі життя, залежать від змісту досвіду і якісно відрізняються на різних стадіях розвитку. Таке співвідношення між функцією і структурою забезпечує безперервність розвитку і його якісну своєрідність на кожній віковій стадії. Пізнання реальності завжди залежить від пануючих мислиневих структур. Це є закон. Одне й те саме знання може по-різному оцінюватись в залежності від того, на які мислиневі структури воно спирається.

Важливим вихідним принципом дослідження для Піаже є такий, щоб розглядати дитину як істоту, яка асимілює речі, відбирає і засвоює їх згідно зі своєю мислиневою структурою. У пізнанні, за Піаже, визначальну роль відіграє не сам об'єкт, який вибирається суб'єктом, а

перш за все, домінуючі мислиневі структури суб'єкта. Від них залежить пізнання світу. Багатство досвіду, яким володіє людина, залежить від кількості і якості інтелектуальних структур, які у неї є. Розвиток – це зміна домінуючих мислиневих структур.

Найважливішим відкриттям Піаже було відкриття егоцентризму дитини. Егоцентризм – це центральна особливість мислення. Своєрідність дитячої логіки, дитячої мови, дитячих уявлень про світ – це наслідок егоцентричної мислиневої позиції. Отже, відношення до дійсності в процесі пізнання визначається мислиневою позицією дитини – егоцентризмом. Егоцентризм дитини виявляється, перш за все, реалістичною позицією дитини по відношенню до оточуючого світу. Реалістична позиція відрізняється від об'єктивної позиції. Реалізм дитини виявляється в тому, що дитина сприймає предмети такими, якими дає їй безпосереднє сприйняття. Наприклад, що місяць йде за дитиною, що тінь біжить поряд, а потім зупиняється. Піаже назвав це явище "реалізмом". Саме цей реалізм заважає дитині розглядати речі незалежно від суб'єкта, у їх внутрішньому взаємозв'язку. Це тому, що дитина не відділяє своє "Я" від оточуючого світу. Діти до певного віку не вміють розрізняти суб'єктивний і зовнішній світ. Дитина починає з того, що ототожнює свої уявлення з речами об'єктивного світу і лише поступово приходить до розрізнення їх один від одного. Дитячі уявлення розвиваються від реалізму до об'єктивності, проходячи ряд етапів: партиципації (співпричетність), анімізму (всезагального одушевління), артифілікалізму (розуміння природних явищ за аналогією з діяльністю людини), на яких егоцентричні відношення між "Я" і світом поступово послаблюються. Поступово, крок за кроком в процесі розвитку дитина починає займати позицію, з якої вона відрізняє те, що йде від суб'єкта, і бачить відображення зовнішньої реальності в суб'єктивних уявленнях. Еволюція дитячих уявлень про світ відбувається від реалізму до об'єктивності.

Паралельно з цією еволюцією йде розвиток дитячих ідей від абсолютності ("реалізму") до реципрокності (взаємності). Реципрокність з'являється тоді, коли дитина відкриває точки зору інших людей, коли встановлює відповідність своєї точки зору з іншими. З цього моменту

вона починає бачити реальність уже не тільки як безпосередньо їй дану, а як таку, що встановлена завдяки координації всіх точок зору разом взятих. В цей період відбувається найважливіший крок в розвитку дитячого мислення, бо, за Піаже, уявлення про об'єктивну реальність – це те, що найбільш загальне, що є в різних точках зору, в чому погоджуються різні розуми між собою. Мисль дитини розвивається ще й у третьому напрямку – від "реалізму" до релятивізму. Спочатку діти вірять в існування абсолютних субстанцій і абсолютних якостей. Пізніше вони відкривають, що явища пов'язані між собою і що наші оцінки є відносними. Світ незалежних субстанцій поступається місцем світові відношень. Отже, за своїм змістом дитяче мислення спочатку є "реалістичним", тобто таким, яке не відділяє суб'єкт від об'єкта. Далі воно розвивається у напрямку об'єктивності, реципрокності і релятивності. Це здійснюється в результаті подолання дитиною власного егоцентризму.

Важливою особливістю дитячої психіки є феномен егоцентричної мови. Піаже вважав, що дитяча мова егоцентрична тому, що дитина говорить лише "зі своєї точки зору", і, головне, вона і не намагається стати на точку зору співрозмовника. Вона не має бажання вплинути на співрозмовника і дійсно повідомити йому щось. Дитині важливим є видимість інтересу, що її слухають. Егоцентрична мова не охоплює всю спонтанну мову дитини. Коефіцієнт егоцентричної мови змінюється і залежить від двох обставин: від активності самої дитини і від типу соціальних стосунків, які встановлюються, з одного боку, між дитиною і дорослим, і, з другого – між дітьми-ровесниками. Там, де дитина сама по собі коефіцієнт егоцентричної мови збільшується. В середовищі, де панує авторитет дорослого, коефіцієнт егоцентричної мови великий. Серед ровесників, де дискусії, де немає примушення, він знижується. Коефіцієнт вербального егоцентризму зменшується з роками. У 3 роки він найбільший: 75%. Від 3 до 6 років знижується, а після 7 років зникає. Феномени особливостей дитячого мислення встановлені Піаже експериментально. Піаже запропонував методику клінічного, або зондуючого інтерв'ю, коли дитина повинна відповідати на запитання або маніпулювати стимульним матеріалом.

Для ілюстрації своєї теорії Піаже придумав відомий експеримент для

перевірки розуміння дітьми феноменів збереження. Термін "збереження" було введено Піаже для позначення усвідомлення дитиною того, що фізичні властивості речовини (об'єм, маса, кількість) залишаються постійними, не дивлячись на зміну його форми або зовнішнього вигляду. Піаже показував дитині два однакових стакани з рідиною. Після того, як дитина усвідомлювала, що кількість рідини в кожному стакані однакова, Піаже переливав рідину з одного стакану в інший, більш високий і вузький. Далі він запитував дитину, скільки рідини у високому стакані, чи стало в ньому більше або менше рідини, ніж в першому, або її кількість залишилась такою самою? Більшість дітей у віці 6–7 років або старше відповідали, що кількість рідини залишилась такою ж. Але діти до 6 років говорили, що у високому стакані рідини більше, навіть, коли вони бачили, що рідину переливають з високого і назад, вони все одно стверджували, що у високому більше. Цей експеримент показував ті ж самі результати і у дітей, що належать до різних культур. Піаже зробив висновок, що до досягнення певної стадії діти формують свої судження, спираючись здебільше на перцептивні, ніж на логічні процеси. З другого боку, діти 6 років і старше відповідають на поставлене Піаже запитання, ледве глянувши на стакан. Вони це знають і так. Коли діти демонструють таку здатність, психологи говорять, що їм властиве поняття збереження. Вони вже використовують логіку. Отже, розуміння збереження, за Піаже, – це головне когнітивне досягнення на стадії конкретних операцій. Тепер дитина здатна розуміти зміни кількості речовини, базуючись на логічному мисленні, а не тільки на даних сприйняття. Так, вона вважає, що кількість води залишиться постійною, навіть, якщо її перелити в стакан іншої форми. Феномен "збереження" Піаже розглядав як загальну рису дитячої логіки. Появу у дитини розуміння принципу збереження розглядається як критерій виникнення логічних операцій.

Піаже провів багато різноманітних експериментів, які показують, що до певного віку дитина не може встати на іншу, чужу точку зору. Наглядним прикладом егоцентричної позиції дитини є експеримент з макетом з трьох гір, описаний Піаже і Інельдер. Гори на макеті різної висоти і кожна мала якусь ознаку – будинок, річку, яка спускається по схилах, сніжну верховину. Експериментатор давав досліджуваному

декілька фотографій, на яких всі три гори було відображено з різних сторін. Піддослідного просили вибрати фотографію, де гори відображені так, як він їх бачить в даний момент, в цьому ракурсі. Це завдання дитина вирішувала правильно. Після цього експериментатор показував їй ляльку, яка ставилась на іншу сторону макета. Тепер на прохання вибрати фотографію, де гори відображені так, як бачить їх лялька, дитина вибирала ті, де гори зображені так, як бачить вона сама.

Відомий також тест трьох братів, застосування якого показує, що дитина до 7–8 років ще не може вірно визначати поняття, зокрема, поняття "брат". ("У Ернеста три брата – Поль, Анрі, Шарль. Скільки братів у Поля? А у Анрі? А у Шарля?" Піаже питає, наприклад Леона "Є у тебе брати?" – "Артур". "А у нього є брат?" – "Ні". "А скільки братів у вас в сім'ї?" – "Двоє". "А у тебе є брат?" – "Один". "А він має братів?" – "Зовсім не має". "Ти його брат?" – "Да". "Тоді у нього є брат?" – "Ні".)

Феномени, що відкриті Піаже, не вичерпують всього змісту дитячого мислення. Значення експериментальних фактів, отриманих Піаже в тім, що завдяки їм було відкрито важливіше психологічне явище – мислинева позиція, що визначає відношення дитини до дійсності, яку Піаже назвав егоцентризмом. Егоцентризм показує, що зовнішній світ не діє безпосередньо на розум суб'єкта, а наші знання про світ – це не просто відбиток зовнішніх подій. Ідеї суб'єкта частково є продуктом його власної активності. Вони змінюються і навіть викривляються в залежності від пануючої мислиневої позиції.

Піаже підкреслював, що зниження егоцентризму пояснюється не прибавкою знань, а трансформацією мислиневої позиції. Розвиток - це зміна мислиневих позицій. Егоцентризм поступається місцем децентрації, більш досконалій позиції. Перехід від егоцентризму до децентрації характеризує розвиток пізнання людини. Піаже називає це законом розвитку. Що рухає цим процесом? Для того, щоб подолати егоцентризм, потрібні дві умови: 1) усвідомити своє "Я" в якості суб'єкта і відокремити суб'єкт від об'єкта; 2) координувати свою власну точку зору з іншими, а не розглядати її як єдино можливу.

Розвиток знань про себе виникає у дитини, за Піаже, із соціальної

взаємодії. В соціальній взаємодії (суспільстві) можна виділити два крайніх типи взаємовідносин індивідів: 1) відносини примушування; 2) відносини кооперації. Відносини примушування нав'язують дитині систему правил обов'язкового характеру. Цей тип відносин особливо характерен у сфері стосунків дитини і дорослих. Відносини примушування не сприяють зміні мислиневої позиції. Напроти, через примушування виникає "реалізм" моральний і інтелектуальний, чисто зовнішні уявлення про правила. Коли дитина констатує нове поняття, користуючись мовою дорослих, то це поняття залишається цілком дитячим, бо дитина змінює його у відповідності зі своєю мислиневою структурою.

Для того, щоб усвідомити своє "Я", необхідно звільнитись від примусу, необхідна взаємодія думок. Тільки індивіди, які вважають себе рівними, можуть здійснювати "розвиваючий" взаємний контроль. Такі відносини з'являються з моменту встановлення кооперації серед дітей. Завдяки встановленню відносин кооперації відбувається усвідомлення існування інших точок зору. Внаслідок цього формуються логічні норми.

Перехід від егоцентричної позиції до об'єктивної зумовлюється соціалізацією. За Піаже, соціалізація – це процес адаптації до соціального середовища, який полягає в тім, що дитина, досягнувши певного рівня розвитку, стає здатною до співробітництва з іншими людьми, завдяки поділяння і координації своєї точки зору і точок зору інших людей. Такий перелом в розвитку настає у віці 7–8 років.

Великим досягненням Піаже в галузі дитячої психології (після егоцентризму) була гіпотеза про існування стадій інтелектуального розвитку.

Стадії – це сходинки або рівні розвитку, які послідовно змінюють одна одну. На кожному рівні досягається рівновага між асиміляцією і аккомодациєю, що забезпечує зв'язок суб'єкта і об'єкта. Процес розвитку інтелекту складається з трьох великих періодів, протягом яких відбувається зародження і становлення трьох основних структур. Спочатку формуються сенсомоторні структури (0–2 роки). Потім виникають і досягають відповідного рівня структури конкретних операцій (2–10 років) – це системи дій, які виконуються в голові, але з опорою на зовнішні, наглядні дані. Після цього відкривається можливість для

формування формальних операцій. Це період становлення формальної логіки (11–14 років).

Розвиток, за Піаже, це перехід від нижчої стадії до вищої. Попередня стадія завжди підготовляє наступну. Так, конкретні операції слугують основою формальних операцій і складають їх частину. В розвитку відбувається не просто заміна нижчої стадії на вищу, а інтеграція раніше сформованих структур. Попередня стадія перебудовується на більш високому рівні. Кожна стадія характеризується своєю специфічною структурою, але всі стадії мають загальні функціональні механізми – асиміляції і аккомодатії.

Порядок послідовності стадій є незмінним. Можна передбачити, що цей порядок зумовлено фактором визрівання. Однак, як підкреслював Піаже, порядок стадій не містить в собі ніякої успадкованої програми. Визрівання пов'язано лише з можливостями розвитку. Ці можливості потрібно ще реалізувати. В процесі розвитку безперервно відбувається конструкція нового. Вік, в який з'являються структури рівноваги, може варіювати в залежності від фізичного і соціального оточення.

В умовах вільних взаємовідносин і дискусій дологічні уявлення швидко замінюються раціональними уявленнями, але вони зберігаються довше у відносинах, основаних на авторитеті. Стадії інтелектуального розвитку, за Піаже, можна розглядати як стадії психічного розвитку в цілому. Піаже вивчав різні психічні функції (пам'ять, сприйняття, афекти) на кожному рівні розвитку, але всі психічні функції він розглядав у їх відношенні до інтелекту. На відміну від інших класифікацій психічного розвитку в центрі системи Піаже стоїть інтелект. Розвиток інших психічних функцій на всіх етапах підпорядковано інтелекту.

Генетична психологія Жана Піаже, його теорія стадій психологічного розвитку, яку він створив на основі аналізу розвитку інтелекту особистості, стали поштовхом для розробки спеціалістами в різних галузях наук про людину класифікацій вікових її стадій. Генетична психологія Ж. Піаже була на піку психологічних знань періоду початку ХХ ст. і стала основою розвитку сучасної генетичної психології, яка в Україні представлена школою відомого сучасного психолога, академіка С.Д. Максименка.

5.3. Дослідження стадійності розвитку особистості в психоаналізі

Неможливо було б дати оцінку сучасним теоріям соціалізації особистості, не признавши належним чином теорію Фрейда. Неможливо заперечити той факт, що вплив Фрейда на західну цивілізацію ХХ століття був глибоким і міцним. Можна стверджувати, що у всій історії людства дуже небагато ідей здійснили такий широкий і сильний вплив на культуру суспільства, як ідеї З. Фрейда. Фрейд створив: 1) першу розгорнуту теорію особистості; 2) обширну систему клінічних спостережень, засновану на його терапевтичному досвіді і самоаналізі; 3) оригінальний метод лікування невротичних розладів; 4) метод дослідження тих психічних процесів, які майже неможливо вивчити будь-якими іншими способами.

Теорія особистості З. Фрейда – це передусім соціально-психологічна теорія соціалізації індивіда, основним принципом якої Фрейд вибирає *libido* (від лат. "бажати"), з точки зору якого людина дозволяє впливати на неї із бажання бути в згоді і любові з оточуючими. Зігмунд Фрейд вважав, що сексуальний розвиток визначає розвиток всіх сторін особистості і може служити критерієм вікової періодизації. Дитяча сексуальність розуміється Фрейдом як все те, що приносить тілесну насолоду: дотики, звільнення кишечника.

Проблема "особистість–суспільство" спеціально розглядається З. Фрейдом в його роботі "Психологія мас і аналіз людського "Я" (1921) [248], в якій представлено основний зміст його соціально-психологічних поглядів на особистість. В якості основного механізму встановлення лібідних за своєю природою соціальних зв'язків Фрейд виділяє механізм ідентифікації, в результаті дії якого людина, являючись членом "маси", відмовляється від свого Ідеалу-Я і замінює його масовим ідеалом, який втілено у вожді. Як коментують це положення З. Фрейда російські дослідниці О. Белінська і О. Тихомандрицька, "маса об'єднується любов'ю". Тим самим особистісна інстанція об'єктивується і уніфікується, стаючи таким чином "зовнішньою силою" по відношенню до людини, виконуючи свою соціально-регулюючу функцію. Отже, індивід набуває

соціальних якостей завдяки механізмові ідентифікації: по-перше, тому, що його індивідуальне "Зверх-Я" утворюється в результаті ідентифікації зі значимими іншими, а по-друге, тому, що його ідеальні уявлення про самого себе втілюються в іншій людині (фігурі вождя). А тому, з точки зору Фрейда, психологія особистості і є завжди соціальною психологією.

Серед основних концепцій, на яких ґрунтується психоаналітичний підхід Фрейда до особистості, передусім слід назвати його топографічну модель особистісної організації. Згідно з цією моделлю в психічному житті можна виділити три рівні: свідомість, передсвідоме і безсвідоме.

Рівень свідомого складається з відчуттів і переживань, які особистість переживає в даний час. Фрейд підкреслював, що лише незначна частина психічного життя (думки, сприйняття, почуття, пам'ять) входить в сферу свідомості. Все, що на даний час переживається у свідомості людини, слід розглядати як результат процесу вибіркового сортування, яке регулюється зовнішніми сигналами. Більш того, певний зміст усвідомлюється лише на конкретний час, а надалі швидко заглиблюється на рівень передсвідомого або безсвідомого по мірі того, як увага людини переміщується на інші сигнали. Свідомість охоплює тільки невеликий відсоток всієї інформації, що зберігається у мозку. Сфера передсвідомого (доступна пам'ять) включає в себе весь досвід, який не усвідомлюється на даний момент, але може легко повернутись в свідомість або спонтанно, або в результаті мінімального зусилля. Наприклад, людина може згадати міста, де їй прийшлося мешкати. З точки зору Фрейда, передсвідоме наводить мости між усвідомленими і неусвідомленими сферами психіки.

Найбільш глибока і значна область людського розуму – це безсвідоме. Безсвідоме – це сховище примітивних інстинктивних потягів плюс емоції і спомини, які настільки загрожують свідомості, що були придушені або витіснені в область безсвідомого. Наприклад, забуті травми дитинства, приховані ворожі почуття до родителя і придушені сексуальні бажання, які людина не усвідомлює. Згідно з Фрейдом, такий неусвідомлений матеріал здебільше визначає повсякденне існування людини.

Неусвідомленні переживання, на відміну від передсвідомих, повністю недоступні для усвідомлення, але вони в значній мірі визначають дії людей. Однак неусвідомлений матеріал може виявитись в замаскованій

або символічній формі, подібно тому, як неусвідомлені інстинктивні потяги побічно знаходять задоволення у снах, фантазіях, грі і роботі. Цю догадку Фройд використав у своїй роботі з хворими.

Концепція неусвідомлених психічних процесів займає центральне місце в описуванні особистісної організації на ранньому етапі наукової діяльності З.Фрейда. На початку 20-х рр. З.Фройд переглянув свою концептуальну модель психічного життя і ввів в анатомію особистості три основні структури: ід, его, і суперего. Цей тричастковий поділ особистості в концепції З.Фрейда є відомим як структурна модель психічного життя особистості.

Ід (воно) означає виключно примітивні інстинктивні і вроджені аспекти особистості, воно функціонує цілком у безсвідомому і тісно пов'язано з біологічними потребами. Ід зберігає своє центральне значення для індивіда на протязі всього його життя. Ід є вільним від будь-яких обмежень і виражає первинний принцип всього людського життя – термінову розрядку психічної енергії, яка виробляється біологічно зумовленими потягами. Якщо ці потяги стримуються і не знаходять розрядки, створюється напруга в функціонуванні особистості. Термінова розрядка напруги отримала назву принцип задоволення. Ід підпорядковується цьому принципу, виражаючи себе в імпульсивній, ірраціональній манері, незважаючи на наслідки для інших або всупереч самозбереженню.

Его ("Я") – це компонент психічного апарату, який відповідає за прийняття рішень. Его прагне задовольнити бажання "ід" у відповідності з обмеженнями, які накладаються зовнішнім світом. "Его" отримує свою структуру і функцію від "ід", еволюціонує з нього і позичає частину енергії "ід" для своїх потреб, щоб відповідати вимогам соціальної реальності. Отже, "его" допомагає забезпечити безпеку і самозбереження організму. У боротьбі за виживання як проти зовнішнього соціального світу, так і інстинктивних потреб "ід", "его" повинно постійно здійснювати диференціацію між подіями в психічному плані і реальними подіями у зовнішньому світі.

На відміну від "ід", природа якого виражається у пошуку задоволення, "его" підпорядковується принципу реальності, мета якого – збереження цілісності організму шляхом відстрочки задоволення інстинктів до того

моменту, коли буде знайдено можливість досягти розрядки підходящим способом або будуть знайдені відповідні умови у зовнішньому середовищі. Принцип реальності дає можливість індивіду гальмувати, переадресувати або поступово давати вихід грубій енергії "ід" в рамках соціальних обмежень і совісті індивідуума. Наприклад, виявлення сексуальної енергії відкладається до тих пір, поки не з'явиться підходящий об'єкт і обставини.

Принцип реальності привносить в поведінку людини міру розумності. Отже, "его" є "виконавчим органом" особистості і галуззю, в якій відбуваються інтелектуальні процеси і вирішуються проблеми.

Суперего ("Зверх-Я") – це останній компонент психіки особистості, який являє собою інтерналізовану версію соціальних норм і стандартів поведінки. Для того, щоб людина могла ефективно функціонувати в суспільстві, вона повинна мати систему цінностей, норм і етики, які б відповідали тому, що є прийнятним в його оточенні. Все це набувається в процесі соціалізації, або, висловлюючись мовою у відповідності з структурною моделлю психоаналізу, завдяки формуванню "суперего". З точки зору Фрейда, організм людини не народжується з "суперего". Діти повинні його здобути завдяки взаємодії з батьками, учителями та іншими "формуючими" фігурами. Являючись морально-етичною силою особистості, "суперего" є наслідком тривалої залежності дитини від батьків. Формально воно виявляється тоді, коли дитина починає розрізняти "правильно" і "неправильно", пізнає, що добре, а що погано, морально або неморально (приблизно у віці від 3 до 5 років). Спочатку суперего відображає тільки батьківські очікування відносно того, що являє собою хорошу і погану поведінку. Кожний вчинок дитина навчається приводити у відповідність з цими обмеженнями, щоб уникнути конфлікту і покарання. Однак, згодом, як починає розширюватись соціальний світ дитини (завдяки школі, релігії, групам ровесників), сфера суперего збільшується до меж тієї поведінки, яку вважають сприятною ці нові групи. Суперего можна вважати як індивідуалізоване відображення "колективної совісті соціуму".

Психоаналітична теорія ґрунтується на уявленні, згідно якого люди є складними енергетичними системами. У кожної людини є певна

обмежена кількість енергії, яка підтримує психічну активність. Фройд стверджував, що будь-яка активність людини (мислення, сприйняття, пам'ять, уявлення) визначається інстинктами. Вплив останніх на поведінку може бути як прямим, так і непрямим, замаскованим. Він підкреслював, що хоча кількість інстинктів може бути необмеженою, особливе значення мають дві основні групи: інстинктів життя і смерті. Перша група (під загальною назвою Ерос) включає в себе всі сили, які слугують цілі підтримки життєво важливих процесів і забезпечують розмноження виду. Найбільш суттєвими для розвитку особистості Фройд вважав сексуальні інстинкти. Енергія сексуальних інстинктів, яка отримала назву "лібідо" – це певна кількість психічної енергії, яка знаходить розрядку виключно в сексуальній поведінці.

Друга група інстинктів – інстинкти смерті ("Танатос") лежить в основі всіх виявлень жорстокості, агресії, вбивств, самовбивств. В психоаналітичній концепції основна увага приділена аналізу енергії лібідо, як енергії інстинктів життя, на відміну від енергії інстинктів смерті, аналізу якої психоаналітики не приділяють особливої уваги.

Психоаналітична теорія розвитку особистості ґрунтується на тому, що людина народжується з певною кількістю енергії (лібідо), яка потім проходить в своєму розвитку через декілька психосексуальних стадій. В терміні "психосексуальний" підкреслюється, що головним фактором, який визначає розвиток людини, є сексуальний інстинкт.

Згідно з Фройдом, саме на період раннього дитинства випадає основний етап формування особистості людини. Фройд був впевнений в тому, що основний фундамент особистості індивідуума закладається в дуже ранньому віці, до 5 років. В період народження дитина являє собою чисте "Воно". Згодом, з біологічним розвитком дитини розвивається і її "Я". "Я" спирається на розумний контакт із зовнішнім світом, або на принцип реальності. Це означає, що "Я" спонукає індивіда підпорядковуватись вимогам суспільства і вчитись відкладати задоволення своїх потягів заради досягнення більш широких соціальних цілей. І, нарешті, десь між 3 і 6 роками з'являється "Зверх-Я". "Зверх-Я" – це "поліцейський", або совість, яка постійно конфліктує з "Воно", тоді як "Я" намагається досягти почуття душевної рівноваги особистості.

За Фройдом, особистість проходить в своєму розвитку декілька психосексуальних стадій. Перші три стадії дитина проходить до початку

статевої зрілості, здобуваючи насолоду з різних ерогенних зон свого тіла. Психосексуальний розвиток починається з оральної стадії, яка припадає на дитинство. В цей період центром чуттєвої стимуляції і насолоди для дитини стає рот. Пізніше, протягом анальної (у віці від 1 до 3 років) і фаллічної (у віці від 3 до 5 років) стадій центр насолоди переміщується з області рота в область геніталій.

Якщо на якій-небудь з цих психосексуальних стадій розвитку діти відчувають дуже сильну фрустрацію або занадто велике задоволення, може відбутись фіксація на потребах цієї стадії. Крім того, реакції батьків на будь-якій з цих стадій можуть зробити глибокий вплив на розвиток особистості дитини. Наприклад, якщо на анальній стадії батьки занадто суворо ставляться до помилок дитини, привчаючи її до горщика, вона може в подальшому перетворитися в людину з нав'язливим прагненням до акуратності і пунктуальності. Реакції батьків на фалічній стадії мають ще більш важливе значення. На цій стадії діти відчувають сильний, хоча і підсвідомий сексуальний потяг до родителя протилежної статі. Оскільки здійснення бажань такого роду не є допустимим, то вони виливаються в тривогу. Дитина навчається придушувати своє почуття і ослаблювати тривогу, намагаючись стати схожим на родителя однієї з ним статі. Цей процес називається ідентифікацією.

Оральна, анальна і фаллічна стадії відносяться до прегенітального періоду, протягом якого сексуальні і чуттєві інстинкти дитини ще не направлені на репродукцію. Латентна стадія, яка припадає на вік від 6 до 12 років, є відносно спокійним часом, коли дитина дружить з дітьми однієї з нею статі і зосереджена на набутті знань і умінь. Останнім етапом розвитку особистості за Фройдом є генітальна стадія (12–18 років), яка починається в підлітковому віці. В наслідок біологічного визрівання старі, сховані в глибинах душі сексуальні почуття разом з більш сильними фізичними потягами знову виходять на поверхню. Ціль цієї стадії – формування зрілої дорослої сексуальності і зрілого балансу між любов'ю і роботою. Проте генітальна стадія, як і інші, складається в сильній залежності від повного (або часткового) розв'язання протиріч на попередніх стадіях. Нерозв'язані конфлікти можуть періодично виявлятися у дорослих людей у вигляді невротичної поведінки.

Отже, у пошуках розгадки внутрішньої природи особистості людини Фройд звертається до дитинства. Він робить акцент на тому, що переживання раннього дитинства відіграють критичну роль у формуванні дорослої особистості.

На думку Фройда, інстинктивні потреби організмів є принципово антисуспільними. Однак, оскільки те, чого потребує людина і до чого вона прагне, знаходиться, головним чином, у зовнішньому, соціальному світі, вона повинна адаптуватись до суспільства. Проте, ціна такої адаптації найчастіше – це тривога або невроз. Психоеаналітична теорія виходить з того, що невдачі адаптації в ранньому дитинстві виявляються на протязі тривалого часу. Тому підхід психоаналітиків до розуміння процесу соціалізації людини зосереджено на ранньому дитинстві. Стадії дитинства в психологічних дослідженнях психоаналітиків приділяється особлива увага. Вважається, що саме в цей період у людини закладаються основи психологічного і соціального розвитку.

В основу стадій розвитку індивіда покладено такий критерій як зміна дитячої сексуальності. Найбільш глибоко така точка зору знайшла розвиток в дослідженнях видатного дитячого психоаналітика, Анни Фройд, дочки засновника психоаналізу. В 1927 році вийшла перша її книга "Вступ до техніки дитячого аналізу", яка й досі не втратила своєї актуальності. А.Фройд все життя лікувала дітей з емоційними травмами, розробила теорію механізмів захисту "его" від тривоги ("Его і механізми захисту". 1936 р.). Вона наголошувала, що дитячий аналіз повинен враховувати незрілість дитячої психіки і низький рівень вербалізації, в клінічній практиці використовувала ігрові методи, спостереження дітей в домашній обстановці. В Лондоні А.Фрейд відкрила Психоаналітичний центр, в якому проходили підготовку клінічні психологи всього світу.

5.4. Теорія стадій психосоціального розвитку Е.Еріксона

Послідовник З. Фройда Е. Еріксон розробив теорію стадій психосоціального розвитку особистості [277, 277]. Хоча Еріксон стверджував, що його теорія – це є подальший розвиток концепції Фройда, проте він рішуче відійшов від класичного психоаналізу. На відміну від

Фройда, модель Еріксона є психосоціальною, а не психосексуальною. Теорії, в яких переглянуто класичний психоаналіз в напрямку визначення его-процесів і коментування їх розвитку, отримали назву "его-психології". "Его-психологія" радикально відрізняється від класичного психоаналізу тим, що описує людей як більш раціональних, як таких, що приймають усвідомлені рішення. Найбільш цікавою з точки розглядання процесу соціалізації в рамках цих теорій є концепція психосоціального розвитку Е.Еріксона, в якій важливе значення в формуванні особистості надається соціальному оточенню і закономірностям формування "Я" в цьому оточенні.

Еріксон вважав, що особистість виростає з результатів розв'язання соціального конфлікту, який виникає у взаємодії у вузлових точках розвитку, наприклад, при годуванні у немовлячому віці або при навчанні різним навичкам в середньому дитинстві. В цьому відмінність поглядів Е.Еріксона від підходу З.Фройда, який надавав особливого значення психосексуальному визріванню як детермінанті особистості. Хоча Еріксон і погоджувався з Фройдом в тім, що ранній досвід має виключне значення, він розглядав розвиток особистості як динамічний процес від народження до смерті. Як і Фройд, Еріксон вважав, що задоволення інстинктів є однією з рушійних сил життя, але не меншого значення він надавав синтезу "его" – упорядкуванню та інтегруванню досвіду. Еріксон розширив теорію психосексуального розвитку Фройда, щоб включити в неї те, що він назвав психосоціальним розвитком. Тим самим акцентувались впливи культури і суспільства на розвиток, а не вплив задоволення, яке отримується від стимуляції ерогенних зон. У Фройда і Еріксона різні погляди на природу і розв'язання психосексуальних конфліктів. Метою Фройда було розкрити сутність і особливості впливу на особистість неусвідомленого психічного життя, а також пояснення того, як рання травма може призвести до психопатології в зрілості. Еріксон, навпаки, бачив свою задачу в тім, щоб привернути увагу до здатності людини долати життєві труднощі психосоціального характеру. Його теорія ставить всередину якості "его", тобто його позитивні якості, які розкриваються в різні періоди розвитку. Еріксон перемістив акцент від "ід" на "его". З точки зору Еріксона, "его" складає основу поведінки і

існування людини. "Его" – це автономна структура особистості, основним напрямком якої є соціальна адаптація; паралельно йде розвиток "ід" і інстинктів. В той час як Фройд вважав, що "его" бореться, намагаючись розв'язати конфлікт між інстинктивними потягами і моральними обмеженнями, Еріксон доводить, що "его" – автономна система, яка взаємодіє з реальністю за допомогою сприйняття, мислення, уваги і пам'яті. Приділяючи особливу увагу адаптивним функціям "его", Еріксон вважав, що людина, взаємодіючи з оточенням в процесі свого розвитку, стає все більше і більше компетентною.

Ключовим поняттям теорії Еріксона є придбання его-ідентичності, яке відбувається в різних культурах по-різному. Згідно з Еріксоном, для сучасної молоді розвиток его-ідентичності, Я-образу і Я-концепції стало більш важливим і в значній мірі витіснило фройдівську тему сексуальності. Сексуальності в теорії Еріксона теж відводиться важливе місце, але тільки як одній з проблем розвитку, яка повинна бути вирішеною в свій час.

Центральним для теорії особистості у Еріксона є положення про те, що людина протягом життя проходить через декілька універсальних для всього людства стадій. Процес розгортання цих стадій регулюється у відповідності з епігенетичним принципом дозрівання. В книзі "Дитинство і суспільство" Еріксон розділив життя людини на вісім окремих стадій психосоціального розвитку "его". Ці стадії є результатом епігенетично розгорнутого плану особистості, який передається генетично. Епігенетична концепція розвитку (від грец. "після народження") базується на уявленні про те, що кожна стадія життєвого циклу наступає в певний для неї час ("критичний період"), а також про те, що повноцінна особистість формується тільки шляхом проходження в своєму розвитку послідовно всіх стадій. Крім того, кожна психосоціальна стадія супроводжується кризою – поворотним моментом в житті індивідуума, який виникає як наслідок досягнення певного рівня психологічної зрілості і соціальних вимог, які пред'являються до індивідуума на цій стадії. Психологічний розвиток відбувається в результаті взаємодії між біологічними потребами індивіда і вимогами суспільства.

Характерні для індивідуума моделі поведінки зумовлено тим, яким чином розв'язується кожна з проблем, або як долається криза. Конфлікти

відіграють життєво важливу роль в теорії Еріксона. Кожна психосоціальна криза вміщує як позитивний, так і негативний компонент. Якщо конфлікт розв'язано задовільно, то тепер "его" вбирає в себе новий позитивний компонент, що гарантує здоровий розвиток особистості в подальшому. Навпаки, якщо конфлікт залишається нерозв'язаним або отримує незадовільне розв'язання, тим самим "его" наноситься шкода, і в нього вбудовується негативний компонент. Задача полягає в тім, щоб людина адекватно розв'язувала кожну кризу, і тоді у неї буде можливість підійти до наступної стадії розвитку більш адаптивною і зрілою особистістю.

Психосоціальна адаптація, якої досягає людина на кожній стадії розвитку, в більш пізньому віці може змінити свій характер, іноді корінним чином. Наприклад, діти, які в дитинстві були позбавлені любові і тепла, можуть стати нормальними дорослими, якщо на більш пізніх стадіях їм приділялась додаткова увага. Однак характер психосоціальної адаптації до конфліктів відіграє важливу роль у розвитку конкретної людини. Розв'язання цих конфліктів має кумулятивний характер і те, яким чином людина пристосовується до життя на кожній стадії розвитку, впливає на те, як вона справляється з наступним конфліктом.

На спосіб розв'язання індивідом конфліктів впливають установки його батьків, мікросередовище. Існують також культурні відмінності в способах розв'язання проблем, які притаманні кожній стадії. Наприклад, ритуал посвячення в юнаки існує у всіх культурах, проте він широко варіює як за формою проведення, так і за своїм впливом на людину. Більш того, Еріксон вважає, що в кожній культурі існує "вирішальна координата" між розвитком індивідуума і його соціальним оточенням.

Згідно з Еріксоном, специфічні, пов'язані з розвитком, конфлікти стають критичними тільки в певних точках життєвого циклу. На кожній з восьми стадій розвитку особистості одна із задач (один з конфліктів) набуває більш важливого значення порівняно з іншими. Однак не дивлячись на те, що кожний з конфліктів є критичним тільки на одній із стадій, він є присутнім протягом всього життя. Наприклад, потреба в автономії є особливо важливою для дітей віком від 1 до 3 років, але на протязі всього життя люди повинні постійно перевіряти ступінь своєї самостійності, яку вони можуть виявляти кожен раз, вступаючи в нові стосунки з іншими людьми.

Еріксон розглядає життєві стадії як періоди життя, протягом яких життєвий досвід індивіда диктує йому необхідність найбільш важливих пристосувань до соціального оточення і змін власної особистості. Еріксон приділяв дуже багато уваги підлітковому віку, вважаючи цей період центральним у формуванні психологічного і соціального благополуччя індивідуума. Еріксон навіює оптимізм, показуючи, що кожна стадія психосоціального розвитку має свої сильні і слабкі сторони, так що невдачі на одній стадії розвитку не обов'язково прирікають індивіда на поразку на наступному періоді життя.

Еріксон розвиває новий погляд стосовно індивідуальної взаємодії з батьками і культурним контекстом, в якому мешкає сім'я. Якщо Фрейда цікавив вплив батьків на становлення особистості дитини, то Еріксон підкреслює історичні умови, в яких формується "его" дитини. Він показує, що розвиток "его" тісно пов'язано з особливостями соціальних норм і системою цінностей різних культур. Фрейдівському фаталістичному попередженню про те, що люди приречені на соціальне згасання, якщо віддаються своїм інстинктивним прагненням, протистоїть оптимістичне положення про те, що кожна особистість і соціальна криза є своєрідним викликом, який приводить індивідуума до особистісного росту і подоланню життєвих перешкод.

Знання про те, як людина справляється з кожною із значимих життєвих проблем або як неадекватне розв'язання ранніх проблем позбавило її можливості справлятися з подальшими проблемами, складає, на думку Еріксона, єдиний ключ до розуміння її життя.

Еріксон створив теорію, в якій суспільству і людям надається однакове значення у формуванні особистості протягом життя. Це положення орієнтує людей, які працюють в сфері соціальної допомоги, оцінювати проблеми зрілого віку скоріше як нездатність знайти вихід із основної кризи цього періоду, ніж бачити в них лише остатковий вплив конфліктів і фрустрацій раннього дитинства.

Теорію Еріксона відрізняють такі моменти:

- 1) акцент на змінах, які відбуваються в процесі розвитку протягом всього життя людини;
- 2) наголос на "нормальному", або "здоровому", а не патологічному;

- 3) особливе значення, яке він надавав досягненню почуття ідентичності;
- 4) спроби поєднати клінічні спостереження з вивченням культурних і історичних факторів у поясненні структури та розвитку особистості.

5.5. Вітчизняні психологічні теорії стадійності розвитку особистості

До теорій стадійності процесу соціалізації, в яких виділяються стадії за критерієм декількох ознак розвитку особистості, належать теорії переважно вітчизняних психологів, зокрема Л.С.Виготського, Д.Б.Ельконіна, Д.І. Фільдштейна та ін..

Як відомо, Л.С. Виготський є засновником вітчизняної культурно-історичної теорії розвитку вищих психічних функцій, яка стала основою досліджень проблеми особистості у вітчизняних науках про людину протягом всього ХХ ст. [50].

Л.С. Виготського цікавив не тільки розвиток психіки людини в соціальному контексті, але й історичний розвиток знань і розуміння на рівні суспільства. Центральним питанням його досліджень було питання про те, як люди колективно осмислюють свій світ. Виготський намагався об'єднати аспекти соціології, антропології і історії, щоб поглибити розуміння індивідуального розвитку. Він дійшов висновку, що світ набуває для нас смислу завдяки засвоєнню значень, які поділяються оточуючими нас людьми. Л.С. Виготського особливо цікавило питання про механізм становлення соціальності людини, який він вбачав у наступному.

В процесі культурно-історичного розвитку людина створила багато різноманітних знарядь і знакових систем, найважливішими з яких є інструменти для трудової діяльності, мова і системи счислення. Завдяки їх використанню, особливо писемності, людина перебудувала всі свої психічні функції, починаючи із сприйняття і закінчуючи мисленням. Застосування знарядь праці і знакових систем в практичній діяльності знаменує початок переходу людини від безпосередніх до опосередкованих психічних процесів, де в якості засобу управління ними виступають якраз ці знаряддя і знаки. В результаті цього перестроюється вся психічна

діяльність людини, піднімаючись на більш високий щабель порівняно з тваринами. Всяка психічна функція в своїй генезі має дві форми: вроджену і набуту, або культурну. Перша детермінована біологічно, а друга зумовлена історично і є опосередкованою. Вона пов'язана з використанням знарядь і знаків в якості засобів управління нею.

У попередньому розділі (1.3.1.) нами вже було дано загальну характеристику культурно-історичної теорії. В цьому розділі ми звертаємо увагу на виділенні в цій теорії особливостей різних стадій соціалізації.

Для Виготського розвиток – це перш за все виникнення нового. Стадії розвитку характеризуються віковими новоутвореннями, тобто якостями і властивостями, яких не було раніше в готовому вигляді. Проте нове "не падає з неба", як пише Виготський, воно з'являється закономірно, підготовлюється всім ходом попереднього розвитку. Згідно з теорією Л.С.Виготського, психологія і поведінка сучасної людини є результатом взаємодії двох процесів: біологічного визрівання і наuczіння. Обидва процеси починаються відразу ж після появи малюка на світ і практично злиті в єдину лінію розвитку. Навчання являє собою передачу дитині досвіду використання знарядь і знаків як способів управління власною поведінкою (діяльністю) і психічними процесами. Спочатку спосіб використання знаків і знарядь демонструється дитині дорослим у спілкуванні і сумісній предметній діяльності. Спочатку знаряддя і знаки виступають як засоби управління поведінкою інших людей і лише потім перетворюються для дитини в засоби управління самим собою. Це відбувається в процесі інтеріоризації, тобто перетворення міжособистісної функції управління у внутрішньоособистісну.

Отже, для С.Л. Виготського та його послідовників психічний розвиток людини вплетено в соціальний і культурний контексти життя. Найкращі досягнення дитини говорять про те, що її знання з'являються в результаті співпраці з більш компетентними ровесниками або дорослими. Вихователі, друзі організують участь дитини в цінній, з точки зору даної культури, діяльності, забезпечуючи їй підтримку і ставлячи перед нею задачі. Вони прокладають маршрут від сьогоденного рівня розуміння до нового рівня розуміння і умінь, таким чином поступово збільшуючи ступінь участі дитини в діяльності та її відповідальність. Отже, за

Виготським, для розуміння процесу соціалізації дитини необхідно досліджувати процеси, які відбуваються у соціальній побудові знання.

Для розглядання цієї проблеми Виготський визначив два рівні психологічного розвитку. Перший рівень – це рівень актуального розвитку дитини, який визначається її здатністю самостійно вирішувати задачі. Другий рівень – це рівень її потенційного розвитку, який визначається характером задач, які дитина могла б вирішувати під керівництвом дорослих або у співдружності з більш здібним ровесником. Відстань між цими двома рівнями Виготський назвав зоною найближчого розвитку. Виготський підкреслював, що для повного розуміння особистісного розвитку дітей і відповідної організації навчання необхідно знати як актуальний, так і потенційний рівень їх розвитку.

Джерелом розвитку є соціальне середовище. Кожен крок у розвитку дитини змінює вплив на неї середовища: середовище стає зовсім іншим, коли дитина переходить з однієї вікової стадії до наступної. Виготський вводить поняття "соціальна ситуація розвитку" специфічне для кожного віку відношення між дитиною і соціальним середовищем. Отже, основними чинниками розвитку особистості є: ситуація розвитку, провідна діяльність і вікове новоутворення. Виготський виділяє дві одиниці аналізу соціальної ситуації: діяльність і переживання. Діяльність – це зовнішній план, а внутрішній – переживання. Одну й ту саму ситуацію по-різному переживають різні діти, навіть одного віку, наприклад, близнюки. Взаємодія дитини із своїм соціальним оточенням, яке виховує і навчає її, визначає той шлях, що веде до виникнення вікових новоутворень. Соціальна ситуація розвитку змінюється з самого початку вікового періоду. До кінця періоду з'являються новоутворення, серед яких особливе місце займає центральне новоутворення, яке має найбільше значення для розвитку на наступній стадії.

Виготський виділив чотири основних закони, або особливості, дитячого розвитку.

Перша – циклічність. Розвиток має складну організацію у часі. Цінність кожного року або місяця життя дитини визначається тим, яке місце воно займає в циклах розвитку: відставання в інтелектуальному розвитку на 1 рік буде дуже великим, якщо дитині 2 роки, і незначним,

якщо їй 15 років. Це пов'язано з тим, що темп і зміст розвитку змінюється протягом дитинства. Періоди інтенсивного розвитку змінюються періодами затухання. Такі цикли характерні як для окремих психічних функцій (пам'ять, мовлення, інтелект), так і розвитку психіки дитини в цілому. Вік як стадія розвитку і є таким циклом зі своїм особливим темпом і змістом.

Друга особливість – нерівномірність розвитку. Різні сторони особистості розвиваються нерівномірно, непропорційно. На кожній віковій стадії відбувається перебудова їх зв'язків, зміна співвідношення між ними. Розвиток окремої функції залежить від того, в яку систему міжфункційних зв'язків вона включена. Спочатку (до 1 року) свідомість дитини недиференційована. Диференціація функцій починається з раннього дитинства. Спочатку виділяються основні функції, перш за все сприйняття, потім більш складні. Сприйняття, інтенсивно розвиваючись, стає домінуючим психічним процесом. Інші функції залежать від домінуючої. Наприклад, пам'ять вплетена в процес сприйняття: дитина до 3-х років не намагається пригадувати щось само по собі, а в наглядній ситуації впізнає речі, згадує події, що з ними пов'язані. Період, коли функція домінує – це період найбільш інтенсивного, оптимального її розвитку. В ранньому віці домінує сприйняття, в дошкільному – пам'ять, в молодшому шкільному – мислення.

Кожен новий віковий період пов'язано з перебудовою міжфункційних зв'язків, зміною домінуючої функції, залежністю від неї інших функцій, встановленням нових відносин між ними. З переходом від одного віку до іншого збільшується складність міжфункційних зв'язків. Перебудова старої системи і переростання її в нову стає основним шляхом розвитку психічних функцій.

Третя особливість – "метаморфози" в дитячому розвитку. Розвиток не зводиться до кількісних змін, це – якісні зміни, перетворення однієї форми в іншу. Дитина – це не маленький дорослий. Психіка дитини своєрідна на кожній віковій стадії, які якісно відрізняються.

Четверта особливість – сполучення процесів еволюції і інволюції в розвитку дитини. Процеси "зворотного розвитку" немов вплетені в хід еволюції. То, що розвивалось на попередній стадії, відмирає або

перетворюється. Наприклад, у молодшого школяра зникають дошкільні інтереси, деякі особливості мислення, що були притаманними йому раніше. Якщо інволюційні процеси запізнюються, спостерігається інфантилізм.

Виготський розглядає також динаміку переходів від одного віку до іншого. Він виділяє стабільні і кризові стадії розвитку. Для стабільних характерно плавне протікання процесу, це кількісні зміни. Коли вони накопичуються, то дають якісний стрибок: з'являються вікові новоутворення. Стабільні періоди тривають по декілька років, вікові новоутворення, які утворюються так повільно і довго, стають стійкими, фіксуються в структурі особистості.

Кризові періоди тривають недовго. Це короткі, але бурхливі стадії, протягом яких відбуваються значні зрушення в розвитку дитини. У різних дітей кризові періоди відбуваються по-різному, але у всіх випадках це супроводжується змінами у зовнішньому плані (труднощі у спілкуванні). Але головні зміни внутрішні. Розвиток набуває негативного характеру. Що це означає? На перший план висуваються інволюційні процеси: розпадається те, що утворилось на попередній стадії. Але поряд з втратами, утворюється щось нове. В кризовий період загострюються протиріччя між потребами, які виросли, і обмеженими можливостями. Кризи і стабільні періоди чередуються. У Виготського вікова періодизація така: 1) криза новонародженості – вік малюка (2 місяця – 1 рік); 2) криза одного року – раннє дитинство (1–3 роки); 3) кризи 3-х років – дошкільний вік (3–7 років); 4) криза 7 років – шкільний вік (8–12 років); 5) криза 13 років – пубертатний вік (14–17 років); 6) криза – 17 років.

Найбільш поширеною у вітчизняній психологічній літературі є вікова періодизація Д.Б. Ельконіна [274, 275]. Основні положення цієї класифікації такі. Дитинство, що охоплює період часу від народження до закінчення школи за віком розподіляється на сім періодів: малечий вік: від народження до одного року; раннє дитинство: від 1 року до 3-х років; молодший і середній дошкільний вік: від 3-х до 4–5 років; старший дошкільний вік: від 4–5 до 6–7 років; молодший шкільний вік: від 6–7 до 10–11 років; підлітковий вік: від 10–11 до 13–14 років; ранній юнацький вік: від 13–14 до 16–17 років.

Кожен психологічний вік вимагає свого стилю спілкування з дітьми, застосування особливих методів навчання і виховання.

Згідно з концепцією Ельконіна, весь процес розвитку дитини можна розділити на три етапи: дошкільне дитинство (від народження до 6–7 років); молодший шкільний вік (від 6–7 до 10–11 років); середній і старший шкільний вік (від 10–11 до 16–17 років).

Кожен з цих етапів складається з двох періодів, які відкриваються міжособистісним спілкуванням як провідним видом активності, який направлено на розвиток особистості дитини, і завершується предметною діяльністю, яка пов'язана з інтелектуальним розвитком, з формуванням знань, умінь, навичок, реалізацією операціонально-технічних можливостей дитини.

Перехід від одного етапу до іншого відбувається в умовах виникнення ситуації, що нагадує вікову кризу (невідповідність між рівнем досягнутого особистісного розвитку і операціонально-технічними можливостями дитини).

Д.Б. Ельконін розглядає дитину як цілісну особистість, яка активно пізнає світ–світ предметів і людських відносин, включаючи її в дві системи відносин: "дитина–річ", "дитина–дорослий". Але річ (предмет), яка має певні фізичні властивості, втілює в собі також суспільно вироблені засоби дій з нею, по суті – це є суспільний предмет, діяти з яким дитина повинна навчитись. Дорослий же теж не тільки людина, що має конкретні індивідуальні властивості, але є представником якоїсь професії, носієм інших видів суспільної діяльності з їх специфічними задачами і мотивами, нормами відносин, отже – суспільний дорослий. Діяльність дитини всередині систем "дитина–суспільний предмет" і "дитина–суспільний дорослий" являє собою єдиний процес, в якому формується її особистість. В той же час ці системи відносин освоюються дитиною в діяльностях різного типу.

Серед видів провідної діяльності, яка здійснює найбільший вплив на розвиток дитини, Ельконін виділяє дві групи.

Перша група – діяльності, які орієнтують дитину на норми відносин між людьми. Це типи діяльності, що мають справу з системою відносин: "дитина–суспільний дорослий", або "людина–людина" (емоційне

спілкування малюка, рольова гра дошкільняти, інтимно-особистісне спілкування підлітка – це один тип діяльності).

Друга група – провідні діяльності, завдяки яким засвоюється суспільно-вироблені засоби дій з предметами і різні еталони: предметно-маніпулятивна діяльність дитини раннього віку, учбова діяльність молодшого школяра і учбово-професійна діяльність старшокласника. Маленька дитина оволодіває предметними діями з ложкою або стаканом, дитина старшого віку – математикою і граматиною, їх діяльність мало схожа ззовні, але по суті, і те і інше – освоєння елементів людської культури.

Ельконін формулює закон періодичності, який полягає в тім, що дві лінії розвитку "людина–людина" і "людина–рід" на кожному віковому етапі отримують поперемінно домінуючий розвиток (то одна, то інша): у малюків мотиваційна сфера випереджає розвиток інтелектуальної, надалі скоріше розвивається інтелект.

Отже, кожен вік характеризується своєю ситуацією розвитку, провідною діяльністю, в якій превалує або мотиваційно-потребова або інтелектуальна сфера особистості; віковими новоутвореннями, які формуються в кінці кожного періоду. Межами вікових стадій є кризи – переломні моменти в розвитку дитини.

Як відбувається особистісний розвиток дитини? Дитина засвоює відносини і особистісні особливості дорослих через відтворення, або моделювання цих відносин і особистісних якостей, які в них виявляються.

Особливо сприятливим фактором особистісного розвитку дитини є стосунки з іншими дітьми в різного роду групах в процесі організації і проведення сюжетно-рольових ігор. Тут дитина оволодіває предметними діями, без яких вона не може бути прийнятою в групі. Процес розвитку розпочинається в малечому віці зі спілкування як провідної діяльності. Комплекс пожвавлення (3 міс.) є складною формою спілкування дитини з дорослим. Він з'являється до того, як дитина починає самостійно маніпулювати предметами. На межі малечого і раннього віку відбувається перехід до предметних дій, до формування практичного, або сенсомоторного інтелекту. Одночасно інтенсивно розвиваються вербальні форми спілкування дитини з дорослим.

У дошкільному віці провідною діяльністю стає рольова гра, яка розвиває всі сторони психіки і поведінки дитини. Головне значення гри для психічного розвитку дітей полягає в тому, що завдяки особливим ігровим прийомам, зокрема, прийняттю на себе ролі дорослого, дитина моделює в грі відносини між людьми.

Концепція Д.Б. Ельконіна отримала подальший розвиток в роботах Д.І. Фельдштейна [240]. Його періодизація є більш детальною. Акцент робиться на розвитку особистості, а не пізнавальних процесах. Становлення особистості і її розвиток уявляється у вигляді поступового піднесення зі сходинки на сходинку. Протягом всього дитинства виділяються дві фази: від народження до 10 років і від 10 років до 17 років. Вони відповідно поділяються на три етапи: від народження до 3 років, від 3-х до 10 років, від 10 років до 17 років. В свою чергу, перша фаза розподіляється на 4 періоди: 0–1 рік; 1–3 роки; 3–6 років; 6–10 років, а друга – на два періоди: 10–15 років; 15–17 років.

В середині кожного з шести виділених періодів є три стадії, які характеризуються зміною провідної діяльності та внутрішніми перетвореннями, які за цей час відбуваються в особистості.

Як вважає Д.І.Фельдштейн, в процесі соціального розвитку дитини як особистості виявляються певні закономірності. Однією з них є зміна соціальної позиції особистості. Переходи з одного рівня на інший можуть відбуватися плавно і швидко, зі значними якісними змінами у особистості. Під час плавних перехідних періодів дитина не дуже задумується над питанням про те, яка його позиція серед інших людей. У випадку різних змін соціальної позиції особистості на перший план в самосвідомості дитини виходять саме ці питання.

В середині кожного періоду процес розвитку проходить через наступні три стадії, які чередуються: розвиток певної сторони діяльності; максимальна реалізація, кульмінація розвитку даного типу діяльності; насичення цієї діяльності і актуалізація інших її сторін (предметний і комунікативний аспекти).

Загалом, у розвитку дитини, незалежно від того, в рамках якої періодизації ми його уявляємо, існує два різко виявлених переходи. Перший характеризує перехід від раннього дитинства до дошкільного,

відомий як "криза трьох років", а другий – перехід від молодшого шкільного віку до підліткового, відомий як "криза підліткового віку" або "криза статевого визрівання". Вони завжди знаменують собою перехід дитини від одного рівня розвитку на другий, успішність якого залежить від того, наскільки вдало буде подолана криза. Таким чином забезпечується розвиток, перехід індивіда на нову позицію. Саме визначення цієї нової позиції, свого місця в світі, дає імпульс до розвитку потенцій індивіда, реалізації його можливостей.

5.6. Індивідуальні здібності людини як структурний компонент системи її особистісних властивостей

Аналіз індивідуальних здібностей людини в зв'язку з процесом її соціалізації дає можливість глибше зрозуміти сутність цих двох феноменів. Якщо індивідуальні здібності розуміти як властивості людини, завдяки яким вона здатна перетворювати оточуючий світ і саму себе, то цілком зрозуміло, що рівень цих здібностей залежить від характеру протікання, форм та механізмів процесу соціалізації, в якому формуються індивідуальні здібності людини. В той же час, рівень розвитку індивідуальних здібностей людини зумовлює характеристики протікання соціалізації, в якій вона включена в якості суб'єкта цього процесу.

Дослідження індивідуальних здібностей людини в зв'язку з її соціалізацією є важливим для розуміння того аспекту особистості, який пов'язано з її активністю як суб'єкта самореалізації. Відомо, що процес соціалізації здійснюється в діяльності індивіда, яка є взаємодією індивіда з умовами життєдіяльності, що його оточують. Здібності – це логіка дій суб'єкта діяльності у перетворенні їм об'єкта. Завдяки цій логіці об'єкт модифікується, виявляється певними новими сторонами. Від рівня здібностей індивіда залежить ступінь перетворення об'єкта і самого суб'єкта, якого перетворений об'єкт спонукає до нових видів діяльності і тим самим до подальшого розвитку здібностей, бо процес утворення людиною предметного світу – це і є разом з тим, розвиток нею своєї суб'єктивної природи.

Отже, здібності індивіда змінюють характер його діяльності і його самого. Таким чином, здібності є не просто одним з моментів процесу соціалізації, але й виконують функцію його регулятора. Інша сторона регуляції здібностями процесу соціалізації виявляється в тому, що в процесі діяльності індивіда, здібності здійснюють концентрацію всіх його можливостей (інтелектуальних, емоційних, вольових). Функцію концентрації пов'язано з тим, що здібності в системі соціальних якостей індивіда займають домінуюче місце. Як відомо, найважливішою характеристикою соціальності є момент творчості. Якраз цей момент реалізується в процесі соціалізації через здібності індивіда. Здібності є тією стороною процесу соціалізації, що пов'язана з особливостями індивіда, які забезпечують реалізацію його творчої сутності. Цим визначається аналіз здібностей індивіда з його соціалізацією. Такий аналіз дає можливість зрозуміти, як індивід в процесі соціалізації досягає найбільш ефективної участі в житті всього суспільства.

Дослідження здібностей в зв'язку з соціалізацією дозволяє глибше розкрити як механізм процесу соціалізації, так і сутність самих здібностей. Здібності виступають регулятором всього процесу соціалізації, але й, навпаки, процес соціалізації виконує регуляторну функцію по відношенню до розвитку здібностей. Від характеристики індивіда як соціальної істоти, від його активності, засобів спілкування з іншими людьми, від характеру всієї його діяльності залежить розвиток його здібностей. Це спрямовує на те, щоб досліджувати індивідуальні здібності як результат процесу соціалізації особистості, а у дослідженні процесу соціалізації виділяти в якості основної його функції - формування індивідуальних здібностей особистості.

5.6.1. Щодо визначення поняття "здібності"

Поняття "здібності", як і більшість інших наукових понять, не має єдиного визначення. Найбільш широким і самим старим є визначення античних філософів, а саме: здібності – це властивості душі, які розуміються як сукупність всіх можливих психічних процесів і станів. В XVIII–XIX ст. з'явилось і було визнано інше визначення здібностей. Здібності визначались як високий рівень розвитку загальних і спеціальних

знань, умінь і навичок, які забезпечують успішне виконання людиною різних видів діяльності.

В сучасній психологічній літературі поширено визначення здібностей як такого феномену, що не зводиться до знань, умінь і навичок, але пояснює (забезпечує) їх швидке набуття, закріплення і ефективне використання на практиці. Це визначення запропоновано відомим радянським психологом Б.М. Тепловим [237], який підкреслював, що в понятті "здібності" втілено три ідеї. По-перше, здібності означають індивідуально-психологічні особливості, які відрізняють одну людину від іншої. По-друге, здібностями називають не всякі взагалі індивідуальні особливості, а лише такі, які мають відношення до успішності виконання будь-якої діяльності або багатьох діяльностей. По-третє, поняття "здібності" не зводиться до тих знань, навичок і умінь, які вже є у даної людини. Здібності – це такі властивості, що існують завжди в динаміці. Здібність, яка не розвивається, якою людина перестає на практиці користуватися, перестає існувати.

Здібності – це складна система людських особливостей. Складність її зумовлена, по-перше, багатоманітністю елементів, що її утворюють (особливості мислення, пам'яті, уваги, характеру, темпераменту тощо. Важко навіть назвати яку-небудь особливість людини, яка була б індиферентною до її здібностей); по-друге, індивідуальністю сполучення і взаємодії цих елементів. Одна й та сама здібність у різних індивідів являє собою сполучення не тільки різних елементів психіки, але й різну їх комбінацію. Відповідне структурування здібностей здійснюється стосовно вимог діяльності.

Розглядання здібностей в системі всього процесу соціалізації передбачає виявлення їх взаємозв'язку з іншими сторонами і характеристиками індивіда. Здібностей, ізольованих від всієї системи властивостей індивіда, не існує. Вирвані з цієї системи, здібності – це абстракція. На це звертає увагу, зокрема Б.Г. Ананьєв [12] в своїх дослідженнях корелятивних зв'язків між певними психофізіологічними функціями і властивостями особистості. Підкреслюючи зв'язок здібностей зі всіма сторонами особистості, він вважає, що в процесі розвитку індивіда створюється певний спосіб організації психічних

процесів і властивостей, який відбивається на розвиткові здібностей людини. Питання про подолання розриву між здібностями та іншими соціальними якостями особистості ставиться також в роботах В.А. Крутецького [128], який вивчав математичні здібності, показуючи їх тісний зв'язок з такими якостями особистості як працьовитість, організованість, самостійність, цілеспрямованість, наполегливість, самокритичність, вимогливість до себе, інтерес і схильність займатись відповідною діяльністю.

К.К. Платонов в розумінні здібностей спирається на їх зв'язок зі всіма елементами структури особистості, підкреслює системний характер цього зв'язку [194]. Структуру особистості він розглядає з точки зору чотирьох підструктур, елементами яких на першому рівні є спрямованість, відношення і моральні риси; на другому – знання, навички, уміння, звички; на третьому – емоції, відчуття, мислення, сприйняття, почуття, воля і пам'ять; на четвертому – властивості темпераменту. Здібності немов би пронизують всі рівні підструктур. Не заглиблюючись в аналіз питання про структуру особистості, підкреслимо лише плідність ідеї про необхідність вивчення здібностей в контексті всієї системи структурних елементів особистості. Відносно останнього, потрібно також відмітити думку Т.І. Артем'євої про залежність розвитку здібностей не стільки від конкретного виду діяльності, скільки від всієї життєдіяльності індивіда в цілому [19].

Здібності складають умови тих або інших видів діяльності і формуються під впливом відповідної діяльності. У відношенні до знань, умінь і навичок здібності є умовою, яка забезпечує їх набуття. Можливо, що певна конкретна здібність може бути виявленою перш за все в тій діяльності, яка не може здійснюватись без наявності цієї здібності. Це висуває задачу спеціального конструювання таких діяльностей, завдяки яким можливо було б фіксувати наявність певної здібності. В свою чергу, такі діяльності могли б використовуватись і для формування відповідних здібностей.

Багатоманітність здібностей, що необхідні для здійснення того чи іншого конкретного виду діяльності, ставить проблему ієрархії здібностей. В психологічній літературі в зв'язку з цим вони класифікуються на провідні та допоміжні.

Отже, розглядати здібності потрібно в широкому особистісному плані. Зрозуміти здібності можна лише в зв'язку з дослідженням всього процесу соціалізації індивіда як процесу формування і розвитку його соціальності, в якому здібності є дуже важливим моментом. Саме ця обставина зумовлює методологічну функцію теорії соціалізації по відношенню до аналізу проблеми здібностей.

5.6.2. Із історії дослідження індивідуальних здібностей

Дослідження індивідуальних здібностей має довгу історію. Ще Аристотель в трактаті "Про душу" говорив про здібності як потенційні можливості набуття знань. Аристотель розпочав традицію, яка пов'язує сутність поняття "здібності" з категоріями "можливості" і "властивості". Ця традиція продовжується і сьогодні у різних наукових напрямках, які визначають здібності як потенційні властивості (якості) особистості, що актуалізуються в певних обставинах.

До виділення психології в самостійну науку здібності тлумачились як властивості "душі", як особливі сили, що забезпечують можливість пізнання і переживань. Від Платона через християнство йшла лінія розуміння здібностей як вроджених, з самого початку властивих індивідові. Відповідно до цього створювались різні класифікації здібностей, з яких найбільш відомою є класифікація Х. Вольфа, засновника так званої "психології здібностей". Головними в його системі були здібності пізнання і здібності бажання, які розумілись як субстанційні сили, що визначають діяльність душі. Першим відійшов від субстанційного тлумачення здібностей Декарт, який аналізував механізми інтелектуальної діяльності. Ця лінія була продовжена Локком і французькими матеріалістами XVIII ст., які критикували теорію вроджених здібностей. Джон Локк, який зруйнував теорію вроджених здібностей, вважав дані досвіду, відчуття, які людина отримує із зовнішнього середовища, "вікнами у світ". Людина, її характер є продуктом середовища, результатом виховання. Такі ж саме ідеї розповсюджував Кондильяк. В своєму творі "Досвід про виникнення людських знань" він доводив, що весь розвиток людини залежить від сприйняття зовнішніх обставин. Він вважав, що не тільки ідеї виникають

із досвіду, але й здібності не є вродженими, а формуються на основі досвіду.

Подібно Локку, Кондильяку Гельвецій стверджував, що люди народжуються з однаковими здібностями, без вроджених ідей і задатків. Відмінності у здібностях – це результат відмінностей у вихованні. Гельвецій стверджував, що якщо здібності – продукт виховання, продукт середовища, то можна, впливаючи певним чином на середовище, розвивати в потрібному напрямку здібності людини. Гельвецій вважав, що геній – це не чистий дар природи, а продукт виховання або випадку; всі люди однаково обдаровані і кожен з них може стати генієм. Ніхто не абсолютизував так сильно соціальний фактор у формуванні здібностей, як Гельвецій. Дідро різко попрякав Гельвеція за те, що той виключав біологічний фактор у розвитку здібностей.

Ідеї французьких філософів XVIII ст. про розвиток здібностей і талантів стали засадовими в теорії здібностей великих соціалістів-утопістів. Фур'є, Сен-Сімон, Оуен підкреслювали, що на розвиток здібностей впливають суспільні умови, що людина в більшій мірі є продуктом поганих, нейтральних або хороших умов, які створює суспільство. Виходило, що змінюючи умови, можна формувати і змінювати в потрібному напрямку здібності особистості. З питанням розвитку здібностей соціалісти-утопісти пов'язували систему виховання особистості. Найбільш детально ця система розписана у Фур'є. Він звертає увагу на необхідність виявлення задатків людини з самої коліски. Розвиток здібностей здійснюватиметься через ознайомлення людини з раннього дитинства з різними видами діяльності, в результаті чого людина зможе сформувати у себе не одне-єдине, а двадцять-тридцять покликань до діяльності, в якій вона зможе досягти великих успіхів.

Немало місця проблемі індивідуальних здібностей відведено в німецькій класичній філософії, де вона ставилась особливо у зв'язку з естетичними питаннями. Кант створив передумови для розрізнення соціально-логічного і індивідуально-психологічного аспектів здібностей, проаналізувавши пізнавальні здібності як загальнородові властивості людини. Він протиставляв мистецтво і науку в плані співвідношення талантів і геніїв. Для нього геній – це не ступінь розумових і пізнавальних

здібностей, а лише особливий специфічний тип творчої обдарованості в мистецтві. Зокрема, він визначив геній як вроджену здібність до створення зразків мистецтва.

Тієї ж самої позиції, що і Кант, у визначенні і розумінні здібностей дотримувався Гегель. Він теж вважав здібності, талант і геній вродженими.

Погляд на здібності як на вроджені властивості людини був широко розповсюдженим у другій половині XIX і початку XX ст. В теорії здібностей була поширена думка про здібності як спонтанні виявлення людського духу, які не пов'язані ні з тілесною організацією людини, ні з умовами її життя. Існували різні варіанти теорії вроджених здібностей, зокрема такі, в яких наголошувалось, що вроджені здібності мають спадкове походження. Остання знайшла найбільше своє обґрунтування в психоаналітичному напрямку. За Фройдом, здібності і таланти визначаються особливостями проходження дитиною сексуальних фаз в онтогенезі і формуються через витіснення певних інстинктів із архаїчної спадщини. Талант розглядався як патологічне явище, як результат патологічного сексуального досвіду, що пережитий в ранньому дитинстві. Послідовник Фрейда Е. Гітшмен в своїй роботі "Великі люди" писав, що травматичний сексуальний досвід раннього дитинства став джерелом творчості таких великих особистостей як Декарт, Мельбранш, Лейбніц, Шопенгауер, Ніцше. Свідченням цього було те, що ці особистості не були одруженими. Основним ключем пояснення поетичної творчості Гьоте Гітшмен вважав його "повстання проти батька і любов до сестер".

Проблема індивідуальних здібностей людини оформилась в цілісну теорію на початку XX ст. Ця теорія спиралась на досягнення попередників в галузі вивчення здібностей, а також на ідеї закономірностей психічних процесів, якісних особливостей людської психіки, які розроблялись видатними психологами того часу.

Великий внесок у розробку проблеми здібностей було зроблено Л.С. Виготським, який проголосив провідним принципом побудови психології людини історичний підхід. Згідно з його теорією культурно-історичного розвитку такі психічні процеси, як логічна пам'ять, вольові дії не є вродженими властивостями людини, а формуються у неї в процесі

навчання, спілкування з іншими людьми завдяки засвоєнню досвіду попередніх поколінь. В психологію було введено положення про те, що головним механізмом розвитку психіки людини є засвоєння людиною соціальних форм і видів діяльності, які склались історично [50].

Основні ідеї Л.С. Виготського було продовжено в дослідженнях інших вітчизняних психологів. Фундаментальну розробку вони отримали в роботах С.Л. Рубінштейна [215], який обґрунтував принцип єдності свідомості і діяльності. Конкретизацією цього принципу стала постановка питання про розвиток здібностей в діяльності. Положення про взаємозв'язок здібностей і діяльності стало провідним у вітчизняній психології і основним засадовим принципом всіх наступних досліджень проблеми здібностей. Заслуговують на увагу в цьому відношенні роботи Б.М. Теплова [237]. Широку популярність отримала його робота "Психологія музичних здібностей". Вивчення спеціальних здібностей, їх структури має взагалі велике практичне значення. Вивчаючи структуру окремих спеціальних здібностей, психологи можуть пізнавати чинники, що зумовлюють розвиток окремих здібностей, виявити фактори впливу на їх формування в потрібному напрямку. Велику увагу Б.М.Теплов приділяє також значенню вроджених задатків у розвитку музичних здібностей.

Дослідження спеціальних здібностей, зокрема математичних, а також здібностей до педагогічної діяльності, проводилось також відомим спеціалістом в цій галузі, В.А. Крутецьким [128].

Цікавими є роботи Б.Г. Ананьєва з проблеми здібностей, в яких він доводить, що здібності формуються не тільки в діяльності, але й в поведінці. Він досліджує також зв'язок таланту і характеру [12]. Проблема загальної обдарованості досліджена в роботах Н.С. Лейтеса [132], роботи якого з приводу розвитку обдарованості в дитячому віці набули визнання серед психологів.

Велику увагу розробці теорії здібностей приділив О.М. Леонтьєв. В його роботах [134] послідовно стверджується думка про вирішальну роль соціальних умов у формуванні і розвитку здібностей. Основна ідея О.М. Леонтьєва така: процес формування здібностей здійснюється в ході розвитку реальних відношень суб'єкта до світу, які визначаються

не свідомістю суб'єкта, а тими конкретно-історичними соціальними умовами, в яких він живе, способом його життєдіяльності.

В роботах К.К.Платонова [193,194] проблема здібностей розглядається у зв'язку з цілісною особистістю, яка досліджується ним в плані особливостей її структури, що включає здібності як властивості, які визначаються не стільки генетично, скільки процесом виховання в конкретній діяльності.

Заслуговує на увагу робота Т.І. Артем'євої [19], яка присвячена методологічному аспекту проблеми здібностей. В ній аналізуються філософські і теорітичні принципи вивчення здібностей, розглядається діалектика взаємозв'язку діяльності і здібностей в процесі їх розвитку.

Як свідчить цей невеликий облік досліджень проблеми здібностей, в психологічній науці чимало зроблено з вивчення індивідуальних здібностей. Проте ця проблема має багато невирішених питань. Зокрема, це стосується перш за все розуміння природи анатоμο-фізіологічних задатків, обдарованості а також змісту самого поняття "здібності".

Що стосується розуміння змісту і природи індивідуальних здібностей особистості, то вітчизняні дослідники виходять з того, що здібності розвиваються в процесі життя людини на основі двох факторів: внутрішнього (вроджений момент) і зовнішнього (соціальне середовище). Питання здібностей пов'язано з питанням про розвиток, а це означає, з одного боку, що здібності не можуть бути насаджені ззовні, що в індивідові повинні існувати передумови, внутрішні умови росту і, з другого боку, що вони не визначені наперед, не надані в готовому вигляді до і поза всякого розвитку.

Теорії, згідно з якими здібності до різних видів діяльності формуються тільки в результаті навчання, ігнорують органічні, природні, фізіологічні умови розвитку. Вирішення проблеми здібностей неможливе без врахування ролі природного фактора в формуванні і розвитку здібностей. В цьому зв'язку важливим для теорії здібностей є дослідження природи задатків.

5.6.3. Задатки, покликання, обдарованість, талант

Задатки – це передумови, на основі яких розвиваються здібності. Вони визначаються як анатомо-фізіологічні особливості людини. Люди народжуються неоднаковими, і їх відмінності не в готових здібностях, а в анатомо-фізіологічних передумовах, задатках, які є лише можливостями розвитку здібностей.

Природою задатків цікавляться давно. На початку ХІХ ст. віденський професор Ф.Галль створив науку френологію, завдяки якій намагались визначити здібності по конфігурації черепа. Френологи стверджували, що у людини існує 27 здібностей, кожна з яких займає певне місце в мозку. В залежності від більшої або меншої випуклості черепа, який копіює форми розвитку тих чи інших ділянок мозку, де, на думку цих вчених, повинна знаходитись дана здібність, робили висновок про розвиток здібностей людини. Деякі вчені (Вагнер, Гаусман, Фукс та ін.) пов'язували здібності людини з вагою її мозку. Ні перша, ні друга теорії не знайшли підтвердження. Не підтвердилась також теорія, яка пов'язувала здібності з кількістю борозн і закруток в мозку.

Дослідження мікроструктури нервової клітини мозку показали більш складну будову мозкової клітини високообдарованих людей. Існують також спроби пояснити особливості психічної діяльності мозку у зв'язку з постачанням крові. Останні дві теорії, хоча не вирішують повністю складної проблеми задатків, однак мають деяке значення для виявлення природи анатомо-фізіологічної основи здібностей.

Вітчизняні психологи підкреслюють також значення анатомо-фізіологічних властивостей аналізаторів у формуванні здібностей. Велике значення для розуміння задатків має вчення І.П.Павлова про типи нервової системи людини. За Павловим розрізняють дві групи типів нервової системи. Одна група пов'язана з динамікою нервових процесів в корі головного мозку. Ця група є основою "гіппократівських" темпераментів і є загальною для людей і тварин. Друга група типу нервової системи – це "чисто людські типи": тип художній, мислительний. Типи нервової системи знаходяться в тісному зв'язку з розвитком здібностей людини. Сила, врівноваженість і рухливість нервових процесів впливають на швидкість утворення умовних зв'язків, на їх стійкість, на

здатність реагування на змінні умови. Від типу нервової системи залежить формування різних навичок, умінь, а це має уже пряме відношення до розвитку здібностей. Б.М.Теплов висунув гіпотезу про наявність окрім загальних типологічних властивостей, які характеризують нервову систему в цілому, ще і спеціальних типологічних властивостей нервової системи у їх відношенні до спеціальних здібностей [237]. Ці спеціальні типологічні властивості характеризують роботу лише окремих відділів кори головного мозку (наприклад, зоровий, слуховий, рушійний та інші відділи) і відносяться до задатків спеціальних здібностей. Іноді зустрічаються висловлювання про перевагу сильних нервових типів порівняно зі слабкими. Однак, дослідження Б.М.Теплова показали, що сильний тип, як і слабкий, має цінні властивості, які необхідні для розвитку здібностей, і такі вроджені особливості вищої нервової діяльності, як сила, рухливість нервових процесів, що вважаються задатками, не здійснюють вирішального впливу на успіх діяльності.

Говорячи про павловські "художній" та "мислительний" типи, можна підкреслити їх взаємозв'язок з розвитком здібностей людини. У різних людей відносна роль того або іншого способу відображення дійсності може бути неоднаковою, що зумовлено співвідношенням сигнальних систем. Люди, у яких переважаюче значення мають процеси першої сигнальної системи, відрізняються живою уявою, яскравістю безпосередніх вражень, які йдуть від органів відчуття, образністю пам'яті. Таких людей І.П. Павлов відніс до "художнього типу", вони частіше виявляють здібності в якому-небудь виді мистецтва. Людей, у яких переважає значення другої сигнальної системи І.П. Павлов відніс до "мислительного типу". Мислительному типу властива схильність до більш узагальненого і абстрактного мислення, словесно-логічна пам'ять. Багато людей можна віднести до середнього типу, який характеризується урівноваженістю сигнальних систем.

Проблема задатків – це важлива проблема психології індивідуальних відмінностей. Ми не можемо говорити про здібності без співвіднесення їх до їх субстрату–задаткам, і, навпаки, про задатки ми не можемо говорити, не співвідносячи їх зі здібностями до тієї чи іншої діяльності. Будь-яка психічна функція, зокрема і здібності людини, є результатом

роботи певного органу або органів. Пов'язувати ці органи з існуванням відповідних спеціалізованих, біологічно успадкованих мозкових структур було б невірно, бо вони являють собою продукт розвитку суспільства і не можуть закріплюватись морфологічно. Спираючись на думку А.А.Ухтомського про існування особливих фізіологічних, або функціональних органів нервової системи, О.М. Леонтьєв зробив висновок, що матеріальним субстратом специфічно людських функцій і здібностей, які формуються в процесі оволодіння індивідом світом людських предметів і явищ, є новоутворення, які виникають в процесі онтогенетичного розвитку. Ці новоутворення являють собою стійкі системи рефлексів, що сформувались. Така концепція дозволяє тлумачити здібності як такі, що змінюються і набуваються індивідами. Ця концепція отримала експериментальне підтвердження. Вона відкриває шляхи для активного формування здібностей.

Природні задатки у людей відрізняються певною диференційованістю. З цим пов'язано поняття "обдарованість", "дарування", які вживаються для характеристики певного рівня цих задатків. В деяких роботах з психології немає чіткого розмежування понять "здібності" і "обдарованість", яка вживається в цьому випадку в смислі загальних здібностей. Однак ці поняття потрібно відрізнити. Виходячи з етимології слова, під обдарованістю краще розуміти сукупність задатків (корінь слова дар, що означало б дар природи). Говорячи про задатки як вроджені фізіологічні особливості людини, слід розрізнити поняття вроджене і успадковане. Перше означає те, що вже існує в момент народження, а друге – те, що завдяки певним органічним механізмам передається індивідові від його предків. Те, що виявляється вродженим, тобто наявним в момент народження, зовсім не є продуктом успадкування: воно зумовлено попереднім ходом ембріонального розвитку; а успадковане не завжди є уже сформованим в момент народження. Розмежування понять "вроджене" і "успадковане" має значення для розуміння ролі і значення задатків в розвитку здібностей. Деякі особливості вищої нервової системи, які є задатками, не закінчують свого розвитку в момент народження. Процес росту нервових клітин та їх диференціювання продовжується у дітей до семи-восьмирічного віку.

Тому ми можемо говорити, що анатомо-фізіологічні особливості людини зумовлено не тільки спадковістю і умовами внутрішньоутробного розвитку, але й умовами природного визрівання в перші роки життя людини.

В зв'язку з цим недоцільно розглядати "генетичну програму" людини паралельно "соціальної програми", бо генетична програма сама є соціально зумовленою. Вплив соціальних факторів на генетику людини виявляється, по-перше, у загальній соціально-історичній детермінованості популяційної генетичної програми розвитку людини як соціальної істоти; по-друге, в соціальній зумовленості генотипу даної людини; по-третє, в соціальному опосередкуванні реалізації індивідуального генотипу в фенотип. З розвитком суспільства вплив соціальних факторів на генетику людини зростає. Зараз вже стають актуальними питання усвідомленої охорони спадкоємності.

В сучасній психологічній науці часто підкреслюється пластичність нервової системи, тобто її здатність змінюватись під впливом оточуючого середовища. Людина свідомо може внести зміни у властивості своєї нервової системи, в її співвідношення з соціальними умовами в процесі навчання, виховання, самовиховання у відповідності з вимогами, що пред'являються певними здібностями людини. Тому задатки необхідно розглядати в їх розвитку. Біологічні зміни в онтогенезі детерміновані соціально. Під впливом і в результаті соціально-історичної діяльності філогенетично виникла така особливість людини як праворукість і асиметрія мозку. Мозок людини як система регуляції має високий рівень організації, багатоманітність форм і калібрів нейронів. Доведено, що найбільша варіабельність форм нейронів властива філогенетично більш новим ділянкам мозку. Досконалість мозку людини і його руки взаємозумовлюють один одного і історично розвиваються. Ускладнення функції руки стимулювало розвиток вищої нервової діяльності, сприяло більшій різноманітності трудових операцій, під впливом яких і відбувалися ці зміни.

Вплив соціальних умов на фізичний та фізіологічний розвиток людини весь час продовжується і посилюється. З розвитком соціального життя людини ускладнюються зорові, слухові, смакові, нюхові органи почуття і

аналізatori. Дослідники відмічають наявність брахікефалізації (збільшення поперечного показника і зменшення подовжнього показника черепа) і грацилізації черепа, посилення редукції зубів-молярів. Ці анатомічні зміни детерміновані соціально-історичними умовами життєдіяльності людей. Отже, хоча задатки є вродженими анатомо-фізіологічними особливостями, їх не можна вважати незмінними. Формування і розвиток задатків здійснюється в умовах взаємодії процесів біологічного визрівання і постійних впливів оточуючого середовища.

Умови життя і праці накладають певний відбиток на анатомо-фізіологічну організацію індивідів, на їх нервову систему. Радянський артист О.О. Остужев у споминах про Шаляпіна говорив, що завдяки спеціальним вправам, в результаті систематичного тренування, Шаляпін надзвичайно розвинув свої природні задатки: горло і голосові зв'язки. У Шаляпіна від природи був надзвичайний бас, рідкісні зв'язки і звичайна глотка. Але його перший учитель співів Усатов спеціальними вправами зміг підняти йому м'яке піднебіння, розширив стінки гортані, він навчив Шаляпіна "полоскати горло звуками". Шаляпін був вокалістом, для якого технічних меж не існувало. Але це було не чудо природи, а чудо роботи, систематичного тренування. Тож виділити "чистий" задаток, без "накладання" зовнішнього середовища можна лише в абстракції. На практиці це не є можливим уже в силу того, що людина з перших днів життя попадає під вплив багатоманітних і взаємозумовлених суспільних явищ. Тим не менш, природний фактор здібностей – задатки не тільки потрібно мати на увазі, але й досліджувати, бо без цього неможливо вирішити проблему здібностей.

Як би не були важливими задатки для розвитку здібностей, але вони не визначають їх розвитку, а лише зумовлюють. Це означає, що на основі одних і тих самих задатків у людини можуть розвиватись різні здібності в залежності від соціальних умов, виховання, навчання. Не можна вважати, що уже в задатку запрограмовано те, що одна людина стане художником, інша – музикантом. Таке уявлення про роль задатків у розвитку здібностей пов'язано з теорією психоморфологізму. Згідно з цією теорією задаток, що визначає якусь здібність, закладено в

фіксованих здібностях морфологічної структури мозку, нервової системи організму. Невірним в цій теорії є не те, що вона визнає існування вроджених органічних передумов здібностей, а те, як вона їх трактує, що вона проектує в задатках здібності людини. Звичайно, не можна заперечувати наявність зв'язку між задатком і напрямком розвитку здібностей. Однак потрібно мати на увазі багатозначність задатка, те, що він має дуже широкі і різноманітні можливості для практичної реалізації. На основі одних і тих самих задатків можуть формуватись різні здібності. У вирішенні питання про співвідношення біологічного і соціального в формуванні здібностей цікавими є дослідження близнюків, які виховувались в різному середовищі. Ці дослідження показали, що здібності в більшості залежать від вправ, які помітно збільшували відмінності між близнюками.

З задатками пов'язана проблема виявлення покликання людини. Покликання є високою ступінню розвитку спрямованості особистості, яка виникає на основі стійкого прагнення до певної діяльності. Покликання не дано людині з народження, воно розвивається під впливом соціальних умов. Розвиток покликання починається зі стійкого інтересу до певної діяльності, який розвивається паралельно зі здібністю, що забезпечує успішне виконання цієї діяльності, і схильністю як спрямованістю на цю діяльність. Інтереси, як і схильності та здібності людини, формуються і розвиваються під впливом суспільних умов в результаті діяльності та виховання. Тому ми говоримо про покликання як таку особливість людини, яка не дається їй в готовому вигляді, а розвивається, виховується в процесі життєдіяльності.

Говорячи про покликання, слід підкреслити, що роль задатків в розвитку покликання значно більша, ніж в розвитку здібностей. Якщо, як показали дослідження (О.П.Леонт'єв), у людини можна сформувати здібності навіть на основі поганих задатків, то у формуванні покликання потрібно враховувати велику роль анатомно-фізіологічних задатків. Здібності людини бувають різними. У людини, яка має погані задатки до якоїсь діяльності, навіть за великих зусиль не можна розвинути хороших здібностей до цієї діяльності. Постає питання, навіщо розвивати у людини абиякі здібності, витрачаючи на це колосальні зусилля, якщо

інші здібності у неї можна розвинути до високого ступеня, не витрачаючи на це стільки сил. Навіщо, наприклад, робити з людини поганого музиканта, витрачаючи на це багато зусиль, якщо можна без надлишкової напруги зробити з неї талановитого математика? Тут також є важливим і інший бік питання. Діяльність, до якої у людини немає покликання, не приносить людині задоволення. Але біда в тім, що людина сама, без зовнішнього поштовху не завжди може догадатись про своє покликання. Буває, що людина догадується про своє покликання занадто пізно, коли сила і молодість витрачені на інше. В записних книжках Л.П. Чехова є такий запис: "Бездарний вчений, тупак, прослужив 24 роки, не зробивши нічого хорошого, дав світові десятки таких самих бездарних вузьких вчених як і він сам. Тасмно ночами він переплітає книжки – це його істине покликання; тут він артист і відчуває насолоду. До нього ходить політурник, любитель ученості. Тасмно ночами він займається наукою". Така невідповідність покликання і професії – трагедія для людини, ця невідповідність є одним із самих жорстоких виявлень соціальної дисгармонії, бо робота, яка не відповідає здібностям, діє на людину подібно отруті. Якщо вона непосильна, то веде до перевтоми, до незадоволення результатами діяльності, до ослаблення організму. Якщо ж вона занадто легка і залишає сили людини невитраченими, то це призводить поступово до того, що вони пропадають зовсім, і людина не може себе реалізувати. Тому людині важливо розвинути саме такі здібності, до яких у неї є хороші задатки. Ось чому так важливо виявити покликання людини.

Головне в цій проблемі – виявити, до яких видів діяльності з боку здібностей у людини є схильність. Бажано, щоб людина знала свої особисті психофізіологічні особливості. Труднощі тут полягають в тім, що наука поки що не має надійних засобів визначення індивідуальних здібностей. В історії вивчення здібностей неодноразово робились намагання створити наукові критерії визначення здібностей особистості. На початку ХХ ст. отримав широке розповсюдження метод тестів. Найбільш відомими є тести Біне-Сімона, складені у Франції в 1905 р. для діагностики розумово відстаючих дітей. У зміненому вигляді ці тести й досі використовуються в психологічних клініках. Німецький

психолог В.Штерн, використовуючи тести Біне, винайшов коефіцієнт розумової обдарованості (IQ) відсоткове відношення "розумового віку", яке визначається за допомогою тестів Біне, до паспортного віку дитини. В.Штерн запропонував педагогічну систему, згідно з якою після 4-річного курсу початкового навчання необхідно проводити відбір учнів за тестами для подальшого навчання. Англійський психолог Спірмен в 1920 році намагався упорядкувати практику тестування. На основі ряду тестів, які він розробив і запропонував учням, він зробив висновок, що в людському мисленні є "центральна сила", яку він назвав "загальною розумовою енергією" обозначивши буквою "q". Ця загальна розумова енергія може бути вимірена тестами.

Багато вчених намагались проаналізувати тести, знайти принципи, на основі яких вони були б складені, але їх намагання не були успішними. Автори тестів складають їх на основі суб'єктивних суджень, тому не дивно, що метод тестів критикується. Однак було б неправильним абсолютно заперечувати значення тестування в дослідженні різних якостей індивіда. Досвід застосування тестів свідчить про те, що з їх допомогою можна визначити порівняно прості, периферійні властивості людини (окомір, гостроту і тонкість органів відчуття, увагу і т.ін.), які по суті не можна назвати здібностями. Ніякі тести не в змозі "поміряти" людину або дати вичерпну інформацію навіть про одну, окрему (якщо така є) здібність. Для здібностей, що є сукупністю певних властивостей (ця сукупність властивостей для цієї ж самої здібності має велику своєрідність), які дають можливість здійснювати певну діяльність, поки що не вдалося підібрати тестів. У дослідженні здібностей застосовуються різні методи, якими можуть бути: вивчення діяльності особистості, вивчення біографії, вивчення досвіду формування здібностей, метод аналізу виробничої діяльності, експеримент (лабораторний і природний); метод перевірки і оцінки знань та умінь; метод тестів, змагання, конкурси, олімпіади. Лише застосування всіх цих методів разом може дати позитивні результати.

Поняття таланту та геніальності в літературі визначаються як вираження певної ступені здібностей. Оскільки наукою на сьогодні ще не розроблено критерію для визначення міри, щоб відділити дуже

здібного від талановитого, а талант від геніальності, тобто виміряти ступінь здібностей, то визначаючи талант і геніальність, зручніше говорити про ті якості, які є найбільш важливими в досягненнях людини, яку ми називаємо талантом або генієм. Цими якостями є передусім: оригінальність і новизна, висока досконалість і суспільна значимість творіння. Критерій, який розмежовує поняття "здібності", "талант" і "геній" втілено в самому продукті творіння. Оскільки кожне наступне покоління покликано не тільки засвоювати раніше накопичені соціальні цінності, але й створювати нові, то це передбачає розвиток не тільки здібностей до репродуктивної діяльності, але й творчих сил, спрямованих на створення нового. Отже, людські здібності являють єдність двох сторін: властивостей, що дають можливість успішно здійснювати репродуктивну діяльність, і властивостей, які утворюють власне творче начало в людині. Тому в поняття "талант" і "геніальність" необхідно також включати відмінності людей в залежності від спрямованості їх діяльності, зазначення того, що головною функцією таланту і геніальності є успішне здійснення творчої діяльності, спрямованої на служіння прогресу. Отже, талант можна визначити як високу ступінь розвитку творчих здібностей, що спрямовуються на служіння прогресу. Геніальність – це реалізація таланта в створенні такого нового, яке кладе початок принциповим зрушенням в даній сфері творчості, "створює епоху".

В літературі поширеною є думка, що талант властивий небагатьом. Ця думка ґрунтується на тому, що в нашій дійсності талант – явище рідкісне. Але поява талантів є випадковим явищем в житті суспільства тому, що суспільство поки що немає відповідних умов для розкриття кожного таланту. Роль вродженого фактора в розвитку таланта є великою. Біологічний фактор зумовлює в значній мірі відмінності не в тому, що одні люди взагалі є в більшій мірі здібними, а інші – менш здібними, а в тому, що одні здібні до одного, а інші – до другого виду діяльності. І не кожен, звичайно, може стати Рафаелем, а лише той, в кому "сидить Рафаель". Але кожен може розвинути в своїй галузі здібності до ступеня таланту. Зараз суспільство користується талантами, як користується силами природи. Але та роль, яку відіграють таланти в розвитку суспільства, говорить про необхідність "масового формування" індивідуальних дарувань.

5.6.4. Проблема соціальних (родових) здібностей

Одним з основних питань проблеми здібностей є питання їх соціально-історичної зумовленості. Це питання може розглядатись в двох планах: по-перше, з точки зору соціальних закономірностей суспільного розвитку як історичний процес розвитку здібностей людського роду, а, по-друге, з точки зору закономірностей розвитку індивідуальних здібностей окремої людини.

Як уже відмічалось, людські здібності не є вродженими, а формуються в процесі суспільного життя людини, тобто вони є породженням суспільно-історичних умов. Як продукт розвитку людської історії здібності людини формувались і розвивались у відповідності з тим, як людина пізнавала і змінювала природу. Тому розглядати розвиток людського індивіда незалежно від розвитку суспільства неможливо. Характеризувати індивідів, визначати їх особливості потрібно з урахуванням зв'язку індивідуальних здібностей з суспільними умовами соціально-історичної практики людей. Якщо ми захочемо намалювати картину прогресу здібностей людини, то, як відмічав Г.В.Плеханов, ми повинні були б розпочати з історії розвитку суспільних відносин, з дослідження законів суспільного розвитку. Важливою умовою розвитку здібностей людини є її діяльність у всіх історичних формах протягом існування людства. В процесі діяльності відбувався розвиток людини, її біологічної будови, психічних властивостей; відбувалось удосконалення людини і, воно досягло такого ступеня, що спроможно було створити такі здібності, які породили картини Рафаеля, статуї Торвальдсена, музику Паганіні. Властивості і особливості людської психіки, які складають різні здібності людини, є результатом суспільної практичної діяльності. Включаючись в загальний суспільно-історичний процес практичної діяльності, людина змінює не тільки природу, але й саму себе. Перетворюючи соціальне оточення, людина накопичує певний досвід, який стає основою для подальшого розвитку її здібностей. Здібності, які розглядаються відносно людського роду, можна назвати "родовими" здібностями людини. Ці загальнолюдські здібності реально існують і, являючись розвитком здібностей реальних індивідів, в яких віддзеркалюються особливості історичної епохи, виявляються через

соціально-історичний тип особистості. Роль соціальних умов в розвитку здібностей можна визначити в таких планах: по-перше, від них залежить те, які саме здібності будуть формуватись у людей, а по-друге, ступінь їх розвитку. Перше залежить від того, в які види діяльності вони включаються, які саме людські здобутки вони засвоюють; друге – від накопиченого досвіду і знань в тому чи іншому виді діяльності, а також від способів їх збереження і передачі. Люди, розвиваючи свої здібності, немов би стоять на плечах попередніх поколінь. Кожне покоління додає щось нове до тих здібностей, які існували до нього, воно їх удосконалює, відбираючи все цінне і життєздатне, збагачує їх досвідом своєї епохи. Весь хід суспільного розвитку приводить до того, що зростання здібностей людини стає практично необхідним. Існує закономірність: чим вище рівень суспільного виробництва, тим вище ступінь розвитку людських здібностей. Рівень розвитку науки і техніки в певних конкретно-історичних умовах пред'являє також певні вимоги до того або іншого виду суспільно корисної діяльності, для успішного здійснення якої повинен бути і певний рівень родових соціальних здібностей. Отже, прогрес суспільства пов'язано з прогресом у розвитку його родових, сукупних здібностей, які через певний соціально-історичний тип особистості виступають як деяка "норма" по відношенню до всіх індивідів суспільства.

Музичні здібності, наприклад, за своїм змістом і багатством мали зовсім інший характер у первісному суспільстві порівняно з епохою Л. Бетховена. Ще В.Г. Белінський доводив, що вимоги до здібностей і ступінь обдарованості людини визначаються рівнем розвитку культури. Він писав, що для того, щоб написати в наш час декілька поетичних рядків, що не поступаються у звучності і величності декільком строфам Ломоносова, потрібне одне уміння та навички, а в той час, в епоху Ломоносова, для цього потрібен був талант.

Одним з соціально-історичних факторів, що зумовлює розвиток родових здібностей людини, є потреба суспільства. Потреба суспільства – це такі об'єктивні його вимоги, задоволення яких необхідно для нормального функціонування суспільства як цілісної системи. Ще Ф. Енгельс писав, що, якщо у суспільства з'являється технічна

потреба, то це просуває науку вперед більше, ніж десяток університетів. В ході людської діяльності, що спрямована на задоволення цієї суспільної потреби, і відбувається формування і відбір тих особливостей людської психіки, які утворюють здібності людини. Так, технічні, математичні здібності в стародавньому світі виникли з потреби вимірювати земельні ділянки і ємкості посудів, з потреби визначати час і кількість продуктів.

Майже кожне століття характеризується особливо успішним розвитком здібностей в якійсь особливій галузі. Якась галузь людської діяльності набуває особливого інтересу і притягує до себе чисельність обдарованих особистостей. В одну епоху ми помічаємо особливо бурхливий розвиток здібностей в галузі архітектури, в іншу – в галузі музики, живопису, фізики, механіки тощо. І це не є випадковістю, бо кожна епоха висуває потреби на певні "родові" здібності. В XV–XVI ст. в Італії бурхливого розквіту набуло мистецтво. Людина, яка народилась в той час, була сучасником таких великих майстрів живопису, як Тиціан, Рафаель, Леонардо да Вінчі, Мікельанджело, Джорджіоні і ряду інших. Ця епоха характеризується попитом на людей з художніми здібностями. Італія на той час була найбільш передовою країною в Європі, країною процвітаючої торгівлі, передової культури. Заможна еліта суспільства насолоджувалась своїми статками, залишок своїх прибутків вона могла віддавати на прикрашення житла, церков, громадських будівель. Тому й не дивно, що ця епоха позначилась бурхливим розвитком здібностей в галузі мистецтва.

Епоха нового часу, коли відбувалась промислова революція, позначилась бурхливим розвитком технічних здібностей, бо потреби індустріального суспільства вимагали застосування технічних здібностей людей в промисловості. За одне лише сторіччя було здійснено стільки винаходів в галузі техніки, скільки їх не відбувалось за всю попередню історію людства.

Суспільні потреби характеризуються історичністю і динамічністю. Змінюючись, вони сприяють розвиткові здібностей. Розмір суспільних потреб і способи їх задоволення – це продукт історії і рівня культури певної епохи. Г.В. Плеханов в своїй роботі "До питання про роль особистості в історії" писав, що коли стан суспільства ставить перед

його духовними виразниками певні задачі, то вони притягують до себе увагу визначних мислителів. Наполеон розвинув в собі видатні здібності полководця, бо ці здібності були потребою французького суспільства того часу. Той самий Наполеон вмер би мало відомим генералом, якби старий режим проіснував у Франції лишніх сімдесят п'ять років. Епоха, яку переживала Франція в часи Наполеона, викликала до життя цілий ряд полководських здібностей. Багато талановитих генералів наполеонівської армії до наполеонівських війн навіть не служили в армії. Так, Ожеро був учителем фехтовання, Лані-красильщиком, Гувіон Сен-Сір – актором, Журдан – рознощиком, Бессьєр – перукарем, Бріон – наборщиком, Жубер і Жюпо – студентами юридичного факультету. І якби у Франції не змінились умови, то ніхто з них не зміг би розвинути полководських здібностей, і нікому навіть в голову не прийшла б думка, що в кінці XIX ст. у Франції було стільки військових талантів.

Аналіз залежності розвитку здібностей від суспільно-історичних факторів показує, що соціальні умови життєдіяльності надають певних можливостей для розвитку здібностей, пред'являють до людини цілком реальні вимоги, нав'язують ті або інші соціальні ролі, функції тощо. Все це, звичайно, детермінує формування і розвиток здібностей. Однак, загальні соціальні умови є різними по відношенню до кожного індивіда, вони неоднаково визначають розвиток здібностей різних індивідів. Індивід не може розвивати в собі всі ті здібності, які опрідметнено в соціальному досвіді. Виникнення, диференціація, розвиток здібностей визначається не тільки самим соціальним досвідом, не тільки рівнем культури суспільства. Здібності суспільної людини реалізуються в конкретному індивідові в залежності від його зв'язків з культурою. Положення про те, що в культурі людства об'єктивовані здібності індивідів, не дає підстав зробити зворотне заключення, що у будь-якому присвоєнні продуктів людської культури відбувається розвиток здібностей індивіда.

Для розуміння зв'язку суспільно-історичного розвитку здібностей і процесу розвитку індивіда є плідним вкористання понять "актуальні" і "потенційні" здібності. Потенційні здібності – це такі, які пов'язані з потенціями самого індивіда і які можуть бути або реалізованими, або не реалізованими. На відміну від них актуальні здібності реалізуються

індивідом в залежності від конкретних умов його життя. Потенційні здібності на рівні суспільства – це ті, які об'єктивовані в продуктах діяльності попереднього покоління, які ще не розпредметнені, тобто не реалізовані в конкретному виді діяльності, але можуть активізуватись в змінених умовах. Ці здібності виступають по відношенню до індивідів кожної епохи як одна з умов або можливість розвитку їх здібностей. Ці можливості можуть реалізуватись або не реалізуватись в залежності від характеру соціальних умов життєдіяльності суспільства. Тому потенційні і актуальні здібності є опосередкованим показником характеру наявних соціальних умов, що детермінують розвиток здібностей індивіда.

Важливим питанням аналізу розвитку здібностей є визначення умов, за яких є можливим перетворення потенційних здібностей, що об'єктивовані в соціальному досвіді, в актуальні здібності індивідів. Як вже відмічалось, у аналізі соціальних умов життєдіяльності людини потрібно виходити із розуміння соціальних умов не як зовнішнього оточення, а як способу життєдіяльності, в якому індивід є активною діяльною істотою. Самі по собі ніякі соціальні умови не дадуть результатів, якщо вони не будуть присвоєні самою людиною, якщо не стануть моментом її власної діяльності, її власного розвитку. Активність індивіда у засвоєнні соціального досвіду полягає в тому, що він сам здійснює вибір, відбір певних способів життєдіяльності. Оскільки соціальні умови створюються самою людиною в її діяльності, що постійно змінюється, то їх потрібно розглядати в динаміці. Оскільки індивід є органічно пов'язаним з цими умовами, то постійним змінам підлягає також сама активність зв'язку його з соціальними умовами. Якість життєдіяльності індивіда визначає можливість актуалізації потенційних здібностей, пояснює відмінності у рівні засвоєння індивідом культури, яка зумовлює різні їх можливості у розвитку здібностей.

Аналіз умов життєдіяльності індивіда у зв'язку з актуалізацією потенційних здібностей може здійснюватись за допомогою категорії "спосіб життя" і "стиль життя" особистості [231]. Особливості цих категорій полягають в тому, що в них виражається спосіб реалізації індивідами потенційних здібностей, які опредметнено в культурі. Специфіка категорії "спосіб життя" полягає в тому, що вона виражає

форму, спосіб активного присвоєння індивідом соціального досвіду, а стиль життя особистості – це характеристика організації цього способу життя.

Отже, поняття "спосіб життя" і "стиль життя" характеризують спосіб реалізації соціального в індивідуальному. В категоріях "спосіб життя" і "стиль життя" умови життєдіяльності відбиваються на різних рівнях узагальнення. Як і спосіб життя, так і стиль життя особистості зумовлено загальними соціально-історичними умовами життєдіяльності. Але в способі життя найбільш безпосередньо відображаються сутнісні характеристики макросередовища, основні, сутнісні соціальні форми і способи зв'язку особистості з суспільством, в той час як стиль життя особистості відображає індивідуально-особистісну форму виявлення соціально-типового, є своєрідним відбитком мікросередовища. В категорії "спосіб життя" соціальні умови розглядаються на рівні особливого, а в категорії "стиль життя" на рівні одиничного.

Спосіб життя, являючись єдністю форм і способів життєдіяльності індивідів і визначаючись соціально-економічним устрійом суспільства, в той же час є особливою формою виявлення суспільних відносин певної епохи. Соціальні вимоги, які розуміються як спосіб життя, визначають широту і варіативність виявлення діяльності індивідів, те коло їх можливостей, які визначають розвиток їх здібностей. Глибинна сутність способу життя визначається через соціальні принципи організації життєдіяльності індивідів.

Поняття "стиль життя" характеризує форми і способи життєдіяльності індивідів, які вони вибирають в рамках способу життя. Стиль життя є індивідуально-особливою формою виявлення соціальних умов життєдіяльності. Індивідуалізовані суспільні відносини несуть в собі зміст конкретної особистості, яка надає їм неповторну і оригінальну своєрідність, особистісну окрасу. Отже, в понятті "стиль життя" соціальні умови виражені в більш конкретній формі порівняно з поняттям "спосіб життя". Ці умови є результатом вибору особистості, зумовленого її внутрішнім світом. В понятті "стиль життя" відображається певна ступінь і характер активності індивіда у всіх сферах його життя, в ньому відзначено певну ступінь його свободи у виборі способу життєдіяльності.

Стиль життя – це спосіб включення індивіда в систему соціальної культури, який у значній мірі залежить від внутрішніх якостей особистості.

Так як поняття "спосіб життя" і "стиль життя особистості" виражає якість і спрямованість активності індивіда, то це дозволяє фіксувати через них багатоплановість перетворення потенційних здібностей, що акумульовані в соціальному досвіді, в актуальні здібності індивідів. Аналіз конкретно-історичних умов стосовно розвитку здібностей індивіда через поняття "спосіб життя" і "стиль життя особистості" показує, в які саме конкретні умови попав даний індивід і як в залежності від якостей цих умов здійснюється розвиток самого індивіда в цілому і його здібностей зокрема.

Висновки до п'ятого розділу

В руслі нашої методології ми розглядаємо процес соціалізації не тільки як історію зміни соціальних типів особистості, але й як історію розвитку окремого індивіда. Нами підкреслюється, що ці обидві історії являють єдиний процес, в якому знаходить віддзеркалення історія розвитку людства. Онтогенез (індивідуальний розвиток людини) розглядається нами у єдності і взаємозумовленості з історичним розвитком – філогенезом.

Ідея, яка полягає в тому, що спочатку має місце повний і тривалий процес розвитку соціальності, а потім відбувається його скорочення і швидке відтворення на новій основі окремого індивіда є цікавою не тільки в теоретичному, але й в практичному плані. Аналогія онтогенетичного розвитку з філогенетичним дає можливість зрозуміти деякі особливості соціалізації індивіда через виявлення, зокрема, таких питань: як і що з історії людства повторюється в історії окремого індивіда і яким чином, крім того, стає зрозумілим підсумковий загальний зміст цього процесу а також форма, у якій він представлений.

Нами уже було відмічено, що соціалізація у філогенетичному плані – це історія зміни різних соціально-історичних типів особистості. Соціалізація в онтогенетичному плані є процес "пробігання" соціальності, втіленої раніше у змісті соціально-історичних типів минулого. У цьому плані тривалість життя індивіда можна уявити як етапи, своєрідні вузли розвитку,

особливості яких деякою мірою повторюють риси, що характеризують історичні типи людей минулого. Набуваючи властивостей, адекватних соціально-історичному типу людини, яка є логічним і загальним вираженням соціальності на даному відрізку історії, індивід стає зрілою особистістю. В монографії ця ідея не розкривається повною мірою, проте вона заслуговує на її дослідження в перспективі.

Значну увагу нами було приділено аналізу загальних закономірностей розвитку особистості, який представлено як зміну вікових стадій соціалізації індивіда. Серед чисельності психологічних теорій стадійності соціалізації нами виділено ті з них, в яких представлено особливості цього процесу у відповідності з принципами тих концепцій, які використано нами в якості методології нашого дослідження. Зокрема, це теорії стадійності культурно-історичної та генетичної школи в психології.

У відповідності з нашими методологічними позиціями в аналізі онтогенезу людини підкреслюється, що індивідуальний розвиток особистості відбувається у відповідності з вимогами певного типу соціально-економічної системи суспільства, в результаті чого індивідуальність є формою здійснення соціального. Наприклад, в аналізі індивідуальних здібностей людини, який здійснено в монографії, показано, що в їх змісті втілено розвиток людських здібностей попереднього історичного досвіду суспільства, зокрема, музичні здібності, що опредметнено в музиці Бетховена, за своїм змістом відрізняються від тих, що опредметнено у музиці людей інших епох, скажімо, епохи первісного чи середньовічного суспільства або сучасного. Саме тому, характеризуючи закономірності розвитку індивідуальних здібностей окремої людини в зв'язку з суспільними умовами соціально-історичної практики людей, ми звернули увагу на необхідність аналізу людської діяльності у всіх історичних формах протягом існування людства. Нами особливо підкреслено, що в процесі діяльності всього людства відбувався розвиток людини, її біологічної будови, психічних властивостей; відбувалось удосконалення людини і, воно досягло такого ступеня, що спроможно було створити такі здібності, які породили картини Рафаеля, статуї Торвальдсена, музику Паганіні. Властивості і особливості людської психіки, які складають різні здібності людини, є результатом суспільної

практичної діяльності. Включаючись в загальний суспільно-історичний процес практичної діяльності, людина змінює не тільки природу, але й саму себе. Перетворюючи соціальне оточення, людина накопичує певний досвід, який стає основою для подальшого розвитку її здібностей.

Здібності, які розглядаються відносно людського роду, можна назвати "родовими" здібностями людини. Ці загальнолюдські здібності реально існують і, являючись розвитком здібностей реальних індивідів, в яких віддзеркалюються особливості історичної епохи, виявляються через соціально-історичний тип особистості. Роль соціальних умов в розвитку здібностей можна визначити в таких планах: по-перше, від них залежить те, які саме здібності будуть формуватись у людей, а по-друге, ступінь їх розвитку. Перше залежить від того, в які види діяльності вони включаються, які саме людські здобутки вони засвоюють; друге – від накопиченого досвіду і знань в тому чи іншому виді діяльності, а також від способів їх збереження і передачі. Люди, розвиваючи свої здібності, немов би стоять на плечах попередніх поколінь. Кожне покоління додає щось нове до тих здібностей, які існували до нього, воно їх удосконалює, відбираючи все цінне і життєздатне, збагачує їх досвідом своєї епохи. Весь хід суспільного розвитку приводить до того, що зростання здібностей людини стає практично необхідним. Існує закономірність: чим вище рівень суспільного виробництва, тим вище ступінь розвитку людських здібностей. Рівень розвитку науки і техніки в певних конкретно-історичних умовах пред'являє також певні вимоги до того або іншого виду суспільно корисної діяльності, для успішного здійснення якої потрібен певний рівень родових соціальних здібностей. Отже, прогрес суспільства пов'язано з прогресом у розвитку його родових, сукупних здібностей, які через певний соціально-історичний тип особистості виступають як деяка "норма" по відношенню до всіх індивідів суспільства.

Одним з соціально-історичних факторів, що зумовлює розвиток родових здібностей людини, є потреба суспільства. Потреба суспільства – це такі об'єктивні його вимоги, реалізація яких є необхідною для нормального функціонування суспільства як цілісної системи.

В ході людської діяльності, що спрямована на задоволення цієї суспільної потреби, і відбувається формування і відбір тих особливостей

людської психіки, які утворюють здібності людини. Так, технічні, математичні здібності в стародавньому світі виникли з потреби вимірювати земельні ділянки і ємкості судів, з потреби визначати час і кількість продуктів.

Майже кожне століття характеризується особливо успішним розвитком здібностей в якійсь особливій галузі. Якась галузь людської діяльності набуває особливого інтересу і притягує до себе чисельність обдарованих особистостей. В одну епоху ми помічаємо особливо бурхливий розвиток здібностей в галузі архітектури, в іншу – в галузі музики, живопису, фізики, механіки тощо. І це не є випадковістю, бо кожна епоха висуває потреби на певні "родові" здібності.

Суспільні потреби характеризуються історичністю і динамічністю. Змінюючись, вони сприяють розвитку здібностей. Розмір суспільних потреб і способи їх задоволення – це продукт історії і рівня культури певної епохи. Наполеон розвинув в собі видатні здібності полководця, бо ці здібності були потребою французького суспільства того часу. Той самий Наполеон вмер би мало відомим генералом, якби старий режим проіснував у Франції лишніх сімдесят п'ять років (Г.В. Плеханов).

Аналіз залежності розвитку здібностей від суспільно-історичних факторів показує, що соціальні умови життєдіяльності надають певних можливостей для розвитку здібностей, пред'являють до людини цілком реальні вимоги, нав'язують ті або інші соціальні ролі, функції тощо.

Все це, звичайно, детермінує формування і розвиток здібностей. Однак, загальні соціальні умови є різними по відношенню до кожного індивіда, вони неоднаково визначають розвиток здібностей різних індивідів. Індивід не може розвивати в собі всі ті здібності, які предметно в соціальному досвіді. Виникнення, диференціація, розвиток здібностей визначається не тільки самим соціальним досвідом, не тільки рівнем культури суспільства. Здібності суспільної людини реалізуються в конкретному індивіді в залежності від його зв'язків з культурою.

Положення про те, що в культурі людства об'єктивовані здібності індивідів, не дає підстав зробити зворотне заключення, що у будь-якому присвоєнні продуктів людської культури відбувається розвиток здібностей індивіда.

Для розуміння зв'язку суспільно-історичного розвитку здібностей і процесу розвитку індивіда є плідним використання понять "актуальні" і "потенційні" здібності. Потенційні здібності – це такі, які пов'язані з потенціями самого індивіда і які можуть бути або реалізованими, або не реалізованими. На відміну від них актуальні здібності реалізуються індивідом в залежності від конкретних умов його життя. Потенційні здібності на рівні суспільства – це ті, які об'єктивовані в формах культури попереднього покоління, які ще не розпредметнені, тобто не реалізовані в конкретному виді діяльності, але можуть активізуватись в змінених умовах. Ці здібності виступають по відношенню до індивідів кожної епохи як одна з умов або можливість розвитку їх здібностей. Потенційні і актуальні здібності є опосередкованим показником характеру наявних соціальних умов, що детермінують розвиток здібностей індивіда.

Розділ 6. ДОСЛІДЖЕННЯ ОКРЕМИХ МОДЕЛЕЙ СОЦІАЛІЗАЦІЇ ОСОБИСТОСТІ

Сучасною тенденцією розвитку теорії соціалізації є перехід від досліджень загальної теорії до створення окремих моделей соціалізації: статевої, економічної, політичної, професійної, етнічної, інформаційної тощо. Деякі науковці пояснюють це свідченням кризи теоретичного соціально-психологічного знання в цілому. З цим можна погодитись, якщо застосувати поняття "криза" в тому розумінні, що воно означатиме етап розвитку науки, на якому теорія, вичерпавши попередні можливості, повинна звернутись до нових парадигм, які просуватимуть її вперед. На сучасному етапі теорія соціалізації, накопичивши певну кількість загальнотеоретичних положень, може рухатись далі за умови їх "заземлення" на рівні емпіричних досліджень. Теорія соціалізації, як і соціальна психологія взагалі, є прикладною за своєю природою. Багато положень, що вже досліджено соціальними психологами, надають можливість застосування їх в реальному житті. Так з'являються окремі моделі соціалізації, які є теоретико-емпіричними теоріями і в своїй сукупності являють систему більш глибокого пізнання процесу соціалізації. На сучасному етапі найбільшого поширення і більш глибокого дослідження набули такі моделі соціалізації особистості, як економічна, статева, політична соціалізації.

6.1. Економічна соціалізація особистості

Економіка будь-якого суспільства здатна функціонувати через суб'єкта економічних відносин, особистісні риси якого узгоджувались би з основними принципами економіки цього суспільства. Ринкова економіка, наприклад, вимагає від індивідів особистісних рис, які б узгоджувались з такими принципами, як лібералізація виробництва, фінансів, приватна власність. Тому актуальним стає питання економічної соціалізації особистості.

Економічна соціалізація стосується тих процесів, завдяки яким люди навчаються ефективно діяти в економічній сфері суспільства, процесів формування економіко-психологічних характеристик особистості, які роблять її суб'єктом економічної діяльності.

Економічна соціалізація особистості, яка визначається в широкому розумінні як соціально-психологічний процес входження індивіда в економічну систему суспільства, є надзвичайно важливою як для окремої особистості, так і для суспільства в цілому. Викривлення в цьому процесі заважають не тільки життєдіяльності окремої особистості, але й суттєво впливають на стан економічної системи суспільства. Економічна соціалізація особистості – конкретно-культурне й історичне явище. На кожному етапі історії суспільство по-своєму вирішує питання, пов'язані з економічною соціалізацією. На переломних етапах соціально-економічного розвитку, на якому знаходиться сучасне українське суспільство, вони набувають особливої актуальності.

6.1.1. Визначення поняття "економічна соціалізація" та його складових

Поняття "соціалізація" з'явилося ще в 1836 році, однак його корелят "економічна соціалізація" виникло порівняно недавно. Вперше як самостійна концепція економічна соціалізація стала вживатись у неомарксистських аналізах соціалізації. Незалежно і одночасно це поняття починає вживатись в дослідженнях економічної поведінки школи економічної психології.

В широкому розумінні економічну соціалізацію можна розглядати як процес входження підрастаючої людини в економічну сферу суспільства, як формування у неї економічного мислення, як процес інтеріоризації нової реальності, що включає пізнання економічної сфери життєдіяльності людини, засвоєння економічних знань, набуття навичок економічної поведінки і реалізацію їх в реальній дійсності. Цілі і задачі економічної соціалізації у більшості співпадають з цілями і задачами економічного виховання, оскільки їх методи й засоби використовуються з однаковою метою впливу на економічну свідомість особистості.

Дослідження економічної соціалізації у вітчизняній психології

розпочались в кінці ХХ ст. В Західних країнах історія дослідження економічної соціалізації починається з середини минулого століття. Протягом цього періоду західними дослідниками було висунуто декілька гіпотез, завдяки яким вони намагались пояснити чинники економічної соціалізованості дітей, порівнюючи представників різних соціальних груп і виявляючи внесок навчання, вплив батьківських установок та інших факторів. У вивченні економічної соціалізації дітей дослідники зосередили увагу на питаннях того як і коли діти включаються в економічну сферу суспільства. Головним чином звертається увага на стадіях, які проходять діти в розумінні економічних реалій суспільства.

Крім робіт, в яких вивчалась стадійність економічної соціалізації, існує багато досліджень, присвячених вивченню факторів, які впливають на даний процес. Особливо цікавими є роботи, в яких розглядаються такі фактори, як класова належність, регіональні і національні особливості, вік, стать. В дослідженнях Г. Маршалла і Л. Макгрудера, наприклад, було встановлено залежність розуміння дітьми функцій грошей від безпосереднього досвіду, отриманого в сім'ях з різним соціально-економічним статусом [269]. Автори роблять висновок, що діти з робочих сімей засвоюють прямий асоціативний зв'язок між грошима і задоволенням, тоді як діти із середнього класу здебільше накопичують гроші на майбутні трати. Інші автори (А. Фенем, П. Томас) показали, що, як правило, батьки з середнього класу починають видавати гроші дітям меншого віку, ніж батьки із робітничого класу. Автори зробили припущення, що більш ранній досвід поводження з власними грошима повинен сприяти більш ранній соціалізації, кращому застосуванню грошей. Проте в дослідженнях цих авторів суттєвих відмінностей в економічних уявленнях дітей не було виявлено. Було зроблено висновок, що класові відмінності мають місце, але вони немов би розмиваються і навчанням, і різномірністю складу шкільних класів у загальноосвітніх школах.

Ще одна змінна, яка впливає на формування економічних уявлень дитини, яка вивчалась в західних дослідженнях, - це її стать. Було виявлено (А. Фенем, П. Томас), що дочкам будь-якого віку батьки видають грошей на кишенькові витрати менше, ніж синам. Виявлення сутності економічних уявлень у дітей дозволило встановити статеві

відмінності і у рівні сформованості окремих економічних понять. Було виявлено, що хлопчики декілька краще розуміють призначення страйків і те, звідки беруться гроші для видачі зарплати. У хлопчиків також сильніше виявляється тенденція вважати, що здібна людина повинна отримати за свою роботу більше грошей. В уявленнях про працю і способах отримання грошей у хлопчиків теж було виявлено більшу обізнаність і варіативність, ніж у дівчат (Г.Олпорт).

Для визначення впливу національно-територіальних особливостей формування у дітей економічних уявлень проводились кросс-культурні дослідження. Результати чисельних досліджень (М. Сігал, Д. Швальб, А. Фенем, Г. Ягода та ін.) показали суттєві відмінності в уявленнях дітей, що мешкають в країнах з різним рівнем економіки. Так, діти, які мешкають в південно-азіатському районі (Японія, Китай, Гонконг) і південно-африканських країнах, вважають, що потрібно більше платити тим, у кого є багаточисельна сім'я (за рівних можливостей), і схильні дотримуватись традиційних цінностей. Між тим діти із названих регіонів раніше, ніж діти із європейських країн засвоюють поняття вигоди. Останнє пояснюється тим, що ці діти значно раніше за європейців включаються в сферу бізнесу.

Західні психологи активно вивчають економічні уявлення у дітей. Про це свідчить не тільки велика кількість досліджень з даної теми, але й сам факт існування окремої галузі психології – вікової економічної психології, в якій вивчаються етапи формування економічних уявлень дітей, стадії їх економічної соціалізації. Проте саме дослідження сприйняття дітьми економічних відносин розпочалося у 50-ті роки і лише в 80-ті вони отримали серйозний розвиток. Спершу майже всі роботи з даної галузі виконувались в рамках раннього Ж.Піаже. В них було зроблено спробу описати різні стадії розвитку, які проходить дитина в процесі набуття економічних знань (А. Страусс, К. Данзигер, Р. Саттон). В цих дослідженнях безпосередньо співставлялись стадії інтелектуального розвитку і рівні розуміння економічних відносин поза залежністю впливу факторів на даний розвиток. Інші дослідження були присвячені розвиткові мислення дітей в аспекті засвоєння ними таких спеціальних економічних понять, як вигода, власність, майнова нерівність і гроші (Г. Ягода).

В цьому ж руслі здійснено аналіз економічної соціалізації дітей, який зробила російський психолог О.В. Козлова. Економічну соціалізацію вона розглядає як багатокомпонентний процес, який включає когнітивну, афективну і конативну складові [110]. Спираючись на здійснений нами загальний аналіз дослідження економічної соціалізації у зарубіжній та вітчизняній психології, ми визначили поняття "економічна соціалізація особистості" як складову єдиного процесу соціалізації особистості, в рамках якого відбувається становлення у індивіда через засвоєння ним економічних цінностей суспільства економіко-психологічних характеристик особистості, завдяки яким він стає суб'єктом економічної діяльності соціально-історичної системи суспільства.

Виходячи з визначеного нами загального поняття економічної соціалізації особистості, можна окреслити деякі підходи до аналізу цього феномену, а саме:

1. Визначення особливостей ціннісної системи економічної інституції, в рамках якої здійснюється інтеграція індивідів в економічну сферу суспільства.
2. Виділення основних системотворчих цінностей економічної інституції, в рамках якої розглядається соціалізація особистості.
3. Визначення форми ціннісних орієнтацій, в якій найкраще узгоджено цінності економічної інституції з потребою системою індивіда.
4. Виявлення певної конфігурації когнітивного, афективного і конативного компонентів визначеної форми ціннісних репрезентацій як фактора, що визначає особливості економічної соціалізації.

Важливим у розумінні процесу економічної соціалізації особистості є поняття "суб'єкт економічної діяльності" ("економічний суб'єкт"), в якому відображено взаємозв'язок і взаємодія економічних і соціально-психологічних феноменів.

Поняття "суб'єкт економічної діяльності" і "економічний суб'єкт" нами вживаються як тотожні, хоча в економічній науці вони відрізняються, бо "економічна діяльність" включається в "економічну поведінку", яка розуміється ширше, ніж "економічна діяльність", характеризує більш широке коло виявлень активності суб'єктів [82]. Якщо "економічна діяльність" - це діяльність з виробництва товарів та послуг за допомогою

матеріальних, фінансових, трудових ресурсів, що спрямована на отримання прибутку, то "економічна поведінка" окрім того пов'язана ще й з розпорядженням обмеженими ресурсами і включена в економічні відносини не тільки виробництва, але й заощадження і споживання.

Поняття "суб'єкт економічної діяльності" є важливим для розуміння не тільки процесу економічної соціалізації, але й всієї економічної життєдіяльності, що реалізується через суб'єкта, який здійснює економічну діяльність через відношення з іншими суб'єктами. Поза психологічних компонентів (цілі, мотиви, наміри, очікування), сфера економічних явищ існує лише абстрактно. В той же час, не існує економіко-психологічних явищ (економічних уявлень, економічних ставлень тощо) поза об'єктів економічної реальності, тому що соціально-психологічне – це не тільки відносини між людьми, але й відносини до предметів.

Суб'єкт економічної діяльності характеризується такими ознаками:

– активністю, яка за своїм характером є вибором організаційно-економічних умов діяльності (форми власності, виду діяльності). Психологічну основу активності складають цілі, мотиви, соціальні установки, наміри, очікування та інші компоненти мотиваційної сфери суб'єкта;

– спрямованістю активності;

– рівнем активності, що вимірюється інтенсивністю економічної діяльності, сукупністю енергетичних і ресурсних витрат для здійснення діяльності;

– усвідомленістю, раціональністю діяльності [82].

Діяльність економічних суб'єктів може бути представленою на рівні макроекономічної психології. Тоді увага зосереджується на сфері економічних відносин індивіда і суспільства, а специфічними проблемами дослідження стають психологічні механізми поведінки громадян у відношенні до економічної політики держави, психологічні проблеми власності, інфляція, безробіття, тіньова економіка, багатство та бідність тощо.

На межаекономічному рівні аналізу економічних суб'єктів розглядаються окремі підприємства, фірми, населення регіонів, бізнес

тощо.

На мікроекономічному рівні аналізу суб'єктами економічної активності постають окремі індивіди і малі групи (сім'я). В цьому аспекті досліджуються проблеми споживацької і зберігаючої поведінки індивідів, прийняття рішень в сфері економічної діяльності, вплив індивідуально-психологічних факторів на сприйняття та оцінку соціально-економічних явищ і особливості економічної поведінки індивідів.

В дослідженні економічної соціалізації особистості суб'єкт економічної діяльності розглядається на мікроекономічному рівні аналізу цього процесу. Важливим в цьому плані є питання впливу інститутів соціалізації (сім'я, спільноти) на особливості інтеріоризації особистістю економічних цінностей суспільства, групи; механізмів та особливостей формування економічної ідентичності особистості тощо.

Виходячи з окресленої нами загальної концепції соціалізації, одним з напрямків аналізу економічної соціалізації особистості є визначення особливостей системи економічних цінностей, в рамках якої здійснюється процес економічної соціалізації. Економічні цінності, що закріплені в певних нормах і правилах, є компонентом соціальної системи, які вимагають від індивідів відповідати певним експектаціям стосовно прийнятих для даного суспільства "зразків" поведінки і особистісних характеристик. Економічні цінності, інтеріоризуючись індивідом, стають "внутрішніми" регуляторами його поведінки, саморегуляторами, тобто умовами реалізації в діяльності активної позиції особистості по відношенню до зовнішнього світу. Отже, економічні цінності є важливим фактором соціалізації особистості.

Оскільки процес економічної соціалізації відбувається через інтеріоризацію особистістю цінностей економічної інституції, то визначення особливостей системи економічних цінностей сучасного суспільства дає можливість розглянути цей процес у всій різноманітності виявлень соціального середовища.

Перше, з чим стикаються дослідники, це багатоманітність явищ, які визначаються як економічні. Ці явища представлено на різних рівнях життя суспільства. За визначенням економістів та соціологів економічна життєдіяльність є системою соціальних процесів виробництва, обміну,

розподілу і споживання матеріальних та духовних благ, а також тих зв'язків і відношень, в які вступають суб'єкти господарської діяльності (окремі індивіди), малі групи (сім'я, фірма), великі соціальні об'єднання (організація, етнос, держава) [206, 207].

В рамках організації суспільства економічні цінності взаємодіють між собою, а тому у їх визначенні потрібен системний підхід, який передбачає по-перше, розглядати особливості економічних цінностей суспільства у взаємодії, по-друге, виділення домінуючого, системотворчого компоненту цієї системи цінностей.

Взаємодія економічних цінностей характеризується, по-перше, тим, що економічні цінності розподіляються за ступенем їх суспільної значимості і важливості у певну ієрархічну структуру, поділяючись на цінності більш або менш високого порядку, більш або менш кращі. По-друге, відносини між економічними цінностями можуть бути як гармонійними, взаємопідкріплюючими, а також антагоністичними. Це співвідношення економічних цінностей складається в ході історичного розвитку суспільства і існує як система певних норм, зразків поведінки і форм життєдіяльності людини, які виконують нормативну функцію по відношенню до поведінки людей.

Характер взаємодії, взаємовпливу, єдності економічних і соціально-психологічних феноменів зумовлює динаміку особистісних економіко-психологічних характеристик, особливості економічної соціалізації.

Важливим моментом у системному підході до дослідження економічної соціалізації, як вже було відмічено, є виділення системотворчого компоненту системи економічних цінностей.

Виходячи з того, що цінності суспільства засвоюючись стають економічними ціннісними репрезентаціями особистості, які зумовлюють становлення її соціальних параметрів, важливим для визначення основних факторів економічної соціалізації є виділення домінуючих компонентів системи економічної інституції суспільства.

Системотворчим елементом в системі цінностей економічної інституції науковцями виділяється власність. [82, 109–207] В економічній літературі власність визначається, по-перше, як майно, що комусь належить, (відношення людини до речей, до майна); по-друге, власність

визначається як відношення між людьми, групами з приводу привласнення і володіння речами, засобами виробництва, майном. Головним у визначенні смислу поняття "власність" є система людських відносин, які виявляються через функції володіння (належності, наявності майна, матеріальних благ, засобів виробництва); користування (юридично гарантована можливість виробничого і особистого споживання засобів виробництва і предметів споживання); розпорядження (можливість здійснення майнових дій з засобами виробництва і предметами споживання – продаж, купівля, даріння, споживання). Відношення власності, що виявляються через визначені функції, являючись домінуючими у економічній сфері суспільства, відбиваються на всій системі економічної реальності, зумовлюючи диференціацію груп за рівнем доходу, рівнем споживання, впливаючи на соціальну структуру суспільства та інші його сфери. Система відношень власності на предмети і засоби праці складається історично, створюючи певну форму власності (форму присвоєння матеріальних благ), яка може існувати як суспільна, колективна і приватна.

Саме в своїх формах існування власність найбільш виявляє свою соціально-психологічну сторону. Соціально-психологічні феномени власності є не тільки наслідком історико-економічних змін в суспільстві, але й самі здійснюють вплив на стан і динаміку соціально-економічних умов. Соціально-психологічні феномени, відображаючи об'єктивні економічні відносини, одночасно виконують функцію регулятора економічної і соціальної поведінки особистості і соціальних груп.

Визначення людиною свого становища в системі економічних відносин і, перш за все в системі відносин власності, є центральними базовими відношеннями особистості. Відношення власності відіграють важливу роль в розумінні сутності людини, у відношеннях власності здійснюється самореалізація особистості, яка виявляється як в діяльності, так і у відношеннях до інших людей. Саме через інтеріоризацію відносин власності відбувається процес входження індивіда в економіку суспільства, формування економіко-психологічних параметрів особистості, визначення її як суб'єкта економічної діяльності.

Усвідомлення свого ставлення до власності є психологічною основою формування економічної свідомості людини, ділових якостей, здібностей,

вольових властивостей. Усвідомлення індивідом об'єктивного факту володіння об'єктами власності і об'єктивних умов привласнення її об'єктів визначають економічне "Я" особистості, характеристику її економічної самосвідомості. Усвідомлення людиною свого відношення до власності є психологічною основою формування її економічної ідентичності як процесу усвідомлення індивідом, з одного боку, володіння власністю і об'єктивних умов привласнення нею її об'єктів, з іншого, – своїх власних можливостей (здібностей, ділових властивостей), внутрішньої сили і вольових якостей. [206, с.520].

Отже, власність є, з одного боку, основою суспільних відносин, визначаючи особливості всієї системи відносин суспільства, а з другого, – є об'єктом відносин людини, її переживань, цінностей, основою формування її економічної суб'єктності.

Власність у всіх своїх об'єктивних і суб'єктивних виявленнях знаходить концентроване виявлення у грошах. Всі феномени, через які виражається власність (майно, предмети, людські відносини тощо), відображаються в грошах. Завдяки грошам всі елементи економічної сфери пов'язані в єдину систему економічної реальності. Гроші є необхідним атрибутом функціонування економічної сфери суспільства, стимулюючи економічний і соціальний прогрес через ті функції, які вони виконують. Слід зазначити, що гроші виконують не лише чисто економічні функції (міра вартості, засіб обігу, засіб платежу, засіб накопичення і збережень), але й соціально-психологічну, людинотворчу функцію. Через гроші людина пов'язана з іншими людьми в єдину соціальну реальність. Гроші є одним із факторів формування психіки людей, створюючи і задовольняючи потреби виживання, існування, самозадоволення, зайняття певного статусу в суспільстві. Відношення людини до грошей визначається як соціокультурними особливостями суспільства, так і особистісними особливостями індивідів. Гроші - це загальний еквівалент всіх інших відносин в суспільстві. Через посередництво грошей відбувається входження людини в економічну сферу суспільства. Саме тому гроші є важливим фактором економічної соціалізації особистості.

Тому не дивно, що дослідники проблеми економічної соціалізації присвячують так багато уваги факторові грошей. [98]. Гроші розглядаються найважливішим засобом соціалізації особистості на всіх вікових етапах її

розвитку. Особливу роль як фактор соціалізації відіграють вони на етапі дитинства. Формування перших економічних уявлень тісно пов'язано з використанням дітьми грошей, через посередництво яких відбувається ознайомлення з іншими соціально-економічними явищами і інституціями.

Отже, гроші як економічний об'єкт і компонент системи цінностей економічної інституції, інтеріоризуючись особистістю в систему економічних ціннісних репрезентацій, стають важливим детермінуючим фактором економічної соціалізації особистості.

Як уже зазначалось, репрезентації, що є феноменом свідомості, за своїм змістом не співпадають повністю з тими суспільними цінностями, які репрезентуються особистістю. Це зумовлено тим, що детермінація процесу соціалізації цінностями суспільства опосередковується внутрішніми психологічними особливостями людини, її потребою системою. В цьому відношенні стає важливим дослідження потребової системи особистості як ендопсихологічного комплексу (внутрішніх умов), що опосередковує репрезентування у свідомості цінностей економічної інституції.

В зв'язку з цим процес економічної соціалізації відбуватиметься тим успішніше, чим більше форма економічних репрезентацій буде відповідати узгодженості вимог суспільства (експектацій) з потребою системою індивіда. Інакше кажучи, успішність інтеріоризації економічних цінностей індивідом залежить від усвідомлення ним цих цінностей як своїх потреб, а також здатності інтеріоризувати ці цінності, а з другого боку, від тих вимог, які ставить суспільство до цих індивідів (економічних експектацій).

Так, домінування в ендопсихічній системі підлітка потреби "в дорослості" не може не позначитись на системі його економічних репрезентацій. Нами, наприклад, були виявлені суттєві відмінності між підлітками і молодшими школярами у ставленні до грошей і розумінні їх функції, що зумовлені особливостями їх потребової системи. Якщо для дитини визначальним у розумінні грошей є їх споживацька функція, а простором їх економічної поведінки місце купівлі-продажу (магазин), то підліток розуміє функцію грошей по-іншому, вбачаючи в них, перш за все, забезпечення матеріального добробуту. Ці зміни у розумінні підлітками функції грошей позначаються на зміні їх місця в економічній реальності, переходу в простір виробничої діяльності. Цей новий простір економічної поведінки підлітків, який

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

відображається перш за все у поведінковому компоненті системи економічних репрезентацій відповідає основній потребі цього вікового етапу розвитку особистості – потребі у дорослості. Саме ця потреба здійснює вплив на форму економічних ціннісних репрезентацій, яка визначається конфігурацією їх когнітивного, афективного і конативного компонентів.

Когнітивний компонент ціннісних економічних репрезентацій пов'язано з усвідомленням і раціональною осмисленістю суб'єктом різних сторін економічної реальності, результатом яких є сукупність уявлень і знань в цій сфері. Когнітивний компонент включає в себе загальні економічні знання, економічні норми і цінності, які особистість засвоює в процесі соціалізації.

Емоційний компонент являє собою емоційне ставлення людини до економічної реальності Цей компонент представлений в ціннісних економічних репрезентаціях як сукупність суб'єктивних, емоційно забарвлених думок і оцінок різних сторін економічної реальності. Економічне ставлення до економічної реальності може бути як позитивним, так і негативним.

Конативний (поведінковий) компонент економічних репрезентацій представлено у свідомості суб'єкта у вигляді мотивів, цілей, спрямувань, намірів і готовності суб'єкта до здійснення економічної діяльності. Поведінковий компонент відображає зразки економічної поведінки, які людина засвоїла і присвоїла на даному етапі життєдіяльності.

Загальний вигляд системи компонентів економічних репрезентацій особистості можна представити у вигляді такої схеми.

Економічні ціннісні репрезентації

когнітивний компонент	конативний компонент	афективний компонент
економічні уявлення, економічна поінформованість, економічні знання	економічне спрямування, економічний інтерес, економічні мотиви	практичні емоції (задоволення результатом і процесом праці), глоричні емоції (бажання самоствердження, визнання), пугнічні емоції (азарт, ризик), альтруїстичні емоції (бажання приносити іншим радість), комунікативні емоції (спілкуватися, ділитися переживаннями)

Зміст компонентів економічних ціннісних репрезентацій детермінується потребою системою індивіда, яка на різних вікових етапах людини має свої особливості. Характеризуючи, наприклад, таку складову когнітивного компоненту як економічна поінформованість, потрібно пам'ятати про її залежність від складності того чи іншого економічного поняття і можливості безпосереднього знайомства особистості з його виявленнями у реальності, а у визначенні адекватності економічних уявлень особистості – брати до уваги розвиток самої особистості.

У дослідженні особливостей економічної соціалізації дітей О.В.Козловою [108] показано, як змінюється зміст компонентів економічних репрезентацій особистості в залежності від віку. Наприклад, когнітивний компонент економічних репрезентацій дітей молодшого віку визначається мінімальним розумінням економічних об'єктів, але на подальших вікових етапах економічна реальність починає усвідомлюватись спочатку як взаємодія окремих подій в економічній системі, а згодом економічна взаємодія починає розглядатись як система. Якщо у дітей молодшого віку емоційний компонент виявляється через панування позитивного сприйняття економічної реальності, то згодом в судженнях про економічну реальність у власному досвіді починають з'являтися негативні оцінки. Інші складові економічних ціннісних репрезентацій теж мають суттєві відмінності у дітей різного віку.

Особливості потреби системи індивіда позначаються також на характерові взаємозв'язку компонентів економічних репрезентацій особистості. Так, в конфігурації когнітивного, афективного і конативного компонентів економічної соціалізації підлітків домінуюче місце починає займати конативний компонент з інтенціями, що визначають його прагнення бути включеним в економічну сферу суспільства в якості суб'єкта економічної діяльності. Форма економічних репрезентацій, яка визначається такою конфігурацією компонентів цих репрезентацій, найбільш відповідає узгодженості вимог економічної інституції суспільства і можливостей та потреб особистості підліткового віку. Саме тому ця форма економічних ціннісних репрезентацій зумовлює ефективність процесу економічної соціалізації.

Процес економічної соціалізації індивіда пов'язано з його соціальними умовами різного рівня: з соціально-економічними проблемами суспільства, з повсякденним життям, яке відбувається в різних групах, з впливом різноманітних засобів, що здійснюються різними агентами соціалізації. Провідна роль належить такій формі впливу на особистість як включеність дитини в ті чи інші сфери діяльності, в яких засвоюються економічні знання і досвід економічної поведінки. В зв'язку з цим деякі дослідники [39] розрізняють трудову, споживчу і власне економічну соціалізацію. Метою споживчої соціалізації в дитинстві є набуття навичок споживчої (купівельної) здатності і засвоєння знань з економічних понять, що характеризують різні аспекти споживання: гроші, купівля, місце купівлі тощо. Ціллю трудової соціалізації дітей стає формування ставлення до праці через поведінкові аспекти в різних сферах (домашня праця, учбова діяльність та ін.). Власне економічна діяльність в дитинстві спрямована на засвоєння специфіки функціонування і виявлення таких соціоекономічних феноменів, як багатство–бідність, банк, реклама, інвестиції та ін.

Різнманітність конкретних соціальних ситуацій впливає на різнманітність сприйняття економічного світу підростаючою людиною. Об'єктивно існуюча диференціація соціального стану дітей, основою якої є відмінність умов життя, відображається на різнманітності виявів економічної соціалізації підростаючої людини, зокрема, у ставленні до праці і споживчої поведінки.

6.1.2. Гроші та їх соціалізуюча функція

Гроші займають особливе місце серед речей-символів, що оточують людину. В обігу гроші виступають не тільки в якості символічного вираження власності, але й як символічний посередник людських відносин. Символічний характер грошей у їх опосередкуванні людських стосунків, дозволяє застосувати ідеї Т. Парсонса про гроші як системи загальноприйнятих символів. Розуміння грошей як посередників людських відносин дає можливість говорити про формування специфічної грошової культури, властивої всьому суспільству.

Загальна психологія вивчає людину саму по собі або у взаємодії з іншими людьми. Проте в реальній дійсності людина знаходиться у двох

сферах: духовній і речовій. Людина взаємодіє з об'єктивним світом, який сприймається у всій сукупності своїх особливостей у свідомості людей. Наявність різних речей у різних людей встановлює між ними певну ієрархію, яку вони сприймають природно. Гроші є узагальненою формалізованою стороною речового світу. Окрім чисто економічних функцій (міра вартості, засіб обертання, платежі, накопичення) гроші є фактором формування психіки людей, створюючи і задовольняючи потреби у виживанні, існуванні, самозадоволенні, занятті певної страти в суспільстві.

Психологія грошей – розділ економічної психології, в якому вивчаються зміни психіки людей і як наслідок, їх поведінка під впливом грошей. Тема психології грошей не є новою в науці. Думки з психології грошей можна знайти майже у всіх класичних школах психології. Наприклад, представники біхевіористських теорій особистості пояснюють закономірності ринкової поведінки людей законом ефекту Л. Торндайка, згідно з яким зв'язок між стимулом і реакцією буде підсилюватися, якщо роль підсилення будуть відігравати гроші. Значимість у житті людини її ставлення до грошей підкреслював В.М. Бехтерев в "Коллективній рефлексології". У вітчизняній психології існують окремі дослідження сприйняття грошей людьми, впливу на дітей, на установки і поведінку людей, встановлення кореляції між ціннісним ставленням до грошей і способом життя людини, дослідження ставлення до грошей чоловіків і жінок. Проте, єдиної теорії або всеохоплюючої роботи з психології грошей поки що немає. Тема грошей в економічній соціалізації розроблена недостатньо. Без дослідження ролі грошей в психологічному розвитку людини неможливо розкрити механізми реалізації особистих інтересів, які прямо впливають на установки і мотивацію економічної діяльності людей. Як підкреслює сучасний економіст В.С. Автономов, гроші поряд з іншими речами можна вважати ціллю економічної поведінки, через гроші людина задовольняє свої потреби, зокрема таку сутнісну людську потребу, як потребу в свободі.

В літературі є спроби аналізу механізмів особистих інтересів і потреб через дослідження ставлення людини до грошей. Психолог О.А. Дейнека [73], розглядаючи структуру економічної свідомості, вважає важливим

компонентом цієї структури ставлення до грошей, який (компонент) вона відносить до перцептивної сфери економічної поведінки. Без розуміння ставлення людини до грошей важко зрозуміти механізм економічної поведінки, яка є важливим компонентом процесу економічної соціалізації.

Вивчаючи особливості поведінки людей, які виявляються в зв'язку з відношенням до грошей, психологи роблять співставлення їх з цінностями, установками, соціальними уявленнями або з такими особистісними внутрішніми психофізіологічними якостями як, наприклад, темперамент. Аналізуючи індивідуальні і групові відмінності поведінки людей, які виявляються в зв'язку з відношенням до грошей, психологи отримують цікаві результати. Зокрема, у тестуванні учнів, які ще не включені у всі стадії виробництва, було отримано цікаві дані про домінування певних особистісних якостей в окремих економічних зв'язках. За допомогою методики Р. Кеттелла виявилось, що діти з високою самооцінкою надають меншого значення факторам престижу грошам, а з низькою – ховаються за гроші, прагнуть з їх допомогою закріпити своє становище, хоча б у власних очах. Соціальна сміливість виявляється у більшій схильності до ризику, високий самоконтроль виявляється у більш сильному фінансовому самоконтролі. Тривожність знаходить відображення і в занепокоєнні з приводу витрат, економії і великому фантазуванні на тему грошей.

Новим явищем в економічній поведінці сучасної молоді є підвищення ролі грошової мотивації. Гроші стають вагомим фактором у порівнянні людей, з'явилась фрустрація, що пов'язана з деформацією сімейних фінансових відносин, наприклад, коли працює лише мати, а батько безробітний. Володіння грошима зумовлює різну поведінку, яка пов'язана із самоствердженням особистості. Буває, що гроші є єдиним засобом закріпити своє становище, свій статус в суспільстві або прийняття самого себе, змінити образ Я. Особиста власність, можливості матеріального забезпечення впливають на сприйняття однієї людини іншою. Іноді для самозадоволення індивіда важливим є сам факт володіння грошима. Коли людина попадає в умови тривалої відсутності грошей, недостатку їх навіть на харчі, її психіка починає деградувати. По-перше, нерідко через безробіття, розорення, стихійні лиха втрачаються трудові навички,

кваліфікація, спрощується образ життя. Людина поступово стає маргіналом. По-друге, оскільки соціальний простір не терпить пустощі, таких людей легко втягнути в різного роду асоціальні акції.

Дослідження показують, що люди довше зберігають своє здоров'я, залишаються психічно урівноваженими і фізично міцними, якщо не відмовляють собі у задоволенні витратити гроші. У людей, які відмовляють собі у всьому, більш низькі показники в особистих, фінансових досягненнях, песимістичність.

Незадоволеність матеріальним статусом має психологічні наслідки. Нереалізовані потреби, борги, малі заощадження, невтішні порівняння себе з іншими, втрата фінансового контролю над життям здатні викликати тривожність, депресію, обурення, безпомічність і навіть серйозні захворювання.

Гроші, як атрибут ринкового господарства, приймають участь в експансії речового світу, змушуючи людей заробляти все більше, і заради своєї ніші ставати рабами грошей. Це породжує, як писав Е. Фромм, тенденцію переважання поверхневого багатоманітного гнучкого мислення, а в сфері формування особистості – пластичного гнучкого ринкового характеру. Першим розробив найпростішу грошову типологію особистості Е. Фромм. З його даними добре узгоджуються відомості Х. Голберга і Р. Левиса. Типологія легко доповнюється новими типами, що виявлені в процесі життєвих спостережень і спеціальних досліджень. На основі цього російська дослідниця О. Дейнека представила таблицю грошових типів особистості.

Як показано на таблиці психологічний економічний тип особистості здебільше зумовлюється ставленням людини до грошей. Ставлення до грошей визначається характером їх використання. Деяким людям гроші потрібні для самоствердження. Відчуття себе багатим або бідним впливає на формування спрямованості і професійного вибору особистості. Як засвідчують дослідження зарубіжних психологів, відсутність грошей у молодих представників бідних сімей спонукає їх вибирати професію з великими заробітками, організовувати комерційну або виробничу діяльність. Коли вони засвоюють певний статус в суспільстві, то у них формується суворий, не схильний до емпатії характер. У багатой людини

**Грошові типи особистості
(за О.Дейнекою)**

Тип особистості	Характеристика
Скнара	Приваблює накопичення грошей само по собі. Відчуває страх втрати, підозри до оточуючих. Гроші надають йому захищеність.
Марнотрат	Безконтрольно витрачає гроші, особливо в період депресії з'являються відчуття своєї незначущості. Часто це люди з низькою самооцінкою, впевнені в тому, що гроші їй підвищують. Задоволення від володіння грошми є тимчасовим.
Грошовий мішок	Захоплений грошми, які розглядає як кращий спосіб добитися високого статусу і схвалення оточуючих. Гроші для нього – джерело сили і влади.
Торгаш	Відчуває власну перевагу над іншими, коли вдається купити речі за меншу суму. Дратується, коли потрібно платити ціну, яку правлять.
Грок	Бадьорий оптиміст, коли приймає виклик, отримує вигравш або програє гру. Гроші для нього – символ свободи.
Колекціонер	Гроші являють собою цінність як предмет мистецтва. Добре розуміє їх вартість в цьому смислі. За типом діяльності ближче за все до торгаша. За професією може бути ким завгодно.
Абстракціоніст	Байдужий до грошей, накопичення, покупок. Охоче доручає розпоряджатися заробленими грошми близьким людям, звільняючи час для роботи. Часто зустрічається серед діячів творчої праці.
Конкретик	Людина, для якої гроші являють собою цілком усвідомлену і визначену річ. Нестачу грошей сприймає трагічно. Дотримується етики накопичення.
Заздрісник	Заздрить тим, хто досяг великих успіхів, не здатен взяти на себе відповідальність за свої невдачі. У випадку грошової вдачі чваниться перед тими, хто має менше грошей.
Паразит	Готовий жити за рахунок подачок, не несе відповідальності ні за кого і ні за що. Представник соціальних низів.
Фальшивомонетник	Яскраво виражена схильність до отримання вигоди шляхом обману. Не обов'язково багата людина.

є зовсім інші можливості. Теоретично вони є різноманітнішими і більш пов'язаними з особистісними нахилами людини на противагу тим обставинам, коли комерційна діяльність вибирається дітьми з бідних сімей всупереч їх задатків і здібностей. Цілком природно, що можливість варіації вибору впливає на формування особистості.

Як стверджував У. Джеймс, особистість в широкому розумінні – це "Я", плюс капітал і готівка, зміни яких впливають на трансформацію "Я".

Отже, гроші є важливим фактором економічної соціалізації особистості на всіх вікових етапах її розвитку. Через гроші людина зв'язана з іншими людьми в єдину економічну реальність.

6.1.3. Особливості формування уявлень про гроші у дітей

Як було вже зазначено, особливу роль як фактор соціалізації, відіграють вони на етапі дитинства. Формування перших економічних уявлень тісно пов'язано з використанням дітьми грошей, через посередництво яких відбувається ознайомлення з іншими соціально-економічними явищами і інститутами. Починаючи з 4 років діти розуміють призначення грошей, вони знають, що за них можна купити, а також те, що гроші можуть змінити їх статус серед однолітків.

Зарубіжними і вітчизняними психологами у дослідженні економічної соціалізації були визначені етапи формування ставлення до грошей у дітей. Як приклад, приводимо таблицю за дослідженнями Б. Стасі.

Таблиця

**Етапи формування уявлень про гроші
(за Б.Стасі)**

Вік (роки)	Уявлення і поняття
4–6	Елементарні поняття про гроші і покупки.
6–8	Розвиток понять про грошову систему і усвідомлення взаємозв'язків між грошима і роботою.
8–9	Розуміння цінності грошей, поняття багатства і бідності.
10–12	Більш диференційоване економічне розуміння, вміння побудувати економічні взаємини.
12–15	Наближається до знань дорослих про функцію грошей.

Як проілюстровано таблицею, в процесі соціалізації індивід поглиблює знання про гроші. Поступово у дітей змінюється уявлення про функціональне призначення грошей. Якщо в дитинстві визначальним у розумінні функції грошей є їх необхідність для численних споживацьких функцій, то підліток розуміє функції грошей вже по іншому. Для підлітка гроші – це перш за все міра його праці. Такі зміни у розумінні грошей підлітками визначаються перш за все зміною його місця в економічній реальності.

У вітчизняних психологічних дослідженнях звертається увага на те, що основним психологічним новоутворенням підліткового періоду є поява такої специфічної для підлітків форми самосвідомості, як усвідомлення своєї дорослості. Еталон дорослості стає для підлітка мірилом всього його життя (Д.Б. Ельконін). Фахівці вказують на різноманітний прояв дорослості у підлітків. Потреба підлітка у задоволенні своєї дорослості виявляється, перш за все, у його прагненні зайняти більш дорослу позицію у суспільстві. Як відмічає О.М. Леонтьєв, більш спонукальну силу у підлітка отримують соціальні мотиви діяльності у порівнянні з особистими, а провідним типом діяльності стає суспільнокорисна. Це не може не позначитись на змінах простору, в якому відбувається включення індивіда в економічну реальність, в якій взаємодії між людьми здійснюються через посередництво грошей, бо гроші залишаються головним мірилом економічних відносин на всіх її вікових етапах. Проте зміна соціальної позиції зумовлює переорієнтацію підлітків на нові форми їх дії з грошми.

Гроші, що знаходяться у користуванні зростаючої молоді, отримали назву "кишенькових грошей". Дослідження "кишенькових грошей" як фактора економічної соціалізації підлітків вперше в українській економічній психології здійснено Г. Авер'яноюю [4]. Проблема "кишенькових грошей" пов'язана з моральним вихованням особистості. Соціокультурні настановлення щодо функції грошей, надання дітям кишенькових грошей, використання їх як засобу виховання змінювались у суспільній свідомості людства протягом століть. Так, соціолог В. Зелінгер, продивляючись педагогічні журнали і видання для батьків початку ХХ ст., відмічає, що в цей період батьків запевняли в необхідності

платити дітям кожен день або тиждень за підтримку порядку в їх кімнатах або за інші домашні справи, цим самим наглядно демонструючи їм зв'язок між роботою і грошми. В 30-ті роки вважалось, що головна функція грошей полягає в тім, що вони сприяють формуванню відчуття ціни, і характер впливу "кишенькових грошей" на дітей змінився на протилежний – педагоги рекомендували забезпечувати молодших членів сім'ї кишеньковими грошми поза всяких зв'язків з роботою. В публікаціях 50–70-х рр. мова йшла лише про своєчасне придбання однієї з основних навичок, яка необхідна для успішного функціонування людини в суспільстві. Мова йшла про економічні знання, вміння і навички, що дають людині миттєво зорієнтуватись у швидких змінах суспільства, вміння подати себе серед рівних і обійти конкурентів завдяки вмінню вписатись в економічну структуру і відповідати вимогам ситуації.

В нашій країні ставлення багатьох батьків до кишенькових грошей і самостійного заробітку дітей ще декілька років назад було не дуже схвальним, що було відголоском доволі розповсюдженого міфу про те, що гроші – це щось таке недостойне, з чим дитині непотрібно мати справу.

Ринкова дійсність динамічна, тому кожній людині потрібно постійно коригувати свої життєві орієнтири, переосмислювати оцінне, особисте ставлення до життя, системи норм, тобто переосмислювати дійсність, свій духовний світ і перебудовувати ці реалії, зокрема, ставлення батьків і вчителів до ролі "кишенькових грошей" у формуванні особистості дитини. Датські психологи К. Девіс і Р. Тейлор у своїй популярній книзі "Діти і гроші" дають батькам рекомендації відносно видачі кишенькових грошей. Найбільш ефективна система повинна, на їх думку, відповідати декільком правилам.

1. Можна давати кишенькові гроші дитині з 6–7 років.
2. З самого початку необхідно пояснити дитині смисл виплат і домовлятись про те, які витрати дитині будуть компенсувати.
3. Сума повинна бути у межах розумності і збільшуватись з віком.
4. Маленьким дітям гроші потрібно видавати щотижня у визначений день, а підліткам можна видавати гроші раз на місяць.
5. Видача кишенькових грошей не повинна ставитись у залежності від поведінки і оцінок і не повинна відмінятись як покарання.

6. Встановлена сума грошей не повинна збільшуватись під приводом того, що дитина вже все витратила.

7. Дитині потрібно дозволити витратити свої гроші за власним вибором.

8. У дитини повинні бути обов'язки у сім'ї, які вона виконує безкоштовно.

9. Щорічно (на день народження дитини) сума кишенькових грошей і обов'язки дитини повинні збільшуватись.

Отже, кишенькові гроші є одним з найбільш ефективних способів економічної соціалізації людини.

Французький дослідник Д. Лассаре вважає, що смисл виплат батьками кишенькових грошей змінюється у відповідності з віком дитини і повинен бути засобом контролю її зростаючих вимог. Характер отримання грошей впливає також на оволодіння дитиною етичним змістом праці. Як відмічає російська дослідниця А.В. Баяринцева [39], у несприятливому етичному фоні, що виникає в результаті винагороди, формується гіпертрофоване прагнення до успіху як єдиному результату праці. О.В. Щедріна [269] пропонує батькам давати можливість самим дітям витратити кишенькові гроші, планувати витрати, накопичувати і заробляти гроші. З цією точкою зору погоджується багато сучасних дослідників, які вважають, що наявна сума дозволить дитині гармонізувати вплив батьків, ровесників, школи. Однак, економічна соціалізація, яка отримана у сім'ї, здійснює великий вплив на економічну поведінку дітей. Вони частіше витрачають гроші за тією ж самою моделлю, що і їх батьки.

Характер втягнення дитини в економічну підсистему сім'ї визначає місце мотиву грошей в ціннісній ієрархії особистості, етичний смисл мотивації досягнення, рівень сформованості економічних понять, формування економічної самосвідомості особистості.

6.1.4. Стадійний характер економічної соціалізації

Співставляючи результати досліджень особливостей економічної соціалізації, які проводяться зарубіжними і вітчизняними авторами, можна виділити декілька вікових стадій економічної соціалізації. У більшості робіт з економічної соціалізації, в яких підкреслюється стадійність цього процесу, описуються різні етапи, що проходить дитина в процесі набуття

економічних знань, завдяки яким вона включається поетапно в економічний простір. Дослідники виділяють різну кількість стадій економічної соціалізації.

Економіка – це складна, багатоваріантна система, її ясне розуміння не є доступним маленькій дитині, проте діти будують різні моделі економіки у відповідності зі своєю здатністю уявляти цей процес. В огляді літератури з проблеми економічної соціалізації, який зроблено соціальним психологом Пітером Лунтом (Великобританія) в його книзі "Економічна соціалізація", яку він опублікував разом з У. Фурманом, зроблено посилання на авторів, які досліджують уявлення дітей про економічну реальність. Так в роботі Берті і Бомбі (1981) досліджується розвиток розуміння економіки дітьми. Емлер і Дікінсон (1985) досліджують відмінності в економічних знаннях, які є доступними дітям різних соціальних класів, і вплив цих відмінностей на соціалізацію. На їх думку, знання розподіляються в суспільстві нерівномірно, і це – частина механізму, який призводить до нерівності в економіці.

За даними Лейзер, Севан і Ролан-Леві (1990) в розвитку економічних уявлень дітей відбувається перехід від пояснювальних моделей (на основі соціальних відносин, що безпосередньо сприймаються) до моделей "прихованих" економічних відносин, що дає можливість підійти до розуміння економіки як системи.

Початок сучасним дослідженням стадій економічної соціалізації покладено роботами А. Страуса, в яких показано стадійність у засвоєнні концепцій грошей у дитинстві. А. Страусс виявив 9 стадій, вивчаючи ставлення дітей до грошей (вік 4,5–11,5 років). Це дослідження мало пошуково-констатуючий характер, без аналізу факторів, які впливають на просування від однієї стадії до іншої. Пізніше К. Данзінгер виділив 4 стадії розвитку уявлень дитини в галузі економіки. Правда, їм охоплено лише незначний віковий діапазон: вік від 5 до 8 років. Як і А. Страусс, К. Данзінгер вважав, що розвиток економічних уявлень у дітей є наслідком не просто біологічного дорослішання, але залежить і від досвіду поводження з грошима. Р. Саттон виділив шість стадій, а Г. Ферт – п'ять.

У 1982 році Б. Стейсі зробив облік основних досліджень в цьому напрямку за попередній період, визначив основні галузі дослідження

(гроші, власність, соціальні відмінності, соціально-економічні поняття), виділивши вікові стадії економічної соціалізації дітей і підкресливши умовність розподілу в залежності від дії різних факторів.

Більшість робіт, що вивчали рівні розуміння економічних понять, охоплювали віковий діапазон від 4–5 до 12–13 років. Враховуючи співвідношення когнітивного, поведінкового і емоційного компонентів економічних уявлень дітей, О.В. Козлова [110] виділила декілька вікових стадій ранніх етапів економічної соціалізації, яку вона представила у вигляді такої таблиці.

Отже, як видно з цієї таблиці, економічна соціалізація починається з трьох років. Це підтверджується наступним. Саме в цьому віці з'являється перший трудовий досвід; виділення дітьми грошей як особливих знако-символів у відносинах людей, продаж–купівля; виділення магазину як місця купівлі–продажу. Тому неможливо недооцінювати важливість раннього формування економічних уявлень у дітей. Основи економічних знань, економічного мислення і поведінки починають закладатися ще в дошкільному дитинстві. Вивчаючи зміст економічної соціалізації у дітей 4–6 років, О.В. Козлова показала, що такі економічні категорії як "робота", "гроші", "магазин", "соціальна нерівність", "реклама", "банк" є основними категоріями, через які відображається дітьми цього віку економічна реальність. Провідним фактором у включенні дитини в економічну реальність є особиста діяльність у сфері купівлі–продажу.

Значення практичного досвіду в економічній соціалізації підкреслюється також іншими дослідниками. Зокрема, англійські дослідники Лейзер і Ролан-Леві, досліджуючи особливості економічної соціалізації молодших дітей, теж підкреслюють значення такого засобу соціалізації як практичний досвід повсякденного життя в покупках в магазині.

Г.М. Авер'янова проводила дослідження, в якому виявлялось відношення старшокласників до сучасних економічних умов і ступені сформованості економічних і когнітивних аспектів цих відносин. На основі виділення когнітивного, емоційного і поведінкового компонентів економічної соціалізації і розглядання особливостей їх конфігурації на вікових стадіях, було зроблено висновок про домінування когнітивного

Характеристика стадійності економічної соціалізації в дитинстві (за О.В. Козловою)

Вік	Когнітивний розвиток	Поведінковий розвиток	Емоційний розвиток
3-4 роки	Економічні об'єкти називаються, але з мінімальним розумінням економічного значення. Починають розвиватися деякі елементарні поняття про гроші і придбання	Можливості для шопінга і іншого поведінкового досвіду обмежені. З'являється перший трудовий досвід.	Панує позитивне сприйняття економічної реальності
5-6 років	Економічні поняття пояснюються через ізольовані дії, що не мають економічного смислу. Розвиваються поняття про числову цінність монет. Робота розуміється як джерело грошей.	З'являється можливість для самостійного досвіду в економічному світі дорослих (шопінг, проглядання реклами). Починають з'являтися кишенькові гроші і відповідно вибір дії з ними. З'являється перший досвід накопичення з метою купівлі коштовних речей.	Починають з'являтися негативні оцінки в сужденнях про економічну реальність, яка пізнається з власного досвіду.
7-8 років	Усвідомлюється взаємодія в економічній системі окремих дій, відокремлених від інших. Завершується розуміння кількісної вартості грошей, відмінностей між бідністю і багатством. Робота вже не усвідомлюється як єдине джерело грошей.	Стають звичайними економічні обов'язки в домі, прибирання, дрібні закупки. Розширюються можливості для більш різноманітної економічної діяльності. Все більше дітей починає відкладати кишенькові гроші на дорогі покупки.	Починає домінувати критична оцінка економічної реальності, що ґрунтується, як на власному досвіді, так і на думці батьків
9-10 років	Економічна взаємодія розглядається в системі і з конкретними цілями. Починає розвиватись здатність конструювати економічні зв'язки і прогнозувати їх результат. З'являється знання про кримінальні джерела грошей.	З'являється одиничний досвід трудової діяльності, яка оплачується. Гроші витрачаються, як правило, на власні нужди.	Одним з провідних джерел негативних оцінок економічної реальності починають ставати ЗМІ.

компоненту в структурі економічної соціалізації дітей підліткового віку [6]. Це сприяє переорієнтації підлітків зі споживацького сприймання економічної реальності на виробничо-діяльнісне її розуміння. Велику роль в цих змінах відіграє практичний досвід дітей.

Сучасні діти вступають в економічне життя, часто не маючи необхідних знань і навичок, що може створити серйозні проблеми. Найбільш активно включаються у всі види соціальних взаємодій діти 15–16 років, тобто підлітки. На основі досліджень особливостей економічної соціалізації підлітків Г.М.Авер'янова дає цій групі таку економіко-психологічну характеристику. Підлітки – це самостійні, "теоретично" незалежні від батьків люди. Багато хто з них ставить щастя в пряму залежність від кількості грошей. Підлітки більш прагматичні, самостійні і орієнтовані на успіх. Це сама динамічна група, поява нових ідеалів у суспільстві (наприклад, матеріальне благополуччя) зумовлює швидкі зміни в їх системі цінностей. Цінність багатства маніфестується у них в значимість індивідуального і престижного споживання. Це покоління, в якому романтизм (мрії про "краще життя") найбільш тісно переплітається з прагматизмом (ставка на власні сили, готовність до соціально несхвалених дій – частина з них вже заробляла гроші незаконними способами). В економічній свідомості і поведінці підлітків криза суспільства відобразилась в найбільшій мірі, оскільки вона прийшла на період їх активної соціалізації.

Дослідження стадій економічної соціалізації спираються на традиції аналізу особистості в онтогенетичному аспекті, так би мовити, в горизонтальному зрізі. Не менш важливим є дослідження цього процесу у вертикальному зрізі, тобто розглядання його як міжпоколінського процесу. Такий підхід до розглядання економічної соціалізації є найбільш актуальним для нашого суспільства, економіка якого динамічно перебудовується. В умовах трансформації суспільства різні покоління, що соціалізувались в якісно відмінних економічних умовах, мають також суттєві відмінності в економічних установах. Історична проблемна ситуація склалась таким чином, що у безпосередній міжпоколінній взаємодії опинились представники поколінь, які дотримуються протилежних економічних установок.

Сучасне українське суспільство є простором взаємодії декількох поколінь з приводу формування систем цінностей. Економічні установки поколінь проявляються у своїй загальності і в своїй специфіці. Загальність полягає в тім, що всі покоління визнали факт ринкових змін в економіці, і

специфіка – яким чином це детермінує установки і соціальну поведінку особистостей. У старшого покоління існує негативна реакція на цей факт ринкових змін; зміна цінностей призвела до втрати орієнтирів у поведінці. У "батьків" ставлення інструментальне: установка на пошуки засобів існування. У молоді ціннісної ломки не було, а тому є єдність між економічними установками і життєвим самовизначенням. Отже, міжпоколінна взаємодія детермінується, з одного боку, спрямованістю соціально-економічної трансформації в суспільстві, а з другого, місцем покоління в історії економічної соціалізації. Характер економічних установок визначається належністю до певної поколінської групи.

Г. Авер'янова, досліджуючи особливості економічної соціалізації підлітків в умовах трансформації українського суспільства, підкреслює суперечливість соціальних умов соціалізації. Ця суперечність соціальних детермінант зумовлює формування суперечливої когнітивної складової економічної соціалізації. Це виявилось в тому, по-перше, що високий рівень переконань у принципах ринкової економіки супроводжується негативним ставленням людей до того, як проводяться економічні реформи в нашій країні. По-друге, в тому, що хоча заняття бізнесом позитивно сприймається основною масою респондентів, проте їх уявлення про бізнес мозаїчне, розмите. Бізнес багатьма ототожнюється тільки з комерційною діяльністю, торгівлею. По-третє, в тому, що хоча підлітки в своїй основній масі відкидають будь-які аморальні способи отримання багатства, деякі з них їх схвалюють.

Формування установок відбувається в період первинної соціалізації і проходить через життя, зазнаючи випробувань при соціальній кризі. В процесі економічної соціалізації діти отримують економічну інформацію головним чином з таких джерел: активного – самостійної участі в економічному житті; видовищному – прогляданні реклами; соціального – через спілкування з батьками, ровесниками і з дорослими, які сприймають дитину як економічного партнера. Всі три джерела спочатку функціонують в рамках сім'ї, їй належить пріоритетна роль у формуванні економічних уявлень і установок. Незважаючи на велику кількість літератури, присвяченій цій проблемі, багато її аспектів залишаються ще недостатньо дослідженими. Із багатьох факторів, що характеризують

умови сімейного виховання, найменш дослідженими залишаються умови економічної соціалізації дитини. Між тим, серед факторів економічної соціалізації особистості сім'я є важливішим і найвпливовішим.

Оскільки вже в дошкільному віці особистість включається в усі сфери життя суспільства, зокрема і в економічну, то питання ролі сім'ї в економічній соціалізації дітей старшого дошкільного віку є важливим не тільки для теорії соціалізації, але й для практики виховання особистості.

6.1.5. Сім'я як соціально-психологічний простір економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку. (Розділ підготовлено разом зі С.В.Ферою)

Проблему економічної соціалізації у дитячому віці почали досліджувати вітчизняні та зарубіжні психологи, починаючи з середини 50-х рр. ХХ ст. Поняття "економічна соціалізація" означає процес становлення особистості як суб'єкта економічних відносин і характеризується на етапі старшого дошкільного віку засвоєнням елементарних економічних понять, формуванням базових економіко-психологічних якостей особистості та набуттям навичок рольової поведінки, що імітує економічні відносини, завдяки чому дитина поступово інтегрується в суспільство. Отже, базовим інститутом економічної соціалізації на етапі дошкільного дитинства виступає сім'я. Саме в сім'ї дитина отримує перші економічні знання, пізнає співвідношення понять "робота" і "гроші", дізнається, для чого потрібні гроші, разом з батьками знайомиться в реальному житті з процесами купівлі і продажу, поняттями "магазин", "ринок". Чим доросліші діти, тим активніші вони у вирішенні багатьох економічних питань: складанні сімейного бюджету, облаштуванні квартири та іншого. Сімейні умови, включаючи соціальне положення, рід занять, матеріальний рівень і рівень освіти батьків, психологічний клімат сім'ї – все це визначає особливості економічної соціалізації в сімейному соціально-психологічному просторі.

Серед чинників, що зумовлюють вибір батьками засобів економічної соціалізації дітей, дослідники виділяють:

– економічну поведінку батьків, стиль сімейного виховання, зміст

спілкування з дитиною і соціально-економічний стан родини;

- вплив засобів масової інформації;
- наявність у батьків спеціальної економічної освіти і виховання.

З метою виявлення змістовних характеристик сімейного економічного виховання як засобу економічної соціалізації було проведено дослідження 160 батьків дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку м. Москви [79]. Результати дослідження дозволили виявити п'ять соціально-психологічних типів сімейного економічного виховання, що мають загальні тенденції у вихованні дітей. Виділилася група батьків з типом виховання, названим "орієнтований на пізнання" або "соціальні прагматики", що значно відрізняються від "типових" батьків. Такі батьки володіють професійними знаннями в галузі економіки. Вони рано починають видавати своїм дітям кишенькові гроші (з 5–6 років). Дослідження показало, що батьки цієї групи – єдині зі всіх опитаних батьків, які намагаються формувати навички планування кишенькових витрат у дітей і пояснювати їм ті економічні явища, з якими вони зустрічаються в житті. Результати цього дослідження показали також, що в соціально-психологічному просторі сім'ї існують різні форми економічної соціалізації: спрямована соціалізація і стихійна.

Основними засобами стихійної економічної соціалізації дітей в сім'ї є спостереження та наслідування економічної поведінки батьків. Здійснюючи покупки разом з батьками, дошкільник знайомиться у реальному житті з процесами купівлі і продажу. Часто дитина сама бере участь у процесі покупки продуктів, товарів (подає в касу гроші, одержує чек, здачу), інколи, за дорученням батьків самостійно ходить у магазин і купує предмети першої необхідності. Спостерігаючи економічну поведінку батьків, дитина намагається відтворити основні її форми: споживчу, коли йде в магазин за невеликими покупками, зберігаючи, коли складає гроші, які їй дають батьки, у скарбничку.

Величезну роль в економічній соціалізації дошкільників відіграють також сімейні цінності і установки, які неусвідомлено надаються дітям у вигляді "батьківських настанов". А. Меттьюз стверджує, що психічні відхилення на ґрунті грошей (патологічна скнарість, марнотратність, пристрасть до азартних ігор, kleptomania, нав'язливе бажання робити покупки та ін.) беруть свій початок з сімейних проблем.

Значну роль в економічній соціалізації дошкільника відіграють так звані "кишенькові гроші". У дослідженні Г. Маршала і Л. Макгрудера [269] було встановлено, що розуміння дітьми функцій грошей безпосередньо залежить від того, як часто їм доводиться мати з ними справи, а саме від того, чи виділяються їм кишенькові гроші, чи надається можливість самим заробити і накопичити гроші, і від того, як і на що витрачають гроші їх батьки. Даний факт знайшов своє підтвердження і у дослідженнях Р. Саттона [269]. Автор підкреслює, що здатність молодих людей управляти своїми фінансами безпосередньо залежить від того, чи мали вони подібний досвід в дитинстві. Зокрема доведено, що діти, яких привчають користуватися грошима, в зрілому віці розумніше розпоряджаються своїми грошовими ресурсами. Проте, французький дослідник Д. Лассаре вважає, що система кишенькових грошей ефективна тільки у тому випадку, коли вона поєднується з обговоренням фінансових питань в сім'ї [269].

Специфіка соціально-психологічного простору сім'ї, який детермінує економічну соціалізацію дитини, полягає в тому, що цей простір опосередковує вплив суспільної системи на особистість. Проте, характер цінностей, установок безпосереднього оточення особистості може співпадати, а може не співпадати і навіть суперечити ціннісно-нормативній системі суспільства. В зв'язку з цим актуальним стає питання значення цілеспрямованої форми соціалізації, особливостей співвідношення цілеспрямованої та стихійної форм соціалізації в умовах певного соціально-психологічного простору.

З метою вивчення впливу соціально-психологічних факторів на процес економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку та з'ясування позиції батьків щодо доцільності цілеспрямованої економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку та їх ролі в даному процесі, було розроблено та впроваджено анкету для батьків.

Анкета для батьків складалася з 3-х блоків:

1-й блок питань розраховано на отримання соціально-демографічних даних: склад сім'ї; кількість дітей; наявність старших братів і сестер; вік, освіта та професія батьків; рівень доходу сім'ї.

2-й блок питань упорядкований з метою з'ясування думки батьків

стосовно здійснення економічного виховання дітей старшого дошкільного віку, а також містить питання щодо використання батьками методів споживчої соціалізації дітей, а саме: " Чи здійснюють батьки покупки разом з дітьми? Чи роз'яснюють власну поведінку в процесі покупки? Чи дозволяють дитині старшого дошкільного віку самостійно здійснювати покупку товару, що сподобався?" та ін.

3-й блок питань виявляв думку батьків щодо наявності у дитини старшого дошкільного віку кишенькових грошей, а саме: "Чи має дитина власні кишенькові гроші? У яких ситуаціях вона їх отримує і яким чином розпоряджається ними?" та ін.

Згідно результатів дослідження більшість батьків (70,3 %) вважають за доцільне економічне виховання власних дітей, проте 10,9 % респондентів вважають, що їх діти ще занадто малі для усвідомлення різноманітних економічних процесів та явищ. Дана думка робить таких батьків супротивниками економічного виховання в дошкільному віці.

Половина опитаних батьків (52,2 %) перекладають відповідальність у здійсненні економічного виховання підростаючого покоління на плечі дошкільних установ. Відповідно, 52,5 % батьків не використовують жодного засобу економічного виховання і лише незначна кількість респондентів (13,9 %) обізнані з методами економічного виховання.

Більшість опитаних батьків (85,1 %) надають перевагу шопінгу разом з дитиною або всією родиною і 72,3 % вважають, що дитина отримує задоволення від здійснення покупок.

Аналізуючи відповіді, можна зробити висновок, що батьками як агентами соціалізації, в переважній більшості використовується метод спостереження і метод сумісного шопінгу, що допомагає засвоєнню дитиною старшого дошкільного віку моделі чи зразка поведінки в ролі споживача. Проте, вони не усвідомлюють, що елементарне сумісне відвідування магазину має соціалізуюче значення та може перетворитися для дитини в експериментальну ігрову ситуацію. Підтвердженням даного факту є отримані дані, які свідчать, що лише 23,8 % батьків завжди пояснюють дитині причину вибору того чи іншого товару. Проте, таке пояснення сприяло б формуванню таких економіко-психологічних якостей особистості як економічна ініціативність, раціональна ощадливість та ін.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Метою нашого дослідження було також визначення того, хто виступає в ролі основних агентів споживчої соціалізації, яка є складовою економічної. Найбільш часто в якості агента споживчої соціалізації виступає мати дитини (56,4%). Другими за значимістю агентами споживчої соціалізації виступають бабусі і дідуся (21,8%). На наш погляд, бабусі і дідуся частіше використовуються дитиною в якості об'єкта впливу для отримання бажаного. Менш значимими агентами споживчої соціалізації виступає тато (15,8%), брат чи сестра (5%).

Одним з основних засобів входження дошкільника у світ економіки є гроші і саме вони виконують функцію економічної соціалізації на етапі старшого дошкільного віку. Згідно даних нашого дослідження, 69,3% дітей усвідомлюють, що гроші виступають засобом задоволення потреб, 31,7% з них вважають, що без грошей неможливо прожити і відводять їм перше місце у власній ієрархії потреб. Ці дані можна трактувати як свідчення наявності певного досвіду та деяку обізнаність щодо функції грошей.

З метою підтвердження чи спростування нашого припущення анкети для батьків містила питання на виявлення думки батьків щодо наявності у дитини старшого дошкільного віку кишенькових грошей, шляхів їх отримання та використання.

В результаті опитування не виявлено одноставної думки з питання вікового цензу для отримання кишенькових грошей.

Рис. 1 Діаграма "З якого віку дитина може мати кишенькові гроші"

Як видно з рис. 1, попри відсутність одностайної думки батьків, щодо вікового цензу для отримання кишенькових грошей, 55,4 % стверджують, що їх дитина має власні гроші і 45,5 % зазначають, що діти самі просять гроші на кишенькові витрати. Бажання мати кишенькові гроші у власному розпорядженні ймовірно пов'язано з прагненням відчувати себе дорослим і належати до дорослого суспільства за допомогою одного з атрибутів – володіння грошовими засобами.

Виявлено статистично достовірні зв'язки між фактом наявності чи відсутності у дитини власних кишенькових грошей і розумінням того, що таке ціна ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,025$), розумінням призначення магазину ($p < 0,01$ при $X^2 = 0,000$) та усвідомленням різниці між ринком і магазином ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,039$). Зокрема, діти старшого дошкільного віку, які мають власні кишенькові гроші, краще орієнтуються в здійсненні покупок, розуміють, що у кожного товару є своя ціна, і що на ринку товари, зазвичай, дешевші і різноманітніші, ніж у магазині.

Серед кількості наявності кишенькових грошей зустрічаються в 40,6% – копійки, у 16,8% – дитина може мати до 5 грн., 32,7% – до 10 грн., а в 9,9% – більше 10 грн. Виявлено зв'язок між кількістю грошей, якими володіє дошкільник і рівнем розвитку економічної ініціативності ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,04$), а саме: діти, які мають у розпорядженні більше 10 грн. на тиждень в економічних іграх частіше використовують банк для зберігання і збільшення грошової суми ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,028$), вільно орієнтуються в цінах ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,019$).

Дані, щодо способів отримання дітьми власних грошей та цілей їх збирання подано на діаграмах (рис. 2, рис. 3).

Більшість дітей (47,5%) отримує гроші в подарунок і в 55,4% збирає їх для придбання речі, що сподобалася. В свою чергу, на думку 60,4% батьків, видача кишенькових грошей має бути ініційованою з їхнього боку, а 20,8% вважають, що ініціатором має виступати сама дитина.

Привертає увагу факт отримання грошей деякими дошкільниками як винагороди (17,8%) або оплати за послуги (13,9%). Ми погоджуємось з думкою деяких вчених [39], що такого роду факти шкідливо впливають на формування особистісних рис дитини, зокрема, веде до деформації її моральних якостей. З іншої сторони, отримання грошей за послуги в деякій

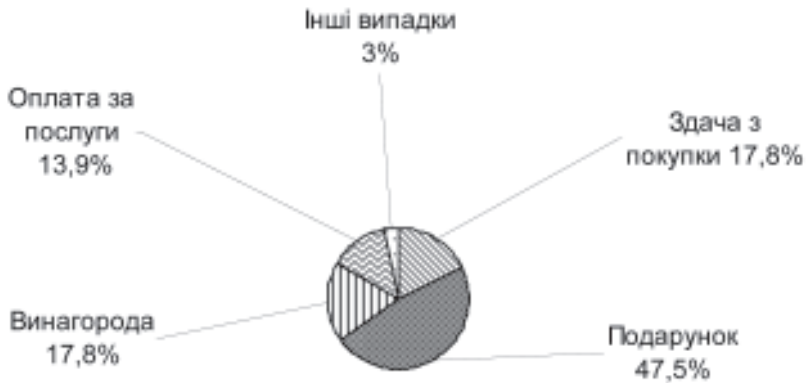

Рис. 2. Діаграма "Випадки отримання дітьми старшого дошкільного віку грошей"

Рис.3. Діаграма "Мета збирання грошей дітьми старшого дошкільного віку"

мірі розвиває у дитини підприємливість. Зокрема, діти, які отримують гроші як оплату за послуги в більшості випадків в процесі економічних ігор приймали правильне економічне рішення в ситуації вибору ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,033$).

З метою підтвердження гіпотези про вплив сім'ї на процес економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку було застосовано тест хі-квадрат, що дає змогу статистично достовірно довести залежність двох змінних. Серед найбільш значимих, на нашу думку, було виокремлено і піддано тесту хі-квадрат наступні змінні: склад родини; кількість дітей у сім'ї; вік батьків; освіта батьків; професія батьків; рівень доходу сім'ї. Розглянемо кожну з даних змінних докладніше.

Склад сім'ї має істотний вплив на усвідомлення дітьми старшого дошкільного віку призначення банку ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,023$) та різниці між ринком і магазином ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,018$), розуміння того, у кого з батьків і чому зарплата більша ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,013$). В результаті кількісного та якісного аналізу відповідей респондентів виявлено, що даний вплив здійснюють в більшості випадків сім'ї, що складаються з батьків, дітей та одного з представників старшого покоління (бабусі чи дідуся). На нашу думку, найбільший вплив на економічну соціалізацію молодшого покоління в таких сім'ях здійснює саме бабуся чи дідусь, адже чи не всю свою життєву енергію батьки зазвичай віддають роботі.

У дітей з багатодітних сімей (3 і більше дітей) спостерігалось більш ошадливе ставлення до речей, предметів ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,042$). Такі діти більш, ніж інші, бажають в майбутньому опанувати професією економічного напрямку ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,048$). На нашу думку, мотивом вибору такого роду професії є недостатньо високе матеріальне забезпечення багатодітних сімей.

В ході нашого дослідження було виявлено, що вік батьків здійснює істотний вплив на економічну соціалізацію дітей. Найсприятливіший вплив на дітей старшого дошкільного віку здійснюють батьки у віці 31–40 р. Напевно, це пояснюється соціальною зрілістю особистості і моральною підготовленістю до ролі батьків. Зокрема, мами у віці 31–40 р. здійснюють значний вплив на рівень економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,025$). У таких дітей спостерігаються

критичні висловлювання стосовно економічної реальності ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,038$), в більшості випадків наявний економічний інтерес ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,046$), вони краще усвідомлюють, як треба поводитись в магазині ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,018$) та розуміють різницю у вартості товару ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,040$).

Вплив віку батька простежується у сформованості когнітивного компоненту економічної соціалізації дітей ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,026$), а саме, у розумінні основних економічних понять ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,033$) та економічній поведінці ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,013$).

В ході обробки результатів опитування було виявлено статистично достовірний зв'язок між рівнем економічної соціалізації дитини та професією батьків ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,005$). В сім'ях, де обидва батьки пов'язані з економічною сферою діяльності, зазвичай діти мають вищий рівень економічної соціалізації, ніж в сім'ях, де один з батьків працює в економічній сфері або батьки зовсім не пов'язані зі сферою економічної діяльності. У таких дітей на вищому рівні розвитку знаходиться поведінковий компонент економічної соціалізації ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,001$), більш виражені такі соціально бажані риси особистості як економічна ініціативність ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,004$), економічна освіченість ($p < 0,05$ при $X^2 = 0,007$) з усіма притаманними їм проявами. Не знайдено жодного статистично достовірного показника, який би міг свідчити про вплив наявності старших дітей у сім'ї або рівня доходу сім'ї на рівень економічної соціалізації дитини.

Отже, в результаті проведеного нами дослідження впливу сім'ї на процес економічної соціалізації дітей та з'ясування позиції батьків, щодо доцільності цілеспрямованої економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку та їх ролі в даному процесі, можна зробити висновки, що не кожна сім'я приділяє достатню увагу економічній освіті дитини, не кожна усвідомлює її необхідність. Процес економічної соціалізації в сім'ї відбувається стихійно. Слід відмітити, що стихійній формі соціалізації притаманні такі механізми як наслідування, психологічне зараження, навіювання, що свідчить про великий вплив сімейного середовища на соціалізацію дитини. Проте, слід мати на увазі, що соціально-психологічний простір сім'ї не завжди може сприяти економічній

соціалізації дитини у відповідності з очікуваннями сучасного суспільства. Як уже неодноразово зазначалось, історична проблемна ситуація в українському суспільстві склалась таким чином, що в багатьох випадках сучасна сім'я з точки зору міжпоколінської взаємодії характеризується суперечливими цінностями, яких дотримуються діти, батьки і старше покоління, що соціалізувалися в якісно відмінних соціально-економічних умовах і мають у багатьох випадках суттєві відмінності в життєвих настановленнях. Ця обставина може заважати досягненню економічної соціалізованості дитини, якщо розраховувати тільки на стихійну форму соціалізації в умовах сім'ї. Тому стихійна форма повинна поєднуватись зі спрямованою. Остання потребує створення системи економічного виховання агентами соціалізації, якими в сімейному оточенні є батьки. Тому насамкінець хочеться навести такі слова Ю.М.Лелюка: "Чому нікого не дивує те, що, наприклад, математичне мислення ми починаємо формувати в дитини в 2–3 річному віці, а економічне на п'ятнадцять років пізніше? Не всі ж стануть математиками, та всі будуть членами суспільства: відповідно виробниками чи споживачами, роботодавцями чи лише тими, хто заощаджує кошти ... " [145].

Отже, в результаті вивчення впливу сім'ї на процес економічної соціалізації дітей та з'ясування позиції батьків щодо доцільності цілеспрямованої економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку та їх ролі в даному процесі, можна зробити висновок про необхідність застосування цілеспрямованих форм економічної соціалізації щодо дітей молодшого віку.

6.1.6. Підприємливість як міра економічної соціалізованості особистості ринкової економіки

Як уже зазначалось, в кожній конкретно-історичній суспільній системі формується відповідний соціальний тип особистості. В умовах ринкової економіки формується підприємницький тип особистості.

Одним з перших дослідників, який створив найбільш цілісну концепцію підприємництва, був австрійський економіст Йозеф А. Шумпетер. В 1912 р. вийшла його книга "Теорія економічного розвитку", в якій сутність підприємництва визначається його функцією реалізації нововведень у

виробництві, створенні нових комбінацій факторів виробництва і запровадженні їх у економіку з метою забезпечення економічного росту.

Й. Шумпетер вважає, що підприємництво допомагає розвиватись суспільству завдяки "здійсненню нових комбінацій", основними з яких є: виготовлення нового, невідомого споживачеві блага, відкриття нових способів виробництва (технологій) і комерційного використання уже існуючих благ, освоєння нових ринків збуту; освоєння нових джерел сировини; зміни структури галузі або виробництва.

Ідеї Й. Шумпетера знайшли своє відображення у працях В.А. фон Хайєка, який теж сутність підприємництва вбачає у пошуку і вивченні нових економічних можливостей. Таких же поглядів на функцію підприємництва дотримуються Дж. Долан і Е. Лідсей. Вони вважають, що основна функція підприємництва полягає у подоланні старих стереотипів і меж в економіці. Отже, в основі підприємництва лежить акт відкриття нових прибуткових можливостей економічної системи.

Головною фігурою підприємництва є особистість підприємця, яка має підприємницьку силу для здійснення підприємницької діяльності. Потрібно зазначити, що в жодній країні світу не існує професії "підприємець", не дивлячись на те, що підприємництво як заняття існує. Головна задача підприємця – об'єднати навколо себе особистісний персонал, спрямувати його зусилля на досягнення цілей підприємства. В більшості робіт підприємництво розглядається з позицій діяльнісного підходу. Як і інша людська діяльність, підприємницька діяльність має певну структуру. Вона включає в себе ціль, потреби, мотиви, предмет, знання про нього; способи і засоби досягнення цілі, а також умови діяльності. Таке розуміння структури діяльності вперше чітко сформульовано в роботах О.М. Леонтьєва, і досі підтримується як у вітчизняній, так і зарубіжній психології. В дослідженнях підприємницької діяльності з точки зору її структури звертається увага на те, що головною ціллю підприємницької діяльності є отримання вигоди, а "середовищем" діяльності підприємця є, за виразом відомого американського дослідника Ф. Найта, невизначеність. Необхідність поринати в цю невизначеність виникає тоді, коли економічна ситуація не може бути типізованою на підставі минулого досвіду і невідомого імовірного характеру подій. Отже, людина може

бути підприємцем, якщо у неї є готовність до занять такою діяльністю, яка не може гарантувати отримання на себе відповідальності за реалізацію своєї цілі.

Підприємницька ціль зумовлена такими структурними елементами підприємницької діяльності, як мотиви або внутрішні спонукання до діяльності. Особливе місце в зарубіжній психології приділяється мотиву досягнення. За теорією Д. Макклелланда індивідуальна економічна активність залежить від потреби до досягнення успіху. Колеги вченого і сам він розробили методiku визначення параметрів потреби до досягнення (n йч - n Ach - скорочено від англійської "потреба до досягнення"). Одна із методик – пропозиція вирішувати задачі різного ступеня складності (хтось бажає рішати складніші, а хтось – простіші, але більше за той самий час). Ключова якість підприємця, за Макклелландом, це прагнення до нововведень. А тому право власності на підприємство не є принциповим, він більше спирається на експертів, ніж на родичів і знайомих; переважно прагне розпочати нову справу, а не розвивати ту, що є; самоцінність грошей для нього невелика; гроші сприймає як засіб досягнення цілі.

Розвиток концепції Макклелланда здійснено в дослідженнях Дж. Аткінсона, який формалізував два психотипи, що відрізняються сприйняттям успіху і поразки. Тенденція до успіху або тенденція до уникнення поразки є добуток мотивації, імовірність досягнення і стимулу. Максимум значення Т-успіху – за імовірності, близької до 50%. Якщо у індивіда мотивація до успіху є вищою за мотивацію уникнення поразки, то він характеризується як реалістичний не гравець, який з більшим бажанням береться за справи з імовірністю 50 на 50; удача його стимулює, у випадку послідовних удач суб'єктивно збільшує імовірність подальшого успіху; невдача розчаровує; не втрачає час на марні і малоімовірні справи, але скоріше візьметься за складні справи, які потребують навичок, сам факт досягнення успіху має для нього велике значення; наполегливий, але не упертий; удача – запорука майбутнього успіху, невдача - крах надій, тому вибирає помірний ризик.

Якщо у індивіда мотивація запобігання невдач є вищою за мотивацію до успіху, то він: береться тільки за надійні справи; може взятися за

даремну справу, поразка в якій спеціально не засуджується; уникає ситуації, коли його компетенція може бути порівняною з іншими; боїться соціального несхвалення, що може спричинити відмову від 100 % справи, в якій найбільш засуджується можлива невдача; справжній успіх або невдачу розглядає тільки як існуюче явище, яке не зв'язане з майбутнім.

За К. Юнгом, велика схильність до підприємництва є у екстравертів. Д. Майєрс вважає, що потрібен також внутрішній локус контролю. Й. Шумпетер виділяє три підприємницьких мотиви. Перший – потреба в пануванні, владі, впливові. Вона матеріалізується в накопичені підприємцями майна. Другий – прагнення перемоги, успіху у боротьбі зі суперником і з самим собою. Третій мотив – радість творчості, яку дає самостійне ведення справ. Російські дослідники А.Д. Смірнов, В.Ф. Максимов, Д.М. Акуленок визначають такі мотиви підприємницької діяльності. По-перше, бажання виділитись, виявити себе, задовольнити здорове честолюбство. По-друге, прагнення до незалежності. По-третє, бажання принести благо суспільству. По-четверте, задовольнити особисті потреби у лідерстві. По-п'яте, виявити потреби у самовираженні, самоактуалізації. В дослідженнях українських науковців підкреслюється значення таких мотивів як прагнення до свободи, потреба у творчості.

Важливим елементом підприємницької діяльності є спосіб і засоби досягнення цілі, які розуміються як певні знання, вміння, навички а також здібності і задатки. Значна кількість дослідників дотримується думки, що навчити підприємству неможливо. Для цієї діяльності необхідні особливі здібності, які розвиваються на основі певних вроджених анатомо-фізіологічних задатків. Такої точки зору дотримуються, зокрема, дослідники Гарвардського медичного центру Рут Ричарда і Денніо Кінней. Вони вивчали здібності до підприємництва, які визначаються ними як "творча потенція". Такої ж думки дотримуються Дж. Долан і Е. Лідсей, які визначають підприємство як здібності до творчості. Мова йде не про якісь особливі підприємницькі здібності, а про рису особистості, яка є основою у забезпеченні підприємницької діяльності. Для заняття підприємницькою діяльністю особистості потрібен цілий комплекс властивостей. Й. Шумпетер вважає, що перша і основна якість підприємця – це розвинута інтуїція. Друга основна якість – це сильна

воля. Третьою якістю є розвинуте уявлення, яке допомагає придумувати нові комбінації і знижувати ступінь невизначеності. На думку української дослідниці Н.А. Побірченко [195], однією з важливих якостей підприємця є комбінаторика або вміння змінити той чи інший підхід, пункт плану, використати іншу можливість, тобто зорієнтуватись в реальних обставинах. Підприємлива людина навіть у невдачі завжди шукає можливості, нові варіанти досягнення багатства. Помилка – це спосіб навчитись і піти далі, використавши всі попередні можливості, набувши досвіду. Існують моделі, в яких дається дуже детальний перелік особистісних рис. Наприклад, В.В. Рибалко [211] поклав в основу своєї моделі підприємця-менеджера три виміри: соціально-психолого-індивідуальний, діяльнісний та генетичний. Модель складається з п'яти систем, до яких входять 307 якостей особистості. Генетичний рівень представлено в цій класифікації високим рівнем розвитку якостей та здібностей, який відповідає вимогам ефективної реалізації професійної управлінської діяльності досвідчених менеджерів. Діяльнісний вимір включає диференціацію 50 здатностей та 250 конкретних здібностей за такими компонентами: потребово-мотиваційний, інформаційно-пізнавальний, цільоутворюючий, результативний, емоційно-почуттєвий. Соціально-психолого-індивідуальний вимір має 7 груп (підструктур) особистості, які узагальнюють 50 здатностей: ділове спілкування, ділова спрямованість; характерологічні риси особистості; самосвідомість; діловий досвід; професійна компетентність; якості інтелектуальних, творчих, психічних процесів; психологічні властивості.

Різні дослідники, аналізуючи систему психологічних рис в моделях особистості підприємця, виділяють різні домінуючі якості. Американські дослідники Р. Хізрич і М. Пітерс вважають, що людей, які мають особливі вроджені задатки можна навчити необхідних для бізнесу вмінь. Вони виділяють 14 умінь і знань, які є найбільш важливими для підприємницької діяльності, а саме.

Ясне розуміння підприємництва.

Відділення фактів від міфів.

Уміння давати виважені оцінки.

Уміння знаходити нестандартні рішення.

Уміння поводитись і приймати рішення в умовах невизначеності.

Уміння виробляти нові комерційні ідеї.

Уміння оцінювати перспективність нових ідей.

Знання, які є необхідними для створення нової справи.

Уміння оцінювати зовнішню ситуацію.

Уміння оцінювати дії з точки зору етики і моралі.

Уміння укладати угоди, встановлювати контакти, вести переговори.

Уміння отримувати належне.

Оскільки більшість з цих перерахованих умінь може сформуватись на основі вроджених задатків, то це говорить про необхідність відбору на курси підприємців. Цікаве дослідження з проблеми оволодіння учнями професіями підприємницької сфери проведено в Україні Н.А. Побірченко [195]. На основі експерименту нею було визначено критерії особистісної готовності учнів до професійної діяльності в сфері підприємництва; розроблено моделі розвитку підприємливості як якості особистості майбутнього бізнесмена.

Окрім спеціальних здібностей і певної мотивації для здійснення підприємницької діяльності важливим є створення сприятливих умов для її розвитку. Йдеться про створення режиму сприяння підприємству. Визначення такого режиму – це спеціальна тема, яка торкається не тільки теорії, але й практики. Слід, однак, зауважити, що його умови визначаються багатьма складовими, серед яких однією з основних є розвиток у людини такої системної характеристики діяльності як підприємливість, яка формується у людини в процесі її економічної соціалізації. Без підприємливості як особистісної характеристики ніякого підприємництва бути не може.

Підприємливість – це не напрямок діяльності в сфері економіки, а це особистісна властивість людини, яка використовується нею в будь-якій сфері діяльності. Підприємливість не є якоюсь окремою рисою особистості, а є характеристикою системи властивостей, що забезпечують здатність досягнення конкретних цілей в господарській, соціальній або інших сферах суспільного життя за рахунок своєї ініціативи, винахідливості, самостійності, нестандартних рішень, готовності до ризику і відповідальності за результати. Відмінності між людьми

полягають в тім, який рівень підприємницької активності вони виявляють, тобто, чи є вони підприємливими і якщо є, то в якій мірі. Виходячи з такого визначення підприємливості, можна стверджувати, що підприємливість є мірою економічної соціалізованості людини ринкової економіки а також її характеристикою як суб'єкта економічної діяльності.

6.1.7. Економічна соціалізація особистості як чинник її соціальної адаптації.

(розділ підготовлено разом з О.О.Міщенко)

Розуміння адаптації як активного процесу означає можливість використання індивідом інтеріоризованих економічних цінностей в певних соціально-економічних ситуаціях для реалізації своїх цілей і прагнень. Такий погляд на соціальну адаптацію передбачає визначення зумовленості цього феномену економічною культурою особистості, визначення можливості вибору особистістю напрямку діяльності на основі інтеріоризованих економічних цінностей.

В умовах соціальних трансформаційних процесів, характерним для яких є високий рівень непередбачуваності, коли людина часто стикається з новими для неї ситуаціями і обставинами, роль адаптаційних процесів в психіці людини значно підвищується. Економічна соціалізація, яка дуже часто приймає форму ресоціалізації для деяких верств населення, характеризується зміною ціннісних пріоритетів, мотивації і стратегій економічної поведінки.

Отже, соціальна адаптація і економічна культура особистості – це невід'ємні сторони процесу економічної соціалізації. Така точка зору відповідає підходам до розуміння детермінації процесу економічної соціалізації, які, відмовляючись від визнання зумовленості розвитку людини якимось одним фактором, наголошують на тому, що кожен конкретний його момент визначається унікальним сполученням факторів різного роду. Зокрема, економічна соціалізація виглядає як цілісний, динамічний, безперервний процес набуття особистістю економічних знань, навичок, способів поведінки, які необхідні їй для життєдіяльності в певному економічному довіллі.

Входження індивіда в систему зв'язів і відносин економічної сфери суспільства, а також ступінь цілісності особистості значною мірою

визначається її економічною культурою, яка є результатом економічної соціалізації. Економічна культура як певна шкала економічних цінностей, еталонів, стандартів економічної поведінки, виконує функцію соціальної адаптації до економічних умов життєдіяльності. В цьому плані вельми актуальним стає дослідження соціальної адаптації особистості в зв'язку з рівнем її економічної соціалізованості. Економічна соціалізованість особистості визначається рівнем її економічної культури, в якій репрезентовано цінності економічної реальності, засоби і механізми діяльності, завдяки яким людина адаптується до економічної сфери суспільства.

Економічні цінності, закріплені в певних нормах і правилах, є компонентом соціальної системи, які вимагають від індивідів відповідати певним експектаціям стосовно прийнятих для даного суспільства "зразків" економічної поведінки і економіко-психологічних характеристик особистості. Інтеріоризуючись індивідом, вони стають "внутрішніми" регуляторами його поведінки, саморегуляторами, тобто умовами реалізації в діяльності активної позиції особистості щодо економічної реальності.

Спираючись на концепцію культури, як такий феномен, що імпліцитно несе в собі нормативний образ людини [168], який зумовлює соціалізацію індивіда, ми визначаємо економічну культуру особистості як психолого-економічні якості індивіда, які сформовано у відповідності з нормативною моделлю економічного типу особистості. В чисельній літературі економічним типом особистості ринкової економіки вважається підприємницький тип, основою якого є підприємливість як сукупна властивість особистості, яка визначає нормативний образ людини ринкової економіки. Дані наукових досліджень, які стосуються психологічного портрету підприємця, засвідчують, що в чисельних характеристиках, які наводяться різними авторами, обов'язковими є наявність компонентів мотиваційно-вольового блоку, бо підприємець – це особистість діюча, активна, шукаюча. Ці компоненти можна вважати головними у визначенні системної характеристики підприємливості, яка є визначальною для образу економічного типу людини ринкової економіки [82, 159, 168].

З метою дослідження ступеня репрезентації в свідомості студентів нормативного образу людини ринкової економіки ми провели емпіричне дослідження серед студентів післядипломної освіти, які обрали кваліфікацію управлінця. Вибір даної групи зумовлено тим, що управлінська діяльність найбільш пов'язана з диспозиціями підприємливості.

В дослідженні було застосовано методика оцінки кар'єрних орієнтацій Є.Шейна, яка була спрямована на виявлення мотиваційно-вольового блоку особистісних характеристик студентів [202]. Серед восьми стратегій поведінки особистості, які вимірює методика Є. Шейна, ми акцентували увагу на тих, в яких репрезентуються характеристики економічної культури особистості ринкової економіки. Стратегії "виклик", "автономія", "підприємництво", "менеджмент", "стабільність" виявляють особистісні якості, що характеризують підприємливість як системну властивість особистості. В стратегії "менеджмент" виявляється орієнтація людини на відповідальність за результат роботи, аналітичні навички міжособистісного і групового спілкування, емоційної врівноваженості. Високі показники за стратегією "автономія" свідчать про яскраву потребу в своїй незалежності, прагнення людини самій вирішувати, коли, скільки і над чим працювати.

В результаті опитування студентів нашої вибірки ми отримали результати, які представлено в таблиці 6.1. Як показано на таблиці, більшість наших досліджуваних виявили високі показники за різними компонентами економічної культури ринкової економіки. 81,1% опитуваних орієнтується більше на стратегію "виклик", 46,6% – на стратегію підприємництво, 72% – на професійну компетентність, 90% – на автономію, 44% – на менеджмент.

Таблиця 6.1

Показники стратегій поведінки досліджуваних (%)

Стратегії	Рівні				
	Низький	Нижче середнього	Середній	Вище середнього	Високий
Автономія	–	9	11	60	30
Менеджмент	11,5	12,5	32	16	28
Професійна компетентність	3	12,5	12,5	47	25
Стабільність місця роботи	14	30	25	31	–
Стабільність місця проживання	43,7	35	15	0,3	–
Виклик	3,5	6,1	9,4	53,1	28
Служіння	–	–	4,5	50	45
Інтеграція стилів життя	–	3,2	6,2	40,6	50
Підприємництво	13	17	23,4	25	21,6

Найбільш яскраво показники економічної культури особистості ринкової економіки виявляються в стратегіях "виклик", "підприємництво", "менеджмент".

Майже у всіх дослідженнях якостей підприємливості особистості підкреслюється значення таких рис як готовність до ризику, прагнення створювати щось нове, орієнтація на те, щоб "кинути виклик", подолати перешкоди. Підприємливість як якість особистості пов'язано з інтернальним локусом контролю. За нашою вибіркою у опитуваних виявились високі показники за цими якостями. Орієнтація наших опитуваних на "стабільність" теж засвідчує орієнтацію їх на підприємливий тип особистості, про що засвідчують низькі показники на стабільність як за типом "місце роботи", так і за типом "місця проживання". Наші опитувані виявили високий рівень мобільності – якості, що властива підприємливому типу особистості. Як видно з таблиці, високі показники за вибіркою отримано за стратегіями "служіння" та "інтеграція стилів життя". За цими стратегіями виявляються такі моральні якості як "служіння людству", "допомога людям", "зробити світ кращим". Особистості з такими стратегіями орієнтовані на інтеграцію різних сторін образу життя, на його збалансованість, на цінність свого життя в цілому.

Такі якості є дуже важливими у роботі з людьми, особливо з молоддю. Показники за стратегією "професійна компетентність" пов'язано з такими якостями особистості як відданість своїй справі, наявність здібностей в чітко визначеній сфері. Люди з такою установкою хочуть бути майстрами своєї справи, вони орієнтовані на успіх тільки в своїй сфері діяльності. В нашій вибірці переважна більшість осіб мають педагогічну освіту, працюють в системі освіти і кваліфікацію управлінця прагнуть здобути саме в своїй професійній сфері. Тому орієнтація на стратегію професійної компетентності, яка є важливою в управлінській діяльності, є показником рівня економічної культури. Отже, результати нашого дослідження засвідчили високий рівень репрезентованості показників підприємливого типу особистості у свідомості студентів, економічна соціалізація яких детермінується не тільки реаліями сьогодення, але й спрямованістю особистісного потенціалу на майбутні умови професійної діяльності.

З метою визначення взаємозв'язку рівня економічної культури особистості з типом її соціальної адаптації, нами було проаналізовано особливості різних типів соціальної адаптації особистості в залежності від домінуючих у них компонентів економічної культури.

В умовах інтенсивних соціальних змін останнього десятиліття необхідність формування адаптивності особистості, яка забезпечила б пристосування її до сучасного соціуму є надзвичайно актуальним питанням. Феномен соціальної адаптації є складним і багатоаспектним. Він стосується характеристик як певних психологічних станів, процесів та їх результатів, так і особистісних властивостей людини.

Як уже відмічалось (розділ 3.3.), адаптація означає пристосування систем, що самореалізуються, до умов середовища, яке змінюється. Соціальна адаптація – це процес і результат активного пристосування людини до умов нового соціального середовища. В роботах вітчизняних і зарубіжних авторів, які досліджують соціальну адаптацію, виділяються наступні структурні компоненти соціальної адаптації: вихідні параметри діяльності особистості, ступені інтеграції особистості з макро- і мікросередовищем, ступінь реалізації внутрішньоособистісного потенціалу, емоційне самопочуття. Врахування цих критеріїв дає підставу

характеризувати соціальну адаптацію як стратегію соціальної поведінки.

В широкому розумінні стратегія соціальної поведінки може бути визначеною як спосіб сприйняття і реагування особистості на зміни соціокультурного середовища, як активний пошук в соціальному просторі середовища з високим адаптаційним потенціалом для даної особистості. Сутністю стратегії соціальної адаптації особистості є дії, що спрямовані на досягнення змін у її життєдіяльності у відповідності з соціальними очікуваннями та з індивідуальними потребами.

Базовими характеристиками стратегій соціальної адаптації особистості є характеристики способів соціальної взаємодії у найважливіших сферах суспільства – виробництві, споживанні, управлінні, забезпеченні захисту; характеристики форм організації соціокультурного життя особистості, а також характеристики основних відносин особистості, в яких вона отримує можливість діяльній реалізації свого бачення світу, ставлення до нього.

Соціальна адаптація пов'язана з емоційністю, психічною стійкістю, темпераментом й іншими подібними характеристиками, однак не зводиться до них і багато в чому не визначається ними. Соціальна адаптивність включає не тільки емоційну складову, але й когнітивну і конативну. Отже, стратегія соціальної адаптації є складним соціально-психологічним конструктом, який може бути визначений за багатьма параметрами.

В психологічній літературі стратегії соціальної адаптації аналізуються за різними параметрами. Поширеним є визначення двох типів стратегій соціальної адаптації: стратегії, яка характеризується перевагою активного впливу на соціальне середовище і стратегії, яка визначається пасивним, конформним прийняттям цілей і ціннісних орієнтацій групи. Ми поділяємо думку тих авторів, які пропонують розрізняти стратегії соціальної адаптації не за критерієм "активний – пасивний", а за критерієм спрямованості вектора активності, бо ні про який пасивний процес адаптації не може й бути мови [212]. Конформне, пасивне прийняття вимог, норм, установок і цінностей соціального середовища без включення активного процесу самозміни, самокорекції і саморозвитку – це завжди не адаптація, а дезадаптація. Це практично завжди (лише з

різною ступінню вираженості) переживання дискомфорту, незадоволеності, відчуття власної малості і, можливо, неповноцінності. Істинна адаптація – це завжди активний процес: чи це є активна зміна соціального середовища або активна зміна себе. Причому ця активна зміна себе, залишаючись процесом адаптації (присотування) і вирішуючи задачі адаптації, може відбуватись як "процес розвитку особистості" [202].

В зарубіжній літературі для визначення різних стратегій соціальної адаптації активно використовується поняття "self-monitoring". Поняття "self-monitoring" було використано Г. Олпортом для позначення здатності людини "управляти" своєю поведінкою у відповідності зі своєю системою настанов і цінностей. Виходячи з цього положення, М. Снайдер припустив, що індивідуальні розходження в стилі поведінки зумовлено розходженнями в можливості "self-monitoring" (цей термін часто перекладають як "соціальний самоконтроль" або "автокорекція поведінки").

Рівень адаптивності, згідно М. Снайдеру, визначається тим "джерелом інформації" (information source), яким індивід користується в управлінні своєю поведінкою. Термін "джерело інформації", відображає в концепції М.Снайдера, екстернальність або інтернальність в оцінці власної поведінки: як еталони для порівняння й оцінювання може виступати або поведінка іншої людини або його оцінка, або власна думка, стан або установка. Особи з високою адаптивністю спираються на інформацію про ситуативну адекватність тієї або іншої поведінки, а особи з низькою адаптивністю враховують власний внутрішній стан, свої установки й схильності. Для тих, хто має високі показники адаптивності, характерні активність, гнучкість, вміння пристосовуватися до ситуації, товариськість. Індивіди з низькою адаптивністю мало стурбовані адекватністю своєї поведінки, своєю емоційною експресією й не звертають уваги на нюанси поведінки інших людей.

Використовуючи концепцію М. Снайдера, російський психолог О.Г.Посипанов [202] визначив три типи різних стратегій соціальної адаптації, в основі яких він вбачає особливий механізм організації певної поведінки: три різних способи соціальної взаємодії, які забезпечуються

такими інтегральними властивостями особистості як "адаптивність – конформність", "адаптивність – лабільність" і "адаптивність – креативність". У різних соціальних ситуаціях будуть виявлятися різні властивості, і адаптація буде досягатися різними способами. У кожного індивідуума рівень сформованості виділених стратегій буде різним, що зумовить різницю в їх проявах у кожній конкретній ситуації. Тому до однієї ситуації кожен індивідуум буде адаптуватися по-своєму. Ці стратегії соціальної адаптації формуються у людини послідовно в процесі життя і використовуються в різних ситуаціях.

Включення дитини в соціум протікає в рамках сімейної ("батьківської") групи. Сутність цього етапу – освоєння соціальних норм (стадія "дитина в суспільстві" за Ельконіним). Відповідно, його результатом буде формування готовності наслідувати в поведінці загальносоціальні норми і правила, тобто "соціальна нормативність". Соціальна нормативність забезпечує культуровідповідність поведінки, її обмеженість рамками даної культури. Дотримуючись норм, людина ніколи не переступить межі дозволеного. В багатьох ситуаціях соціальної взаємодії, коли інтереси учасників не збігаються або суперечать один одному, неможливо знайти рішення, користуючись тільки соціальними нормами. Це, у свою чергу, зумовлює невисоку ефективність соціальної взаємодії людини, що володіє тільки соціальною нормативністю. Тому такий тип стратегії О.Г. Посипанов назвав "доадаптивним типом".

Іншим типом адаптації до соціуму є адаптація, яка відбувається в розширеній сімейній групі, що включає все коло осіб, референтних для старшого дошкільника й молодшого школяра. При первинній адаптації дитина оволодіває специфікою норм і стандартів даної групи стосовно соціуму в цілому. Вона здобуває готовність змінювати поведінку у взаємодії з членами даної групи відповідно до власних стандартів групи, які можуть відрізнятися від загальносоціальних. Таку готовність додержуватися стандартів групи (іноді суперечним загальноприйнятим) і відстоювати її інтереси (іноді на протигагу інтересам соціуму) О.Г.Посипанов визначив терміном "конформність". Конформність виявляється в ситуаціях, коли людині потрібно включитися в нову для нього групу. Якщо вона направляє свою активність на таке включення, у

її поведінці виникають конформні реакції. Коли людина не бажає включатися в групу, груповий тиск не приводить до зміни його реакцій. Конформність як спрямованість поведінки на узгодження думки або вербальної реакції з прийнятими в даній групі (хоча, можливо, і не вираженими в явній формі), забезпечує адаптацію людини до групи. Конформність розглядається як базовий компонент соціальної адаптації взагалі. Недостатня конформність призводить до того, що людина поводить себе ефективно лише в одній групі (у тій, у якій відбувся розвиток). Надлишкова конформність призводить до виникнення внутрішньоособистісних конфліктів, у яких людина намагається одночасно відповідати взаємовиключним стандартам різних груп. У ситуації, коли одночасно пред'являються взаємовиключні вимоги, конформність не може забезпечити адаптацію. Необхідна готовність змінювати поведінку відповідно до ситуації (іноді відхиляючись від групових норм).

Інший тип соціальної адаптації – це соціальна лабільність. Основою такого типу стратегії соціальної адаптації є готовність індивіда до зміни поведінки у зміненій ситуації. Адаптивність–лабільність, або соціальна лабільність розглядається як така стратегія адаптації, що забезпечує ситуативне пристосування до групи. Вона зумовлює залежність дотримання людиною норм і стандартів у кожній із груп від поточної ситуації. Недостатня адаптивність–лабільність спричиняється нечутливістю до особливостей поточної взаємодії, настрою й переживань інших людей, емоційним збідненням. Надлишкова лабільність призводить до швидкого переключення емоційних "режимів", найчастіше більш швидкому, ніж того вимагає реальна ситуація, і тим самим призводить до зайвих витрат ресурсів у соціальній взаємодії.

У деяких ситуаціях соціальної взаємодії навіть швидкі переходи між його фіксованими формами виявляються неефективними, не забезпечують адаптації. Виникає необхідність у зміні сформованих форм взаємодії, їх пристосуванні до структури групи або зовнішнього для групи соціального середовища, що змінилося. У цьому випадку адаптація може відбуватися, за типом адаптивності–креативності. Адаптивність–креативність – це така стратегія соціальної адаптації, яка виявляється в

можливості знаходити та встановлювати нові правила взаємодії в групі, що підвищують її ефективність. Недостатня креативність не дозволяє активно перебудовувати структуру взаємодії індивіда й групи, у тому числі при зміні соціального середовища. Це, у свою чергу, гальмує здійснення спільної діяльності в нових умовах. Надлишкова креативність ускладнює входження в сформовані групи, що функціонують у відносно стабільних умовах.

Виділені О.Г. Посипановим типи стратегій соціальної адаптації особистості характеризують можливості людини тим або іншим способом пристосовуватися до соціальної взаємодії. У різних ситуаціях це пристосування буде відбуватися за рахунок різних механізмів й, відповідно, у різній ступені успішно. Тому адаптивність як загальна характеристика можливостей соціальної адаптації особистості повинна враховувати використання всіх типів стратегій соціальної адаптації.

З метою дослідження особливостей стратегій соціальної адаптації студентської молоді нами було проведено емпіричне дослідження на вибірці студентів (120 осіб) Київського національного університету імені Тараса Шевченка з використанням методики О.Г. Посипанова, розробленої на основі текстів опитувальника М. Снайдера і шкали "self-monitoring" [36].

В методиці виділяються три субшкали: конформність (Кн), лабільність (Лб), креативність (Кр), які визначаються в залежності від відповідей на запитання опитувальника, що включає 25 пунктів. Методика дає можливість на основі певної пропорції у співвідношенні даних, що отримані за трьома субшкалами, визначити "профілі" адаптованості, зокрема такі типові як: "профіль найменшої адаптивності", "профіль високої конформності", "профіль високої лабільності", "профіль високої креативності", "профіль максимальної адаптивності". Ще раз зауважимо, що різні "профілі" соціальної адаптивності визначаються різними стратегіями соціальної адаптації людини, які застосовуються різними групами людей в різних ситуаціях.

Аналіз отриманих результатів підтверджує відсутність у студентської молоді загального нормативу адаптованості, котрий повинна виконувати кожна людина. Студенти продемонстрували необхідність використання

багатьох комплексів адаптивних механізмів, що засвідчує існування в студентському середовищі різних типів стратегій соціальної адаптації. Результати обробки отриманих даних представлено в таблиці 6.2.

Таблиця 6.2

Типи стратегій соціальної адаптації за різними "профілями"

Назва профілю	Отримані показники у відсотках		
	Всього	Жінки	Чоловіки
«Профіль» найменшої соціальної адаптації	8,3	70	30
«Профіль» високої конформності	28,3	64,7	35,3
«Профіль» високої лабільності	45	62,9	37,1
«Профіль» високої креативності	11,6	21,5	78,5
«Профіль» максимальної адаптивності	6,6	33,3	76,7

Аналіз результатів показав, що у більшості студентів виявився "профіль" високої лабільності (45%). Цей профіль розглядається як стратегія поведінки, що забезпечує готовність індивіда змінювати норми і стандарти поведінки в залежності від наявної ситуації та її зміни в групі. Для людини цього профілю адаптації є характерним швидке переключення з однієї ситуації на іншу, однак це відбувається за відомими стандартами і правилами. За нашими результатами значну частину профілю високої лабільності склали жінки (62,9%). Це пояснюється тим, що велику значимість для високолабільної людини становить емоційний компонент діяльності, що дозволяє їй швидко переключатися. Як відомо, жінки є більш емоційними, що зумовлює їх здатність швидко підлаштовуватись, з великою легкістю знаходити декілька варіантів виходу з наявної ситуації і пристосовуватись до нестабільних умов.

На другому місці за поширеністю серед наших респондентів виявився "профіль" високої конформності. Серед студентів, які прийняли участь у нашому дослідженні, таких виявилось 28,3% опитуваних. Поняття "конформність" у назві профілю адаптації на відміну від поняття "конформізм", що в психологічній літературі отримало негативний відтінок, має нейтрально-констатуючий характер. Воно означає тут наявність у

людини внутрішніх механізмів включення в різні групи (територіальні, професійні та ін.). Висококонформний профіль соціальної адаптації – це профіль, в якому переважає стратегія поведінки, що забезпечує людині готовність змінювати свою поведінку у відповідності за стандартами групи, які можуть відрізнятися від суспільних. Відзначимо, що за нашою вибіркою ця стратегія адаптації переважає у жінок (64,7%). Це можна пояснити також більшою емоційністю жінок, більшою прихильністю до традицій і звичаїв навколишнього середовища. Висококонформна особистість часто боїться зробити що-небудь "не так", порушити встановлену групою норму. У конкретній ситуації вона керується не універсальними розпорядженнями, а прикладом, що подають навколишні. Для конформної людини важливим є внутрішньогрупове схвалення. Така стратегія соціальної адаптації частіше застосовується в більш-менш стабільних групах, де сформовані певні традиції й звичаї. Цю поведінку слід відрізнити від сліпого підпорядкування висококонформної людини. Якщо група відмовляється від своїх планів, конформна особистість легко наслідує поведінку групи, у той час, як нормативна буде продовжувати реалізацію планів, навіть якщо вони втратили всякий смисл. Нормативній людині необхідна санкція соціуму в цілому на будь-яку поведінку, у той час як конформній досить внутрішньогрупового схвалення. Очевидним плюсом носія цієї характеристики є вміння розпланувати послідовність дій і стежити за їх виконанням. В цілому висока конформність – цінна властивість для людини, що працює в досить стабільних умовах там, де основною вимогою є особиста організованість і відповідальність при вирішенні великої кількості досить складних завдань.

"Профіль" найменшої соціальної адаптивності виявився у 8,3%. Цей профіль характеризується низьким рівнем загальної адаптивності. Соціальна адаптація досягається за рахунок суворого дотримання загальноприйнятих правил і норм, тобто за рахунок високої нормативності поведінки. Людина не переступає традиційних норм. Люди з такою стратегією живуть вчорашнім днем. В ситуаціях, коли виникають нові явища і проблеми взаємодіяльності, людині неможливо адаптуватися, керуючись своєю традиційно-нормативною стратегією поведінки, бо соціум і зовнішнє середовище ними сприймаються як щось незрозуміле і загрозове.

За нашою вибіркою жінок у цьому профілі виявилось 70%. Ми пояснюємо це теж індивідуально-психологічними особливостями цієї статі, зокрема більшою суггестивністю жінок порівняно з чоловіками. Це особливо помітно в ситуації конфлікту соціальних нормативів, коли потрібно скласти власну думку щодо неухильного виконання соціальних норм, і люди з цією стратегією адаптації роблять це дуже вигадливим способом заради того, щоб не виходити за межі своїх звичок.

За результатами проведеного нами дослідження було виявлено 11,6% осіб профілю високої креативності. Люди такого профілю характеризуються стратегією поведінки, яка дає можливість орієнтуватись в ситуації, що змінюється за невідомими наперед принципами. Ця стратегія виявляється у можливості знаходити і втілювати інновації. Недостатня креативність не дозволяє активно перебудовувати структуру взаємодії індивіда і групи, коли виникає така потреба у випадку змін соціального середовища. Це, в свою чергу, гальмує здійснення сумісної діяльності в умовах динамічного середовища. Модель креативної адаптивності характеризується оригінальністю моделювання стратегій поведінки, умінням виходити із кризових ситуацій. Ця стратегія є особливо важливою в перехідних, нестабільних умовах і потребує високого рівня економічної культури особистості. В профілі високої креативності більшість складають чоловіки (78,5%). Це можна пояснити тим, що в цьому профілі домінуючими є властивості мотиваційно-вольового блоку підприємливості: схильність до ризику, незалежність, раціональність, прагнення до успіху, вольовий характер. Саме ці властивості особистості забезпечують можливість адаптуватись до непередбачуваних обставин. Як відомо, ці властивості більш притаманні чоловікам, ніж жінкам.

"Профіль" максимальної адаптивності виявився у 6,6% досліджуваних. Людина з таким "профілем" у будь-якій соціальній ситуації знаходить оптимальний спосіб поведінки, що забезпечує вирішення необхідних соціальних завдань. Людина однаково здатна добре виконувати будь-яку рутинну роботу як в стабільних умовах, так і в ситуації повної невизначеності. Ця стратегія соціальної адаптації потребує теж високої економічної культури особистості. В профілі максимальної адаптивності

за нашою вибіркою теж виявилось більше чоловіків (76,7%), ніж жінок. Пояснення цьому ми можемо дати аналогічно тому, що й відносно профілю високої креативності: мотиваційно-вольовий блок особистісних властивостей підприємливості в більшій мірі відповідає маскулітним рисам особистості.

Загалом, у студентів нашої вибірки (це студенти II і III курсу факультету психології і соціології) переважає адаптивно-лабільна стратегія поведінки (45% всієї вибірки). Людина з адаптивно-лабільною стратегією поведінки, хоча й легко пристосовується до нестабільних умов, проте для цієї стратегії характерна поведінка, яка відбувається у знайомих для людини ситуаціях. Орієнтування людини в мінливій нестабільній ситуації відбувається за тими правилами, які їй відомі.

Профіль високої лабільності, який виявився майже у половині опитуваних, характеризує стратегію адаптивної поведінки, яка розрахована на орієнтування і пристосування до теперішніх економічних реалій, яка відбиває теперішні реалії нашого суспільства, в якому одночасно існують цінності ринкової орієнтації і ті, що пов'язані з архетипами старого суспільства. За таких умов виникають, за словами Б.С.Братуся, перехідні потребно-мотиваційні стани особистості.

Стратегія адаптивно-лабільної поведінки забезпечує ситуативну адаптацію в групі, пристосування до змін групових, а не загальносоціальних. Для цієї стратегії характерними є такі архетипи старого суспільства, як розподіл людей на "наших" і "не наших", довіра і прив'язаність, перш за все, до стосунків членів "своїх" групи. І хоча такій стратегії властивим є швидкість переключення з однієї дії на іншу, поведінка змінюється за відомими зарання принципами і законами. Ціль діяльності для такої особистості задана ззовні як зовнішня необхідність у отриманні зарання відомого результату. Аналіз взаємозв'язку рівня економічної культури особистості з цим профілем соціальної адаптації показує, що диспозиції нормативного типу людини ринкової економіки виявляються в ньому на середньому рівні. Це було підтверджено в емпіричному дослідженні нашими даними, що було отримано в результаті визначення рівня економічної культури студентів, який співставлявся з профілями соціальної адаптивності.

Розділ 6. Дослідження окремих моделей соціалізації особистості

З метою визначення рівня економічної культури студентів нами було застосовано методику визначення соціальної креативності Н.П.Фетіскіна, В.В.Козлова та Г.М.Мануйлова, яка дозволяє за допомогою самооцінки поведінки в нестандартних ситуаціях зробити припущення про здатність особистості приймати адекватні рішення у непередбачуваних ситуаціях, а також оцінити такі якості особистості, як вимогливість до себе, рішучість та наполегливість, ініціативність, комунікабельність, відповідальність за вирішення найбільш складних справ у колективі, змагальність, інноваційність. Більшість студентів оцінили свою соціальну креативність вище середнього. Проте, існують відмінності між показниками груп, що відрізняються за профілем соціальної адаптивності. У груп з лабільною стратегією поведінки вони виявились меншими, ніж у студентів креативної і максимальної адаптивності (67,8% і відповідно 72% та 89%).

Таблиця 6.3

Порівняння показників соціальної креативності в залежності від профілю соціальної адаптивності

Назва профілю	Показники креативності				
	Нижче середнього	Грохи менше середнього	Середній	Грохи вище середнього	Вище середнього
«Профіль високої лабільності»	3%	15%	13,20%	30,10%	37,70%
«Профіль високої креативності»	—	7,60%	15,30%	53,80%	23%
«Профіль максимальної адаптивності»	—	11,10%	—	22,20%	66,60%

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Ці дані (таблиця 6.3) свідчать про те, по-перше, що стратегія адаптивної поведінки (лабільний профіль – 45% наших опитуваних), яка забезпечує пристосування особистості до сьогоднішніх трансформаційних економічних процесів, пов'язана з рівнем економічної культури особистості, який не повною мірою відображає нормативний тип особистості ринкової економіки, по-друге, що диспозиціям цього типу в більшій мірі відповідають стратегії креативної і максимально адаптивної поведінки.

Особливе місце в економічній культурі особистості ринкової економіки відводиться мотиву досягнення. На думку Д. Макклеланда, мотив досягнення успіху кожною окремою людиною визначає прогрес економіки всього суспільства. Тому мотивація до успіху є центральною властивістю, яка визначає економічну культуру сучасної людини. Віра в свій успіх, відповідальність за прийняті рішення і їх реалізацію є дуже важливою рисою образу людини сучасної ринкової економіки.

Кореляція між значенням соціальної адаптивності і мотивацією досягнень показала зумовленість стратегій максимальної адаптивності високими показниками мотивації досягнень, що доводить тісний зв'язок між рівнем економічної культури особистості і можливостями її адаптованості до ринкової економіки. І це не випадково, бо доведено, що люди, які мають високий рівень мотивації досягнень впевнені в успіху, готові прийняти на себе відповідальність, є рішучими у невизначених ситуаціях, виявляють наполегливість в прагненні до цілі, отримують задоволення від вирішення цікавих задач, не губляться в ситуації змагання, показують велику наполегливість, коли стикаються з перешкодами.

Таблиця 6.4

Порівняння таблиця даних мотивації до успіху і невдачі та профілів соціальної адаптивності

Назва профілю	Рівні мотивації				
	Мотивація на невдачу	Ближче до мотивації на невдачу	Мотиваційний полюс невиражений	Ближче до мотивації на успіх	Мотивація на успіх
«Профіль високої лабільності»	1,80%	9,40%	22%	30%	35%
«Профіль високої креативності»	–	–	21%	21%	57%
«Профіль максимальної адаптивності»	–	–	11%	11%	78%

Як показано на таблиці 6.4 у максимально адаптованих визначились найвищі показники мотивації на успіх, що доводить тісний зв'язок між рівнем економічної культури особистості і можливістю її адаптованості до ринкової економіки. Адже мотивація досягнень – прагнення до поліпшення результатів, незадоволеність досягнутим, наполегливість у досягненні своєї мети, прагнення досягти свого будь-що є однією з основних властивостей особистості, що визначає підприємливість як інтегративну властивість нормативного типу людини ринкової економіки. Мотивація досягнень виражається в потребі долати перешкоди і досягати високих показників в праці, самоудосконалюватись, змагатись з іншими і випереджати їх, реалізовувати свої таланти і тим самим підвищувати самоповагу.

З профілем високої креативності та максимальної адаптивності студентів нашої вибірки позитивно корелюють показники суб'єктивного локусу контролю. Як засвідчують чисельні дослідження, високі показники інтернальності є однією з важливих особливостей підприємливості – системотворчої властивості нормативного типу людини ринкової економіки.

За шкалою загальної інтернальності у більшості студентів профілю адаптації високої лабільності виявились показники нижче середніх. У половини студентів з профілем адаптації високої креативності показники загальної інтернальності виявились на рівні вище середніх (таблиця 6.5.). Високі показники за шкалою загальної інтернальності відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значимими ситуаціями. Такі люди вважають, що більшість важливих подій в їх житті є результатом їх власних зусиль, що вони можуть ними управляти, і таким чином, вони відчувають свою власну відповідальність за події і за те, як складається їх життя в цілому. Отже, наше дослідження показало взаємозв'язок економічної культури особистості і стратегії її соціальної адаптації. Воно констатувало, що у більшості студентів, які склали нашу вибірку адаптивні стратегії поведінки не повною мірою відповідають потребам ринкової економіки.

Порівняння даних загальної інтернальності та профілю соціальної адаптації

Назва профілю	Показники у стенах									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
«Профіль високої лабільності»	15%	20%	9,40%	15%	13,40%	9,40%	9,40%	1,80%	3,70%	3,70%
«Профіль високої креативності»	–	21,40%	7,10%	–	21,40%	14,20%	7,14%	–	7,10%	21,40%

Середнє значення 5,5 стенив.

Лабільний профіль соціальної адаптації характеризується стратегіями поведінки, розрахованими на пристосування індивіда як до сучасних, так і до нових економічних цінностей суспільства. Така стратегія адаптивної поведінки пов'язана з економіко-психологічними характеристиками особистості, які несуть на собі відбиток як старих, так і нових ціннісних орієнтирів. Лабільний тип соціальної адаптивності особистості відповідає сучасному стану полярних економічних цінностей: цінностей ринкової економіки і тих, що пов'язані зі старими економічними відносинами. Профіль лабільної адаптивності фіксує статичний момент в динамічному багатогранному процесі економічної соціалізації особистості, детермінованість цього процесу зовнішніми і внутрішніми факторами розвитку особистості. Проте, якщо виходити з того, що особистісний розвиток зі всіма його виявленнями детермінується також майбутнім (ортогенезом), то в рамках сучасної системи економічних цінностей з необхідністю виникають форми соціальної адаптивності, які породжуються більш високим рівнем економічної соціалізованості, що формується цілеспрямовано. Профілі високої креативності і максимальної адаптивності є більш складними стратегіями адаптивної поведінки, які фіксують рух до майбутніх соціально-економічних умов життєдіяльності.

Отже, економічна соціалізація як динамічний безперервний процес розвитку економіко-психологічних параметрів особистості потребує цілеспрямованих форм впливу на особистість з метою формування її економічної культури.

6.2. Статеворольова соціалізація особистості

В широкому розумінні статево-рольова соціалізація – це формування особистості як представника певної статі. Проблема статево-рольової соціалізації не є новою, проте актуальність її не тільки не зменшується, а, навпроти, зростає. Про це свідчить зокрема, чисельність наукових робіт з психології за останні роки, в яких їх автори намагаються вирішувати різні питання, пов'язані зі статтю особистості. Проблема статевої поведінки, статево-рольової та гендерної соціалізації успішно досліджується українськими психологами, зокрема, Т.В. Говорун, О.М. Кікінежді, І.В. Бондаревською, О.В. Завгородньою та ін. [56, 57]. Як і раніше, дослідників цікавлять питання особистісних відмінностей чоловіків і жінок, закономірності формування психологічних особливостей статі, фізіологічні основи статевої відмінності, формування статево-рольової ідентичності особистості, набуття гендерних ролей та ін.

Стать – це комплекс анатомічних, репродуктивних, поведінкових і соціальних ознак, що визначають індивіда як чоловіка або жінку. В залежності від аспекту дослідження статі розрізняють: біологічну стать – це сукупність контрастуючих генеративних ознак осіб одного виду; психологічну стать – це характеристика особистості і поведінки індивіда з точки зору маскулітності-фемінності. Маскулітність – сукупність ознак, які відрізняють чоловіка від жінки. Фемінність – це сукупність ознак, які відрізняють жінку від чоловіка. Поняття "гендер" (gender – рід) означає стать як соціальне явище, як усе те соціальне, що утворюється над біологічною статтю (sex). Прийнято вважати, що категорія "гендер" є соціологічною. В соціології гендер – це поняття, яке визначає статус людини з точки зору маскулітності або фемінності. Процес формування властивостей людини, які визначають її як чоловіка або жінку, ми будемо називати статево-рольовою соціалізацією особистості.

6.2.1. Статева диференціація

Дослідження психологічних відмінностей між статями здійснюється диференціальною психологією. Статева диференціація визначається як сукупність генетичних, морфологічних і фізіологічних ознак, на основі

яких розрізняється чоловіча і жіноча стать. Статева диференціація – це універсальна властивість живого, яка пов'язана з функцією відтворення собі подібних. У людини статева диференціація зумовлена соціокультурно. Вивчення статевих відмінностей має важливе практичне значення для професійного відбору і професійної орієнтації, для вирішення багатьох задач медичної психології і служби сім'ї. Статевій диференціації присвячено безліч робіт. Багато робіт присвячено відмінностям жіночої і чоловічої поведінки, яка може спостерігатись уже в перші дні після народження і стає все більш наявною в подальшому.

В багатьох дослідженнях підкреслюється, що у віці 1,5–2 роки у хлопчиків виявляється більша схильність до конструктивної діяльності, ніж у дівчаток. Статеві відмінності у поведінці яскраво помітні, коли аналізують сумісну з дорослими діяльність дітей обох статей. Спостерігалось, наприклад, як діти різної статі і одного віку (3–5 років) допомагали батькові виконувати домашню роботу технічного характеру. Було відмічено, що допомога у хлопчика і у дівчинки була різною. Дочка була готова щось принести, подати, потримати, їй достатньо бути учасницею загальної корисної справи. Сина ж це не задовольняє, він обов'язково буде прагнути схопити той самий інструмент і сам виконувати роботу, наслідуючи батькові в конкретних маніпуляціях.

Наявність суттєвих психологічних відмінностей між чоловіками і жінками само по собі ні у кого не викликає сумніву. Важливо підкреслити, що будь-яка встановлена відмінність є середньо-статистичним показником, який не можна прикласти до всіх жінок і чоловіків. Вчені виявили середньо-статистичні відмінності між чоловіками і жінками в ряді моторних і когнітивних функцій. Жінки, в середньому, демонструють більш високі показники в тестах на швидкість мовлення, правопис, швидкість письма і читання, розуміння соціальних взаємодій і емоційної інформації, перцептивну швидкість, тонку моторику, арифметичний рахунок і асоціативну пам'ять. Чоловіки, в середньому, краще справляються з тестами на полінезалежність, математичні судження, абстрактне мислення, розуміння просторових відносин, цілеспрямовану моторику, а також стереотипно чоловічі захоплення: технічну смекалку, електронну інформацію і інформацію, пов'язану з автомобілями і крамницями.

Загально прийнято, що права і ліва півкуля головного мозку людини здатна відповідати за виконання різних функцій. Є вказівки на те, що півкулі чоловіків і жінок можуть по-різному спеціалізуватись в розумових процесах. Чоловіки, напевно, більш латералізовані, тобто конкретні функції мозку у них частіше локалізуються переважно у одній півкулі. Це може допомогти пояснити їх інтерес і більші здібності, наприклад, до механіки, розумінню просторових відносин і математичним судженням.

Жінки, як правило, менш латералізовані і відрізняються більшою взаємодією між півкулями. Це цілком може робити для них доступним більш широкий діапазон розумових задач і пояснити їх більшу здібність пояснювати і обробляти емоційний матеріал, а також добре писати.

Статеві відмінності охоплюють досить широке коло властивостей і відносин. Наприклад, більша агресивність чоловіків є транскультурною і навіть міжвидовою константою. Міжкультурну валідність, напевно, має визначення чоловічого стилю життя, як більш предметного і інструментального, на відміну від більш емоційно-експресивного жіночого стилю; це пов'язано з особливими функціями жінки-матері і так чи інакше відбивається в спрямованості інтересів і діяльності, співвідношенні сімейних і позасімейних ролей.

Імовірно, що багато з цих відмінностей між чоловіками і жінками є генетично зумовленими. Наприклад, американські дослідники Маккобі і Джеклін припускають, що більша агресивність чоловіків може бути викликана тим, що їх організм в пренатальний період отримував більшу кількість статевих гормонів. З цією точкою зору не погоджуються інші дослідники. Так, Тіджер стверджує, що у чоловіків відсутня будь-яка біологічна схильність до вияву агресивності. Він вважає, що підвищена агресивність чоловіків зумовлена скоріше статеворольовою соціалізацією. Згідно з іншими дослідженнями, до цих загальноприйнятих відмінностей між жінками і чоловіками за рівнем агресивності, необхідно підходити з великою предосторогою, – як і до статевих відмінностей в прояві математичних і вербальних здібностей. Дослідивши не одну сотню людей, Хайд прийшов до висновку, що відмінності, які визначені "середнім чоловіком і середньою жінкою", виявляються далеко не завжди.

Отже, не дивлячись на велику кількість досліджень з психологічних

відмінностей чоловіка і жінки, експериментальних даних з цього питання недостатньо і вони часто є суперечливими. Це свідчить про складність проблеми статевої диференціації.

Статева диференціація основана, в першу чергу, на різній ролі чоловічого і жіночого організму у здійсненні репродуктивної функції. Одним з перших, хто намагався теоретично пояснити природу відмінностей чоловіка і жінки, є французький дослідник А. Фул'є (1896 р.). Суть його теорії полягає у принциповій відмінності метаболізму (обмінного процесу) у чоловіків і жінок. Метаболізм – це є взаємодія анаболізму і катаболізму. Анаболічні процеси, що включають переважно орієнтацію на живлення, інтеграцію, збереження енергії, за А. Фул'є, є більш розвинутими у жіночих організмах. Ця велика анаболічна орієнтація, забезпечуючи індивідуальну виживаємість жінок, виявляється і в її поведінці.

Катаболічні процеси, які більш пов'язані із розмноженням, дезінтеграцією, витратом енергії, визначають поведінку чоловічих організмів. В цій теорії явним є те, що закон взаємодоповненості, описаний Геккелем, є універсальним, проте в реальності все набагато складніше.

Згідно концепції В.А. Геодакяна (1984 р.), дихотомія чоловічого і жіночого є дихотомія спадковості і змінності, довготривалої і оперативної пам'яті виду, кількості і якості нащадків, консервативності і еволюційності. Диференціація статей є результатом соціалізації організмів по двом головним аспектам еволюції: збереження і зміна генетичної інформації. Потік інформації від середовища до популяції реалізує переважно чоловіча стать, а від покоління до покоління – жіноча стать. Філогенетично більш змінюється чоловіча стать, онтогенетично – жіноча. Онтогенетична пластичність жіночої статі забезпечує їй більшу стабільність в філогенезі. Жіноча стать більш адаптована, чоловіча - більш винахідлива. Статевий диморфізм виникає в результаті різних норм реакції на умови: жіноча стать спеціалізується на адаптації до умов; чоловіча – на футуристичних моделях, які ще не мають аналогів на еволюційному шляху. Тому чоловіки більш творчі, а жінки адаптивні. Цією концепцією В.А. Геодакян пояснює відмінності між чоловіками і жінками. Ці відмінності знаходяться не в конкурентних відносинах, а в комплементарних.

Концепція В.А. Геодакяна виходить з інтересів популяції і виявляє функції двостатевості на рівні виду: мова йде про всезагальні закономірності альтернативного типу, фундаментальний характер яких потрібно мати на увазі. Тому пряме перенесення понять концепції В.А. Геодакяна на рівень конкретних психологічних, соціально-психологічних досліджень, було б помилкою.

Статевий диморфізм відноситься до постійних характеристик онтогенетичної еволюції людини, охоплюючи як самі ранні, так і самі пізні періоди людського життя. Онтогенез людини розкривається як послідовна зміна віку, однією з характеристик якого є своєрідний статевий метаморфоз і поступове розгортання і посилення статевого диморфізму в періоди розвитку і дозрівання, потім стабілізація цього деморфізму, по якій визначається статева зрілість, нарешті, послаблення і згасання статевого деморфізму в процесі старіння.

Взагалі не можна досягти якоїсь визначеності і однозначно розділити поведінку людини відповідно зі статю. Вчені вважають, що мозок людини має можливість програмувати поведінку як за чоловічим, так і за жіночим типом. Іншими словами, кожна людина володіє одночасно маскулініними і фемінними рисами, і лише ступінь вираженості й особливості поєднання визначають індивідуальність особистості, її маскулініність або фемінність.

Гендерна свідомість схильна абсолютизувати психологічні і соціальні відмінності статей, ототожнюючи маскулініність з активно-творчим культурним, природничим началом.

Як системне ціле, образи маскулініності і фемінності є історичними і етноспецифічними. Деякі риси, які їм приписуються, є транскультурними: наприклад, ототожнення маскулініності з силою, агресивністю, а фемінності – з м'якістю, ніжністю.

В суспільній свідомості гендерні стереотипи функціонують у вигляді стандартизованих уявлень про моделі поведінки і риси характеру, які відповідають поняттям "чоловіче" і "жіноче". Американські соціологи, вивчаючи стереотипи "маскулініності" і "фемінності", запропонували студентам назвати слова і фрази, які, на їх думку, вживає більшість американців у характеристиці чоловіка і жінки. Вийшов такий список.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Характерні риси чоловіка	Характерні риси жінки
Сильний, схильний до занять спортом. Мало турбується про свою зовнішність. Виконує роль годувальника сім'ї. Має досвід сексуального життя. Неемоційний, стійкий. Логічний, раціональний, об'єктивний, має розвинутий інтелект. Прагне до влади і лідерства. Активний. Прагне до успіху, честолюбний.	Слабка, не схильна до занять спортом. Турбується про свою зовнішність. Виявляє прив'язаність до сім'ї. Добродійна. Емоційна і ніжна. Легковажна, нелогічна, наділена інтуїцією. Залежна, в великій мірі потребує захисту. Пасивна. Полохлива, сором'язлива.

Як бачимо, існує глибока асиметрія в принципах описування чоловіків і жінок: чоловік трактується у відповідності зі стереотипом маскулітності, а жінка – зі стереотипом фемінності. Чоловік сприймається і оцінюється, головним чином, своїм суспільним становищем, родом занять, соціальними досягненнями, а жінки – в системі сімейно-родинних відносин. В описуваннях жінок іншими досліджуваними теж підкреслюються такі риси, як материнство, плодовитість, як персоніфікація природного начала.

Бути чоловіком або жінкою – це не просто бути людиною з жіночою або чоловічою анатомією чи фізіологією; одного цього недостатньо. Необхідно, по-перше, щоб людина сама відчувала себе представником чоловічої або жіночої статі, а, по-друге, щоб це відчуття було в гармонії з певними соціокультурними експектаціями відносно прийнятих у суспільстві зразків поведінки і зовнішнього вигляду чоловічого й жіночого, яке воно приписує індивідам. Отже, статеві відмінності формуються під впливом соціального оточення в результаті входження людини в певну соціокультурну систему через засвоєння її норм.

Статеворольова соціалізація охоплює широке коло проблем, в основі вираження яких лежать такі принципи: 1) статеворольова поведінка – це не біологічне, а соціальне явище; 2) статеворольова поведінка і установки індивідів зумовлені соціонормативною культурою суспільства; 3) статеворольова поведінка, з одного боку, зумовлена біологічною природою людини, а з другого – детермінована логікою культури як

системного цілого; 4) статеворольова поведінка індивідів різних суспільств і культур має багато спільного, проте вона різноманітна, історично мінлива і звідси впливає необхідність її порівняльно-історичного аналізу; 5) різні соціальні групи і верства одного й того ж суспільства можуть істотно відрізнятись за своїми установками і поведінкою, а тому існують чисельні статеві, вікові, етнічні і інші гендернорольові культури; 6) окремі елементи гендерної культури пов'язані з більш загальними соціокультурними явищами (гендерна культура пов'язана з загальною культурою). Це вірно не тільки відносно окремих норм культури поведінки, але й поведінки окремих індивідів, яку можна зрозуміти тільки у зв'язку з їх конкретною соціальною належністю, статусно-рольовими характеристиками тощо.

Потрібно розрізняти поняття "статеворольова соціалізація" і "статеворольове виховання". В останньому наголос зроблено на цілеспрямованості процесу. На відміну від статевого виховання цілі і програми статевої соціалізації ніхто спеціально не формує, у неї немає спеціальних методів і відповідних виконавців. Дослідження формування особистісних характеристик дітей показують, що "непрямі" соціалізуючі впливи, наприклад, батьків, відбиваються на поведінці дітей не менше, а може й більше, ніж впливи "прямі" – виховуючі. Статеворольове виховання є важливою стороною статеворольової соціалізації, однією з її форм, але окрім цієї форми, існують також так звані "стихійні", незаплановані форми статеворольової соціалізації.

В статеворольовій соціалізації можна виокремити такі функції: соціальну адаптацію, яка означає стандартизацію мови, жестів, характерних для індивідів певної статі, сприйняття гендерних стереотипів, засвоєння гендерних цінностей, значень, символів, формування соціального характеру гендера; інкультурацію – засвоєння традицій гендерної культури суспільства з метою передачі їх наступному поколінню; інтеграцію особистості, що включає розвиток специфічної ієрархії мотивів, цінностей, інтересів, формування гендерної ідентичності, відповідності між психічною статтю і гендерною роллю.

Статеворольова соціалізація здійснюється на рівні суспільства через такі інституції, як сімейна інституція, система навчання, виховання і

система ідеологічного впливу, як свідомо організована, запрограмована і спеціалізована діяльність суспільства з метою формування у індивідів певних гендерних властивостей. Успішність організації процесу статевої соціалізації цими інституціями пов'язано з наявністю у них системи цілеспрямовано орієнтованих нормативів і стандартів гендерної поведінки в типових ситуаціях. Засвоєння індивідами ціннісно-нормативної системи суспільства відбувається завдяки трансформації її у всі інші системи соціального оточення індивіда, аж до груп безпосереднього міжособистісного спілкування, завдяки якому тільки-но і здійснюється процес інтеріоризації соціальних норм і цінностей.

Можна умовно виділити три сфери, в яких здійснюється статева соціалізація: поведінкова, сфера спілкування і сфера самосвідомості.

Протягом всього процесу статевої соціалізації особистість засвоює моделі статевої поведінки, які є позитивними для чоловічої і жіночої статі. Люди демонструють оточуючим, наскільки вони по відношенню до суспільства займають чоловічу, жіночу, або кроссгендерну позицію своїми висловлюваннями на цю тему, поведінкою. Це публічне, зовнішнє вираження гендера називається гендерною поведінкою. Термін "статева поведінка" вживається в двох аспектах. Перший – статева, в розумінні сексуальна, тобто поведінка в репродуктивно значущій ситуації. До неї відноситься все те, що в поведінці людини в кінцевому підсумку приводить до появи потомства. Поведінка в цьому випадку долає ступені статевої полярності. Другий аспект – поведінка людини в ситуації, яка не має репродуктивного значення. Чоловіки і жінки поводять себе в кожній ситуації відповідно, по-перше, зі своєю загальнолюдською сутністю, по-друге, зі своєю статевою належністю. Немає такої ситуації, в якій чоловіки і жінки виступали б як якісь безстатеві істоти. Це потрібно розглядати як одну із найважливіших умов системи статевого виховання. У зв'язку з цим ми хочемо зазначити необхідність розрізняти поняття "сексуальне" і "статеве". Можливо, ці поняття не слід "розводити" за обсягом, однак їх слід розрізняти за аспектом. Коли мова йде про "сексуальне", то наголос робиться на особливостях особистості, які пов'язані, в першу чергу, з

репродуктивними властивостями. У понятті "статеве" домінуючими характеристиками виступають загальноособистісні, соціокультурні властивості. В будь-якому суспільстві статеве виховання передбачає засвоєння індивідом гендерних ролей і навчання статево рольовій поведінці. Поведінку, яка узгоджується з прийнятим у даному суспільстві розподілом статевих ролей, називають статовотипізованою. Це – генералізоване, узагальнене уявлення про "типово" жіночу або "типово" чоловічу рольову поведінку. В узагальненому вигляді вони існують як маскулінні та фемінні риси.

Друга сфера, в якій відбувається процес статоворольової соціалізації, це спілкування. В цьому контексті спілкування розглядається з боку засвоєння норм спілкування як з особами своєї, так і з особами протилежної статі. Існують чисельні психологічні дослідження міжстатєвого спілкування і їх впливу на формування статєвих якостей. Важливою проблемою в зв'язку з цим є виховання гетеросоціальної як властивості особистості, через яку виявляється зрілість гендерної ідентичності як статусу чоловіка або жінки в системі їх міжстатєвого спілкування. Ця проблема пов'язана також з вихованням культури міжстатєвого спілкування у відповідності з нормами і законами суспільства.

Третя сфера, в якій відбувається процес статоворольової соціалізації – це розвиток самосвідомості. В цьому контексті розвиток самосвідомості особистості розглядається як процес усвідомлення нею своєї статі. Людські істоти мають чітке внутрішнє відчуття своєї належності до певної статі. Це внутрішнє сприйняття статі визначається як гендерна ідентичність. В самому загальному вигляді можна сказати, що процес статоворольової соціалізації відбувається як формування у людини образу Я, де перше місце посідає Я статево.

Гендерна ідентичність – це усвідомлення індивідом своєї статевої належності, суб'єктивне осмислення, переживання статевої ролі, яке виявляється у єдності статевого усвідомлення та поведінки. Трагічність долі тих, хто не зміг сформувати гендерну ідентичність, переконує в тому, наскільки важливим для особистості є цей психологічний стан. Стать – це перша ознака, з якою індивід входить у "світ людей".

Усвідомлення себе певною статтю - це усвідомлення себе людиною, особистістю. Тому гендерна ідентичність є основним компонентом самосвідомості людини, стрижнем її цілісності. Гендерна ідентичність формується поступово в процесі статеворольової соціалізації. Вирішальним етапом її формування є підлітковий вік, в цей період відбувається її остаточне формування.

Отже, процес статеворольової соціалізації здійснюється як єдність змін у всіх трьох визначених сферах. У сукупності вони створюють для індивіда дійсність, яку він розширює, де він спілкується, пізнає і діє, засвоюючи не тільки своє найближче мікросередовище, але й всю систему соціальних відносин. З перших днів життя дитини соціальне оточення відіграє вирішальну роль у вихованні особистості як статі.

6.2.2. Стадійність процесу статеворольової соціалізації

Процес статеворольової соціалізації починається з раннього дитинства, продовжується довгі роки і відбувається стадійно. Можна виокремити принаймні такі періоди статеворольової соціалізації. По-перше, це первинна статеворольова соціалізація. Період первинної статеворольової соціалізації охоплює декілька вікових стадій: від народження до початку навчання в школі і від початку навчання в школі до соціальної зрілості. У відповідності з роллю провідної діяльності дитини, а також інституціями, які відіграють вирішальну роль в статеворольовій соціалізації, можна виділити два важливих етапи в первинній статеворольовій соціалізації: по-перше, дитинство, в якому домінуючим інститутом є сім'я, а провідною діяльністю – гра, і, по-друге, підлітковий період, особливістю якого є те, що до сім'ї приєднується такий інститут, як школа, а провідною діяльністю стає спілкування з однолітками.

Вторинна статеворольова соціалізація починається з періоду соціальної зрілості і продовжується все життя. Цей період теж має декілька стадій, які відповідають переходу від одного соціально-вікового статусу до іншого.

Загальна послідовність подій, які пов'язані із статеворольовою соціалізацією, виглядає так. Якщо виходити з тези, що особистістю не народжуються, а нею стають, то ясно, що процес статеворольової

соціалізації за своїм змістом є процес, який починається з перших хвилин життя людини. При народженні спостерігається відносно небагато помітних відмінностей між статями. Взаємодіючи з соціальним оточенням, діти засвоюючи гендерні ролі, починають відрізнятися гендерною поведінкою. В період статевого дозрівання гормональні фактори викликають значні зміни у статевій диференціації, збільшуючи відмінності між чоловіками і жінками. Більшість спеціалістів вважає, що хлопчики і дівчата в процесі виховання зазнають різного з ними поводження, що отримало назву диференціюючої соціалізації. В кожному суспільстві від жінок і чоловіків очікується відповідність приписаним ролям, і в кожному суспільстві чоловіки і жінки мають досить узгоджені уявлення про ці очікування, незалежно від того, подобаються вони їм чи ні. Підростаючи, діти підлягають подальшій соціалізації і засвоюють поведінкові паттерни, які вважаються прийнятними для їх статі. По мірі того, як дитина все більше усвідомлює себе, вона починає реагувати на вплив з боку оточуючих її людей і стає носієм своєї Я-концепції, яка включає уявлення про себе як про хлопчика або дівчинку. Поступово дитина все більше усвідомлює стать свого тіла, наявність у себе чоловічих або жіночих статевих органів і визначає їх як частину своєї статевої природи. Всі ці фактори приводять до розвитку первинної гендерної ідентичності.

Статеве дозрівання відбувається в пубертатному періоді. Це період життя людини, коли статеві залози починають виробляти велику кількість гормонів, що виявляється у змінах організму, у поглибленні сексуальних почуттів і в поведінці, пов'язаній зі статтю. Пубертатні гормони починають формувати різні фізичні характеристики чоловіків і жінок. В підлітковому періоді завершується формування фундаментальних паттернів гендерної ідентичності, що дає підставу говорити про досягнення статевої зрілості індивідом і практичну завершеність формування гендерної ідентичності особистості. Показником гендерної зрілості є формування у індивіда соціально-типових гендерних рис в результаті засвоєння ними стандартів гендерної культури.

Процес і результат набуття індивідом гендерних властивостей, які є типовими для певної статі, називається статеворольовою типізацією.

Отже, гендерна зрілість означає становлення гендерного типу особистості. Індивід в процесі статеворольової типізації засвоює загальну інформацію для категоризації поведінки і ролі чоловіка і жінки, а також інформацію про форми поведінки і властивості особистості, які характерні для своєї статі. Гендерна зрілість – це не застигла сукупність раз і назавжди даних гендерних особливостей, а динамічна система, що постійно розвивається. Особистість, вступаючи в нові зв'язки і взаємини з іншими людьми, змінюється все життя. Вхідження людини в нові для неї групи, прийняття нових ролей, позицій, зміна соціальних установок, мотивів, потреб триває безперервно. Процес статеворольової соціалізації особистості продовжується до тих пір, поки продовжується її спілкування, соціальне пізнання, соціальна активність. Звичайно, що в молоді роки цей процес протікає більш інтенсивно, ніж у старших людей, що досягли певної ступені зрілості. Зрілість – це не зупинка, а динамічна система гендерних якостей особистості, що постійно трансформується під впливом нових вимог. Соціальне середовище – явище динамічне. Тому результатом статеворольової соціалізації є все нові й нові гендерні властивості, яких потребує життя. А тому, розглядаючи статеворольову соціалізацію як процес, не можна стверджувати, що він завершується на якійсь стадії життєдіяльності індивіда. Сучасний стан трансформації всіх сфер життя не може не впливати на зміни вимог, які пред'являються особистості. У зв'язку з цим виникає безліч проблем, вирішення яких потребує наукового аналізу закономірностей процесу статеворольової соціалізації.

6.2.3. Гендерна культура суспільства. Гендерні норми

Як уже було зазначено, відмінності між чоловіками і жінками зумовлені не тільки біологічним фактором, а значною мірою соціокультурним середовищем. Більшість наявних особливостей статевої поведінки індивідів є наслідком соціально-історичних факторів, а саме: 1) розподілу праці в залежності від статі; 2) відмінностей у змісті і засобах виховання хлопчиків і дівчаток; 3) культурних стереотипів чоловічності і жіночності; 4) диференціації чоловічих і жіночих соціальних ролей. Перелічені соціально-історичні фактори зумовлюють зміст і функції гендерних ролей,

які мають свої особливості в кожній культурі. Культура, взята в контексті історії розвитку людської статі, де всі предметні зміни корелюють з розвитком статевих властивостей індивідів, є ні що інше, як гендерна культура суспільства.

Гендерна культура суспільства – це система цінностей суспільства, яка складає таку надіндивідуальну загальнообов'язкову внегенетично задану програму, яка наказує індивідам відповідати певним соціокультурним експектаціям відносно прийнятих для даного суспільства "зразків" поведінки і зовнішнього вигляду чоловічої або жіночої статі. Статеворольова соціалізація є не що інше як процес засвоєння особистістю стандартів, зразків поведінки, правил, цінностей, норм, вимог, очікувань, адресованих суспільством людям чоловічої й жіночої статі протягом входження особистості в соціально-культурне середовище.

Гендерна культура – це така система форм і способів організації життя, без яких не існує жодне суспільство. Через певні механізми гендерної соціалізації вона формує гендерні якості індивіда, розкриває в певному напрямку його здібності, направляє на здійснення тих чи інших видів діяльності. Гендерна культура детермінує не тільки стиль одягу і поведінку чоловіка або жінки, але й оволодіння ними професійними знаннями. Гендерна культура включає чисельну кількість різноманітних норм, за допомогою яких культура відтворює, закріплює і формує статеві відмінності, регулює родинні і міжстатеві взаємини. Система гендерних норм моделює комбінацію рис чоловіка і жінки, що приписують певну поведінку і певні почуття членам різних гендерних статусів. Соціальні очікування інших у міжособистісній взаємодії постійно підтримують цю норму.

Етнографічна література змальовує надзвичайно строкату картину стосовно системи гендерних норм у різних народів і в різні часи. І. Кон, аналізуючи значення і місце обрядів в гендерній культурі суспільства показує, що обряд ініціації чоловіків в деяких суспільствах спрямований на те, щоб закріпити почуття чоловічої солідарності. Це проявляється в груповому характері ініціації, в підготовці підлітків до ініціації поза сім'єю, в недопущенні до участі в ній жінок. Такі правила, як показує І. Кон, виражені в 37 % чоловічих і тільки у 7 % жіночих церемоніях.

В 1935 році відома американська дослідниця Маргарет Мід видала книгу "Стать і темперамент", в якій зроблено блискучий аналіз гендерної культури різних народів. Вона проаналізувала особливості культури трьох племен Нової Гвінеї, показавши її історичність і нормативність. В кожному з трьох досліджуваних племен була специфічна для цих суспільств гендерна культура зі своєю системою гендерних норм, зовсім різними гендерними ролями, своїми стандартами, прямо протилежними тим, що прийняті у європейських суспільствах.

Велика роль у вивченні особливостей гендерних культур різних народів належить крос-культурним дослідженням. Порівняння різних проявів гендерних особливостей у неоднакових культурних умовах дає можливість встановити мінливі і незмінні, залежні від культури психічні властивості чоловіків і жінок, окреслити межі і діапазон цієї мінливості – одним словом, дослідити найбільш суттєві аспекти гендерної природи людини.

Норми статевої поведінки у різних народів завжди відповідають особливостям їх культури і конкретному способу життя. Це видно хоча б на прикладі норм статевої сором'язливості, які мають великі відмінності як в кількісному (рівень), так і в якісному (змістовному) відношенні. Одні народи, наприклад, закривають більше тіло, інші – закривають лице тощо.

Існують суттєві відмінності гендерних культур за типом статевої моралі. Найбільш загальний принцип класифікації культур за таким типом, що прийнято в етнографічній літературі, це розподіл їх на антисексуальні типи і просексуальні типи, або репресивні (суворі) і пермісивні (терпимі). Приклад репресивної антисексуальної моралі – мікронезійці, що заселяють острови Ян (західна частина Каролінських островів). Ці люди не вважали секс гріхом, але вірили, що статеве життя шкідливе. Негативне ставлення до сексуальності характерне і для традиційної культури папуасів племені манус (острови Адміралтейства). Тип пермісивної культури можна бачити на прикладі народів Полінезії, де відкрито заохочується, як в чоловіків, так і у жінок, еротизм. Виявлення сексуальності у підлітків і юнаків тут вважається нормальним і здоровим. Більшість суспільств має проміжний тип статево-сексуальної культури і

це залежить від загальних властивостей стилю життя і культури народу.

Оскільки культура тісно пов'язана з продовженням роду, яке регулюється спеціальними інститутами шлюбу і сім'ї, то елементом цієї культури є ціннісно-нормативна система шлюбно-сімейних відносин, якою регулюються права і можливості для кожного гендерного статусу в родинному осередку. В цю систему включаються гендерний шлюбний і репродуктивний статус, пов'язаний з виконанням або відмовою шлюбу, народженням дітей, родинних ролей, а також моделі соціально схвалюваних уявлень, що служать зміцненню сімейних структур інституту батьківства.

Велика роль майже у всіх культурах приділяється соціально-статевому контролю, який виконує функцію регулятора статевої поведінки. Ядром системи соціально-статевого контролю є заборони, завдяки яким суспільство уніфікує поведінку індивідів. Крім обмежень і заборон в культурі існують позитивні накази, що вказують, як повинні поводитись жінки і чоловіки. Виконання цих наказів забезпечується не стільки санкціями ззовні, скільки внутрішніми психологічними установками, включаючи почуття сорому, провини, естетичні почуття тощо.

Виконуючи регламентуючу функцію, культура завжди залишає місце для індивідуальних і ситуативних варіацій. Одні вчинки регламентуються, оцінюються як "хороші" або "погані", "вірні" або "невірні", інші цілком віддаються на індивідуальний розсуд, формулюючи той чи інший наказ. Культура завжди передбачає які-небудь можливості його порушення. Варіації цих порушень в різних суспільствах і сферах буття різні.

Нормативні накази неоднорідні і неоднозначні. Вони розрізняються в залежності від того, ким, кому, що і чому заборонено. Заборони, які стосуються чоловіків, можуть не поширюватись на жінок і навпаки. Розрізняються нормативні накази для різних прошарків одного і того ж суспільства. Заборона тих чи інших вчинків не завжди співпадає зі заборонаю говорити про них. Бувають стосунки, які не називаються, і хоча їх існування загальновідоме, але про них не прийнято говорити (табу слів), або можна говорити лише натяком. В той же час існують речі, про які можна говорити, але не можна робити. Поведінкові і вербальні

заборони завжди співвідносяться з певним контекстом. Так, в сучасному суспільстві не прийнято, щоб діти і батьки (підлітки і дорослі) відкрито обговорювали один з одним свої сексуальні проблеми, а з однолітками це цілком допустимо.

Різна і суворість заборон: одні вчинки забороняються категорично (інцест), до інших же відношення амбівалентне (позашлюбні зв'язки). Відповідно, норми не тільки є різними для чоловіків і жінок (подвійний стандарт), але й суперечливими: те, що забороняється офіційно, неофіційно вважається підтвердженням вірливості, тобто заборона розповсюджується на офіційну сторону життя.

Засобом соціально-статевого контролю є суспільна думка мікросередовища, що оцінює вчинки в сфері сімейно-побутових традицій в категоріях моральної свідомості. Це виявляється в життєвих поняттях "добročесності", "невинності", "гідності", "честі" тощо і проявляється в спонтанних реакціях мікросередовища (сусідів, близьких людей, членів групи, дорослих членів сім'ї). Реакція мікросередовища як неформальна позитивна або негативна соціальна санкція є одним із основних засобів соціального контролю. Можна виділити типи реакцій мікросередовища на вчинки індивідів: 1) мікросередовище доводить своє ставлення безпосередньо до відомих самих чоловіків і жінок; 2) мікросередовище висловлює своє відношення до позиції дорослих (батька і матері, діда і бабусі) в формі поради, попередження, догани, зневаги, заочного осуду, недобррозичливих пліток тощо. В процесі соціалізації соціально-статевий контроль виявляється в різних формах обмеження спілкування хлопчиків і дівчаток, особливо спілкування дівчаток з хлопчиками. Обмеження спілкування хлопчиків і дівчаток, яке здійснює сім'я, пов'язано з певними етнопсихологічними факторами, витоки яких у звичаях, традиціях.

Значну регламентуючу функцію в гендерній культурі виконує гендерна ідеологія, яка виправдовує існування гендерних статусів і різну їх оцінку в суспільстві. Виходячи з гендерної диференціації суспільства, можна стверджувати про існування таких ідеологій як маскулінізм і фемінізм, кожна з яких прагне обґрунтувати свої інтереси і впровадити в життя.

Здебільшого ідеологію маскулінізму, яка виправдовує і установлює чоловіче домінування, пов'язують з пережитком архаїчної патріархальної

ідеології і традиційними гендерними стереотипами (жінкам – домашня робота, а чоловікам – суспільно-виробнича сфера). Гендерна ідеологія є основою гендерної стратифікації в соціальному житті суспільства. В західній соціології гендерна стратифікація визнається обов'язковим фактором у становленні соціальної нерівності.

На основі гендерної ідеології виникло два рухи: фемінізм і чоловічий рух, які особливо поширені на Заході. Особливо поширеним в світі є феміністичний рух, який виник в кінці XVIII сторіччя. В XIX ст. виник і сам термін "фемінізм", який використовується для визначення ідеології рівноправності жінок. Л. Татл, яка видала "Енциклопедію фемінізму", визначає фемініста як людину, що не має упередженості проти інших людей з-за їх статі та своїми діями сприяє політичній, економічній, духовній і сексуальній рівності жінок.

Завдяки жіночому руху люди зрозуміли, що жінки інколи стають жертвами дискримінації. Виникло навіть таке поняття як сексизм, яким називають упереджене відношення до жінок. Прибічники сексистських поглядів вважають жінку нижчою істотою. Разом з тим під впливом жіночого руху в поле зору суспільства попали також проблеми, які пов'язані із стереотипністю чоловічої гендерної ролі.

У Північній Америці виник чоловічий рух на захист потреб і виявів почуттів чоловіків. В США з'явилися чоловічі групи, які розробляють спеціальні програми для чоловіків, в яких даються поради щодо можливості виявляти поведінку, що раніше вважалась справою, яка недостойна чоловіка.

Жіночий і чоловічий рухи, основою яких є гендерна ідеологія фемінізму і маскулінізму, в свою чергу здійснюють вплив на гендерну культуру, змінюючи її у відповідності з тими трансформаціями, що відбуваються у суспільстві.

Отже, особливості статевої соціалізації зумовлені в значній мірі властивостями основних структурних елементів гендерної культури. Системотворчим елементом, який значною мірою визначає нормативність гендерної культури, є система гендерних стереотипів, які пов'язані з гендерними ролями.

6.2.4. Гендерні стереотипи як протиставлення маскулінності і фемінності

Поняття стереотипу (від грец. Stereos – твердий і typos – відбиток) визначається як стандартизований, стійкий, емоційно насичений, ціннісно визначений образ, уявлення про соціальний об'єкт. В такому визначенні це поняття було введено в науку У. Ліппманом. Гендерні стереотипи існують у вигляді схем, за допомогою яких організується і структурується інформація про кращий тип статевої поведінки. Через засвоєння цієї інформації здійснюється регуляція поведінки індивіда.

В соціальній психології стереотип досліджувався переважно як стереотип представника якої-небудь соціальної групи, а також як етнічний стереотип. Між тим зміст і функції соціальних стереотипів є більш широкими. Являючись концентрованим втіленням соціальної установки, соціальний стереотип виконує функції регуляції, інтеграції в соціальних відносинах. Стереотип – це думка людей, їх сприйняття, оцінка тих чи інших об'єктів. Сутність механізму стереотипізації полягає в приписуванні різноманітних характеристик через віднесення об'єкта, що спостерігається, до відомої категорії на підставі протиставлення іншій.

В основі стереотипу знаходиться психологічний феномен генералізації, схематизації свого і чужого досвіду. Механізм схематизації реалізується через протилежні образи, через антропоморфні зв'язки, через персоніфікацію. Цим пояснюється такий феномен стереотипів, як феномен поляризації, або "чорно-білого мислення". Така спрощеність думки і сприйняття буденної свідомості допомагає людям орієнтуватися в тих обставинах, де не потрібні серйозні роздуми або індивідуальні рішення.

Гендерні стереотипи – це спрощені, схематизовані образи чоловіка і жінки. Стереотип – це образ, полярний за знаком оцінки, жорстко фіксований, що не припускає навіть найменшого сумніву в його істинності, спонукаючи до суворого однозначного дійства. В суспільній свідомості гендерні стереотипи функціонують у вигляді стандартизованих уявлень про модель поведінки і риси характеру, які відповідають поняттям "чоловіче" і "жіноче". Гендерні стереотипи функціонують на рівні буденної свідомості. Гендерний стереотип, це, перш за все, сприйняття, оцінка

людини як статі через поширення на неї характеристик певної статевої групи, завдяки приписуванню загальних протилежних характеристик всім представникам чоловічої або жіночої статі без достатнього усвідомлення можливих відмінностей між ними.

Гендерні стереотипи існують на таких рівнях: індивідуальному, мікрогруповому (малі групи), макрогруповому (великі соціальні групи) і на соціальному (на рівні всього суспільства), на кожному з них гендерні стереотипи мають свої особливості. Спрошеність, схематизованість, некритичність і особливо – емоційна забарвленість – це ті особливості стереотипів, які надають їм надзвичайно сильної дієвості як у формуванні поведінки окремої особистості, так і великих груп людей.

Наскільки глибоко укорінені гендерні стереотипи у свідомості людей, показав такий експеримент. Батьків новонароджених дітей опитали через добу після пологів. Діти підбирались так, щоб не було ніяких відмінностей в їх фізичних показниках (зріст, вага і т.д.). Проте батьки дівчаток описували їх як більш слабких, ніжних, тендітних. Батьки хлопчиків характеризували своїх дітей як сильних, крупних і впевнених у руках. Очевидно, що все наступне виховання цих дітей буде гендерно орієнтованим. Хлопчикам і дівчаткам будуть купляти різні іграшки, різною мірою залучати до спортивних ігор, заохочувати одні і засуджувати інші прояви характеру, в залежності від статі дитини. Сміливій і ініціативній дівчинці будуть казати: "поводь себе тихіше, будь скромнішою, бо ти ж дівчинка". Ті ж самі риси характеру у хлопчика будуть соціально схвалюватись.

Існують різні види гендерних стереотипів: стереотипи стосовно якостей, характеристик особистості, поведінки, професійної діяльності. В суспільстві дуже поширеними є стереотипи, що закріплюють певні види діяльності за відповідними статями. Майже у всіх сучасних суспільствах досить поширеним є стереотип, що заняття наукою – це традиційно чоловіча діяльність. З метою вивчення цього стереотипу було проведено дослідження серед студентів методом семантичного диференціалу. Студентам запропонували список з 15 назв наукових дисциплін, які вони повинні були оцінити як заняття чоловіче або жіноче. В результаті було встановлено, що заняття, віднесені до найбільш

"наукових", були визнані найбільш "чоловічими". Виявилось, що в уявленні студентів є "чоловіче знання", або "чоловіча наука", проте немає "жіночої науки". Аналіз образу вченого в уявленні студентів теж підтверджує існування стереотипу, що справжній вчений повинен бути чоловічої статі. В образі типового вченого (фізика) студенти називали такі риси як: розум, працелюбство, логічне мислення і одночасно "він менш артистичний і менш емоційний, менше цікавиться людьми і суспільством, які його оточують". Ці якості є традиційно чоловічими. Вони протилежні тим нормам, яких суспільство примушує дотримуватись жінок. Стереотип, що отожднює образ науки і типового вченого з чоловічою статтю, є сильним детермінуючим фактором у виборі кар'єри. Жінки, щоб більш успішно конкурувати в науці, змушені приймати чоловічі орієнтації і систему цінностей. Проведене за жінками–вченими спостереження показало, що жінки–університетські вчені відрізняються від контрольної групи жінок за тими самими параметрами, за якими вони зближуються з вченими–чоловіками, що досягли великих успіхів.

Існує також стереотип, що природничими науками повинні займатись чоловіки, а не жінки. Юнаки вважають, що заняття природничими науками для них є більш важливим, ніж для дівчат, бо це для чоловіків скоріше згодиться в майбутньому. Результати опитування англійських студентів підтвердили цей стереотип. Студенти природничих факультетів хотіли б, щоб їхня майбутня дружина мала гуманітарну освіту, а не природничу або технічну, і щоб вона працювала неповний робочий день, могла приділяти більше уваги сім'ї.

Стереотип маскулінної науки і маскулінності природничих галузей формується всією соціальною практикою освіти. Якщо проаналізувати шкільні підручники, то в них жінки–вчені майже не представлені, навіть ті, хто здобув славу. Конкретні приклади і ілюстрації надаються з області інтересів хлопчиків. Якщо ж жінки з'являються на сторінках підручників, то тільки в найбільш традиційних ролях і сферах діяльності. Шкільні підручники і ілюстрації в них представляють образи чоловіків і жінок, виходячи зі стереотипного мислення про призначення статей: чоловіки воюють, приймають участь у виробництві, а жінки – працюють на обслуговуючих місцях. Соціолог Мірфа Комаровські ще на початку 40-х

змалювала парадоксальну ситуацію, яка складається в результаті тиску цих стереотипів: щоб вважатись нежіночними, не мати ярлика "синьої панчохи", розумні і здібні до навчання дівчата намагаються, іноді підсвідомо, здаватись дурнішими і безпомічними, лише б бути "жіночнішими". Це явище отримало назву "правила бути на два кроки позаду чоловіків".

В сучасному суспільстві дуже поширені патріархальні стереотипи, в яких особистість жінки розглядається лише у зв'язку з функціями материнства, сім'ї, матеріального благополуччя. Успіх в професійній діяльності з образом жінки не пов'язується. Жінок-службовців, які виявляють чоловічі якості, вважають більш перспективними у порівнянні з жінками, які переважно мають жіночі риси характеру. Образ ділової жінки, що досягла успіхів, залишається "мужеподібним".

Поширені також стереотипи про непридатність жінок до політичної діяльності, до будь-якої діяльності взагалі, яка тісно не пов'язана з біологічними і соціальними функціями матері, жінки або коханої. Цей стереотип є дуже живучим, часто він погано усвідомлюється і не має раціональної мотивації. Так, за даними дослідження "соціальне самопочуття населення України", яке проводилось Інститутом соціології НАН України (травень 1992 р., описано 1900 чоловік у 16 областях України), половина чоловіків вважає, що "в політиці краще обійтись без жінок". Ця ж частина респондентів не бажає бачити жінок на керівних посадах, їх думка – "жінки не повинні займати посади керівників". На жаль, чверть опитаних жінок дотримується такої ж точки зору у відношенні своєї придатності до політичної діяльності.

Перші дослідження гендерних стереотипів пов'язані зі спробою вичленити типові відмінності в уявленнях чоловіків і жінок одне про одного і про себе. Підводячи підсумки цих досліджень, у 1954 р. американські дослідники Дж. Мак і А. Шерріф дійшли висновків:

1. Стереотип типового чоловіка – це набір рис, пов'язаних зі соціально необмеженим стилем поведінки, компетенцією, раціональним мисленням, активністю і ефективністю. Стереотип типової жінки – це образ, який характеризується соціальними та комунікативними вміннями, теплотою і емоційною підтримкою. Проте надмірна акцентуація як типово

маскулінних, так і типowo фемінних рис набуває вже негативної оціночної окраси: типowo негативними якостями чоловіка визначаються грубість, авторитаризм, надлишковий раціоналізм, у жінок – формалізм, пасивність, надлишкова емоційність.

2. В цілому чоловікам надається більш позитивних якостей, ніж жінкам. Чоловіки демонструють набагато більшу узгодженість у відношенні до чоловічих якостей, ніж жінки – жіночих.

Поняття гендерний стереотип застосовується не тільки до опису когнітивно-емоційної сфери людини, але й до поведінки, що спостерігається безпосередньо. Дослідники, які вивчають стереотипи з цієї сторони, ставлять своєю задачею вивчення типових відмінностей між чоловіками і жінками в манері поведінки, в "прогриванні" статевих ролей і ритуалів.

Інший напрямок дослідження гендерних стереотипів – генетичні вікові аспекти. У вітчизняній і зарубіжній літературі багато досліджень, в яких аналізується роль гендерних стереотипів у формуванні статевої ідентичності в дитячому і підлітковому віці. Наприклад, вивчалось співвідношення гендерних стереотипів з уявленнями про роль школяра у хлопчиків і дівчаток. Досліджуючи те, як хлопчики і дівчатка оцінюють поведінку в школі представників власної і протилежної статі, психологи виявили, що хлопчики оцінюють дівчаток лише в позитивному тоні, а свою власну – і в позитивному, і в негативному, в той час як дівчатка визначають свою власну поведінку тільки позитивно, а хлопчиків – негативно. З цього випливає, що роль школяра і школярки по-різному співвідноситься з гендерними стереотипами. Бути "гарною" школяркою і "справжньою" жінкою - взагалі не суперечить одне одному; проте бути гарним (старанним) школярем і "справжнім" чоловіком – це протилежні речі.

Починаючи з 60 рр. ХХ ст. набувають поширення дослідження стереотипних уявлень про здібності чоловіків і жінок, їх компетентність в різних сферах діяльності. Так, було виявлено певну долю упередженості жінок проти самих себе в сфері наукової діяльності; студентки коледжів більш високо оцінюють статті, написані чоловіками, ніж жінками. Приблизно такі ж саме дані було отримано і в експерименті, де

досліджувані обох статей повинні були оцінити запропоновані їм для огляду картини, одні з яких були нібито написані чоловіками, інші – жінками. В це дослідження було введено додатковий фактор – статус художників. Цей фактор діяв на протиположності стереотипу про менші здібності жінок в області живопису. Була зроблена спроба інтерпретувати ці результати за допомогою теорії каузальної атрибуції, згідно з якою успіх або невдача пояснюються в залежності від того, чи є вони очікуваними чи ні. Очікуваній поведінці приписуються так звані стабільні причини, а неочікуваній – нестабільні. Тому у відповідності з гендерними стереотипами, добре виконана задача, високий результат в чому-небудь, який досягнутий чоловіком, найчастіше пояснюється його здібностями (стабільна причина), а такий самий результат, досягнутий жінкою, пояснюється її зусиллями, випадковою вдачею та іншими нестабільними причинами. Більше того, сама типологія стабільних і нестабільних причин виявляється неоднаковою в залежності від того, чия поведінка пояснюється – чоловіка чи жінки. Так, наприклад, при поясненні успіху жінки фактор зусиль розглядається найчастіше як нестабільний і в цілому має деяку негативну оціночну окрасу, а відносно професійних успіхів чоловіка, цей фактор інтерпретується як стабільний і як такий, що має позитивну оцінку, як необхідну умову природної чоловічої потреби у досягненні, як засіб подолання бар'єрів і труднощів, що виникають на шляху до цілі.

У реальному житті компетентність виявляється для жінки скоріш негативним, ніж позитивним фактором: високо компетентні жінки не користуються доброзичливим відношенням до них ні жінок, ні чоловіків. В експерименті, який проводили американські соціальні психологи, було показано, що як чоловіки, так і жінки прагнуть виключити із своєї групи компетентних жінок. Результати своїх досліджень автори інтерпретують так: висока компетентність жінок спростовує існуючі стереотипи. В цьому випадку виникає декілька способів про реагування на дане протиріччя: 1) змінити стереотип; 2) спростувати факт наявності компетентності; 3) взагалі усунути протиріччя через фактичне усунення, виключення компетентної жінки із групи. Останні два способи використовуються в реальному житті найчастіше. Програвати жінці в змаганні, особливо

чоловікові з традиційними консервативними установками на взаємостосунки між статями, майже завжди означає зниження самооцінки, оскільки у відповідності зі стереотипами, які існують в традиційній культурі, "справжній чоловік перевершує жінку і завжди повинен її обігрувати".

Значна частина дослідників вважає, що найбільш важливою функцією гендерних стереотипів є функція виправдовування і захисту існуючого стану речей, зокрема, фактичної нерівності між статями. Так, американська дослідниця О. Лірі пише про існування в американському суспільстві норм упередженості проти жінок, які мають які-небудь пріоритети над чоловіками того ж самого віку і соціального стану. Вона досліджувала зв'язок між гендерними стереотипами і виправдовуванням затримки просування жінок по службових сходах у промисловості. Нею було встановлено, що без будь-яких підстав жінкам приписувались такі установки відносно роботи: вони (жінки) працюють заради "кишенькових" грошей; в роботі їх більше цікавлять чисто комунікативні і емоційні моменти; жінкам більше подобається робота, яка не потребує інтелектуальних зусиль; вони цінують самоактуалізацію і просування по службі менше, ніж чоловіки. Основою всіх цих поглядів є розповсюджені гендерні стереотипи, за якими у жінок відсутні риси, які пов'язані з компетентністю, незалежністю, змагальністю, логікою, домаганнями і які, навпаки, постулюють у них підкреслену вираженість емоційних комунікативних характеристик.

Інколи для обґрунтування виправдовувальної функції гендерних стереотипів дослідники звертаються до минувшини, намагаючись зрозуміти існуючу асиметрію на основі культурно-історичного досвіду. Так, аналізуючи образ жінки в історії, американська дослідниця Дж. Хантер прийшла до висновку, що загалом це образ неповноцінності, а процес жіночої емансипації з глибокої античності однозначно і прямо пов'язується з деструктивними соціальними наслідками і зруйнуванням сім'ї. Наприклад, одна із головних причин падіння Римської імперії пов'язувалась саме із процесом жіночої емансипації. Дж. Хантер вважає також, що великий вплив на зміст сучасних гендерних стереотипів здійснила християнська традиція, яка розглядає жінку як джерело зла,

не випадково саме жінки і склали основний контингент жертв інквізиції.

Ці та інші фактори вплинули на те, що С. і Д. Бомбі назвали "несвідомою ідеологією" про природне місце жінки в суспільстві, а також не пов'язані з цією ідеологією витончені, закамфльовані форми нерівності і дискримінації. В цьому відношенні можна говорити про негативну функцію гендерних стереотипів, оскільки вони заважають ефективному включенню жінок в сферу виробництва, науку, економіку і політичне управління суспільством. Гендерні стереотипи, в яких абсолютизуються маскуліність або фемініність, можуть завдавати шкоди як чоловікам і жінкам, так і в цілому всьому суспільству. Якщо ж залишається нереалізованим жіночий потенціал в будь-якій сфері діяльності, то це є втратою не тільки окремих особистостей, але й суспільства в цілому.

Проте, регулятивна функція гендерних стереотипів має також позитивну сторону. Спеціальні дослідження показують, що засвоєння особистістю еталона, або зразка має надзвичайно важливу психологічну функцію. Зразок, стереотип полегшує входження дитини в нову соціальну позицію, засвоєння нових відносин, у створення нових особистісних структур. Так, виявлено, що ті діти, які в дошкільному віці мало грали в рольові ігри і тим самим мало відтворювали поведінку дорослих, гірше адаптувались в соціальних умовах. Проте, в ситуаціях, де потрібна повна інформація і об'єктивна оцінка, особливо при зіткненні з новим, іноді стереотипи, як непорушні конструкції, можуть відігравати негативну роль, сприяючи виникненню упереджень і неприязні до нього.

В соціальній психології існують спеціальні дослідження з вивчення регулятивної функції гендерних стереотипів. Наприклад, американські соціальні психологи у вивченні цієї функції досліджували вплив етнічної і гендерної належності людини на допомагаючу поведінку. Результати засвідчили, що жінки і чоловіки демонструють расову дискримінацію, але тільки по відношенню представників своєї статі, а не протилежної. Інший приклад вивчення регулятивної функції гендерних стереотипів, це експеримент з виявлення відмінностей у манері жінок і чоловіків переходити вулицю на червоне світло. Виявилось, що частіше порушують правила чоловіки, жінки є більш піддатливі до вимог, проте, більш конформними до групового тиску в подібній ситуації (вони обов'язково

порушували правила слідом за чоловіками, але ніколи не робили цього першими).

Гендерні стереотипи виконують також ретрансляційну функцію. Ретрансляційна функція гендерних стереотипів досліджується в різних напрямках. Наприклад, важливою функцією стереотипів для життєзбереження суспільства є трансляція із покоління в покоління гендерних ролей.

Французькі соціальні психологи (Шомбар де Лов) вивчали ретрансляційну функцію гендерних стереотипів в іншому напрямку. Вони цікавились такими питаннями: яким способом різні соціальні інститути впливають на формування і розповсюдження гендерних стереотипів, чи існують відмінності у зображенні споживачів, і якщо так, то які вони. Як виявилось, сутність цих відмінностей співпадала з традиційними лініями статевої стереотипізації. Чоловіки частіше змальовувались як розсудливі і такі, що оцінюють товар, розуміють об'єктивні причини його покупки, як такі, що займають автономні ролі, що пов'язані з практичним використанням придбаних предметів. Жінки навпаки, змальовувались як такі, що не обговорюють і не оцінюють вартість придбаного товару, а як такі, що керуються суб'єктивними причинами в його придбанні (емоціями, побажаннями), як такі, що займають допоміжні і залежні ролі (жінки, коханки, подруги), а також як такі, що орієнтуються на престиж і символічне значення товарів, які ними купляються. Отже, з цих досліджень можна зробити висновок, що, з одного боку, засоби масової інформації беруть свої образи із існуючих стереотипів, а з другого, – що стереотипи підкріплюються і розповсюджуються засобами масової інформації.

Однією з найважливіших соціальних функцій гендерних стереотипів є не тільки закріплення, але й трансляція із покоління в покоління гендерних ролей. Завдяки цьому зберігається історія, продовжується людський рід. Тому позитивність цієї функції, її важливість для суспільства переважає негативну сторону гендерних стереотипів, про яку розповідалось.

6.2.5. Гендерні ролі

В понятті "гендерна роль" підкреслюються вимоги і очікування суспільства щодо поведінки особистості тієї або іншої статі. Це поняття виступає ланкою зв'язку між особистістю і соціумом, між культурою суспільства і структурою особистісних рис.

Протиставлення "чоловічого" і "жіночого" світів відбувається в специфічних гендерних приписах і обов'язках чоловіків і жінок, а також пов'язаних з ними гендерних стереотипах. Сукупність норм, що вміщують узагальнену інформацію про властивості, які притаманні кожній статі, називається гендерними ролями. Суспільство через гендерні ролі формує психологічні якості індивідів, заохочуючи розвиток одних і гальмуючи інші. Через гендерні соціокультурні конструкти суспільство детермінує також стиль поведінки, стиль одягу, форму спілкування особистостей. В цьому розумінні бути чоловіком або жінкою означає виконувати ту чи іншу гендерну роль, яка нав'язується індивідові на підставі його біологічної статі. Гендерна поведінка здебільшого базується на тому, як особистість сприймає вимоги до своєї гендерної ролі. Люди, що підкреслюють маскулітні або фемінні риси, використовують ролі, які вони вважають важливими в суспільстві. Від чоловіків очікується велика частота виявлення маскулітної поведінки, а жінки повинні демонструвати фемінну поведінку.

У виконанні гендерних ролей, в яких представлені статево відповідні суспільні приписи, людина включається з моменту народження. Процес статеворольової соціалізації триває все життя людини. На ньому відбиваються мінливі обставини і новий досвід. Протягом життєвого шляху матеріалом для побудови гендера є вся система того, що в даній культурі пов'язується з чоловічністю або жіночністю.

В соціальній психології особлива увага звертається на такі механізми засвоєння індивідом гендерної ролі як диференційне підсилення та "диференційне наслідування". Диференційне підсилення – це сторона процесу соціалізації, в ході якого прийнятна для даного суспільства гендерно-рольова поведінка заохочується, а неприйнятна карається соціальним несхваленням, за умови, що схвалення і покарання людини за певні моделі поведінки залежить від її біологічної статі. Наприклад,

було виявлено, що хлопчики, які притримуються традиційних статево-рольових стереотипів, користуються більшою популярністю серед своїх однолітків, ніж ті, хто у своїй поведінці відступає від них. Відомо також, що батьки заохочують у своїх дітей типові для гендера заняття.

Диференційне наслідування – це сторона процесу соціалізації, в ході якого людина вибирає рольові моделі у відповідності з групою, до якої вона належить з точки зору загальноприйнятих норм, і починає наслідувати їм. З моменту, як тільки дитина усвідомлює свою стать, у неї з'являється підвищена увага до рольових моделей тієї ж статі, до якої вона належить. В ході процесу, який Колберг означив терміном "соціалізація Я", хлопчики наслідують поведінці чоловіків, а дівчатка – поведінці жінок. Явище диференційного наслідування узгоджується з теорією соціального научіння (А. Бандура), яка припускає, що індивід може навчитись різним типам поведінки через спостереження за людьми, а також за тим, караються чи заохочуються їх дії. За допомогою цього механізму можна пояснити відмінності в поведінці хлопчиків і дівчаток в ситуації, коли вони, отримуючи інформацію від двох гендерів, схильні відтворювати саме ті моделі поведінки, які відповідають їх гендеру. Спочатку статево-рольова поведінка маленьких дітей контролюється ззовні (діти спостерігають, яка саме поведінка притаманна жінкам, а яка – чоловікам), але потім дитина добудовує свою власну систему стандартів поведінки. Після цього дитина контролює поведінку, використовуючи санкції, які застосовує до самої себе. Така схема поведінки описується соціально-когнітивною теорією гендерної саморегуляції (Колберг), згідно якої дитина скоріше буде імітувати поведінку дорослого, якщо вважає, що ця модель відповідає правильній гендерно-рольовій поведінці.

Вплив гендерної ролі на людину дуже великий. У людини є тенденція вживатись в роль, яка змінює поведінку, а потім і самого індивіда. В психології поставлено багато експериментів, в яких ілюструється вплив соціальної ролі не тільки на поведінку, але й на властивості особистості. Результати цих експериментів можна розповсюдити і на гендерні ролі. Система гендерних ролей детермінує не тільки стиль одягу і поведінку чоловіка і жінки, але й оволодіння ними професійними знаннями. Гендерна роль моделює

комбінацію рис чоловіка і жінки, формує гендерні якості індивіда, розкриває в певному напрямку його здібності, направляє на здійснення тих чи інших видів діяльності. Отже, засвоєння людиною тієї чи іншої гендерної ролі детермінує всі інші її особистісні якості.

Останнім часом увагу соціальних психологів привертає те, що традиційні стереотипні гендерні ролі обмежують розвиток особистості і ведуть до соціальної нерівності. Результати досліджень показують, що традиційно-стереотипна жіноча роль, за якою жінок оцінюють за критеріями їх молодості і фізичної привабливості, може спричиняти у багатьох нервові розлади і призвести до зниженої самооцінки. В 1963 році вийшла книга американської дослідниці Бетті Фрідан "Особливий дар жінки", в якій вона показує, що навіть ті жінки, які завжди мріяли про роль дружини і матері, відчувають незадоволення своїм станом берегині. Непрацююча домогосподарка не може задовольнити багато із своїх психологічних потреб. Крім того, фінансова залежність її від чоловіка зменшує її вплив в сім'ї. Працюючі жінки, не дивлячись на подвійний тягар обов'язків на роботі і в сім'ї, все ж таки виграють від своєї позиції порівняно з непрацюючими. Проте, якщо працюючі жінки бажають зробити кар'єру на роботі, вони зустрічаються з явищем "скляної стелі". Ця метафора виражає той факт, що в багатьох організаціях існує немов би небачена стеля, вище якої жінки не можуть піднятися. Це відбувається не тому, що жінки не мають відповідних якостей, а тому, що існують гендерні стереотипи, згідно з якими жінка може виконувати другорядну роль порівняно з чоловіками.

Не тільки жінки, але й чоловіки теж потерпляють від традиційно-стереотипних гендерних ролей. На сьогодні існує порівняно небагато наукових досліджень, які стосуються обмежень, що накладає традиційна чоловіча роль. Лише в останні декілька років привернуто увагу дослідників до цього питання. Американські дослідники Томпсон і Плек, досліджуючи чоловічу гендерну роль, виділяють такі її структурні компоненти: норму статусу (очікування, що чоловіки завойовують статус і повагу інших); норму твердості (очікування від чоловіків розумової, емоційної і фізичної твердості); норму антижіночності (очікування того, що чоловік повинен уникати стереотипно жіночих занять і видів діяльності).

Дослідження показали, що норма успішності/статуса, яка визначає цінність чоловіка розміром його зарплати і успішності на роботі, через фінансовий тиск здійснює негативний вплив на процес самоактуалізації і самооцінку чоловіка. Ця норма негативно впливає на виконання чоловіками батьківських обов'язків. Наприклад, в Японії, де поняття про мужність включає в себе повну самовіддачу на роботі, батьки проводять зі своїми дітьми в середньому 3 хвилини по буднях і 19 хвилин по вихідних. Це негативно впливає на дітей, у яких часто з'являється відчуття, що вони були позбавлені батьківської любові.

За дослідженнями американського соціального психолога Мейджора, деякі чоловіки з-за неможливості відповідати стандартним нормам успішності змушені доводити свою гендерну належність за допомогою так званої "компульсивної чоловічності", яка включає в себе емоційну і фізичну жорстокість, підпорядкування жінок і поведінку, пов'язану з ризиком. III. Берн вважає компульсивну поведінку компенсаторною чоловічністю, задачею якої є компенсація почуття невідповідності в професійній і економічній сферах. Компенсаторна чоловічість – це крайній і деструктивний варіант чоловічності.

Загальноприйняті стереотипи, що пов'язані з нормою розумової твердості, згідно з якою чоловік повинен бути обізнаним, компетентним і завжди контролювати ситуацію, можуть заважати сприйняттю нової інформації, спричиняти помилки і створювати проблеми в сфері взаєностосунків. Крім того, людина, яка намагається відповідати моделі зверхкомпетентності, починає тривожитись, як тільки усвідомлює, що чогось не знає.

Норма фізичної твердості, яка пов'язана з очікуваннями від чоловіків фізичної сили і мужності, може стати причиною агресії, ризикованої поведінки, використання стероїдів, зловживання алкоголем і наркотиками.

Найбільш серйозні проблеми для чоловіків, на думку багатьох дослідників, породжує норма емоційної твердості, яка пов'язана з заборонаю на виявлення чоловіками емоцій. Результати деяких досліджень показують, що чоловіки і жінки однаково емоційні, але виражають свої емоції різною мірою інтенсивності, що пояснюється відмінностями в ситуативних експектаціях і нормах відносно емоційної експресії для чоловіків і жінок.

Подібно до норми емоційної твердості норма антижіночності придушує виявлення емоцій, не дозволяючи виявляти бажані, але такі стереотипно жіночі моделі поведінки, як ніжність і емпатія.

Отже, традиційно-стереотипна чоловіча гендерна роль, з-за того, що деякі її аспекти є дисфункційними і суперечливими, може бути джерелом тривоги і напруги, що негативно впливатиме на психологічне здоров'я чоловіків. Наукові дослідження обмежень, які накладаються традиційною гендерною роллю на розвиток особистості, показують, що традиційно-стереотипні гендерні ролі необхідно змінювати.

Уявити майбутнє суспільство таким, в якому не існує відмінностей між чоловіками і жінками важко, та й воно і не потрібно. Проте ситуація змінюється в сторону гендерної рівності, про що засвідчує зміна тенденцій щодо гендерно-рольових установок, яка відбулась за останні 50 років. Трансформація суспільства не може не позначитись на змінах в системі гендерних ролей. Багато дослідників, аналізуючи історичні зміни в гендерній культурі, акцентують увагу на загальній тенденції радикальної ломки традиційної системи гендерної стратифікації, відмічають різке послаблення поляризації чоловічих і жіночих ролей.

Реальна модель маскуліності-фемінності набула рис континуальності, яка передбачає, що чоловік може бути сильним і енергійним, при цьому не обов'язково потрібно бути грубим і агресивним, а жіноча ніжність - не обов'язково пасивна. Континуальна модель припускає варіації, переходить навіть в широкі межі. Статевий розподіл праці втратив минулу жорсткість і нормативність, кількість виключно чоловічих і виключно жіночих занять помітно зменшилась. Більшість соціальних ролей взагалі не диференціюється за статевою ознакою. Загальна трудова діяльність і сумісне навчання в значній мірі нівелюють відмінності в нормах поведінки і психології чоловіків та жінок.

Аналізуючи зміни, які відбуваються в гендерних ролях, Майєрс наводить такі дані. В 1938 році лише один з п'яти американців схвалював заміжню жінку, яка працює в бізнесі або промисловості, за умови, якщо чоловік здатен її утримувати. В 1993 році такий тип жінок схвалювали уже 86 % опитуваних, хоча 2/3 як і раніше вважали, що для дітей ідеальною сімейною ситуацією є така, коли батько працює, а мати сидить вдома і

турбується про дітей. Дані іншого дослідження такі. В 1967 році 57 % американських першокурсників погодились з тим, що діяльність заміжньої жінки краще обмежити домом і сім'єю. В 1994 році з цим погодились лише 25 %. Така зміна в настановленнях супроводжується зміною у поведінці. З 1960 року по 1995 рік доля працюючих жінок зросла з 1/3 до 3/5. Все більше чоловіків починають виконувати домашню роботу, в той час як жінки на це витрачають все менше часу. Так з 1965 року по 1995 рік доля домашньої роботи, яка виконується американськими чоловіками виросла з 15 % до 33%. Але в інших країнах показники інші, вплив культури народу залишається суттєвим. В Японії, наприклад, чоловіки в середньому приділяють домашній роботі біля 4 годин на тиждень, а в Швеції - 18 годин. Залишаються в силі традиції Сходу, де і сьогодні гендерні ролі фіксуються жорстко. Отже, гендерна роль є перш за все феноменом культури. Це підтверджується: по-перше, тим, що гендерна роль є такою системою суспільних вимог і очікувань щодо особистісних якостей і поведінки індивіда, яка постає в історично змінювальній соціально-культурній формі в кожній окремій культурі. По-друге, гендерні ролі є результатом засвоєння індивідом соціальних конструктів (гендерних схем, гендерних моделей, соціально-гендерних уявлень). Це доводиться в теоріях соціального наuczіння, теорії гендерних схем, в когнітивній теорії та ін. По-третє, структурні складові гендерної ролі (зразок гендерної ролі; модель гендерної ролі, гендернорольова поведінка) є явищами гендерної культури, яка змінюється [146].

Отже, в рамках культури суспільства з'являються нові зразки гендерної ролі, змінюються гендерні стереотипи. Такі зміни суттєво позначаються на особливостях статеворольової соціалізації молодого покоління.

З метою виявлення тенденцій в змінах гендерних стереотипів нами було проведено дослідження гендерних рольових стереотипів підлітків. Вияснились такі питання: 1) якими є за своїм змістом гендерні стереотипи у різних вікових груп і як вони змінюються в залежності від віку; 2) які вимоги до сучасної жінки і сучасного чоловіка існують у підлітків різної статі.

Аналіз отриманих даних показав, що гендерні уявлення старших підлітків зазнали змін порівняно з молодшим віком. Ці зміни полягають

в тому, що, по-перше, в образах сучасного чоловіка і жінки з'являються риси, які відсутні в традиційних стереотипах, по-друге, в цих образах превалюють загальноособистісні риси. Стереотип маскулінності і фемінності став більш "розмитим". Так, називаючи риси сучасної жінки, дівчатка старшої вікової групи вказують на нові нетрадиційні для жінки риси. Якщо молодші дівчатка акцентують увагу на тому, що жінка перш за все повинна бути хранителькою сімейної домівки, то старші висловлюють думку, що жінка не повинна бути домосідкою. Більш третини серед них (36.2 % опитаних) вважає, що незалежність і самостійність – це обов'язкові риси жінки в сучасному світі. Більше половини старших дівчаток вказують на необхідність для сучасної жінки мати хороший смак в умінні вдягатися, бути елегантною (45,5 %). Деякі дівчатка вважають, що важливою рисою для сучасної жінки є вміння вислухати, розділити інтереси чоловіка. Думка про сучасного чоловіка у старших дівчаток дещо відрізняється від традиційного образу чоловіка, який превалює в уявленнях молодшої групи. Старші дівчатка вважають, що сучасному чоловікові необхідні такі риси, як почуття гумору (54,5 % опитуваних), комунікабельність (25 %), акуратність, хороший смак, вміння елегантно одягатися, слідувати за своєю зовнішністю.

Отже, уявлення про сучасну жінку і сучасного чоловіка у дітей з віком зазнає змін. У формуванні гендерно-рольових стереотипів молодших дітей домінуючим фактором, як правило, є сім'я. Як відомо, сім'я є носієм більш консервативних цінностей у порівнянні з іншими соціальними групами. У старших підлітків стереотипи фемінності і маскулінності включають нові гендерні риси, які зумовлені сучасним станом суспільства. Це пояснюється тим, що в старшому підлітковому віці вплив сім'ї на формування гендерно-рольових стереотипів значно послаблюється. Вирішальну роль в цьому процесі починають відігравати інші фактори, пов'язані зі включенням підлітків в більш широке коло соціальних груп. В молодшому віці на формування особистих рис домінуючий вплив здійснюють охоронні фактори, тобто такі, що сприяють збереженню у людини рис, притаманних духовному укладові групи, яка характеризується "типовою психологією" (психологія, що склалась за законом пристосування до суспільно-економічних умов та потреб). В

більш старшому віці на формування особистості більший вплив починають здійснювати руйнівні чинники, тобто такі, які прагнуть послабити або знищити дію охоронних факторів і привнести в психіку підростаючої особистості нові риси, чужі, або навіть ворожі світоглядіві рідної її групи. Образи чоловіка і жінки у хлопчиків обох вікових груп виявились більш стереотипними порівняно з уявленнями дівчаток. Може це пов'язано з таким встановленим дослідниками фактором, що прагнення хлопчиків відповідати гендерній ролі виявляється у більшій стереотипізації їх поведінки. В підлітковому віці нормативні уявлення виявляються особливо жорсткими і стереотипними саме у хлопчиків. Бажаючи укріпитись в своїй чоловічій ролі, хлопчик всіляко підкреслює свою відмінність від жінки, намагаючись подолати все, що може бути сприйнятим як виявлення жіночності.

Зміни в статеворольових стереотипах відображають соціально-економічні зміни в суспільстві, нові, більш високі вимоги як до чоловіків, так і до жінок. Сьогодні не можна уявляти маскулінність і фемінність як ортогональні виміри особистості. З'являється новий статево-рольовий тип – андрогінний, тобто такий, який має риси як маскуліного, так і фемінного типу.

Проте це не означає, що ідеали жіночності і чоловічності вже не мають значення. Ніжність, м'якість, врода і сьогодні високо оцінюються як жіночі властивості, а сила, енергійність і мужність - як чоловічі.

Не зважаючи на незмінність властивостей, які складають ядро ідеалів чоловіка і жінки, з'явилося багато нового в характеристиці чоловічності і жіночності. Нормативні набори соціально-позитивних рис чоловіка і жінки перестають здаватися полярними, взаємовиключними. Виявляється також, що не всі особистісні якості поляризуються на "чоловічі" і "жіночі". Крім того, індивід може виявляти високу маскулінність в одних обставинах і може бути фемінним в інших. Наприклад, змагальні види спорту здавна вважались чоловічими. Жінки-спортсменки виявляли, як правило, низькі показники за традиційними вимірами фемінності, вчені були схильні вважати їх характер маскуліним. Однак, як виявилось, ці дівчата поєднують цілий ряд маскуліних якостей (змагальність, напористість, безкомпромісність) з високим рівнем фемінності.

Маскулінність – фемінність як полярні приписи соціостатевої поведінки слугували провідним, жорстким орієнтиром, диктатом засвоєння статевої ролі у більшості етнокультур протягом століть. Проте, з розвитком суспільства жіноцтво дедалі більш включалося у процес суспільного виробництва, який в свою чергу, вимагав від жінки якостей, раніше притаманних тільки сильній статі. У свою чергу зміцнення партнерських стосунків чоловіків з жінками розвивало жіноче начало в психології чоловіків, ослаблюючи їхнє домінування над слабкою статю. Зі зміною ситуації, в якій жінка зіткнулась з необхідністю брати участь у суспільній праці, жінка почала імітувати маскулінну рольову поведінку, відмовляючись від традиційної фемінної. Проте здебільшого вирівнювання соціальних позицій жінки позитивно позначилося на зміні її психології, на збагаченні статево-рольових її якостей тим, що було властивим сильній статі. В той же час і особистість чоловіка теж набувала нетрадиційних для нього таких якостей, як дбайливість, турботливість, співчутливість, ніжність. Процес набуття нових соціальних ролей чоловіками і жінками, розширення спектру їх діяльності йшов паралельно з їх особистісним зростанням, набуттям індивідами тих психологічних властивостей, які допомагали їм краще адаптуватись до сучасних умов суспільства. Так було покладено початок розвитку нових моделей статево-рольової поведінки, яку в 70-х роках ХХ століття назвали андрогінною. Модель андрогінної поведінки виявилась найефективнішою не тільки у виявленні індивідуальних можливостей особистості, але й у функціонуванні егалітарної сім'ї та забезпеченні партнерських міжстатевих взаємин.

Психологічне поняття "андрогінія" було введено в психологічні дослідження американським психологом Сандрою Бем [287]. Вона провела серію досліджень, в яких показала, як андрогінні індивіди обох статей демонструють "маскулінну" незалежність, коли на них здійснюється тиск, і "фемінну" турботливість, граючись з кошеням. На відміну від андрогінів, у індивідів, які відносяться до одного з традиційних статевих типів, форми поведінки, які є характерними для протилежного типу, були представлені недостатньо. Андрогінні індивіди могли демонструвати як фемінні, так і маскулінні якості, в залежності від того,

яка саме реакція відповідала ситуації. Ці результати виявили те, що андрогінія дає людині більше свободи. С. Бем зробила висновок, що високофемінні жінки і високомаскулінні чоловіки гірше справляються з діяльністю, яка не відповідає традиційним нормам статевої диференціації. Вона висунула тезу про те, що люди змінюють цю статеворольову стереотипізацію, стаючи більш "андрогінними". Вона вважає, що слід всіляко сприяти тому, щоб і чоловіки, і жінки проявляли як інструментальність, так і експресивність, як напористість, так і лагідність, як маскулінність, так і фемінність, в залежності від того, який з цих різних типів поведінки в даний момент більш підходить до конкретної ситуації.

Сандра Бем вказала на те, що чоловічність і жіночність не протиставлені одне одному, а людина може мати одночасно як чоловічі, так і жіночі риси, тобто увібрати в себе найкращі з обох статей. Було виявлено зв'язок андрогінії з ситуативною гнучкістю (тобто здатність бути наполегливим або центрованим на інтересах інших в залежності від ситуації); з високою самоповагою; з мотивацією досягнень; добрим виконанням батьківської ролі; суб'єктивним відчуттям благополуччя. Було також визначено, що у сім'ях, де обидва подружжя були андрогінними, виявився більш високий рівень задоволення шлюбом, ніж у сім'ях, де один з партнерів або обидва були статево-типізованими. Існують дослідження, які показують, що стосунки, в яких хоча б один з партнерів є андрогінним, краще задовольняють обох.

Отже, андрогінна гендерна роль більш відповідає потребам і очікуванням сучасного суспільства, а тому статеворольову соціалізацію важливо спрямувати, спираючись на засвоєння молоддю андрогінних гендерних ролей.

6.2.6. Дослідження особливостей гендерних образів у сприйманні підлітків

Центральне місце в гендерних схемах займають уявлення чоловічого і жіночого, які виявляються в гендерних образах. Зміст, який вкладають підлітки в розуміння "чоловічого" і "жіночого", відображають зміни, що відбуваються в гендерних образах, і визначають особливості

статеворольової соціалізації підлітків на сучасному етапі трансформації гендерної культури суспільства.

З метою виявлення особливостей сприймання гендерних образів в процесі статоворольової соціалізації підлітків нами було проведено емпіричне дослідження серед учнів загальноосвітніх шкіл. Дослідження проводилось на вибірці, яку склали 111 осіб підліткового віку (учні Українського коледжу ім. В.О. Сухомлинського м. Києва) чоловічої і жіночої статі. Респонденти були поділені на 4 групи: хлопчики молодшого підліткового віку (середній вік–3р.) – 27 осіб; дівчатка молодшого підліткового віку (середній вік–13 р.) – 27 осіб; хлопці старшого підліткового віку (середній вік–15,5 р.)–32 особи; дівчата старшого підліткового віку (середній вік –15,5 р.) – 25 осіб.

З метою визначення структури образів чоловіка і жінки, ми використовували такі методики: методика "Якості" (модифікований варіант анкети, розробленої А.А. Палієм [184]; анкета "10 якостей чоловіка і жінки" (розроблена нами на основі методики Т.І.Юферевої [281]; міні-твір на тему: "Як я уявляю собі сучасних чоловіка і жінку". Застосування цих методик було розраховано на те, щоб різними способами (через відповіді на поставлені запитання, або через зміст твору) отримати якнайбільше інформації про якості особистості, обсяг якої дозволяв би адекватніше описати характеристики структурних елементів образів чоловіка і жінки. Дослідження проводилось у декілька етапів.

Перший етап здійснювався зі застосуванням методики написання міні-твору: "Як я уявляю собі сучасних чоловіка і жінку". Цей етап ми розглядали як пошуковий. Перед написанням міні-твору було проведено лекції-бесіди, з яких підлітки мали можливість ознайомитись з деякими категоріями щодо гендерної сторони особистості, визначитись щодо якостей, притаманних чоловікові і жінці. Цей етап дослідження був спрямований на осмислення підлітками проблем, які нами ставились в дослідженні. Учням було запропоновано написати твір на згадану тему двічі. Спочатку ми пропонували написати його вдома, розраховуючи на можливість допомоги дорослих і на необмежений час. Ми сподівались, що вдома діти зможуть залучити до цієї роботи експертів з боку родичів,

однолітків. Крім того, необмеженість часу вдома надавала більшої свободи у висловлюваннях. Пропонуючи дітям написати "міні-твір" вдруге, але вже в класі, ми обмежили міжособистісні контакти в процесі написання, а також встановили межі часу (30 хв.). Такі умови виключали будь-які підказки і вимагали самостійного, особистісного осмислення теми. Цей етап дослідження було розраховано не тільки на отримання інформації щодо структури якостей образів чоловіка і жінки, але й на підготовку наших респондентів до другого етапу дослідження.

Для другого етапу дослідження ми вибрали методику "Якості" А.А. Палія, яку він розробив для вивчення особливостей статеворольових уявлень дітей дошкільного віку. Методика являє собою опитувальник, в якому міститься більше півсотні запитань, які є звертанням до хлопчиків і дівчаток з приводу їх думки щодо якостей як дорослих чоловіків і жінок, так і однолітків - хлопчиків і дівчаток. Низку запитань поставлено так, щоб виявити оцінку дітей своєї власної статі. Запитання сформульовані у формі, яка зрозуміла дітям молодшого віку і легко ними сприймається. Саме така форма запитань забезпечує відповідь респондента, яку очікує отримати дослідник. Ця особливість методики робить її корисною для застосування у разі, коли потрібно сформулювати установку досліджуваних на пошуки інформації у відповідному напрямку. Методику А.А. Палія ми модифікували відповідно з віковими особливостями опитуваних нашої вибірки, вибравши із півсотні запитань опитувальника 22, залишивши форму, в якій їх було сформульовано. Форма, в якій сформульовано запитання, спроможна сформулювати настановлення у дітей нашої вибірки на відповідну групу якостей структури образів чоловіка і жінки. Запитання в анкеті "Якості" ставляться конкретно: "Хто добріший – чоловік чи жінка?" або "Хто розумніший – чоловік чи жінка?" Така конкретність орієнтує респондентів на відповідний особистісний образ, формує у них поняття "чоловічність", "жіночність", знайомить з категоріями, які визначають гендерну сторону особистості.

На третьому етапі дослідження ми застосували методику "10 якостей чоловіка і жінки". Анкета складається з двох частин. В першій частині респондентам пропонувалось назвати 10 якостей особистості, які вони вважають найбільш важливими для чоловіка. Якості пропонувалось

відмітити номерами у відповідності зі значенням, яке респонденти надають їм. В другій частині респондентам було запропоновано теж саме завдання стосовно якостей, які вони вважають найбільш важливими для жінки. Отримані дані розглядалися з точки зору змісту тих якостей, які називаються, а також значення, якого надають респонденти тій чи іншій якості. Така інформація дала можливість визначити структуру образу особистості. Запитання цієї анкети (в порівнянні з анкетою А.Палія) вимагали від дітей більшої творчості. Діти повинні були вказати якості, керуючись своїм поглядом на те, якими вони уявляють ідеальних чоловіка і жінку. Для нас також мало значення те, яка оцінка надається тим чи іншим якостям в структурі образу чоловіка і жінки. Цей етап дослідження ми вважаємо основним у плані збору інформації як за кількісними, так і за змістовими показниками. Ми сподівались, що відмічені респондентами десять жіночих і десять чоловічих якостей в своїй сукупності дадуть інформацію щодо всіх шести груп якостей, на які вони були зорієнтовані попередніми етапами дослідження, що дасть можливість скласти уявлення про цілісну структуру образів чоловіка і жінки у підлітків. Отримані дані підтвердили наші припущення.

На четвертому етапі дослідження структури образів чоловіка і жінки оброблялась вся інформація, яку ми отримали на всіх трьох етапах дослідження. Аналіз отриманих даних здійснювався на основі принципів, запозичених із контент-аналізу, а саме: всі названі особистісні якості ми розподілили за шістьма групами якостей, які визначились ще на етапі пілотажного дослідження, що дало нам можливість зробити порівняльний аналіз структури гендерних образів за статтю і віком підлітків, а також здійснити змістовий аналіз цих образів. В результаті обробки даних, отриманих на всіх трьох етапах дослідження за допомогою трьох методик, ми отримали біля 75 різних особистісних якостей, які були відмічені в анкетах 1691 раз. Ці якості ми згрупували так.

I група якостей – особистісні якості, що визначають загальні риси характеру людини. До цієї групи ми віднесли: відповідальність, самоконтроль, оптимізм, відвертість, щедрість, скритність, життєрадісність, охайність, працелюбство.

II група якостей – якості, що визначають "жіночність" в традиційному

стереотипному розумінні цього слова. До цієї групи ми віднесли: емпатійність, турботливість, сором'язливість, жіночність, довірливість, емоційність, сентиментальність, м'якість, ласкавість, мудрість, розсудливість, терпеливість, хазяйновитість, скромність.

III група якостей – якості, що визначають "чоловічність" в традиційному стереотипному розумінні цього слова. До цієї групи ми віднесли такі якості: мужність, сила, розум, сміливість, вольовитість, незалежність, амбіційність, агресивність, схильність до ризику, рішучість, власність, лідерство, матеріальну спроможність, майстеровитість.

IV група якостей – складають моральні якості особистості. До цієї групи ми віднесли: доброта, чуйність, духовність, людяність, правдивість, вірність, доброзичливість, великодушність, любов до дітей, добросовісність, надійність, небайдужість, відданість.

V група якостей – це соціально-комунікативні якості особистості. До цієї групи якостей ми віднесли: терпимість, дотепність, почуття гумору, дружельобство, поступливість, ввічливість, любов, тактовність, широта поглядів, освіченість, вихованість.

VI група якостей – це якості, що стосуються зовнішніх даних людини. До цієї групи якостей ми віднесли: артистизм, спортивність, привабливість, сексуальність, врода.

Визначені нами шість груп якостей визначають цілісну структуру образу чоловіка і жінки в уявленнях підлітків. Оцінка цих образів здійснювалась за ступенем виявленості тієї чи іншої групи якостей і місця, яке відводилось їй в цілісній структурі образу чоловіка і жінки. Ступінь виявленості особистісних якостей визначалась нами частотою, з якою називалась та чи інша якість, а також рангом, який вона отримала в ряду інших. Аналіз даних здійснювався по відношенню як змісту тієї чи іншої групи якостей, так і порівняльної її значущості в ряду інших груп.

За допомогою пакету SPSS ver. 10 було здійснено кількісний та якісний аналізи отриманих даних структури якостей в гендерних образах статистичним методом. Загальна таблиця спряженості шести груп якостей в образах хлопчиків і дівчаток виглядає так (Див. табл. 6.6.).

Відмінності образів чоловіка і жінки вивчались через визначення міри спряженості груп якостей. Для цього було застосовано хі-квадрат тест.

Дані, що були отримані по критерію χ^2 Пірсона, критерію відношень правдоподібності та критерію лінійного зв'язку, показали, що відмінності між образами чоловіка і жінки є значущими (Див. табл. 6.7).

Таблиця 6.6

**Спряженість якостей в образах чоловіка і жінки
у підлітків за всією вибіркою**

		S		Всього
		1	2	
QW	1	195	223	418
	2	171	82	253
	3	96	264	360
	4	111	194	305
	5	81	109	190
	6	102	63	165
Всього		756	935	1691

QW – групи якостей;

S.1 – образ жінки;

S.2 – образ чоловіка

Таблиця 6.7

Хі-квадрат тест

	Величина	df	Досягнений рівень *
Критерій χ^2 Пірсона	130,024	5	0
Критерій відношень правдоподібності	132,73	5	0
Критерій лінійного зв'язку	0,465	1	0,495
Кількість випадків	1691		

* значення суттєве при $p < 0,05$

Визначення орієнтовних мір зв'язку підтвердили значущу відмінність між образами чоловіка і жінки. Для визначення орієнтовних мір зв'язку було застосовано коефіцієнти Гудмена і Краскала, а також коефіцієнт невизначеності. Отримані результати показані на табл. 6.8. Як показано в таблиці, за всіма мірами спряженості відмінність між образами чоловіка і жінки значуща.

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

Було проаналізовано відмінність у сприйнятті образу жінки у різних груп в залежності від статі. Для цього теж були застосовані показники мір спряженості (Див. табл. 6.8.). Відмінності між статевими групами у сприйнятті образу жінки аналізувались за критерієм відношень правдоподібності, критерія лінійного зв'язку (Див. табл. 6.9.).

Таблиця 6.8

Орієнтовні міри зв'язку

		Величина	Приблизна станд.	Приблиз- на Т.	Отриманий рівень *
Lambda	симетричні	0,083	0,014	5,671	0,000
	QW-залежні	0,032	0,017	1,86	0,063
	S-залежні	0,169	0,025	6,335	0,000
Гудмена і Краскала показники	QW-залежні	0,016	0,003		0,000 ^c
	S-залежні	0,077	0,013		0,000 ^c
Коефіцієнт невизначеності	Симетричні	0,032	0,005	5,924	0,000 ^d
	QW-залежні	0,023	0,004	5,924	0,000 ^d
	S-залежні	0,057	0,01	5,924	0,000 ^d

C - приблизно в основі хі-квадрату;

d - можливі відношення правдоподібності;

* - значення, суттєве при $p < 0,05$.

Таблиця 6.9

		S		Всього
		1	2	
QW	1	102	93	195
	2	104	67	171
	3	57	39	96
	4	93	89	182
	5	46	35	81
	6	46	56	102
Всього		448	379	827

QW - група якостей; S.1 - групи дівчат; S.2 - групи хлопців

Таблиця 6.10

Хі-квадрат тест

	Величина	df	Досягнений рівень *
Критерій χ^2 Пірсона	8,662a	5	0,123
Критерій відношень правдоподібності	8,685	5	0,122
Критерій лінійного зв'язку	1,876	1	0,171
Кількість випадків	827		

при $p < 0,05$

За хі-квадрат тестом в мірах спряженості відмінності у сприйнятті образу жінки у хлопчиків та дівчаток незначущі. Такий же висновок підтверджується завдяки застосуванню інших мір спряженості, зокрема коефіцієнтові невизначеності та Гудмена і Краскала (Див. табл. 6.11).

Таблиця 6.11

Орієнтовні міри зв'язку

		Величина	Приблиз-на станд.	Приблиз-на T.	Отриманий рівень *
Lambda	Симетричні	0,012	0,017	0,684	0,494
	QW-залежні	0,003	0,023	0,139	0,889
	S-залежні	0,026	0,026	0,991	0,322
Гудмена і Краскала показники	QW-залежні	0,002	0,001		0,125 ^C
	S-залежні	0,01	0,007		0,124 ^C
Коефіцієнт невизначеності	Симетричні	0,004	0,003	1,479	0,122 ^d
	QW-залежні	0,003	0,002	1,479	0,122 ^d
	S-залежні	0,008	0,005	1,479	0,122 ^d

C - можливі в основі хі-квадрату;

d - можливі відношення правдоподібності;

* - значення, суттєве при $p = 0,05$.

Отже, за всіма мірами спряженості відмінності у сприйнятті образу жінки у хлопчиків та дівчат незначущі. Було проаналізовано також відмінності у сприйнятті образу чоловіка в залежності від статі. Загальна

СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ

таблиця спряженості якостей в образі чоловіка за статевими групами наведена нижче (Див. табл.6.12.).

Відмінності між статевими групами у сприйнятті образу чоловіка аналізувались з використанням хі-квадрат тесту, показники якого засвідчили суттєві відмінності у сприйнятті образу чоловіка між дівчатами та хлопцями. Дані цього аналізу приводяться в таблиці 6.12. Застосування критеріїв орієнтовних мір зв'язку теж підтвердило висновок про відмінність образу чоловіка у сприйнятті різних за статевою ознакою груп. Це показано в таблиці 6.13.

Таблиця 6.12

Спряженість якостей в образі чоловіка в залежності від статі

		S		Всього
		1	2	
QW	1,00	94	73	167
	2,00	42	36	78
	3,00	120	144	264
	4,00	118	76	194
	5,00	59	65	124
	6,00	38	25	63
Всього		471	419	890

QW - групи якостей; S.1 - образ жінки; S.2 - образ чоловіка

Таблиця 6.13

Хі-квадрат тест

	Величина	df	Досягнений рівень *
Критерій χ^2 Пірсона	14,361 ^a	5	0,013
Критерій відношень правдоподібності	14,412	5	0,013
Критерій лінійного зв'язку	0,035	1	0,852
Кількість випадків	890		

* значення, суттєве при $p < 0,05$

Таблиця 6.14

Орієнтовні міри зв'язку

		Величина	Приблиз- на станд.	Приблиз- на Т.	Отриманий рівень *
Lambda	симетричні	0,029	0,019	1,525	0,127 ^c
	QW-залежні	0	0	, ^c	, ^c
	S-залежні	0,072	0,045	1,525	0,127
Гудмена і Краскала показники	QW-залежні	0,005	0,002		,001 ^d
	S-залежні	0,016	0,008		,014 ^d
Коефіцієнт невизначеності	Симетричні	0,007	0,004	1,907	,013 ^e
	QW-залежні	0,005	0,003	1,907	,013 ^e
	S-залежні	0,012	0,006	1,907	,013 ^e

c – можливі в основі χ^2 -квадрату; d – можливі відношення правдоподібності; * – значення, суттєве при $p < 0,05$.

Отже, за мірою Гудмена-Краскала та χ^2 -квадрат критерієм відмінність образу чоловіка у сприйнятті дівчат та хлопців виявилась значущою. Подальший аналіз структури образів чоловіка і жінки в уявленнях підлітків здійснювався через змістові характеристики цих образів, отриманих у різних вікових та статевих групах. В таблиці 6.12 наводиться структура особистісних якостей в образах чоловіка і жінки у співвідношенні з шістьма виділеними нами групами якостей за всією вибіркою.

Отримані нами моделі образів чоловіка і жінки мають такі характеристики. Як показано в таблиці 6.12, в образі чоловіка перше місце займає група традиційно-маскулінних якостей. Такі риси як незалежність, мужність, сила, сміливість та ін. називаються найчастіше серед інших якостей. В структурі образу чоловіка ця група якостей займає майже третину (28,2 %) в сукупності всіх рис образу. На друге місце в образі чоловіка підлітки ставлять загально-особистісні риси характеру (23,9 %), називаючи такі риси, як відповідальність, самоконтроль, життєрадісність. Високо оцінюють підлітки також моральні якості (20,7 %), ставлячи їх на третє місце в структурі образу чоловіка. Ці три групи якостей – маскулінні, загально-особистісні і моральні мають домінуюче значення у визначенні підлітками особистісних якостей чоловіка.

QW	Образ жінки		образ чоловіка	
	N	%	N	%
1	195	25,8	223	23,9
2	171	22,6	82	8,8
3	96	12,7	264	28,2
4	111	14,7	194	20,7
5	81	10,7	109	11,7
6	102	13,5	63	6,7

Таблиця 6.15

QW - виділені групи якостей:

1. - загально особистісні риси характеру;
2. - традиційно-стереотипні фемінні якості;
3. - традиційно-стереотипні маскулінні якості;
4. - моральні якості;
5. - соціально-комунікативні якості;
6. - зовнішні дані.

N - частота, з якою називається якість;

% - у відношенні до всієї чисельності зазначених рис в даному образі.

Образ жінки в уявленнях підлітків відрізняється від образу чоловіка перш за все тим, що домінуюче значення в ньому займають не стереотипно-фемінні, а загально-особистісні риси характеру. Такі риси як охайність, відвертість, щедрість, працелюбність, відповідальність, оптимізм та ін. посідають перше місце в структурі особистісних якостей жінки (25,8 %). На другому місці – традиційно-фемінні якості: жіночність, ніжність, м'якість (22,6 %). Третє місце в образі жінки займає група моральних якостей особистості (14,7 %). Разом ці три групи якостей визначають сегмент, який дорівнює 63,1 %, тобто менший, ніж сегмент цієї ж групи якостей в структурі образу чоловіка, де він дорівнює 72,8 %. Якщо в дослідженнях 80-х рр. вітчизняних авторів у підлітків відмічалась наявність чіткого ядра маскулінних або фемінних рис в образах чоловіка і жінки [6, с.47–57], то наші дані показують, що ядро маскулінності в образі чоловіка не є чітким, а образ жінки взагалі є розмитим у визначенні жіночності. Звертає на себе увагу також те, що в образі жінки якостям зовнішності приділяється більше значення, ніж в образі чоловіків, але

старшими підлітками ця група якостей оцінюється набагато нижче, ніж молодшими підлітками. Отже, як свідчать наші дані, образи чоловіка і жінки в уявленнях підлітків розрізняються, але вони не є жорстко полярними, в них багато загальних особистісних рис характеру: в образі чоловіка, так як і в образі жінки, ці риси займають четверту частину у всій сукупності особистісних рис. Крім того, ми не бачимо чіткого системотворчого ядра маскулітності або фемінності цих образів. Це може свідчити про трансформації, які відбуваються в гендерних уявленнях підлітків в зв'язку зі змінами соціальних умов.

Нами було проаналізовано особливості гендерних уявлень підлітків в залежності від статі (див. табл.6.16.).

Таблиця 6.16

Структура образу чоловіка і жінки в уявленнях різних статевих груп

QW	образ жінки				образ чоловіка			
	дівчата		хлопці		дівчата		хлопці	
	N	%	N	%	N	%	N	%
1.	102	22,8	93	24,5	94	20	73	17,4
2.	104	23,2	67	17,7	42	8,9	36	8,6
3.	57	12,7	39	10,3	120	25,5	144	34,4
4.	93	20,7	89	23,5	118	25,1	76	18,1
5.	46	10,3	35	9,2	59	12,5	65	15,5
6.	46	10,3	56	14,8	38	8	25	6

QW - виділені групи якостей;

N - частота називання якостей;

% - у відношенні до статевої групи.

Як показано в таблиці, образ жінки в уявленнях дівчат є більш фемінним, ніж у хлопців. Якщо у дівчат група традиційних фемінних рис посідає перше місце (23,2 %) в образі жінки, то у хлопців цим рисам відводиться лише третє місце в структурі образу жінки (17,7 %). Найбільше оцінюються хлопчиками в образі жінки загальні особистісні риси характеру (24,5 %), а також моральні якості (23,5 %). Порівняно з дівчатами, хлопці надають більшого значення зовнішнім даним жінки (14,8 % проти 10,3 %). Порівнюючи уявлення образу жінки у хлопців і у дівчат, можна сказати, що загальна позиція, яка існує у поглядах всієї

підліткової групи більш виявляється у хлопців. У дівчат образ жінки відрізняється в сторону підвищення оцінки фемінних якостей. В цілому ж, набір якостей, якими характеризують образ жінки, хлопчики і дівчата доволі різноманітний як за ступенем представлення груп якостей, так і за оцінкою, яка надається цим групам в структурі образів чоловіка і жінки.

Образ чоловіка в уявленнях як хлопчиків, так і дівчаток є більш традиційним порівняно з образом жінки. Як хлопчики, так і дівчата на перше місце ставлять традиційні чоловічі якості. Проте, у хлопців образ чоловіка більш маскулінний, ніж у дівчат. Якщо порівняти уявлення про чоловіка у хлопців і у дівчат, то між ними виявляється різниця за критерієм співвідношення між групами якостей в структурі образу. Цікаво було співставити наші дані з результатами дослідження образів чоловіків і жінок, які проводились серед підлітків Т.І. Юферевою [281]. Дані сприйняття образу жінки, отримані Т.І. Юферевою, відрізняються від наших. Якщо за нашими даними образ жінки у сприйнятті дівчат є більш фемінним, ніж у хлопців, то за даними Т.І. Юферевої навпаки: образ жінки в уявленнях хлопчиків фемінний, в той час як у дівчат він має відхилення в бік домінування маскулінних рис. Дівчата виявили високу оцінку діловим якостям жінки, вважаючи, що жінка повинна бути енергійною, активною і займати керівні посади у суспільстві. В той же час, як виявилось в дослідженні Т.І. Юферевої, хлопці всіх вікових груп, характеризуючи образ жінки, підкреслювали, що жінка повинна бути перш за все домашньою господаркою і якомога менше приділяти уваги суспільній діяльності. В нашому дослідженні хлопчики віддають перевагу в образі жінки таким рисам, як відповідальність, розум, незалежність, доброзичливість, доброта, вказують на те, що жінка повинна займатись суспільною діяльністю.

Різниця у даних, які порівнюються, пояснюється, на нашу думку, тими змінами, що відбулися в суспільстві за цей час. Як вже відмічалось нами, ці зміни зумовили появу нових тенденцій в процесі статевої соціалізації, які пов'язані з формуванням андрогінного гендерного типу особистості. За даними Т.І. Юферевої образ чоловіка сприймається однаково підлітками жіночої і чоловічої статі. Наші дослідження показали

інше. Дівчата і хлопці по-різному уявляють сучасного чоловіка. У хлопців образ чоловіка є більш маскуліним, ніж у дівчат. Відмінності в уявленнях про чоловіка у хлопців і дівчат виявляються перш за все у різних співвідношеннях між групами якостей в структурі образу. В уявленнях дівчат моральні якості у чоловіків оцінюються майже так само високо, як і традиційно-маскулінні (25 %), в той час як в уявленнях хлопців маскуліні якості в образі чоловіка оцінюються майже вдвічі вище, ніж моральні (34,4 % проти 18,1 %) і займають в структурі образу чоловіка більш як третину всього комплексу особистісних якостей чоловіка. Цю особливість у сприйнятті образу чоловіка дівчатами і хлопцями важливо враховувати в статевому вихованні підлітків. Якщо в процесі статеворольової соціалізації у чоловіків і жінок сформується протилежні погляди на те, яким належно бути чоловікові, це може спричинити в майбутньому міжстатеві, зокрема внутрішньосімейні, конфлікти. Говорячи в цілому про образ чоловіка в уявленнях підлітків, то, за нашими даними, цей образ є більш традиційним у порівнянні з образом жінки, який виявився більш андрогінним в уявленнях обох статей.

Нами була проаналізована також структура образів чоловіка і жінки в уявленнях підлітків в залежності від їх віку (Див. табл.6.17.).

Аналіз структури образу чоловіка в обох вікових групах показав, що відмінностей в уявленнях образу чоловіка між старшою і молодшою групами майже немає. Обидві групи надають першорядного значення традиційно-маскулінним якостям чоловіка. Проте, образ чоловіка в уявленнях підлітків не можна назвати маскуліним за співвідношенням у ньому маскуліних і фемінних якостей: загальноособистісним якостям надається таке ж саме велике значення, як і маскуліним. Теж саме можна сказати стосовно вікових відмінностей у сприйнятті образу жінки, хоча за структурою своїх якостей деякі відмінності існують. У молодших підлітків дещо вище оцінюються загально-особистісні риси і моральні якості у порівнянні зі старшою віковою групою. Але ці відмінності не є суттєвими. Суттєвим для нашого дослідження є те, що і в молодшій і в старшій групі виявляється тенденція формування нестереотипних гендерних образів, в яких маскуліні і фемінні якості гармонічно співвідносяться.

Таблиця 6.17

**Структура образів чоловіка і жінки в уявленнях
молодшої і старшої групи підлітків**

QW	образ жінки				образ чоловіка			
	молодша група		старша група		молодша група		старша група	
	N	%	N	%	N	%	N	%
1.	87	25,8	108	25,6	108	25,6	115	22,4
2.	65	19,3	106	21,6	32	7,6	50	9,7
3.	45	13,4	51	10,4	120	28,5	144	28,1
4.	71	21	111	22,7	90	21,3	104	20,2
5.	31	9,2	50	10,2	39	9,2	71	13,8
6.	38	11,3	64	13,1	33	7,8	30	5,8

QW - групи якостей; N - частота називання якостей;
% - у відношенні до вікової групи.

Показники співвідношення маскулінних і фемінінних груп якостей, а також домінуюче значення інших груп якостей в структурі образів чоловіка і жінки в нашій вибірці дають підставу для висновку про тенденцію формування андрогінного гендерного типу особистості. Так, розглядаючи співвідношення групи фемінінних і маскулінних якостей в образі жінки, можна стверджувати, що цей образ є андрогінним із середнім значенням андрогінії (див. табл. 6.18.), а в образі чоловіка, хоча й переважає маскулінна група якостей, але, незважаючи на наявність цього маскулінного ядра, маскулінність "розмивається" властивостями інших складових структури образу чоловіка. Це наочно видно з таблиці 6.18, яка ілюструє структуру образів чоловіка і жінки у тій частині нашої вибірки, яка за методикою BSRI виявила андрогінні показники (91 особа).

Таблиця 6.18

QW	образ жінки		образ чоловіка	
	N	%	N	%
1	163	24,6	179	24,2
2	135	20,3	59	8
3	81	12,2	217	29,3
4	149	22,5	151	20,4
5	58	8,7	84	11,4
6	76	11,5	50	6,8

% - у відношенні до осіб з андрогінними показниками

За даними, отриманими в результаті дослідження структури образів чоловіка і жінки в уявленнях підлітків, зроблено такі висновки.

1. За змістовними характеристиками особистісних якостей структура образів чоловіка і жінки визначилась через такі групи якостей: загальноособистісні риси характеру; стереотипні якості маскуліності-фемінності; моральні якості; соціально-комунікативні якості; якості, що стосуються зовнішніх даних особистості.

2. Домінуюче місце в структурі образів займають такі три групи якостей: загально-особистісні риси характеру, стереотипні маскулінно-фемінні і моральні якості.

3. Маскулінно-фемінна група якостей складає ядро образів чоловіка і жінки, проте це ядро нечітке, розмите, що дає підстави для висновку, що за гендерними характеристиками образи чоловіка і жінки не є стереотипно-традиційними.

4. Співвідношення маскуліності і фемінності в образах чоловіка і жінки говорить про тенденцію формування андрогінного типу особистості в процесі статевої соціалізації. На підлітковій стадії андрогінність виявляється з середніми показниками.

5. Відмінності в образах чоловіка і жінки полягають в тому, що образ чоловіка є більш стереотипним (маскулінна група якостей на першому місці в структурі образу чоловіка), в той час як образ жінки – більш андрогінний (фемінна група якостей на третьому місці в структурі образу жінки).

6. Виявилась значуща відмінність між дівчатами і хлопцями у сприйнятті образу чоловіка. Ця відмінність полягає в тому, що в уявленнях хлопців образ чоловіка є більш маскуліним, ніж в уявленнях дівчат. У сприйнятті образу жінки хлопчиками і дівчатками теж є деякі відмінності за цими ознаками: жінка в уявленнях дівчаток більш фемінна, ніж в уявленнях хлопчиків. Цю особливість у сприйнятті підлітками гендерного образу своєї статі важливо враховувати у статево вихованні підлітків. Якщо в процесі статевої соціалізації у хлопчиків і дівчаток сформуються неоднакові погляди на те, яким належно бути чоловікові і якою бути жінці, то це може негативно вплинути на формування їх гетеросоціальності, спричинити навіть міжстатеві

конфлікти, а в майбутньому – внутрішньосімейні негаразди. В цілому в групах підлітків спостерігається засвоєння андрогінної моделі гендерної ролі.

6.2.7. Гендерна ідентичність особистості

Усвідомлення того, що людина є чоловіком або жінкою як переживання своєї позиції "Я" по відношенню до певних еталонів статі, характеризується як гендерна ідентичність особистості. Гендерна ідентичність має велике значення для особистості, поза неї не може бути повноцінної особистості ні в психологічному, ні в соціальному плані. Ввійти у суспільство індивід може лише за умови придбання статевої належності, відносячи себе до чоловічої або жіночої статі і намагаючись переконати в цьому оточуючих.

Гендерна ідентичність має декілька аспектів, а саме: 1) адаптаційна статева ідентичність – це усвідомлення особистістю співвідношення своєї реальної поведінки з поведінкою інших чоловіків і жінок; 2) цільова концепція "Я" – це набір індивідуальних установок чоловіка або жінки на те, якими вони повинні бути; 3) персональна ідентичність – це особистісне співвідношення себе з іншими людьми; 4) еґо-ідентичність – це глибинне психологічне ядро усвідомлення того, що саме означає для себе особистість як представник певної статі.

Головним механізмом формування гендерної ідентичності є ідентифікація. Ідентифікація – це один із суттєвіших механізмів формування ідентичності особистості, зокрема, – гендерної ідентичності. Завдяки механізму ідентифікації з раннього дитинства у дитини починають формуватись статеві риси особистості і поведінкові стереотипи, статево-рольова ідентичність і ціннісні орієнтації.

Аналізу механізму гендерної ідентифікації приділяється багато уваги психологами різних напрямків дослідження. Кожна з окремих теорій відображає якусь одну сторону складного процесу ідентифікації. Ці теорії описують процес гендерної ідентифікації з різних точок зору: теорія традиційної ідентифікації наголошує на емоційному факторі, когнітивна – на значенні категоризації, теорія научіння аналізує процеси навчання, тренування. Співвідношення цих сторін ідентифікації на різних етапах

розвитку індивіда неоднакове. В ранньому дитинстві домінують емоційні зв'язки і відносини, потім до емоційних підключаються когнітивні, процеси навчання і тренування – на більш пізніх стадіях. Якщо спробувати уявити процес ідентифікації в його цілісності, то можна накреслити таку схему. Дитина входить в життя з певними вродженими програмами розвитку і психофізіологічними статевими відмінностями, з ними пов'язано сприймання ранньої інформації, яка сприяє формуванню первинної гендерної ідентичності, яка потім направляє моделювання, впливає на сприйняття наочності. В динаміці цього розвитку засвоюються і інтеріоризуються гендерні ролі. В подальшому гендерні ролі і гендерні ідентичності функціонують в системі зворотніх зв'язків, підкріплюючи і компенсуючи одна одну.

Механізм ідентифікації забезпечує передачу "особистого" досвіду опосередковано – через особистий приклад, наслідування, навіювання. На більш пізніх стадіях соціалізації розширюється коло осіб, з яких вибирається зразок-об'єкт ідентифікації. Серед таких можуть бути не тільки реальні люди, але й літературні герої. Проте раніше або пізніше настає час, коли зразок втрачає суб'єктивне значення. Дезактуалізація "зразку" знаменує завершення певного етапу в розвитку особистості, її піднесення на нову ступінь, коли складаються нові відносини, нові мотиви, що заставляє ставити нові цілі і шукати нові ідеали. Так відбувається формування гендерної ідентичності.

У психологічній літературі виділяються декілька етапів формування гендерної ідентичності. Перший етап – це первинна статева ідентичність, яка відбувається до двох-трьохрічного віку. Це ті знання, яких дитина набуває про стать у спілкуванні з дорослими. В розвитку статевої ідентичності виділяються такі процеси: дитина узнає, що існує дві статі; вона включає себе в одну з цих двох категорій; на основі самовизначення дитина керує своєю поведінкою, вибираючи нові форми поведінки. Вже у 6–8- місяців малюки розрізняють чоловіків і жінок, які їх доглядають. У півтора року у більшості дітей помічається первинна ідентифікація себе з певною статтю. До двох років діти засвоюють перші ігрові ролі, що відповідають їхній статі. Хлопчики прагнуть до незалежності: вони підтверджують свою індивідуальність, стараючись відокремитись від

вихователя, звично від матері. Для дівчаток більш характерна взаємозалежність: вони набувають особисту індивідуальність у своїх соціальних зв'язках. Для ігор хлопчиків більш характерна групова діяльність. Ігри дівчаток відбуваються в менших за розміром групах. В цих іграх менше агресивності, більше взаємності, тут частіше наслідують взаємовідносини дорослих, а розмови ведуться більш довірливі й інтимні. У віці 2, 5 років більшість дітей здатні вже розділити людство на чоловічу і жіночу половини, хоча вони ще можуть не знати, в чому ці відмінності. Як показують психологічні дослідження, до віку 2-3 роки майже кожен має тверду впевненість, що "Я-мужчина" або "Я-жінка". Навіть, якщо чоловіче і жіноче начало розвивається нормально, особистість ще має адаптивну задачу розвитку свідомості маскулітності або фемінності.

Другий етап - це формування гендерної ідентичності з трьох до семи-восьми років. В три роки відбувається чітка поляризація типових для певної статі характеристик, а з другого боку, - у свідомості трирічних малюків стать не сприймається як щось дане людині назавжди. До 4-5 років діти вже уявляють типові заняття дорослих. До 5-6 років постійність статі не усвідомлюється остаточно, дитині здається, що можна перетворитися у майбутньому в дівчинку із хлопчика і навпаки.

Протягом раннього дитинства діти поступово осмислюють значення, яке лежить в основі статевих стереотипів. Коли в експериментальному дослідженні 4-річним дітям надали можливість грати в "крамницю", то, перетворившись у "продавців", вони пропонували хлопчикам купити лютих ведмедів, а дівчаткам - пухнастих кошенят. Така поведінка доводить, що притаманний будь-якій культурі зв'язок предметів і властивостей з тією або іншою статтю, залежить не тільки від наочності через спостереження або заучування певних асоціацій типу "ляльки для дівчаток, машинки для хлопчиків". Згідно з висновками дослідників, діти навіть в такому ранньому віці, напевно, почали ставити одні властивості в причинний зв'язок з чоловічою статтю, а інші - в такий же зв'язок з жіночою.

Деякі спеціалісти в галузі вікової психології вважають, що діти внутрішньо мотивовані до надбання цінностей, інтересів і моделей поведінки, які відповідають їх статі. Цей процес отримав назву само

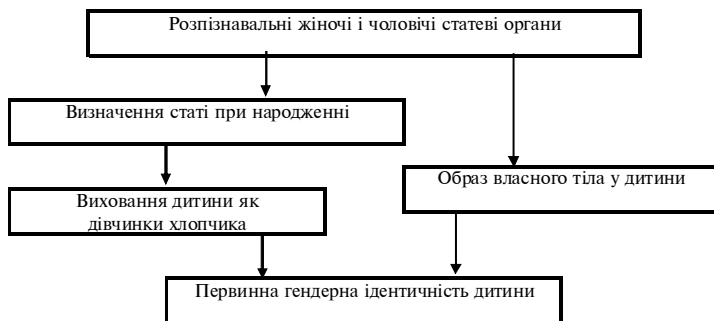
соціалізації. Діти можуть розвивати у собі досить жорсткі і стереотипні уявлення про те, "що роблять хлопчики" і "що роблять дівчатка". Наприклад, хлопчики грають машинками і ніколи не плачуть, а дівчатка граються в ляльки і люблять гарно вбиратися. Дитина здебільше звертає увагу на особливості поведінки, яка відповідає її статі і не виявляє зацікавленості до поведінки, яка несумісна з поведінкою її статі.

Деякі дослідження підтверджують, що діти більш запам'ятовують те, що відповідає їх гендерним схемам. Наприклад, в тестах пам'яті хлопчики виявляють тенденцію краще запам'ятовувати пункти з поміткою "для хлопчиків", а дівчатка – пункти з поміткою "для дівчаток". Крім того, діти допускають помилки у відтворенні оповідання по пам'яті, коли в ньому порушуються статеві стереотипи. Ці дані свідчать про великий вплив на увагу дітей і процеси їх навчання гендерних схем, які в них формуються.

Третій етап – 6-8 років. На цьому етапі відбувається практично повна диференціація статевих ролей, вибираються певні форми ігор і компаній. У дітей формується уявлення про те, наскільки їх індивідуальні властивості і соціальна поведінка відповідає нормативам і очікуванням певної статевої ролі. Характерною ознакою цього етапу є те, що дитина усвідомлює неможливість зворотного розвитку своєї статі.

У 6–7 років діти розуміють, що їх стать стійка і зберігається протягом всього життя, не дивлячись на зміни зовнішності. Вони розуміють, що хлопчики обов'язково стають чоловіками, а дівчатка – жінками, і що стать є стійкою у будь-якій ситуації і часі. Такий рівень розуміння називається сталістю (незмінністю) статі. В період, коли розвиваються уявлення про сталість статі і її незмінності в часі, діти схильні до особливо жорстких, стереотипних уявлень про допустимість для тієї або іншої статі поведінки. Ці уявлення і норми стають засобом організації поведінки й емоцій дитини. Якщо вони порушуються, це може викликати у них тривогу, почуття занепокоєності. Підростаючи, діти підлягають подальшій соціалізації і засвоюють поведінкові паттерни, які вважаються дотепними відносно їх статі. В процесі того, як дитина все більше усвідомлює себе, вона починає реагувати на вплив на неї з боку оточуючих її людей і стає носієм розпізнавальної Я-концепції, що включає уявлення про себе як

про хлопчика або дівчинку. Поступово дитина все ясніше усвідомлює стать свого тіла, наявність в себе чоловічих або жіночих статевих органів, і визначає їх як частину своєї сексуальної природи. Всі ці фактори ведуть до розвитку первинної гендерної ідентичності, тобто усвідомлення своєї належності до певної статі. Схематично це можна представити так:

На цій схемі показано культурні фактори і фактори оточуючого середовища, що здійснюють вплив на формування гендерної ідентичності дитини. Ця ідентичність встановлюється дуже рано.

Четвертий етап – підлітковий період. Це етап статевого дозрівання, або пубертатний період, коли відбувається становлення не тільки зрілої гендерної ідентичності, але й сексуальної ролі. Проблеми, які виникають перед індивідом протягом пубертатного періоду, дуже важливі і гострі. Від їх вирішення залежить подальший напрямок соціалізації особистості.

Відомо, що лише з гендерною зрілістю встановлюється різка відмінність чоловічого і жіночого характеру – протилежність, що завдає великого впливу на весь склад життя людини. Такі якості особистості, як жіночність і мужність (фемінність і маскуліність) є дуже важливими для нормальної життєдіяльності людини. Джерелом формування психічних статевих відмінностей і статевої поведінки є, перед усім, люди, що несуть в собі ті властивості, які для індивіда є бажаними і цінними формами. Для дітей раннього віку цими людьми є батьки. В подальшому до батьків приєднуються однолітки, діти більш старшого віку, дорослі.

Процес статевої ідентифікації не припиняється протягом всього життя людини, однак на кожному віковому етапі цей процес має свої особливості.

Психологи вважають, що статева ідентифікація є результатом майже безперервної серії реплік, натяків, отриманих від переживань, набутих з членами сім'ї, вчителями, друзями, а також із культурних джерел. Фізичні характеристики, отримані від своєї біологічної статі, такі, як загальний фізичний розвиток, фігура і фізичні параметри, взаємно співвідносяться зі складною системою стимулів, що включають заохочення, покарання, статеві ознаки батьків, що і встановлює статево ототожнення.

Формування гендерної ідентичності базується на трьох факторах: відносинах батьків і культурній позиції, зовнішніх статевих органах дитини і генетичному впливі, який стає фізіологічно активним на 6-му тижні життя зародку.

Значний внесок у створення моделі формування гендерної ідентичності, в якій сформульовані задачі, які встають перед людиною на різних стадіях розвитку, зробив Ерік Еріксон. Він висунув концепцію восьми стадій психосоціального розвитку, який відбувається від народження до старості. Без формування у індивіда гендерної ідентичності не може бути повноцінної особистості як в психологічному так і в соціальному плані. Саме тому трагічною є судьба людей з порушеннями гендерної ідентичності.

Порушення гендерної ідентичності – це вираження гендерної ідентичності способами, які суперечать анатомічній статі людини.

Як проявляються порушення гендерної ідентичності в дитячому віці? Ці порушення можуть бути виражені помірно. Незначні відхилення у статево рольовій поведінці, які здебільшого спричиняються неправильним статевим вихованням у сім'ї, спостерігаються, зокрема, у так званих фемінних хлопчиків і маскулічних дівчаток. За даними американського психолога Р. Гріна, у більшості дівчаток, що виявили маскулічну поведінку в ранньому віці, потім, коли настає статева зрілість, відбувається фемінізація. Проте у маленьких хлопчиків фемінність може бути провісником конфлікту статевої ідентичності у підлітковому віці.

У плані розгляду факторів, що зумовлюють конфлікт гендерної ідентичності у жінок, цікавими є роботи К. Хорні [259], яка вважає причиною появи маскуліності у жінок механізм ідентифікації дівчинки з батьком.

Деякі люди, які переступають через традиційну межу, що розділяє "очікування" гендерної ролі чоловіків і жінок, відчувають певний дискомфорт від традиційної чоловічої або жіночої ідентифікації і виявляють певний рівень нонконформізму по відношенню до неї (гендерної ролі). Це так звана кроссгендерність, яка може виявлятися у різній мірі. В психології кроссгендерність розглядається традиційно як патологічний стан, і професійна література описує його за допомогою таких термінів, як порушення гендерної ідентичності і гендерна дисфорія.

Люди сприймають тільки ті ролі, які точно відповідають їх поляризованому погляду на поведінку, яка доречна чоловікам і жінкам. Нерідко люди не хочуть зрозуміти тих, хто порушує соціально визначені бар'єри відносно статі. Кроссгендерність може виражатись в поведінці по-різному, від випадкових переодягань в одягу іншої статі до зміни статі хірургічним або гормональним шляхом. Хоча в особистості кожної людини є якісь елементи, які не вкладаються в рольові стереотипи, що традиційно приписуються даній статі, деякі люди присвячують значний час і сили своєму прагненню до кроссгендерності, яку вони вважають більш відповідною своїй суті, ніж традиційні гендерні ролі. Ступінь кроссгендерності може варіювати від випадкового часу на відпочинку, коли людина одягається і діє як представник "протилежної" статі, і до того, коли така поведінка виявляється на протязі довгого періоду. Людина навіть може доводити оточуючим, що це і є її дійсна гендерна ідентичність. У спілкуванні з іншими людьми така людина викликає почуття дискомфорту у оточуючих. Кроссгендерні люди в реальному житті зустрічаються з осудом і з пересудом, а не з доброзичливістю. Це свідчить про те, що люди часто приймають тільки ті ролі, які точно відповідають їх поляризованому погляду на поведінку, доречну для чоловіків і жінок. Оточуючі не хочуть зрозуміти тих, хто порушує соціально визначені бар'єри, які стосуються статі.

Найбільш крайньою формою кроссгендерності є транссексуалізм.

Транссексуали є анатомічно нормальними чоловіками і жінками, які впевнені в тому, що вони мають особистісні якості протилежної статі, визначаючи останні так, як це прийнято в суспільстві або культурі. Здебільше вони починають усвідомлювати подібні відчуття вже в ранньому дитинстві і відчувають сильний дискомфорт. Розроблено засоби, які дозволяють за допомогою гормональної терапії і хірургічних методів досягти того, що такі індивідууми виглядають як представники протилежної статі. Транссексуали з низькою інтенсивністю таких переживань часто не виказують бажання на зміну статі таким способом. Транссексуали, які переживають свої відчуття більш гостро, навпроти, досить часто приймають рішення змінити свою стать юридично і анатомічно. Кількість прооперованих транссексуалів у США оцінюється в 11000 чоловік (не включаючи тих транссексуалів, які не погодились на заміну статі). Загальна кількість транссексуалів у деяких європейських країнах і США оцінюється як один на 20-50 тис. чоловіків у віці старше 15 років. Оцінки кількості транссексуалів-жінок, які прагнуть стати чоловіками, виявляються нижче, ніж транссексуалів-чоловіків приблизно у відношенні 1 до 3 [146]. До цього часу витоки транссексуалізму невідомі, а дискусії про роль виховання і природи цього феномену ведуться й зараз. Недавні дослідження показали деякі анатомічні відмінності будови чоловічого мозку у транссексуалів-чоловіків, що, можливо, говорить про визначальну роль біологічного фактору.

У кроссгендеризмі існує багато тонких відмінностей, які не визначені і не систематизовані. Дуже мало відомо про причини кроссгендерності. Тільки подальше дослідження факторів, які визначають гендерну ідентичність, гендерну роль і сексуальну орієнтацію, можуть дати відповіді на ці питання.

Відчуття статевої належності як одне з основних стрижней особистості, у своїй нормі є досить стійкою якістю. Проте, слід застережити, що, по-перше, ступінь стійкості цього відчуття може бути неоднаковою і строки його остаточного формування також можуть бути різні. По-друге, само по собі нормальне відчуття статевої належності ще не визначає повністю ступені, в якій той чи інший хлопчик або дівчинка у наступному будуть відповідати прийнятим у суспільстві зразкам

"справжнього чоловіка" або "справжньої жінки". Як показує практика, діти з відхиленням у статеворольовій поведінці мають чимало проблем у стосунках з однолітками, а в майбутньому – у створенні власної сім'ї. Фемінні чоловіки та маскулітні жінки не здатні ефективно виконувати статевоспіввіднесені ролі. Отже, перед вихователями постає проблема розрізнення варіацій і відхилень статеворольової поведінки.

В.Е. Каган [102] у вирішенні цієї проблеми рекомендує зважати увагу на такі моменти:

1. Вибір ігор і іграшок.
2. Яким ролям в іграх віддається перевага.
3. Спілкування з однолітками.
4. Спілкування з дорослими.
5. Прагнення до зміни зовнішності.
6. Незадоволеність своєю зовнішністю.
7. Фантазії, мрії і сновидіння.
8. Творчість (малюнки).
9. Стиль поведінки.

Психологи розробляють програми допомоги дітям з відхиленою статеворольовою поведінкою. Психокорекція відхилень статеворольової поведінки досить складна і займає тривалий час. Тому правильному статеворольовому вихованню потрібно приділяти увагу з самого народження дитини. Виникненню невірної спрямованості статевого розвитку сприяє ряд факторів, які необхідно враховувати в педагогічному процесі. Ще О. Вейнінгер відмічав [47], що відхилення від статевого розвитку, це не тільки сексопатологічна, медична, але й по суті педагогічна проблема. З цього приводу він давав такі поради педагогам. По-перше, звертати увагу на моменти, які сприяють виникненню негативізму по відношенню до іншої статі. По-друге, непотрібно придушувати статевий потяг як такий, а навпроти, необхідно прививати підліткові педагогічно допустимі способи його задоволення.

Одним із важливих положень для статевого виховання є положення про те, що відчуття статевої належності і є стрижнем формування цілісної особистості. Звідси виходить, що для нормального формування особистості необхідно укріплювати цей елемент статевого розвитку,

сприяти його наповненню соціально цінним змістом, формувати у кожної дитини поняття справжнього чоловіка і жінки, а також прививати спонукання до обов'язкової відповідності цьому уявленню.

Статорольова соціалізація – це цілісний процес, в результаті якого людина досягає найвищої ступені вираження своєї належності до чоловіка чи жінки. Разом з тим статорольова соціалізація – це інтеграція різних процесів, серед яких мають значення такі, як процеси підготовчого характеру, формування власної репродуктивної функції, а також розвиток особистості і громадянське визрівання людини.

6.2.8. Підліткова група як соціально-культурне середовище формування гендерної ідентичності особистості

Як уже було нами відмічено, особливо важливим етапом формування гендерної ідентичності особистості є підлітковий вік. Важливим простором включення підлітка в "світ людини" в процесі його соціалізації є група однолітків. Підліткові групи ми розглядаємо як необхідну в підлітковому віці певну систему культурних формотворень людини. Особливістю цих формотворень є те, що вони є перехідною і проміжною формою між конкретно-індивідуальним соціально-психологічним простором первинної соціалізації і узагальнено-соціальним соціального рівня дорослої людини. Перехідний характер цієї соціокультурної системи формотворень людини відповідає перехідному характеру індивідуально-психічних властивостей підлітків. На сьогодні є чимало психологічних, соціально-психологічних досліджень щодо основних характеристик психологічного розвитку підлітка, формування його особистісних соціально-психологічних якостей, які детермінуються соціально-психологічними особливостями підліткової групи як особливо важливою формою включення індивіда у "світ людини" в процесі його соціалізації на підлітковій стадії розвитку. Ми ж звернемося до тих психологічних особливостей підлітків, які тісно взаємопов'язані з особливостями формування гендерної ідентичності.

Психологічні особливості підліткового віку у випадках, коли вони є особливо виразними, отримали назву "підліткового комплексу" [136]. Як підкреслюється в багатьох психологічних дослідженнях, сутність

"підліткового комплексу" визначає така поведінкова реакція, як реакція групування з однолітками. Саме вона визначає особливості формування гендерної ідентичності підлітків. Міжособистісні стосунки, які складаються в підліткових групах однолітків, сприяють усвідомленню своєї гендерної ролі. За Еріксоном, у підлітковому і юнацькому віці перед людиною стоїть задача зрозуміти себе як певну стать і знайти відчуття близькості з іншою людиною [276, 277]. Невдачі у досягненні цієї цілі можуть викликати плутанину в статевих ролях і замкненість, наслідком чого може статись порушення гендерної ідентичності. Набуття статевої зрілості підлітком приносить з собою нові почуття, відчуття причетності до своєї вікової когорти, визначення свого місця серед однолітків. Тяжіння до згуртування, групування з однолітками властиве для підлітків майже як інстинктивне. Як зауважує Є. Личко [136], прагнення підлітків до групування з однолітками можливо має якісь філогенетичні коріння. У вищих ссавців, які ведуть стадний образ життя, особи "підліткового віку" утворюють окремі групи на периферії стада або навіть відособлюються в окремі тимчасові стада. Мавпи-підлітки реагують депресією на ізоляцію від однолітків, проте ні у малечі, ні у дорослих особів добитись депресії таким шляхом не вдається [102-28]. Підліткові групи проходять через всю історію людства від первісного суспільства і стародавньої Спарти до сучасних хіпі. Як пише А.Є. Личко, "підліткові банди", які розповсюдились у США в кінці 50-х рр. XX ст., із соціальної точки зору явище більш архаїчне, ніж нове [136, с.30].

Психологи відмічають, що якщо до 9 років дитина розгортає свої відносини у колі знайомих людей, то в підлітковий період вона прагне розширити коло суспільних відносин, утвердити себе в суспільній діяльності. Групи однолітків набувають суттєвого значення для її членів, коли вони досягають 10-12-річного віку. Як свідчить досвід, життя людини супроводжується потребою у розширенні простору спілкування, яка зумовлена необхідністю зміни моделей засвоєння соціального досвіду на кожній віковій стадії соціалізації. Підліткова група однолітків – це та форма включення індивідів в культуру суспільства, та модель засвоєння соціального досвіду, яка задовольняє потребу підлітків у переорієнтації з одного простору спілкування на іншій. Цей новий простір спілкування,

який забезпечується в групі однолітків, сприяє формуванню зрілої, чітко визначеної гендерної ідентичності підлітків.

Роль однолітків в статеворольовій соціалізації велика. По-перше, в середовищі однолітків дитина випробовує себе як представника певної статі, вона, так би мовити, "обкатає" отримані в сім'ї статеворольові стереотипи і корелює їх в самостійному, нерегламентованому дорослими спілкуванні. В групах однолітків статеворольова поведінка стає одним з головних параметрів оцінки дитини, а звернення підліткової компанії перш за все до емоцій, а не до розуму, здійснює сильний виховний вплив. По-друге, з однолітками підліток має можливість обговорювати такі інтимні питання, про які він соромиться говорити з дорослими. Дослідники, які вивчали, як утворюються групи однолітків, виявили, що у відповідних ситуаціях ці групи утворюються швидко. З моменту знайомства дітей в групі починається процес рольової диференціації, з'являються загальні цінності і інтереси, ростуть взаємні очікування і вплив членів групи один на одного, створюються групові традиції. Такий розвиток подій можна вважати майже універсальним. Будь-яка група, що існує впродовж якогось часу, утворює певну систему норм, специфічних уявлень, які поділяються особистостями в цих групах. Сукупність норм і уявлень, що лежить в основі дій групи і поділяється її членами, складає групову культуру. Групова культура – це таке соціально-загальне, яке виступає через безпосередній зв'язок з іншими членами групи, тобто через "ми". В цьому "ми" об'єднується як узагальнене, так і конкретно-індивідуальне, бо "ми" – це безпосередня взаємодія індивідів, об'єднання індивідів з іншими, які дотримуються тих самих норм і правил. Культура в формі співвідношення "я–ми" як єдність соціально-узагальненого і конкретно-особистісного яскраво виявляється у наявності групових артефактів. Артефакти підліткових груп – це символіка, геральди, ритуали, обряди, мовні знаки та інші зовнішні аксесуари, що використовуються членами групи, щоб підкреслити свою належність до групи. Артефакти підліткової групи виступають засобом формування гендерної ідентичності. Видимі (одяг, зачіска, аксесуари) або мовні знаки служать підлітку засобом підкреслення своєї статевої належності, показують, хто він є такий. В цьому виявляється надзвичайно важливе для формування гендерної

ідентичності почуття належності до своєї статі. Як свідчать психологічні дослідження, у хлопчиків це почуття є більш виявленим, ніж у дівчат. Прагнення хлопчиків довести свою чоловічу ідентичність проявляється у більшій статевій стереотипності їх поведінки. Агресивність, домінантність і владність, які чітко виявляються у поведінці хлопчиків, відображають потребу хлопчиків виявити більш яскраво риси, які відокремлюють чоловічу стать від жіночої.

В підліткових групах однолітків діти допомагають один одному засвоювати різні фізичні, когнітивні і соціальні навички. Тут діє принцип більшої схильності відповідати прикладові схожого на нас індивіда, ніж несхожого. Наприклад, наслідування поведінці спрацьовує найбільше тоді, коли дитина спостерігає за діями таких самих дітей, як вона сама. Цей принцип використовується в засобах впливу на людей. Останні повинні нести в собі характеристики схожих властивостей людей, лише в цьому випадку вони можуть формувати певні якості. Вони повинні враховувати також особливості індивіда, ті форми, в яких відображаються їх інтереси. Це використовується в рекламі, яка орієнтується на свідчення середньої людини – з вулиці. Це також підтверджується результатами наукових досліджень. Зокрема було доведено, що діти, які дивились фільм, в якому в спокійних, оптимістичних тонах показується візит дитини до дантиста, змінювали своє ставлення до зубного лікаря головним чином тоді, коли вони були в тому ж самому віці, що і "герой" фільму. Роберт Чалдіні для ілюстрації того, що механізм наслідування "спрацьовує" краще тоді, коли "зразком" виступає індивід того ж самого віку, приводить приклад зі свого особистого життя. Його трирічний син, який довгий час не міг навчитися плавати навіть за допомогою найкращого тренера, опанував плавання на прикладі трирічного хлопчика. Як пише Р. Чалдіні, саме маленький Томі, а не студент-випускник, зріст якого шість футів і два дюйми, був потрібен його сину для отримання інформації про те, що він може і що йому слід робити.

У підліткових групах механізм гендерної ідентифікації включається до групового контексту, тобто індивід ідентифікує себе з узагальненим стереотипом поведінкових і особистісних характеристик. Гендерна ідентифікація в підліткових групах виступає механізмом залучення

індивіда до системи групових цінностей. Модель гендерної поведінки здебільшого вибирається підлітком не самостійно. Вона диктується своєю групою, до якої належить підліток. Зразками наслідування стають найбільш "яскраві" з товаришів або кумири молодіжної моди. Хлопчики, які поведуться агресивно, можуть спочатку просто наслідувати героям телепередач, які вони бачили, а потім починають наслідувати один одному. Вони продовжують реагувати і відповідати на реакції, відповідаючи зразку, який утворюється як груповий. Цей зразок підтримує і розширює групові стосунки. Таку взаємодію іноді називають соціальною реципрокністю. Оскільки йдеться про засвоєння зразків поведінки, вироблених групою, то проблема гендерної ідентифікації підлітків стає тісно пов'язаною з конформністю та формами групових відносин загалом. Відповідність групі набуває виключно великого значення для підлітка, який тепер може виявляти істинно релігійне поклоніння перед прийнятими групою правилами і нормами. Тиск з боку однолітків набуває для дитини неподоланості. Ці суворі настановлення стосовно правил, конформності і статевої сегрегації стають звичайними для взаємодіяльності дітей на початку раннього підліткового віку і не пом'якшуються до кінця підліткового – початку юнацького періоду.

Прагнення відповідати стандартам групи однолітків може бути нормальною, природною і навіть бажаною формою поведінки. Але іноді діти занадто прагнуть відповідати груповим нормам, навіть коли вимоги групи не можна вважати корисними ні для конкретної дитини, ні для самої групи, ні для оточуючих. Цим напевно можна пояснити той відомий факт, що більшість правопорушень у підлітків відбувається в групі. В закритих закладах для підлітків (інтернатах) реакція групування виявляється з особливою силою і може бути причиною серйозних порушень режиму. В цих умовах реакція групування може стати головним регулятором поведінки підлітка [136, с.60]. Встановлено, що коли під тиском однолітків потрібно скоїти антисоціальні вчинки, хлопчики підкорюються такому тиску частіше, ніж дівчатка. Конформність має особливо велике значення у ранньому підлітковому віці, коли діти виходять з-під постійного опікування сім'ї. В цьому віці діти відчують сильну потребу належати якомусь співтовариству і відчувати себе прийнятним до нього на рівних підставах з іншими.

Підлітки належать до групи, яку соціологи називають маргінальною, тобто до міжкультурної, або такої, що перебуває на межі домінуючої культури, групи, члени якої виявляють підвищену потребу у відповідності. Під впливом фізіологічного дозрівання у підлітка в структуру нових соціальних ролей входить необхідність ідентифікації з певною статтю. Всі хлопчики і дівчатка оцінюють свої ознаки мужності і жіночності. Потреба впевненості в нормальності свого розвитку набуває сили домінуючої ідеї. В результаті цього загострюється інтерес до своєї зовнішності. На ранніх етапах цей інтерес зосереджується скоріше на формуванні відповідного тілесного образу, ніж на еротичних почуттях або їх вираженні. В підлітковому віці діти починають розуміти, що існують різні типи людського тіла і різні його ідеали, у них формується досить чітке уявлення про тип свого тіла, його пропорції, гнучкість. Отже, в період росту статевої зрілості з'являється занадто сильна зацікавленість своїми фізичними даними, яка стає характерною особливістю підліткового віку. Інтерес до питань статі у підлітків зосереджено на змінах власного тіла. Підлітки можуть виявляти крайню нетерпимість до будь-яких відхилень, наприклад, до відхилень зовнішнього вигляду від ідеалу (надлишкової повноти або худоби), або до занадто раннього або пізнього визрівання. Засоби масової інформації спекулюють на тенденції тінейджерів до нетерпимості, рекламуючи стереотипні образи привабливих і життєрадісних юнаків та юнок, які проходять цей складний період життя без таких неприємностей, як прищі, ортодонтичні пластини, незграбність або проблеми з вагою. Оскільки багато підлітків є виключно чуттєвими до свого зовнішнього вигляду і годинами розглядають себе у дзеркалі, невідповідність меж їх власного, далекого від досконалості, вигляду і сяючим ідеалом, який пропонують засоби масової інформації, часто є причиною тривоги і невпевненості. Як свідчить дослідження, більша занепокоєність своїм зовнішнім виглядом спостерігається у молодших підлітків, у старших вона менша. Занепокоєність підлітків своїм зовнішнім виглядом тісно пов'язана із гендерною ідентичністю. Від того, як складається знання підлітка про себе, як формується переживання свого "Я" залежить формування статевої ідентичності зокрема, а також багато з його майбутнього відношення до себе, до оточуючих людей різної статі

і взагалі до світу в цілому. Занепокоєність підлітків своїм зовнішнім виглядом широко вивчалась. Хлопчики занепокоєні, головним чином, фізичною силою, дівчаток же хвилює в першу чергу привабливість обличчя, стрункість, вага тіла. Ці відмінності викликані в першу чергу соціальними схваленнями. Проведене нами опитування учнів київських шкіл підліткового віку показало, що як хлопчики, так і дівчатка, характеризуючи риси маскулінності і фемінінності, перш за все акцентують увагу на зовнішніх даних. Всі вони (100% опитуваних) вважають привабливість обов'язковою рисою сучасної жінки, називаючи такі риси, як струнка постать, гарне обличчя, а для сучасного чоловіка – фізична сила, високий зріст, мужні риси обличчя тощо. Як показало опитування, ступінь задоволеності своїми зовнішніми даними у дівчаток нижча, ніж у хлопчиків.

Ревниве ставлення до своєї зовнішності – добра підстава для того, щоб привити підліткам засоби її поліпшення (деякі гігієнічні навички, заняття фізкультурою). Питання про ставлення школяра до своєї зовнішності є дуже важливим на практиці. Закріплення знань про своє тіло, зовнішність, організм в цілому тісно пов'язано у підлітка з формуванням таких важливих особистісних якостей, як впевненість в собі, життєлюбство а також таких негативних якостей як замкненість, індивідуалізм. Враховуючи таку особливість підліткового віку як занепокоєність своїм зовнішнім виглядом, статеве виховання підлітків повинно ґрунтуватись на становленні суб'єктивно значущого статевого зовнішнього образу Я. Підлітка необхідно навчити прийняти свій фізичний вигляд і зміни, що відбулися в його організмі, а також навчити турбуватись про своє тіло. Від самооцінки реальних досягнень і ефективності володіння своїм тілом в таких видах діяльності, як фізкультура і спорт, відпочинок і розваги, робота і повсякденні справи, залежить задоволеність чи незадоволеність собою як чоловіком чи жінкою. Саме завдяки формуванню гендерної ідентичності через сприйняття своєї зовнішності у хлопчиків і дівчаток формується стійке відчуття своєї цінності як чоловіка чи жінки. Протягом життя основні фундаментальні тенденції статевої ідентичності, набуті у дитячі роки, зберігаються, не дивлячись на те, що вони підвладні змінам.

Велике значення у формуванні гендерної ідентичності має становлення гетеросоціальності. Гетеросоціальність – це властивості особистості, на основі яких можливо задовольняти потребу в інтимному спілкуванні осіб обох статей. Набуття гетеросоціальності – це основна задача, яка вирішується в процесі формування гендерної ідентичності на підлітковій стадії статевої соціалізації. Вирішенню цієї задачі сприяє специфіка форми спілкування в підліткових групах однолітків, яка полягає, перш за все в тому, що групи однолітків є дуже важливим для підлітків джерелом інформації з питань статі, яке не можуть замінити ні засоби масової інформації, ні навіть батьки. В наукових дослідженнях відмічається, що батьки є важливим джерелом передачі цінностей і настановлень і впливають на настановлення і поведінку підлітків, особливо в якості прикладу. Але з точки зору формального статевого виховання більшість батьків не справляються із своєю роллю. Філіп Райс пояснює це декількома причинами [208, с.293, 294]. По-перше, деякі батьки соромляться обговорювати ці теми або роблять це негативними способами. Деякі підлітки також соромляться говорити на ці теми, особливо з батьками. По-друге, батькам важко подолати бар'єр інцесту між собою і підлітками. Будь-яке вербальне згадування про секс стає мало не символічним інцестом. По-третє, деякі батьки самі погано інформовані і не знають, як пояснити дітям сексуальність. По-четверте, деякі батьки бояться, що наявність знань приведе до сексуальних експериментів; вони нічого не розказують дітям, тому що хочуть зберегти їх невинність. Доречно відмітити, що не існує даних, які вказували б на те, що сексуальні знання самі по собі сприяють сексуальному експериментуванню. Проте існує безліч доказів, що неосвіченість призводить до біди. По-п'яте, деякі батьки говорять дуже мало про сексуальний розвиток людини і роблять це дуже пізно. Спеціалісти стверджують, що пояснювати основні фізіологічні факти, які стосуються питань репродукції, потрібно ще до пубертатного періоду. По-шосте, деякі батьки надають вдома негативний приклад. Мають значення не тільки слова, що вимовляються, а й їх власний спосіб життя і приклад.

В молодшому підлітковому віці групи однолітків майже завжди складаються з представників однієї статі, і для кожної статі характерні свої інтереси, вид занять і форми взаємодії. В молодшому підлітковому віці домінує потреба в гомонізації (тяжіння до утворення однорідних за статтю груп), яка реалізується в одностатевих групах. Дружба з дітьми тієї ж статі – дуже важлива фаза розвитку гендерної ідентичності. В передпідлітковий період такі стосунки відіграють велику роль у формуванні особистості юної людини і наступних гетеросексуальних контактах. Здружившись з однолітком тієї ж самої статі, дитина цього віку розширює уявлення про своє Я і самостверджується. В одностатевих групах успішно реалізується "друга статева примірка", яка досягається через заняття та форми ігрової діяльності, притаманні жіночій чи чоловічій статі.

Одночасно з посиленням стосунків між представниками однієї статі, у підлітків починають виявлятися дружні стосунки між представниками протилежної статі. Поступово вони починають цікавитись не тільки власним розвитком, але й розвитком інших. Перед ними виникає все більше питань, які стосуються розвитку представників протилежної статі, пов'язаних із статевою зрілістю, змінами, які з ними відбуваються. Фізична привабливість відіграє значну роль у перших контактах між статями, і викликає занепокоєність підлітків своєю зовнішністю та чуттєвістю до її оцінки іншими. Це пов'язано з тим, що в підлітковому віці відбувається формування стійкого образу "Я", визначення свого місця в житті і внутрішньої позиції, поява почуття своєї неповторності і індивідуальності.

Велику роль у формуванні нових і більш зрілих стосунків з однолітками обох статей психологи відводять побаченням як певному рівню гетеросексуальної дружби. Американський психолог Брюс Роско і його колеги провели опитування серед підлітків з метою виявлення настановлень у відношенні до побачень з протилежною статтю. На основі цих досліджень вони виділили сім функцій, які виражають сутність побачень у отрочтві та юності: розвага – можливість розважатись, повеселитись із однолітками протилежної статі; соціалізація – можливість для представників протилежної статі пізнати один одного і сформувати потрібні способи взаємодіяльності; статус – можливість підняти свій

статус в групі однолітків, з'явившись серед них з достойним "хлопцем" або бажаною "подругою"; вибір шлюбного партнера – можливість зав'язати стосунки з представниками іншої статі з метою вибору подружжя; секс – можливість набути сексуального досвіду і отримати сексуальне задоволення; товариські стосунки – можливість отримати друга протилежної статі, з яким можна спілкуватись і вести загальні справи; інтимність – можливість встановити тісні, багатозначущі стосунки з людиною протилежної статі. Роско і його колеги виявили, що представники молодшої вікової групи підлітків ставляться до побачень як до засобу отримання термінової втіхи; вони вважають розваги і підвищення статусу важливими мотивами для призначення побачень, шукають побачень з тими, хто фізично привабливий, гарно вдягається і подобається іншим. Представники старшої вікової групи ставляться до побачень більш серйозно. Їх менше цікавить зовнішність і більше цікавлять особистісні якості та плани на майбутнє. Важливими мотивами побачень вони вважають товариські стосунки і вибір шлюбного партнера. В обох вікових групах відмічаються такі відмінності: юнки вважають інтимність більш важливою, ніж секс, в той час як для юнаків сексуальні стосунки більш важливі, ніж інтимність.

Формування гетеросоціальності, встановлення близькості з представниками іншої статі є однією з головних задач старшого підліткового періоду. Невдача у зав'язуванні близьких стосунків з представниками протилежної статі може стати причиною сильної тривоги і низької самооцінки. Для деяких підлітків великі труднощі складає необхідність зав'язати знайомство і налагодити невимушені стосунки з людиною протилежної статі. Ф. Райс [208, с.355] наводить типові питання, які бентежать підлітка, що має потребу у встановленні нових для нього зв'язків: "Як почати розмову з дівчиною? Що робити, якщо не вистачає рішучості запросити дівчину на побачення? Як привернути до себе увагу протилежної статі? Чи очікує дівчина, щоб юнак зізнався в тому, що вона йому подобається? Чому ми так ніяковіємо, коли зустрічаємось з незнайомими хлопчиками? Чи варто бентежитись з приводу того, що не вдалося відразу ж домовитись про побачення? Як привабити хлопчика і сподобатись йому? Чому хлопчики так не люблять, коли їх з кимось

знайомлять?". Разом із статевою зрілістю приходить краще розуміння протилежної статі, зсезають почуття неприязні по відношенню до неї, встановлюються позитивні емоційні контакти. Найкращі умови для формування таких почуттів створюються у підліткових групах однолітків.

Питання про ефективність статоворольового виховання підлітків в залежності від статевого складу групи і досі залишається дискусійним, існують дослідження, з яких можна зробити неоднозначний висновок з цього питання. Так, наприклад, перевірялась ефективність вирішення сумісних задач в одностатевих і різностатевих підліткових групах однолітків. В одностатевих групах діти з більшим бажанням підходили до роботи, і не було виявлено конфліктів між ними [208, с.60]. В різностатевих групах негативні стосунки між дітьми були очевидними і більш вираженими у хлопчиків, ніж у дівчаток. З усіх хлопчиків 66,8% заявили про своє небажання працювати з дівчатками, з усіх дівчаток – 56,6%. У змішаних групах теж виникала суперечка: хлопчики прагнули підкорити собі дівчаток і ставились до них зверхньо. Це за результатами дослідження молодшої підліткової групи (13–14 років). Проте в старшій підлітковій групі (15–16 років) були виявлені інші результати, які свідчили на користь ефективності вирішення задач в умовах сумісної діяльності. Зокрема, виявлено, що уже у 16 років підлітки в різностатевих групах показують значно більше позитивного у стосунках один до одного, знижується внутрішньогрупова конфліктність.

Отже, можна зробити висновок, що формування гендерної ідентичності у молодших підлітків відбувається більш успішно в одностатевих групах. В старшому підлітковому віці, коли потрібно сформувати гетеросоціальність особистості, формування гендерної ідентичності здійснюється більш успішно в різностатевих групах однолітків. Підмічено, що чим старше стають підлітки, тим частіше компанія стає статовозмішаною. Цей тип взаємин – перший крок у навічінні того, як будувати стосунки з протилежною статтю. В цей період підлітки накопичують інформацію і досвід для формування базових настановлень стосовно статевих ролей і сексуальної поведінки, не відчуваючи при цьому необхідності у занадто тісних стосунках з протилежною статтю. Підкреслимо, що взаємодія з протилежною статтю відбувається

всередині підліткових груп. Багато 14–15-річних дітей віддають перевагу дружбі хлопчика з дівчиною всередині групи більш близьким стосункам у ситуації побачення. Це дуже важливо для підлітків в період формування гендерної ідентичності, який Дж.Марсія назвав періодом розмитої ідентичності, коли підліток перебуває на шляху пошуку, експериментування, накопичення інформації, досвіду. Всередині підліткової групи легко можуть створюватись такі міжособистісні стосунки, за яких не придушується статевий потяг як такий (його не потрібно придушувати), а навпаки, підліткові прививаються педагогічно допустимі способи його задоволення. Щодо останнього, то слід мати на увазі, що на стадії підліткового віку процес статевого визрівання є інтеграцією різних процесів, серед яких мають значення такі, як процеси підготовчого характеру, формування власне репродуктивної функції, а також розвиток особистості і громадянське визрівання людини. Як відмічають дослідники, остаточне становлення особистості і чисто репродуктивних здібностей організму відбувається у 20–25 років. Особливості ж власне статевого визрівання (пубертатний період) виявляються в тому, що в цей час (11–15 років) визрівання відбувається з найбільшою інтенсивністю і в основному завершується. Подалі відбувається лише остаточне удосконалення того, що вже було достатньо сформовано. Як відмічають Д.В. Колесов і Н.Б. Сельверова [112, с.169], афферентний і ефферентний механізми функційної статевої системи визрівають раніше, ніж центральний апарат, не говорячи вже про такий його відділ, який об'єднує елементи психологічного плану, включає настановлення особистості на репродуктивні питання, робить можливим процес соціального гальмування виявлень статевого потягу. Елементи сексуальної системи визрівають достатньо повно раніше, ніж відбувається їх об'єднання в єдину систему. В цьому виявляються її суттєві відмінності від інших фізіологічних систем, для яких характерним є те, що вони визрівають поступово, функціонуючи уже з моменту народження. Сексуальна система визріває спочатку у вигляді деякої кількості елементів, не об'єднаних ще в єдине ціле, причому це визрівання на відміну від інших систем передбачає формування й удосконалення таких механізмів, як гальмування, репродуктивне настановлення особистості

У зв'язку з формуванням настановлень особистості з приводу сексуальних питань виникає питання про інформацію з сексуальних питань, яка потрібна дитині, про міру цієї інформації, про те, яка інформація і в якому віці буде корисною для дитини в плані її нормального статевого розвитку. З цього приводу є різні точки зору. Ми вважаємо, що неможливо допускати передчасну інформацію дитини з сексуальних питань. Батьки і вихователі повинні бути дуже обережними стосовно вразливої психіки дитини, на яку ллється засобами масової інформації потік нерозбірливої всячини. Про сексуальну революцію написано дуже багато, і вона має свої позитивні моменти. Дослідження реєструють збільшення сексуальної свободи, особливо для дівчат, і той факт, що сучасне суспільство допускає плюралізм поглядів на сексуальну мораль. Зараз ми здатні виявляти терпимість і приймати не один стандарт сексуальної поведінки, а безліч. Як правило, сучасні підлітки – прихильники індивідуальної етики, тобто вважають, що кожна людина повинна сама вибирати для себе правила поведінки. Однак ці зміни викликали і деякі проблеми. У сучасній молоді такі ж саме сексуальні імпульси і потяги, як й у їх попередників, але різниця в тому, що ці потяги постійно стимулюються засобами масової інформації, а правила управління ними або їх вираження визначені менш чітко. Не дивлячись на чисельність літератури з питань статі, багато підлітків недостатньо інформовані або мають спотворені, викривлені уявлення про свою сексуальність, а тому відчувається потреба в позитивних програмах статевого виховання. Ці програми повинні враховувати потреби підлітків до групування з однолітками. Існує чималий досвід статорольового виховання дівчаток-підлітків і хлопчиків-підлітків в одностатевих і різностатевих підліткових групах скаутського типу, який свідчить про те, що міжстатеві стосунки всередині простору підліткових груп є важливим фактором формування здорової гендерної ідентичності особистості.

Психологи, які займаються проблемами формування гендерної ідентичності, прагнуть створити таку модель її формування, яку можна було б використати в статевому вихованні індивіда. В цьому плані являють інтерес роботи Джеймса Марсія, в моделі формування гендерної ідентичності якого, можна побачити, що зріла ідентичність,

яка визначається перш за все сформованою гетеросоціальністю, спирається на життєвий досвід спілкування підлітків з однолітками. Не пройшовши певного життєвого шляху пошуків, експериментування, тобто не маючи того багатогранного життєвого досвіду, яким визначається реальне життя підлітка, неможливо сформулювати зрілу гендерну ідентичність. Як свідчать дослідження, лише деякі учні досягають зрілої ідентичності до моменту закінчення школи. Проживання вдома, обмежений досвід не сприяють її придбанню. Статуси гендерної ідентичності не завжди змінюють один одного у відповідності з описаною Дж.Марсія послідовністю. Така послідовність допускає декілька варіантів відхилення. По-перше, значна кількість індивідів вступає в період юності в статусі розмитої ідентичності, деякі з них так в ньому і залишаються. По-друге, деякі молоді люди взагалі не проходять статусу мораторію і не досягають зрілої ідентичності. По-третє, іноді ті люди, що досягли зрілої ідентичності, регресують і повертаються до більш низьких статусів. Індивіди можуть проходити через деякі етапи розвитку ідентичності більше одного разу в житті. Людина, яка в певний період уже досягла ідентичності, може потім знову пройти через етап мораторію або передчасної ідентичності.

Деякі вчені, зокрема Джоссельсон, використовували методи дослідження ідентичності Марсія для розробки теоретичної моделі формування ідентичності у жінок. З цією метою Джоссельсон провів перше інтерв'ю із старшокурсниками колежу на початку 70-х рр. ХХ ст. і, прослідкувавши за їх долями, здійснив друге інтерв'ю у 1980 році. Біля однієї чверті жінок з вибірки вибрали традиційний статус, який Еріксон колись назвав універсальною моделлю розвитку жіночої ідентичності. Це передчасна ідентифікація, за якою жінки часто визначають свою ідентичність шляхом успішного пошуку супутника життя. В цілому у них були високі показники психічного здоров'я, але спостерігалось мало ознак особистісного самовизначення. Жінки зі статусом ідентичності на основі досягнень свідомо перевіряли свою ідентичність, демонстрували гнучкість в інтеграції потреб встановлення близьких взаємин у самоствердженні; вони самі визначали свій життєвий шлях. Для них їх особистісні досягнення і професійна діяльність частіше ставали

засобом вираження цінностей, які сформувались в контексті відносин підтримки. Жінки на етапі мораторію відмовлялись від традиційних безпечних стосунків, щоб випробувати експериментальні ідентичності в нетипових ролях, але при цьому вони відчували великі труднощі у вирішенні проблем ідентичності. Після тридцяти років жінки зі статусом мораторію часто самостійно вибирали статус ідентичності, пов'язаний із досягненнями, але вони часто повертались у статус розмитої ідентичності або передчасної ідентифікації. Жінки, які виявили якості, що є характерними для дострокової ідентифікації або статусу досягнень, демонстрували більш високі рівні психічного здоров'я, ніж жінки, які знаходились на етапі статусу мораторію або розмитої ідентичності. Напевно, тиск сім'ї і суспільства заважав жінкам довго експериментувати і досліджувати різні варіанти ідентичності: якщо до закінчення спеціального навчального закладу ідентичність не була досягнутою, то жінки зазнавали сильного тиску, який спонукав їх повернутись до безпечного і надійного дитячого досвіду. Вибір, саморефлексія, соціальні очікування, конфлікти, ізоляція і амбівалентність, які пов'язані із вибором нетрадиційних ролей, дорого обходяться жінкам. Як показують дослідження процесів формування гендерної ідентичності, ступінь стійкості цього відчуття може бути неоднаковою і строки його остаточного формування також можуть бути різними, незважаючи на те, що відчуття статевої належності як один з основних стрижнів особистості у своїй нормі є досить стійкою якістю.

Проблема формування гендерної ідентичності має багато аспектів, зокрема такий, що пов'язано з особливостями статі особистості. Виявилось, наприклад, що шляхи формування ідентичності у жінок і чоловіків неоднакові. Так, у жінок виявляється тенденція до самовизначення завдяки встановленню взаємин з іншими людьми, тоді як представники сильної статі дотримуються "традиційно чоловічих" шляхів самовизначення через своє професійне Я. Отже, розвиток ідентичності у жінок відбувається інакше, ніж у чоловіків. Для жінок питанням першочергової важливості є емоційна близькість з іншими людьми, а для чоловіків цей фактор не набуває такого значення.

Важливим аспектом проблеми формування гендерної ідентичності є відповідність між біологічною статтю особистості і її ідентифікацією з гендерною роллю. Відсутність такої відповідності ставить під загрозу адаптованість людини до умов життєдіяльності. Дослідження порушень гендерної ідентичності, особливості і причини цих порушень на підлітковій стадії соціалізації є актуальними для теорії і практики статеворольової соціалізації. Як показує практика, діти з відхиленнями у статеворольовій поведінці мають чимало проблем у стосунках з однолітками, а в майбутньому – у створенні власної сім'ї. Фемінні чоловіки та маскулінні жінки не здатні ефективно виконувати статевоспіввіднесені ролі.

Причини порушень гендерної ідентичності можуть бути різними. Маскулінізація поведінки дівчаток, наприклад, може співпасти з емансипаційними настановленнями жінок і навіть заохочуватись. Часто в цьому приймають участь засоби масової інформації, які акцентують увагу на досягненнях жінок у традиційно чоловічих видах праці або спорту на шкоду жіночності, материнства та ін. Однією з причин порушень гендерної ідентичності в підлітковому віці може бути порушення ідентифікації з образом батьків, в результаті засвоєння дітьми дисгармонійних, потенційно конфліктних настановлень маскуліності-фемінінності, що утворилися як відбиття дисгармонійних стосунків між подружжям в сім'ї. Наприклад, психологи виявили, що владний, домінуючий контроль батька призводить до негативізації образу "Я" у хлопчиків. Підґрунтям порушення ідентифікації з образом батьків може бути сучасна ситуація, що склалася у сфері взаємин між поколіннями, яка визначається розривом зв'язків у професійній діяльності між "дітьми" і "батьками". Справа в тому, що в традиційній багатодітній селянській сім'ї діти змалку втягувались в працю батьків, в якій мати та батько були їх наставниками. Дівчинка формувала ідеал жінки на зразок матері, а хлопчик – ідеал чоловіка – на зразок батька. В сучасному урбанізованому суспільстві діти рідко бачать своїх батьків в їх професійній діяльності і складають враження про них, виходячи з їх поведінки у побуті, де образ батьків не є дуже привабливим. Розрив між поколіннями у сфері професійної діяльності – досить несприятливий фактор статеворольової соціалізації, який особливо впливає на виховання

хлопчиків, бо у зв'язку з фемінізацією школи, вони і в школі не мають можливості знайти той образ учителя, на основі якого формувався б ідеал чоловіка. Таким ідеалом часто стає лідер на вулиці, який не завжди відповідає поведінці, що схвалюється нормами культури суспільства.

Виникнення порушень гендерної ідентичності у підлітків може бути пов'язано також з помилками батьків в сфері соціально-статевого контролю за поведінкою дітей. Соціально-статевий контроль має особливе значення в процесі соціалізації особистості. Він виявляється в різних формах (в залежності від ціннісних орієнтацій мікросередовища) обмеження спілкування хлопчиків і дівчаток, особливо спілкування дівчаток з хлопчиками. Обмеження спілкування хлопчиків і дівчаток, яке здійснює сім'я, пов'язане з певними етнопсихологічними факторами, витоки яких можна знайти у звичаях, традиціях. Засобами соціально-статевого контролю є суспільна думка і соціальні санкції. Суспільна думка мікросередовища оцінює вчинки в сфері сімейно-побутових традицій в категоріях моральної свідомості. Це виявляється в життєвських поняттях про "добросесність", "невинність", "гідність", "честь" і проявляється в спонтанних реакціях мікросередовища (сусідів, близьких людей, членів групи, дорослих членів сім'ї). Реакція мікросередовища як неформальна позитивна або негативна соціальна санкція, є одним із основних засобів соціального контролю. Можна виділити два типи реакцій мікросередовища на вчинки індивідів: 1) мікросередовище доводить своє ставлення безпосередньо до відома самих хлопчиків і дівчаток; 2) мікросередовище висловлює своє відношення до позиції дорослих (батька і матері, діда і бабусі) в формі поради, попередження, догани, зневаги, заочного осуду, недоброброзичливих пліток тощо. Ставлення батьків і дітей до реакції мікросередовища виявляється у таких формах: а) вони приймають певний стереотип поведінки у відповідності з традиціями; б) вони такого стереотипу поведінки внутрішньо не сприймають, а лише зовнішньо, формально, дотримуються традиції під впливом соціальної думки; в) вони виступають проти консервативних старих традицій, протиставляючи себе безпосередньо ситуації. В психологічних дослідженнях було визначено межі віку, з якого здійснюється соціально-статевий контроль [208, с.47, 56]. Показано, що на дівчаток він

розповсюджуються з більш раннього віку (з 11–14 років), на хлопчиків – з 15–16 років. Стосовно дівчаток такий контроль має більш активний характер. В цих випадках сім'я обмежує взаємини між хлопчиками і дівчатками (частіше шляхом впливу, як правило, саме на дівчаток). Як бачимо, соціально-статевий контроль розповсюджується в основному на дітей підліткового віку – дуже психічно вразливого. Саме тому помилки в практиці застосування засобів соціально-статевого контролю можуть мати непередбачувані негативні наслідки для дітей в статеворольовому вихованні. Однією з помилок в практиці виховання у цьому питанні є підхід до дружби дівчаток з хлопчиками з підозрою, прикрикуванням, поприканням, залякуванням, погрозою, потаємним читанням листів дітей. Все це створює умови інтердиктивного спілкування, яке в підлітковому віці, як правило, має своїм наслідком "ефект бумерангу".

Якщо молодші діти оцінюють ситуацію міжстатевого спілкування так само, як їхні батьки, погоджуються з ними, пристосовуються, то, починаючи з 13-14 років, в уявленні і розумінні міжстатевих взаємин у підлітків відбуваються зміни. Змінюються критерії оцінок, а також негативне ставлення підлітка до дружби хлопчика і дівчинки. Дитина також усвідомлює, що критерії оцінок не співпадають з критеріями оцінок дорослих. На цьому ґрунті формується особлива стратегія і тактика поведінки дітей "маскувального" характеру, які враховують реакцію батьків і учителів. У старших підлітків формується певна внутрішня позиція по відношенню до реакції дорослих. Реальні конфліктні ситуації між підлітком і його батьками складаються саме на цьому етапі. Підліток чинить опір не лише внутрішньо, але й зовнішньо. Конфлікти між батьками і дітьми, що створюються на цьому ґрунті, можуть спричинити деформації в сфері статеворольового виховання. Позитивний вплив батьків на процес статеворольової соціалізації дітей може здійснюватись лише за умови встановлення високого рівня довіри взаємин дітей і батьків, їх взаємної інформованості, на основі чого формується взаємна зацікавленість, яка ґрунтується на співпереживанні, підтримці, доброзичливості, делікатності.

Можливість порушення гендерної ідентичності закладена в самій динамічності сучасного соціуму, за змінами якого можуть не встигати

адаптивні механізми статевої соціалізації. Соціальний прогрес, демократизація стосунків між статями, стирання меж між "чоловічими" і "жіночими" професіями нівелюють багато відмінностей, які здавались раніше природними, змінюють також нормативні уявлення про чоловічі і жіночі ролі. Статевої стандарти, які були характерними для традиційного суспільства, вже не є ідеальною моделлю для сучасних чоловіків і жінок. В сучасному суспільстві для хлопчиків чоловіча модель є менш виразною: повсюдна фемінізація виховання в сім'ї і в школі не дає їм наочних конструктивних чоловічих моделей. Проте у хлопчиків є сильна мотивація оволодіння цією роллю (в нашій маскуліно орієнтованій культурі чоловіча роль оцінюється вище за жіночу). Дівчатка мають більш доступну модель, проте немає сильної мотивації їй наслідувати. Ці зміни відбуваються досить швидко і викликають у людей адаптивне напруження, яке супроводжується психологічним дискомфортом. Наприклад, виховання дівчинки, яке ґрунтується на традиційному розумінні жіночності, може зробити її поганою матір'ю – пасивною, безпомічною і залежною. Ще О. Вейнінгер відмічав, що відхилення від статевого розвитку, це не тільки сексопатологічна, медична, але й по суті педагогічна проблема [40, с. 157, 159]. Одним із важливих положень для статевого виховання є думка про те, що відчуття статевої належності і є стрижнем формування цілісної особистості. Звідси випливає, що для нормального формування особистості необхідно укріплювати цей елемент статевого розвитку, сприяти його наповненню соціально цінним змістом, формувати у кожної дитини поняття справжнього чоловіка і жінки і прививати прагнення до обов'язкової відповідності цьому поняттю.

З представленого дослідження особливостей процесу статевої соціалізації можна зробити такий короткий **висновок**.

Статева соціалізація як процес формування властивостей індивіда як представника певної статі здійснюється в результаті засвоєння ним гендерної культури суспільства, складовими якої є: гендерні установки як система уявлень про чоловіка і жінку, що виникають в кожній культурі суспільства; культурні стереотипи чоловічності і жіночності; відмінні засоби виховання хлопчиків і дівчат; специфічні види праці кожної статі; диференційовані чоловічі і жіночі

гендерні ролі, гендерна ідеологія суспільства та гендерна політика держави.

Засвоєння гендерної культури суспільства особистістю опосередковується включенням її в різні спільноти мезорівня, яким властива своя метакультура як віддзеркалення соціально-історичної гендерної культури у специфічній системі формотворень людини (наприклад, підліткова група як система формотворень культури)

Статеворольова соціалізація відбувається як становлення гендерної ідентичності особистості через механізм статевої ідентифікації. Гендерна ідентичність формується поетапно, досягаючи зрілості у підлітковому віці. Поза формування гендерної ідентичності не може статись повноцінна особистість як в психологічному, так і в соціальному плані.

Проблемою як педагогічною, так і соціальною є порушення гендерної ідентичності, вирішення якої потребує фундаментальних досліджень закономірностей статевої соціалізації особистості.

6.3. Політична соціалізація особистості

Поняття "політична соціалізація" виникло у західній соціальній і політичній психології за аналогією з поняттям "соціалізація" для визначення і описування суспільних процесів, в результаті яких індивід приймає відповідну політичну позицію.

Поняття "соціалізація" почали використовувати для описування включення особистості в політику, починаючи з кінця 50-х рр. XX ст.. Першою роботою, присвяченою проблемі політичної соціалізації, була робота американського соціального психолога Г.Хаймана "Політична соціалізація", яка вийшла в США в 1959 р. З такою ж назвою у 1969 р. вийшла робота Р. Даусона і К. Превіта, в якій представлено детальне теоретичне дослідження цієї проблеми.

В науці немає одного визначення як поняття "соціалізація", так і поняття "політична соціалізація". Визначення змісту поняття "політична соціалізація" залежить від концепції, в якій воно розглядається, від аспекту, в якому аналізується, а також від поставленої мети дослідження.

В широкому розумінні політична соціалізація – це процес включення індивіда в політичну систему суспільства, в результаті чого у нього формуються особистісні якості, завдяки яким він адаптується до цієї системи. Г. Хайман писав, що задача соціалізації полягає в тому, щоб "добре навчити людей стійкій політичній позиції. Інакше не буде ніякого порядку і, можливо, буде навіть хаос". Людині, щоб сформуватись як громадянину, необхідно отримати систему політичних цінностей, ідей, в які вона може вірити, і орієнтацій в політичному середовищі, які дозволяють їй адаптуватись до нього.

Політична соціалізація на рівні індивіда являє собою втілення вимог політичної системи у внутрішню структуру особистості, інтеріоризацію її основних політико-культурних елементів. Центральним моментом політичної соціалізації є формування адекватних уявлень про владу і владні відносини.

Політична соціалізація є необхідною умовою функціонування суспільства. Вона є найбільш ефективним механізмом підтримки її політичної системи, її зміцнення і стабілізації. В процесі політичної соціалізації відбувається відтворення інститутів політичної системи, здійснюється спадкоємність найважливіших політичних цінностей.

6.3.1. Напрямки та підходи у дослідженні політичної соціалізації

Проблема політичної соціалізації розробляється перш за все в руслі політичної психології. Проте їй присвячені чисельні дослідження в інших галузях науки: соціології, соціальної психології, педагогіки, політології тощо.

Витоки концепції політичної соціалізації містяться в ідеях про людину в політиці, які сформульовані такими класиками світової науки як Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо, Г. Спенсер, М. Вебер та ін. В подальший розвиток цих ідей зробили свій внесок різні напрямки нової політичної науки, якими було трансформовано модель особистості і влади класичної традиції відносно нових умов функціонування політичної системи. Серед них найбільше визначались такі чотири напрямки: системний аналіз політики, теорія конфлікту, теорія плюралізму і теорія гегемонії.

Прибічники теорії "системного аналізу політики", що має витоки в соціології Т. Парсонса, розглядали особистість як один із засобів підтримки рівноваги у політичній системі. Американські дослідники Д. Істон та Дж. Денніс вважали, що політична система стає фактором політичної соціалізації індивіда з необхідності забезпечити собі стабільне функціонування. Основними вимогами до політичності індивіда в рамках даної концепції є формування реалістичних вимог громадян до влади, лояльність щодо неї, добровільна покора правилам і нормам. Представники цієї концепції розглядають політичну соціалізацію як одну із семи функцій політичної системи, яка полягає в тому, щоб формувати у індивідів позитивні установки до влади. Політична соціалізація, на думку представників цього напрямку, М. Девіса і В.А. Льюїса, – це процес, в якому взаємодіють доброзичливі, але авторитарні політичні лідери і їх вірні послідовники. Результатом цієї взаємодії є утворення політичних цінностей, на основі яких виникає гармонійна система, що підкріплюється, з одного боку, почуттям поваги до послідовності у лідерів і, з другого боку, почуттям обов'язку у лідерів по відношенню до підлеглих.

В теорії конфлікту політична соціалізація розуміється як процес привнесення лояльності в групу. Основні агенти соціалізації – органи пропаганди (ЗМІ), централізовані поселення, організації, які представляють груповий інтерес.

В теорії плюралізму, яка знайшла поширення серед американських політологів, політична соціалізація розглядається як процес, який має на меті допомогу індивідові у формуванні власної позиції в умовах багатопартійності. Ідеальна модель політичної соціалізації на рівні особистості містить в собі такі елементи:

- розвинені ідентифікації участі;
- наявність ідеологічних орієнтацій, які визначають прямий політичний вибір особистості;
- знання "правил гри", особливо терпимості;
- активна участь у політиці.

Успішна політична соціалізація, в процесі якої особистість засвоює партійні настановлення, що об'єднує її з лідерами, вирішує задачу політичного вибору.

Теорія гегемонії розуміє політичну соціалізацію як канал проникнення у свідомість людини ідеології, яка домінує в суспільстві.

Сучасні розробки теорії політичної соціалізації найбільше здійснюються в руслі таких підходів.

Психоаналітичний підхід базується на ідеї про те, що політична свідомість і діяльність людей є результатом трансформованої дії несвідомих інстинктів, що опосередковуються різними захисними механізмами. Детальний розвиток ці ідеї отримали в класичній для західної психології роботі Г. Лассуелла "Психопатологія і політика" (1980).

Біхевіористський підхід, розглядаючи особистість з боку поведінкових навичок, зміст і спрямованість політичної поведінки розуміє як результат дії факторів заохочення і покарання або "комплексів підкріплення". Лідер сучасного біхевіористського напрямку Б.Ф. Скіннер висунув ідею про необхідність формувати, направляти і контролювати все політичне життя суспільства за допомогою спеціально розробленої системи комплексів підкріплення.

Гуманістичний підхід дослідження теорії політичної соціалізації базується на концепції ієрархії потреб і теорії самоактуалізації А. Маслоу. У руслі цього підходу політична соціалізація розглядається як такий процес, що підпорядковується загальним закономірностям процесу самоактуалізації, який розвивається під дією "внутрішньої природи" людини, яка полягає в тому, що потреби участі в політичному житті суспільства можуть виникати лише після задоволення нижчих потреб, тобто – на вищому етапі процесу самоактуалізації.

Когнітивний підхід розглядає процес політичної соціалізації з боку аналізу таких когнітивних факторів як інтелектуальний розвиток, уявлення, емоційна сфера тощо.

У дослідженні політичної соціалізації поширеним також є підхід, який розглядає цей процес у зв'язку з політичною культурою суспільства. Поняття "політична культура" так само, як і проблематика, яка пов'язана з ним, ввійшли в наукові дослідження в 60-х рр. ХХст. Піонером цієї проблематики у світовій науці вважають американського дослідника Г. Алмонда. Свою концепцію політичної культури і політичної соціалізації Г. Алмонд вперше сформулював в статті "Порівняння політичних систем"

(1956). Політична соціалізація розглядається ним як процес засвоєння політичної культури, яку він розуміє як сукупність зразків індивідуальних позицій і орієнтацій стосовно політичних предметів і подій.

У вітчизняній науці в дослідженні політичної соціалізації найбільш поширеним є культурно-діяльнісний підхід. З точки зору цього підходу політична соціалізація визначається як процес активного засвоєння індивідом ідеологічних і політичних цінностей і норм суспільства і формування їх в усвідомлену систему соціально-політичних установок, які визначають позиції і поведінку індивіда в політичній системі суспільства. При цьому наголошується на значенні активно-діяльнісного фактору в процесі засвоєння індивідом політичної культури суспільства. Індивід, який виступає як об'єкт політичної соціалізації, є в той же час її суб'єктом, а тому цей процес здійснюватиметься тим успішніше, чим активнішим буде участь індивіда в політичній діяльності.

6.3.2. Стадії процесу політичної соціалізації та його агенти

Так, як і загальний процес соціалізації, політична соціалізація проходить поетапно і продовжується вздовж всього свідомого життя людини. В ньому виділяються різні стадії, що зумовлено віковими змінами особистості. Більшість дослідників виділяють три вікових стадії політичної соціалізації.

Перша стадія може бути визначена віковим відрізком від 4 до 12 років. Для неї характерно, перш за все, переважний розвиток емоційних компонентів майбутніх політичних установок і визначальний вплив на дитину батьків.

Друга стадія – 12–18 років. Ця стадія визначається швидкою інтеграцією емоційних компонентів з когнітивним змістом і формуванням в основному закінчених політичних установок. Розширюється коло соціальних факторів, які впливають на політичний розвиток індивіда.

Третя стадія охоплює весь період життя людини. Тут відбувається або стабілізація політичних установок на тому когнітивному рівні, який вже досягнуто, або подальший розвиток і поглиблення їх когнітивного змісту, або їх трансформація під впливом життєвого досвіду індивіда. Кожна стадія пов'язана з попереднім розвитком, інтегрує все те, що було накопичено раніше.

Перше питання, дуже важливе як в теоретичному, так і в практичному плані, полягає у визначенні того вікового рівня, з яким можна пов'язувати початковий етап політичної соціалізації особистості. Дослідження, які було проведено в США в 60-х рр. ХХ ст. Е. Лоусоном показали, що діти ще дошкільного віку (4–6 років) мають політичні симпатії і антипатії, які виникають на основі неусвідомленого сприйняття реакцій дорослих на ті чи інші політичні символи (наприклад, прапор). В 3–4 роки дитина набуває перших відомостей про політику через сім'ю. Дитина знайомиться з конфігурацією владних відносин в сім'ї, що надалі відбивається на сприйнятті цієї людиною влади в державі. У 9–10 років у дітей формується, за виразом англійського психолога П. Купера, "патріотичний фільтр", який підсилює уявлення типу "ми – вони" і відсіює із уявлення все негативне, що стосується їх власної картини. Виявилось, що у віці 11–13 років відбувається швидкий розвиток політичних уявлень. Мислення 11-річних конкретно, персоніфіковано і егоцентрично. Порівняно з цим періодом прогрес в 16–18 років значно скромніший.

Політичні психологи традиційно підкреслюють важливість ранніх вікових періодів політичної соціалізації для становлення політичного профілю особистості. В роботах американських соціальних психологів підкреслюється, що досвід, здобутий в дитинстві, має визначальний вплив на формування особистості взагалі і політичної орієнтації зокрема. Істон і Денніс вважають, що базові дитячі почуття більш важко витісняються і змінюються, ніж ті, що були набуті пізніше в житті, і що в "кризові моменти імовірно повернення особистості до своїх базових уявлень" у випадках дисфункції системи, утруднюючих передачу політичних цінностей (перш за все офіційних) новим поколінням і дезорганізуючим уже сформованих громадян. У останніх відбувається повернення до ранніх базових уявлень, які отримані на етапі первинної соціалізації. Саме тому важливого значення надається дослідженням особливостей процесу політичної соціалізації в дитячому віці. Для розуміння цих особливостей політичні психологи вивчають питання про те, як сприймаються дитиною на перших стадіях розвитку суб'єкти політичної влади. Американські дослідники Д. Істон і Дж. Денніс виділили 4 специфічних риси сприймання дітьми влади: політизація, персоналізація, ідеалізація і інституціоналізація.

Політизація означає усвідомлення дітьми в ранньому дитинстві того факту, що крім батьківської влади існує інша влада, яка знаходиться поза сім'єю і над нею. Першими носіями такої влади, як правило, у свідомості дітей опиняються представники органів безпеки, яким, як це усвідомлюють діти, повинні підпорядковуватись навіть батьки. Тут починають закладатись всі перші елементи законслухняності і поваги до влади.

Персоналізація – це така особливість сприйняття у дітей, завдяки якій політична влада для них виступає спочатку не як система закладів, а у вигляді конкретних індивідів. Так, наприклад, якщо дітям говорять про освіту, то вони мають на увазі вчителя, учня, директора школи, коли говорять про закон – то поліцейського, суд, а коли про владу – то міністра, мера, королів.

Ідеалізація – це тенденція дітей ідеалізувати політичну владу, яка пов'язується у них тільки з позитивними оцінками і емоціями. Набуте в ранньому дитинстві позитивне ставлення до влади може зберігатись і в дорослому віці. З приводу цього американський політолог Р. Найемі зауважує: "ідеалізація політичної влади дитиною допомагає нам зрозуміти несвідому підтримку уряду з боку багатьох дорослих".

Інституціоналізація означає перехід в процесі розвитку від персоналізованого сприйняття до усвідомлення існування її інститутів, тобто уряду, парламенту тощо. Це перехідний етап розуміння влади як політичної системи.

Отже, як встановлено багатьма дослідженнями, основною особливістю ранньої стадії політичної соціалізації дитини є переважання емоційного відношення до політичних об'єктів і відсутність спочатку когнітивних уявлень про ці об'єкти. Відсутність або слабкість когнітивного компоненту зумовлює таку особливість ранніх дитячих уявлень, як їх некритичність. З некритичністю пов'язана і інша особливість – така риса як ригідність і відносна стійкість. Справа в тому, що неусвідомлене, некритичне і постійно підкріплене відношення з часом стає елементом несвідомого і завдяки цьому набуває специфічної стійкості. Відомо, що емоційне відношення є одним із трьох обов'язкових компонентів соціальних установок, в тому числі і установок політичних.

На другій стадії політичної соціалізації, яка пов'язується із шкільним віком, у когнітивному розвитку спостерігається важлива зміна політичного мислення і воно стає абстрактним. У 15-річної дитини з'являються уже такі поняття, як "влада", "індивідуальне право", "свобода", "демократія" тощо. Надалі йде розширення часової перспективи політичного мислення. Підліток на відміну від дитини починає усвідомлювати найближчі і більш віддалені впливи політичних подій на сучасне і майбутнє. Політичні події оцінюються їм в залежності від їх наслідків для окремих людей, бо він ще не здатен бачити їх значення для груп і суспільства в цілому. У середньому підлітковому віці досягається деяке розуміння дій організації і інститутів, що спрямовані на колективні цілі.

В багатьох дослідженнях підкреслюється значення юнацького періоду соціалізації як етапу політичного самовизначення, яке відбувається вже не як пасивне вбирання сімейних цінностей, а як самостійний вибір позиції. Це означає політичну зрілість, яка пов'язана із формуванням свідомості громадянина. Результатом політичної соціалізації стає зрілий громадянин, стрижнем особистості якого стають базові переконання і принципи, які вироблені в процесі первинної політичної соціалізації. Ці базові переконання дозволяють зберігати особистісну стійкість, завдяки якій особистість може сама просіювати зовнішні впливи, робити свій вибір. На відміну від дитини доросла людина здатна відповідати за свою поведінку, зокрема і в сфері політики, керуватись своїми власними уявленнями про те, що входить в її обов'язки і права як людини і громадянина.

Політична соціалізація не завершується періодом дорослості, а продовжується все життя. Етапи і стадії подальшого політичного розвитку визначаються не тільки власне віковими змінами, а засвоєнням нових політичних ролей, досвідом особистісної участі. Взаємодія політики і людини має конкретно-історичний характер. Кожна політична система розробляє свої специфічні механізми втягування особистостей в політику.

Історичний характер політичної соціалізації виявляється в тому, що, по-перше, кожна система має свої культурні особливості, свій набір важливих цілей і цінностей, які вона надає своїм особистостям. По-друге, не тільки політична система, але й режим, економічний лад, особливості

державно-правового контексту визначають те, як громадяни будуть сприймати владу, яким буде психологічний клімат в політиці. По-третє, кожному типу політичного устрою відповідає певний ідеал громадянина, від якого залежатиме політична свідомість і поведінка, ступінь активності, ідентифікація з тими чи іншими політичними партіями і групами окремих громадян. Безперебійне функціонування політичної системи в умовах змін поколінь в політиці і трансформації суспільства в значній мірі залежить від результатів соціалізації взагалі і політичної соціалізації зокрема.

Політична соціалізація є складним процесом, детермінованим багатьма факторами – як макросередовищем, так і найближчим соціальним оточенням. Фактори політичної соціалізації організуються в складну систему, в яку входять: характер і тип державного устрою, політичний режим, політичні інститути, партії і організації. За допомогою соціальних механізмів ці фактори регулюють і контролюють політичну поведінку індивідів. На особистість здійснюють вплив не тільки власне політичні фактори, хоча вони мають першочергове значення, але й неполітичні умови, в яких відбувається життєдіяльність людини. Вирішальну роль, особливо на етапі первинної соціалізації, відіграє сім'я. До неполітичних агентів, які відіграють помітну роль в передачі політичних ідей, поглядів і цінностей, відносяться групи однолітків, друзі. До агентів політичної соціалізації належать також громадські об'єднання, релігійні організації, церква. Державним інститутом, на який покладено вирішальну роль у патріотичному вихованні підростаючого покоління, є збройні сили країни.

Навчальні заклади, в першу чергу загальноосвітня школа, є одним з основних агентів політичної соціалізації підростаючих поколінь. Сучасний стан політичного виховання в школі можна кваліфікувати як перехідний, оскільки стара система ґрунтувалась на заідеологізованості, а нова система політичного виховання, декларуючи "департизацію", "деполітизацію" та "деідеологізацію" освіти, ще не створена. Між тим, все частіше звучить тривога з приводу низьких показників політичної культури у підростаючого покоління. Педагоги і спеціалісти з питань політичної соціалізації відмічають зменшення показників загальної

політичної обізнаності молоді.

Низький рівень політичної освіченості серед молоді та складність формування їх громадянської позиції має декілька причин. Серед них називається і така, як заборона залучати учнів до політики. Закон України "Про освіту", дійсно, забороняє залучати учнів до участі в політичних конфліктах, нав'язувати ідеологічні догми. Проте відмова від втягування неповнолітніх в боротьбу політичних партій не повинна означати відмови від навчання основам політики, виховання політичної культури молодого покоління. Закон України "Про освіту" націлює на виховання дітей в дусі свободи, гуманізму і демократії, і його не потрібно тлумачити в дусі "деполітизації". Відмова від втручання в процес політичної соціалізації з боку держави є небезпечним як для особистості, так і для самої держави.

Сучасне суспільство потребує масової участі громадян у політичному житті, а тому цілеспрямоване політичне виховання набуває особливої актуальності. Невтручання в процес політичної соціалізації з боку суспільства може спричинити такі негативні явища як відсутність політичної культури, низький рівень політичної освіченості, відсутність інтересу до політичного життя країни, небажання в ній жити, які є небажаними факторами особистісної соціалізації. Людині, щоб сформуватись як громадянину, необхідно отримати систему політичних знань і ідей, які дають можливість орієнтуватися в політичному середовищі та дозволяють їй активно включитись у суспільну діяльність. Проблема політичної орієнтованості особистості набуває особливого значення в умовах динамізму і різноманітності соціальних зв'язків, плюралізму ідеологій, багатоманітності, невизначеності, амбівалентності і протистоянь.

Політичність особистості – це система особистісних якостей, що забезпечують здатність особистості включитись в політичний процес суспільства в якості його суб'єкта. Проявами політичності є, по-перше, політична поінформованість, яка виявляється в системі знань особистості про основні принципи сучасної політики; по-друге, в політичній позиції особистості, яка виявляється у визначенні нею свого місця в соціально-політичному просторі своєї країни; по-третє, у володінні навичками і способами відстоювати інтереси, пов'язані зі своєю політичною позицією. Отже, актуальним стає питання політичного виховання молоді.

6.3.3. Форми політичної соціалізації

Політична соціалізація існує в таких формах: цілеспрямованій і стихійній. Цілеспрямована, організована форма політичного впливу на особистість – це не що інше, як політичне виховання. Поняття "політичне виховання" відрізняється від поняття "політична соціалізація" за своїм об'ємом. Політичне виховання – це цілеспрямована форма політичної соціалізації. Політична соціалізація включає не тільки цілеспрямовані, але й стихійні форми впливу на особистість. Стихійні форми політичної соціалізації – це ті умови соціального оточення, які впливають на політичну позицію і політичну поведінку індивіда, так би мовити, неплановано.

В понятті "політичне виховання" акцентується увага на таких ознаках процесу соціалізації. По-перше, на тому, що воно означає процес цілеспрямованого впливу на становлення політичності особистості на відміну від цілісного процесу "політичної соціалізації", яка включає не тільки контрольовані, цілеспрямовані впливи, але й стихійні фактори, такі як умови соціального оточення, взаємостосунки і взаємодія з іншими людьми. По-друге, ознакою поняття "політичне виховання" є також його зовнішній характер впливу щодо особистості, те, що в цьому процесі вона є не суб'єктом самоформування, а об'єктом. Отже, політичне виховання є однією з форм політичної соціалізації, яка пов'язана з цілеспрямованим опікуванням суспільства процесом забезпечення і засвоєння індивідом політичних норм та ідеалів, завдяки чому забезпечується цілісність політичної системи, життя суспільства в цілому, безперервність історії.

Політична соціалізація особистості – це не тільки політичне виховання, а й набуття політичності в процесі стихійних впливів. На відміну від традиційного суспільства, яке покладалось в основному на стихійні форми політичної соціалізації, сучасне суспільство, яке, як уже відмічалось, потребує масової участі громадян у політичному житті, не може існувати без організації цілеспрямованих політичних впливів на громадян. Необхідність застосування форм цілеспрямованого впливу на особистість потрібна для збереження політичної системи. Ця необхідність диктується також приходом у соціально-політичний простір суспільства

нових поколінь. Проте необхідність рекрутувати нових учасників політичних подій, забезпечити їх офіційними цінностями виникає також і в рамках одного покоління в зв'язку зі зміною політичного ландшафту.

Кожне суспільство розробляє відповідну стратегію політичного виховання громадян. Як стратегія політична соціалізація знаходить застосування у внутрішній і зовнішній політиці держави через спеціальні проекти і програми, які ставлять за мету формування у індивідів системи соціально-політичних установок, що визначає їх позиції і поведінку в політичній системі суспільства.

В процесі різних форм політичної соціалізації відбувається саморозвиток політичності особистості, який включає в себе, з одного боку, засвоєння індивідом політичного досвіду через входження індивіда в політичний процес, в політичну культуру суспільства, а з другого, – як активне відтворення цієї системи індивідом через активний вибір, який відображається в політичній свідомості і політичній діяльності індивіда. Таке розуміння політичної соціалізації передбачає розглядання її як процесу, що відбувається в трьох сферах: когнітивній, афективній, поведінковій.

6.3.4. Особливості структурних компонентів політичної соціалізації особистості

Спираючись на традиції соціальної психології, процес політичної соціалізації особистості можна розглядати з точки зору таких її структурних компонентів, як когнітивного, афективного та конативного (поведінкового).

Когнітивний компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані зі знанням про політичну систему. Система цих феноменів виявляється, по-перше, через політичну поінформованість особистості; по-друге, через уявлення про ознаки, що підтверджують належність особистості до своєї політичної спільноти та відрізняють від членів інших спільнот (політінтегруючі та політдиференціюючі ознаки референтної групи); по-третє, через комплекс уявлень про риси, що притаманні типовому члену спільноти ("політичний аутостереотип"); по-четверте, через уявлення про риси, притаманні власне особі як члену цієї спільноти ("політичний Я-образ").

Афективний компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані з емоційним ставленням до політичної системи, уряду, політичного лідера та ін. Система цих елементів включає також переживання особистістю належності до політичної спільноти ("ми-почуття", переживання співпричетності). Рефлексивний компонент виявляється через оцінюючі судження, через установки, аттїтуди.

Поведінково-конативний компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані з політичною поведінкою індивідів, тобто поведінкою, що регулюється інтеріоризованими нормами та цінностями відповідної політичної спільноти. Ці феномени виявляються через політичну діяльність і участь у політичних рухах, політичних акціях, членство в партіях, участь у виборах тощо.

Визначені структурні компоненти політичної соціалізації характеризують основні сфери, в яких розгортається цей процес та його змістовні змінні. Системотворчим елементом когнітивної сфери політичної соціалізації є політична самосвідомість особистості. Політичну самосвідомість можна розглядати як одну з форм самосвідомості особистості, той її аспект, який стосується розуміння та сприйняття особистістю свого "Я" в політичній системі суспільства, усвідомлення політичної реальності і себе у своїх відносинах з нею.

В результаті осмислення особистістю свого місця в системі політичних відносин формується політична ідентичність особистості. Політична ідентичність визначається як усвідомлення особистістю своєї самототожності, своїх меж та місця в системі політичних відносин, яке є результатом засвоєння цінностей соціальної політичної культури.

Поняття "ідентичність" все частіше використовується в соціальній психології для аналізу того етапу соціалізації особистості, на якому вона набуває рис зрілості. Політична зрілість як ціль політичної соціалізації формується завдяки механізму ідентифікації з політичними групами, спільнотами. Результатом політичної соціалізації повинна стати громадянська ідентичність, яка формується на основі ідентифікації з соціально-політичним простором країни.

Політична ідентичність як усвідомлення політичного "Я" відбувається через відносини індивіда з політичним оточенням, через пошук відповіді

на питання "Хто я?". Ця відповідь стає можливою лише через порівняння "Я" з "Ти", через пізнання інших, через включення людини в соціальні зв'язки. Базовою властивістю людини є її глибинна потреба у визнанні з боку інших, в груповому захисті, в самореалізації і очікуванні позитивної оцінки "своїх" референтних груп і спільнот. Мотивуюча роль потреб особистості в процесі політичної соціалізації детально досліджується представниками гуманістичного напрямку в психології (А. Маслоу, К. Роджерс, С. Реншоп, Р. Інглхарт та ін.). Включення людини в політичний простір здійснюється через механізм ідентифікації, засобом якого є соціальне порівняння. Через соціальне порівняння людина повинна пасивно чи активно визначитись в системі різноманітних груп та спільнот.

Політична ідентичність відбувається на різних рівнях: міжособистісному, міжгруповому, інституціональному. Тому політична ідентичність формується і функціонує як складова соціальних систем трьох вертикальних рівнів: особистісного, соціально-групового і соціетального. Найнижчий рівень складає особистісна ідентичність як усвідомлення себе автономним "Я" на основі самокатегоризації, що базується на відокремленні унікального індивіда від інших членів групи. В основі механізму цієї ідентичності є міжособистісне порівняння себе з іншими. Дослідження когнітивних психологів про значення для ідентифікації концептуалізації, тобто осмислення і спрощення соціальних взаємозв'язків в зрозумілих індивіду категоріях, дає можливість глибше зрозуміти механізм становлення політичної ідентичності. Когнітивістська парадигма в сучасній психології (особливо в тій її версії, яка отримала назву "атрибутивної"), акцентує увагу на потребі людини у поясненні власної поведінки. Атрибуція (присвоєння смислу минулому вчинку) може закріплюватись як стійкий компонент соціальної ідентифікації.

Через ідентифікацію з соціальною групою, яка позитивно оцінюється в суспільстві, індивіди прагнуть до наслідування позитивному політичному образу. Дослідження Г. Теджфела – засновника "теорії соціальної ідентичності" показують, що соціальна (групова) ідентичність базується на інгруповій – аутгруповій категоризації, сприйманні подібності чи відмінності між людьми як членами груп. Цей процес зумовлює розподіл людей на дві категорії (групи), що взаємно виключають одна одну. В зв'язку з цим Ш. Берн відмічає такий парадокс соціальної

ідентичності: стійка ідентифікація з групою може сприяти перебільшенню відмінностей між групами і породжувати конфліктну ситуацію. Ототожнення з певною політичною групою, або самовизначення її в системі різноманітних політичних угруповань здійснює великий вплив на процес політичної соціалізації, визначаючи пасивну чи активну позицію особистості в сфері політики. Через посередництво групової політичної ідентичності відбувається включення індивіда у більш високий рівень політичного простору – соцієнтальний.

Соцієнтальний рівень ідентичності передбачає ідентифікацію особистості з інституційними цінностями соціуму. На цьому рівні особистість включається в глобальну систему соціального простору через категоризацію, що охоплює великий обсяг значень і є вищим рівнем абстрагування. Політична ідентичність на цьому рівні відбувається через категоризацію себе як громадянина, що має спільні риси з усіма представниками соціально-політичного простору країни. Цей рівень визначає громадянську ідентичність особистості. Громадянська ідентичність, яка формується через громадянську самоідентифікацію, через ототожнення, уподібнення особистості зі спільностями на рівні вищих (соцієнтальних) диспозицій є результатом і ціллю політичної соціалізації особистості.

Афективний компонент політичної соціалізації пов'язано з оціночно-емоційною сферою особистості. Найбільшої уваги в літературі з політичної соціалізації приділяється таким складовим афективного компоненту як політичні інтереси, політичне ставлення.

З точки зору А. Сміта і Г. Спенсера політичний інтерес є механізмом включення суб'єкта політики в політичні відносини. У світлі цього підходу політичний порядок є природним результатом сполучення різних особистих інтересів. Існують також інші підходи до розглядання політичних інтересів. Так, "концепція конкуруючих інтересів" акцентує увагу на тому, що конкуренція власних інтересів суб'єктів політики є рушійною силою суспільного прогресу, результатом чого є порядок у суспільстві.

В сучасних суспільних науках використовується "модель політичного інтересу", згідно з якою вихідним пунктом політичних відносин є окремих

індивід, який екстраполює власні інтереси на політичну систему. Є. Вятр пов'язує інтерес до політичного життя зі ставленням особистості до влади. Він стверджує, що існує прямий зв'язок між високим рівнем інтересу до політики та позитивним ставленням до власної участі у політичному житті, який зумовлює рівень активної політичної позиції. В залежності від інтенсивності прояву показників ставлення до влади Є. Вятр виділив п'ять різних психологічних типів загального ставлення до політики: активність, компетентні спостерігачі, компетентні критики, пасивні громадяни, аполітичні відчужені. Отже, за типами ставлення людини до політики Є. Вятр виокремлює також відповідні типи особистості. В залежності від мотивації участі у здійсненні влади він виділяє також інструментальне та автономне ставлення індивіда до влади. Перше означає те, що володіння владою розглядається як засіб досягнення якоїсь мети, друге (автономне) визначає ставлення, яке ґрунтується на визначенні власних достоїнств влади.

Проблема політичних інтересів і ставлень досліджується також польським соціальним психологом Я. Рейковськи. Він відмічає два основних типи ставлення до суспільного блага: колективістський (заснований на пріоритеті групи над індивідом) та індивідуалістський (пріоритет індивіда над групою). Ці два типи ставлення розглядаються ним як основні ціннісні орієнтації особистості у суспільній сфері. Переважання над власним інтересом, бажання захистити групу він вважав основою ціннісного вибору особистості. Індивідуалістична та колективістична орієнтації можуть співіснувати у свідомості індивіда, а фактори, що активізують її певний аспект (особистий чи соціальний), одночасно впливають і на актуалізацію відповідної орієнтації.

Поведінково-конативний компонент політичної соціалізації особистості пов'язано з політичною поведінкою. В різних галузях гуманітарного знання використовуються різні поняття для аналізу змісту цього аспекту політичної соціалізації: "політична поведінка", "електоральна поведінка", "політична участь", "політична активність", "політична діяльність", "політична залученість", "включеність у політику" та ін. В багатьох дослідженнях ставиться задача уточнення змісту цих понять, їх "розведення" (К.А. Абульханова-Славська, В.В. Трошін, Г.Г. Ділігенський

та ін.), проте, визначальним в їх розумінні є акцент на діяльнісному включенні індивідів в політичний простір суспільства. На цій підставі їх можна застосовувати як такі, що взаємно заміщуються. Політична поведінка виявляється в чисельних формах. Г.Г. Ділігенський виділяє такі її форми: голосування на виборах, контакти з політиками на різних управлінських рівнях, демонстрації, мітинги, здійснення грошових внесків, їх збирання, підписання петицій, членство в громадських організаціях тощо.

Вивчення особливостей поведінкового аспекту політичної соціалізації пов'язано з дослідженням особливостей мотиваційно-потребової сфери політичної діяльності особистості. Мотивація забезпечує спрямованість політичних дій суб'єкта.

Одним з провідних внутрішньоособистісних факторів, що визначають політичну поведінку індивіда, є його потреби. Г.Г. Ділігенський, визначаючи природу політичних потреб, зауважує, що вони не відрізняються від будь-яких інших, проте при їх актуалізації має місце їх екстраполяція у суспільно-політичну площину, спрацьовує механізм перетворення індивідуально-особистісних потреб на соціально-політичні потреби особистості. Суть цього процесу полягає в якісній модифікації потреби як за формою і об'єктом, так і за змістом. Г.Н. Ділігенський наводить приклад модифікації індивідуально-особистісної потреби у безпеці в потребу справедливої грошової винагороди за працю. За формою, об'єктом цієї потреби стають великі соціальні групи ("багаті" і "бідні", політичні групи), змістовною сутністю цієї потреби стає вимога соціальної справедливості (політичні вимоги).

Індивідуально-особистісні потреби трансформуються в соціально-політичні за наявністю наступних умов:

1. Якщо особистісна потреба набуває статусу суспільної, тобто коли її відчуває певна "критична маса" членів суспільства і вона набуває колективного, масового характеру.

2. Коли особисті потреби адресуються суспільству та його інституціям, на рівні яких люди шукають можливостей їх задоволення.

3. Якщо потреби особистості є усвідомленими, пов'язаними зі знаннями про суспільство, владу, державу, оскільки в процесі взаємодії

цих знань з потребами, останні перетворюються в мотиви.

Як відомо, ієрархію потреб визначив А. Маслоу. В своїй концепції він підкреслює, що на процес самореалізації та самоактуалізації у політиці суттєве значення має задоволення потреб більш низького рівня.

Д. Макклелланд та Дж. Аткинсон виділили три основних рівні мотивів у політичній діяльності особистості: мотив влади та контролю, мотив досягнення та мотив аффіліації.

Мотив влади у різних людей різний, його вагомість в ієрархії мотивів однієї людини змінюється в залежності від життєвої ситуації. Прагнення контролю над ситуацією та людьми є певною модифікацією мотиву влади. Американські дослідники С. Реншон та Р. Інґхарт зробили висновок, що потреба у особистому контролі над подіями, що відбуваються навколо, разом з потребою у повазі та самоактуалізації є провідними рушійними силами, що спонукають особистість до політичної діяльності. За емпіричними дослідженнями С. Ренсона незадоволення потреби особистості у контролі, об'єктом якого можуть бути політичні події, політичні інститути, власна поведінка в політичній системі може посилювати тривогу, а довготривала участь у політиці без задоволення даної потреби може фруструвати особистість і спричинити відчуження від політики, а також схильність до екстремізму і насильництва. Р. Інґхарт вважав, що за умови задоволення основних матеріальних потреб особистості, на передній план висуваються потреби у повазі та самоактуалізації в політиці.

Мотив досягнення виявляється у турботі про політичну майстерність, організацію фізичного і соціального простору, у встановленні високих стандартів праці, у прагненні досягати поставлених цілей з максимальним ефектом. У людей з високою потребою у владі виявляється тенденція орієнтуватись переважно на задачу. Неуспіх у розв'язанні задачі робить її ще більш привабливою. Н. Фізер та Дж. Аткинсон виділили два мотиви, пов'язаних з потребою досягнень – мотив досягнення успіху та мотив уникнення невдачі. Переважання одного з мотивів зумовлює диференціацію політичної поведінки.

В основі мотиву аффіліації лежить потреба особистості у належності до групи, отриманні схвалення з боку інших. Такий мотив зумовлює

належність особистості до політичних організацій, забезпечує захист інтересів, дає відчуття єдності.

Мотивів, що зумовлюють політичну діяльність, багато. Їх взаємопов'язаність та взаємозумовленість створюють різні конфігурації мотиваційної системи політичної поведінки. В літературі на основі певної конфігурації елементів цієї системи визначено різні моделі системи мотивацій, а саме:

1. Модель мотивації створення особистих анклавів. Ця модель заснована на зацікавленості у встановленні контролю над тим, що відбувається, а також на культивуванні дружніх стосунків з тими, кого індивід контролює і над ким має владу.

2. Модель імперської мотивації. Згідно з цією моделлю збільшення особистої влади суб'єкта відбувається в результаті зміцнення влади групи, яка стає владою суб'єкта.

3. "Модель мотивації конкістадора". В цій моделі влада суб'єкта і його контроль ситуації встановлюється шляхом грубої сили. Ця мотивація має місце за високої потреби у владі і низької у аффіліації.

Соціолог Є. Вятр, розглядаючи мотиви політичної поведінки, виділив два основних типи мотивів, що спонукають людину домагатися влади або брати участь у її здійсненні: егоцентричні та соціоцентричні. До егоцентричних належать ті, що концентруються на власній особі того, хто діє. До соціоцентричних - ті, що концентруються навколо блага групи. Цю диференціацію мотивів Є. Вятр поклав в основу психологічної типології індивідів. Окремо він описує мотиви уникнення влади і, відповідно, відмови від участі в політичному процесі. Серед таких мотивів виділяються:

1. Структурні, які впливають з реалістичної оцінки незначущості власних шансів у політичній діяльності. Ця оцінка базується на оцінці політичної системи суспільства, її структурі, яка позбавляє індивіда можливості фактично брати участь у політичному житті.

2. Психологічні, які зумовлено особливими рисами особистості. В цьому зв'язку відмічають наступні особистісні риси: невпевненість в собі, почуття власної некомпетентності, відсутність віри у власні сили і можливості. До психологічних мотивів відмови від участі у політичному

житті відносяться також: особиста залученість до різних життєвих ситуацій або уникнення цього; аномія як відчуження індивіда від соціальної групи; мотив уникнення життєвих невдач, слабкість мотиву досягнення успіху; схильність до інтелектуального бачення світу; інтравертні схильності; сильна психічна напруга і сильна агресивність.

Особистісна мотивація формується в певних історичних, соціально-економічних умовах. Так, в умовах міжіндивідуального суперництва, представницької демократії (капіталістичне суспільство) у людини зростає почуття самоцінності, власної індивідуальної гідності. В умовах традиційних суспільств, для яких є характерним інструментальний тип залучення індивіда до політики, домінують потреби у захисті, порядку, інтеграції в соціум, що звільняє від особистої відповідальності та складностей особистого вибору. Наведені групи мотивів взаємопов'язані і можуть складати різну ієрархію.

Визначені сфери (когнітивна, афективна, конативна), в яких розгортається процес політичної соціалізації особистості, існують в єдності і взаємозалежності. Можна припустити, що на тому чи іншому віковому етапі політичної соціалізації домінуючим стає певний її компонент. Імовірно, що на етапі первинної політичної соціалізації домінує афективний її компонент, а на етапі переходу до дорослості – когнітивний і у зрілому віці – конативний. Політичність особистості формується разом з формуванням досвіду її політичної діяльності, в ході розширення соціально-політичних зв'язків, з досягненням зрілості політичної ідентичності особистості.

В результаті дослідження особливостей феномену політичної соціалізації особистості можна зробити деякі коротенькі **висновки**.

Політична соціалізація – це становлення політичних якостей особистості, які формуються через інтеріоризацію нею політичних цінностей певного суспільства, в результаті чого вона стає суб'єктом політичної системи цього суспільства.

Зміст процесу політичної соціалізації розкривається в когнітивному, афективному та конативно-поведінковому компонентах його структури. Когнітивний компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що

пов'язані зі знанням про політичну систему. Афективний компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані з емоційним ставленням до політичної системи, уряду, політичного лідера та ін. Конативно-поведінковий компонент політичної соціалізації об'єднує ті феномени, що пов'язані з політичною поведінкою індивідів (політичну діяльність і участь у політичних рухах, політичних акціях, членство в партіях, участь у виборах тощо) а також феномени потребова-мотиваційної сфери свідомості (політичні установки, політичні мотиви, що визначають політичну позицію індивіда).

Політична соціалізація відбувається як складний процес в єдності всіх його компонентів. Політичний профіль особистості, який формується в процесі політичної соціалізації як певний тип політичної поведінки, визначається особливостями конфігурації системи компонентів, які складають цей процес. Можна припустити, що на кожній віковій стадії ця конфігурація є іншою, що і визначає особливості політичної соціалізації цієї стадії.

Основними формами процесу політичної соціалізації є цілеспрямована (формування політичних якостей через спеціально розроблені засоби впливу на особистість) і стихійна (формування політичних якостей особистості через перебування в певних соціальних умовах). В сучасному суспільстві, яке потребує масової участі громадян у політичному житті, особливої актуальності набуває цілеспрямоване політичне виховання членів суспільства.

Висновки до шостого розділу

Викладені нами загальні методологічні позиції теорії соціалізації можуть мати практичне значення у разі їх "заземління" відносно конкретних сфер суспільства, в просторі яких здійснюється процес соціалізації особистості. Особливості цих просторів висувають до суб'єктів соціальних взаємодій конкретної суспільної сфери певні вимоги до їх властивостей, які здатні забезпечити функціонування як самих соціальних сфер, так і входження в них індивідів. Так з'являються окремі

моделі соціалізації (етнічна соціалізація, економічна соціалізація, моральнісна соціалізація, релігійна соціалізація, професійна соціалізація, політична соціалізація тощо), які є теоретико-емпіричними теоріями середнього рівня між загальною теорією соціалізації і конкретно-емпіричними дослідженнями соціалізації. Без теорій середнього рівня неможливо було б здійснити операціоналізацію понять, яка є необхідною умовою емпіричного дослідження. Можна сказати, що терії середнього рівня, в яких досліджується конкретна модель соціалізації, є методологією експериментальних досліджень процесу соціалізації як входження людини в певну сферу суспільства. Ми зосередили свою увагу на дослідженні таких моделей соціалізації як економічна, статево-рольова та політична. В основу дослідження цих моделей було покладено основні принципи, що обґрунтовано нами в загальній теорії соціалізації, виходячи з яких ми визначали сутність досліджуваного феномену, його функції, форми, чинники а також структурні складові, конфігурація яких визначає сутність феномену, джерело розвитку і тенденції, що дає можливість обґрунтувати емпіричну програму дослідження.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

1. Важливим питанням психології соціалізації є питання методологічних засад дослідження. Серед чисельних концепцій, з позицій яких досліджується проблема соціалізації, ми обрали культурно-діяльнісну та генетичну психологічні концепції, які розглядаємо як спеціальні методології теорії соціалізації.

З позицій культурно-діяльнісної та генетичної методологій, в яких знаходять конкретизацію філософські принципи діяльності та взаємозв'язку "людина-світ" відповідно до аналізу психології особистості, ми визначали основні принципи та категоріальний апарат дослідження соціалізації особистості. З цих методологічних концепцій випливає, що соціальність особистості є надіндивідним феноменом, який створюється в міжіндивідній взаємодії людей як її результат, а соціалізація особистості є реалізацією у індивіда соціальності, яка закладається до його народження у енергетично-інформаційному феномені ("нужді"), який втілено у взаємодії особистостей як закарбований в ній соціальний досвід людства. Такий погляд на соціалізацію особистості націлює на вивчення чинників та механізмів цього процесу як таких, що існують зовні окремої людини, і на пошуки їх на різних рівнях соціуму. Це також зумовлює розуміти соціалізацію особистості в статичі та динаміці. З генетичної методології випливає, що джерело динаміки потрібно бачити всередині самого феномену соціалізації. Останнє передбачає аналізувати процес соціалізації як системно-структурне утворення, яке визначається особливостями його структурних компонентів та взаємозв'язками між ними. Детермінуюча функція конфігурації структурних компонентів соціалізації, яка є внутрішнім чинником становлення та динаміки цього процесу визначається зв'язками зі зовнішніми чинниками, які існують на різних рівнях ієрархії суспільних феноменів. Це націлює теорію соціалізації на вивчення особливостей соціальних феноменів як експектацій суспільства щодо виявлення міри соціалізованості людини відповідно з її індивідуально-психологічними особливостями.

2. Згідно з нашим методологічним підходом ми розуміємо процес соціалізації особистості як такий, що детермінується не біологічною, а

соціальною успадкованістю. Соціальна успадкованість означає передачу інформації не через біологічні канали, а канали матеріальної і духовної культури. Людина розвивається не шляхом пристосування безпосередньої видової поведінки до зміни середовища, а шляхом передачі і засвоєння індивідами досягнень суспільно-історичного розвитку, досвіду попередніх поколінь людей, яке називається соціальним успадкуванням. Досягнення історичного розвитку людства існують не в природних задатках людей, а в оточуючих їх предметах і явищах світу, кристалізуються в культурі людства. Людина набуває істинно людських властивостей в результаті особливого процесу, якого немає у тварин, – процесу засвоєння результатів людської діяльності, які об'єктивовані в предметах матеріальної і духовної культури, тобто в процесі соціального успадкування. Кожне покоління людей, засвоюючи соціальний досвід, немов стоїть на плечах своїх прашурів. Цей соціальний досвід не тільки визначає сучасний розвиток нових поколінь, але й спрямовує його майбутнє.

Соціальне успадкування як основа процесу соціалізації, що відбувається в результаті засвоєння акумульованих в соціальному досвіді істинних досягнень людства і їх передачі наступним поколінням, означає те, що індивідуальне життя людини має певну об'єктивну детермінацію. Це впливає, по-перше, з того очевидного факту, що людина здійснює своє життя в конкретну історичну епоху, в певному соціальному і життєвому просторі, належить до тієї або іншої соціальної групи, є вихідцем з певної сім'ї тощо. Все це зумовлює весь процес її самовизначення і життєздійснення.

По-друге, певний потенціал можливостей, що закладено в людині від природи її біологічних даних, реалізується у формі, що відповідає рівню культури суспільства, в якому здійснюється життєдіяльність особистості.

3. В теорії соціалізації велике значення у дослідженні цього феномену має визначення системи категорій. Система категорій, утворюючи когнітивну матрицю визначення закономірностей та суттєвих характеристик досліджуваного об'єкту, є основним інструментом дослідження реального феномену соціалізації.

В системі категорій теорії соціалізації основною категорією є "соціалізація", від змісту якої залежить визначення інших понять а також

розуміння основних положень теорії соціалізації. Категорія "соціалізації" виконує функцію головного інструменту, по-перше, побудови теоретико-методологічних засад системи категоріального апарату теорії соціалізації, визначення її основних принципів; по-друге, виступає засобом вирішення практичних задач в системі здійснення реального процесу соціалізації особистості. Це означає, що всі феномени, які стосуються процесу соціалізації особистості, будуть трактуватись в залежності від розуміння основного поняття його теорії.

Так, якщо виходити з того, що соціалізація є інтеріндивідним процесом, то поняття "соціалізованість", яке означає рівень процесу соціалізації у відповідності з вимогами суспільства, буде характеризуватись відповідністю між елементами системи "індивід–інші" (соціум), а саме: між можливостями індивіда, з одного боку, та очікуваннями суспільства ("Інших") – з другого. "Соціалізованість" визначається як відповідність людини соціальним вимогам, як наявність особистісних і соціально-психологічних передумов, які забезпечують нормативну поведінку, або процес соціальної адаптації. Порівняно з поняттям "соціалізованість", яке характеризує статику, "соціалізація" є більш широким поняттям, воно характеризує процес, рух, включає в себе, окрім соціалізованості, готовність до переходу в нові ситуації соціального розвитку.

Поняття "соціалізація" відрізняється від поняття "соціальний розвиток" тим, що в ньому акцентується увага на конкретно-історичній формі виявлення соціальності людини, на становленні у людини тих властивостей, які зумовлені конкретно-історичним типом соціальної системи. З цієї точки зору людина первісного суспільства буде недостатньо соціалізованою відносно сучасного середовища (як і навпаки), незважаючи на те, що там і тут відбувається її соціальний розвиток.

Зміна соціально-економічних умов вимагає від особистості сформованої готовності до переходу в нові ситуації соціального розвитку, тобто "вторинного" входження особистості в суспільні відносини. В соціальній психології таке "вторинне входження" визначається терміном "ресоціалізація".

Поняття "соціалізація" відрізняється від поняття "формування особистості" тим, що воно відображає більш універсальні процеси становлення і розвитку особистості у порівнянні з поняттям "формування". В той час як поняття "формування особистості" відображає процес становлення і розвитку особистості під кутом зору породження, складання, набуття закінченості і зрілості її особистісних рис, поняття "соціалізації" фіксує не тільки процес складання, становлення, але й розвиток зрілих форм соціальності індивіда, їх модифікацію в ході включення особистості в систему нових зв'язків і залежностей.

Необхідно розрізнити також поняття "соціалізація" і "виховання". Поняття "виховання" вживається в широкому і вузькому значенні. У вузькому значенні виховання означає процес цілеспрямованої дії на розвиток особистості. Смісл поняття "соціалізація" розповсюджується не тільки на цілеспрямовані, але й на стихійні процеси, які діють на особистість.

В широкому значенні виховання – це вплив на людину всієї системи соціокультурного середовища. Відмінності понять "соціалізація" та "виховання", яке розуміється в широкому смислі, полягають в тім, що в понятті виховання акцентується увага на ролі зовнішнього впливу у розвитку особистості, мається на увазі відтінок односторонності. В понятті "соціалізація" підкреслюється двосторонність процесу, взаємодія в ньому зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (мотиваційно-потребової системи індивіда) умов його реалізації.

Для аналізу особливостей взаємозв'язку елементів системи "людина–світ" ("індивід–інші") в теорії соціалізації є поняття форми соціалізації, яке означає характер впливу "інших" на суб'єкта соціалізації. Оскільки процес соціалізації особистості включає як соціально-контролюючі цілеспрямовані процеси, які впливають на особистість, так і стихійні, спонтанні впливи, то потрібно розрізнити цілеспрямовану і стихійну форми соціалізації. Цілеспрямована форма соціалізації (виховання) – це спеціально розроблена певним суспільством система засобів впливу на людину з метою формування її у відповідності з інтересами цього суспільства. Стихійна форма соціалізації це так би мовити "автоматичне" виховання певних соціальних якостей у зв'язку з постійним перебуванням індивіда в безпосередньому соціальному оточенні.

Зовнішній вплив на індивіда з метою формування у нього певних якостей в процесі соціалізації здійснюється через інститути (агенти) соціалізації, якими є перш за все сім'я, система освіти і виховання, ідеологія, засоби масової інформації.

Із розуміння процесу соціалізації як багаторівневого впливає необхідність розглядання в теорії соціалізації ієрархічності різних її складових підсистем. З точки зору цих підсистем соціалізацію можна розглядати на соціальному рівні (макрорівень), соціально-груповому (мезорівень) і індивідуально-особистісному (мікрорівень). На соціальному рівні соціалізація постає як явище, що притаманне цілісній людській спільноті. Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті процесів відтворення і розвитку соціальної системи в цілому і її компонентів зокрема. Звісно, що категоріальний апарат дослідження соціалізації на цьому рівні буде адекватним предмету аналізу – відображати закономірності соціальної системи в цілому.

На соціально-груповому рівні соціалізація постає як процес, що детермінується безпосереднім середовищем, яке притаманне конкретно-історичному суспільству та його стратифікаційним групам, і зумовлено особливостями їх життєдіяльності. Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті соціальних груп і стає предметом теорій середнього рівня (соціалізація сім'ї, соціалізація молоді, студентів, школярів, фахові різновиди соціалізації, а також – за сферами суспільства (політична, релігійна, економічна, статеворольова соціалізації). Основні категорії теорії соціалізації цього рівня відповідатимуть соціально-психологічному аспекту розкриття закономірностей процесу соціалізації особистості в умовах групової життєдіяльності.

На індивідуально-особистісному рівні соціалізація постає як процес формування особистості. Зміст соціалізації на цьому рівні розкривається в контексті вікових стадій соціалізації, механізмів формування ідентичності особистості та інших проблем, пов'язаних з процесом соціального становлення та еволюції індивіда. На цьому рівні теорії "працюють" категорії психології особистості.

Звісно, що визначення основної категорії теорії соціалізації, якою є категорія "соціалізація", буде мати різні відтінки відповідно з рівнями

дослідження. Слід мати на увазі, що визначені нами рівні дослідження соціалізації тісно взаємопов'язані і взаємозумовлені, в реальності вони існують як єдиний процес, що стосується єдиної особистості, як і те, що відмінності у визначеннях поняття "соціалізація" теж стосуються цілісного процесу, які фіксують різні сторони єдиного процесу соціалізації особистості.

Поряд з аналізом системної організації процесу соціалізації, що потребує виявлення всієї багатоманітності його зв'язків, постає необхідність досліджувати його системну детермінацію, розглядати процес соціалізації в динаміці, що передбачає дослідження його як становлення, формування, розвитку особистості як цілісності.

Отже, багатогранність та складність процесу соціалізації передбачає необхідність розглядання його в різних ракурсах. Цілком зрозуміло, що дослідження процесу соціалізації в певному його аспекті, розглядання конкретної його проблеми вимагатиме специфічного понятійного інструментарію.

4. Аналізуючи функції соціалізації особистості, ми звернули увагу на чисельність їх визначення в науковій літературі. Не ставлячи перед собою задачі їх повного аналізу, ми виділили лише ті з них, які найбільше пов'язані з сутністю самого процесу соціалізації.

Унікальність життя людей полягає у співіснуванні членів людської спільноти завдяки створенню у них властивостей, що реалізують їх спільне буття. Ці властивості детермінуються міжіндивідною взаємодіяльністю членів спільноти і в той же час є її детермінантом. Ціллю соціалізації у цьому відношенні можна вважати конструювання соціальних властивостей людини, які забезпечують її життєдіяльність у людській спільноті. Саме тому ми вважаємо конструювання соціальності особистості основною функцією процесу соціалізації людських індивідів, а її реалізацію – механізм міжіндивідної взаємодії. Ця функція тісно пов'язана з функцією адаптації, інкультурації та формування ідентичності, які забезпечують реалізацію функції конструювання особистості.

Слід наголосити, що функція конструювання особистості реалізується через механізм інтеріндивідної взаємодії, тому що соціалізація індивіда як процес становлення і розвитку соціальних властивостей особи може

розглядатися тільки в контексті соціального співжиття індивідуальних суб'єктів. Саме тому цьому питанню було приділено особливу увагу у розділі. Становлення людини відбувається не завдяки пристосуванню генетично успадкованої видової поведінки до зміни середовища, як це спостерігається у тварин, а в результаті передачі досвіду попередніх поколінь через міжособистісну взаємодію. Людина для задоволення своїх потреб має вступати у взаємодію з іншими, входити у спільноти, брати участь у спільній діяльності. У всіх сферах життя людина пов'язана з іншими безпосередньо чи опосередковано, пасивно чи активно, постійно чи ситуативно. Соціальні взаємозв'язки мають різні підстави і багато різних відтінків, що залежать від особистісних якостей індивідів, котрі вступають у взаємозв'язок. Взаємодія є узагальнюючим і ключовим поняттям теорії соціалізації.

Соціалізація як становлення не абстрактних, а конкретних соціальних якостей, тобто таких, що зумовлено існуванням людини в конкретно-історичному просторі, здійснюється як соціальна адаптація, тобто як засвоєння індивідом соціальних норм, суспільних цінностей конкретно-історичного суспільства з метою організації і здійснення сумісної з членами цього суспільства життєдіяльності. Соціальна адаптація, в свою чергу, не може здійснюватись без засвоєння досвіду попередніх поколінь, їх культури. Отже, соціальна адаптація тісно пов'язана з функцією інкультурації, яка полягає у засвоєнні традицій певної культури суспільства з метою передачі їх наступному поколінню. Крім того, слід мати на увазі, що людський світ- це світ свідомих істот. Без свідомості немає світу людини. Тому процес соціалізації, який здійснюється завдяки взаємодіяльності людей, не може здійснюватись поза його осмислення членами спільноти. Людський світ– це поле сміслів і значень, які створюються в соціальній взаємодії індивідів як усвідомлення своїх дій через співставлення з іншими членами суспільства і самого себе з ними. Самосвідомість людини виникає як результат і умова здійснення міжіндивідної взаємодії членів спільноти і є важливим детермінантом процесу соціалізації особистості. Тому функція формування ідентичності особистості здійснюється у єдності з функцією конструювання особистості, соціальної адаптації та інкультурації. Разом вони реалізують

процес становлення соціальності людини, який визначено як процес її соціалізації.

5. В контексті нашої методологічної концепції важливим було зробити акцент на зумовленості процесу соціалізації особистості факторами соціетального рівня. Цей контекст вимагає розглядати детермінацію процесу соціалізації системою соціальних норм, які санкціонуються спільнотою як програма життєдіяльності її членів, яка забезпечує організацію єдності їх сукупних дій, регулює їх поведінку і діяльність у всіх сферах суспільства.

Соціальні норми втілюють в собі абстрактну модель потрібних взаємодій членів спільноти, змушуючи їх до певної одноманітності дій і вчинків, що потрібно для упорядкування поведінки багатьох індивідів у необхідному для спільноти напрямку. Ця система певних приписів і вимог до індивідів, яка створюється самими індивідами як їх надіндивідне утворення, стає обов'язковою програмою їх розвитку, певною соціальною матрицею, в рамках якої формуються соціальні властивості індивідів, що забезпечують їх життєдіяльність в певному суспільстві. Так відбувається детермінація процесу соціалізації особистості соціальною матрицею суспільства. В цьому плані стає необхідним з'ясування закономірностей, які зумовлюють особливості соціальної матриці певного конкретно-історичного етапу розвитку суспільства.

Соціальна матриця – це певна система соціальних норм, які санкціонуються членами спільноти як обов'язкова програма їх діяльності.

Соціальність людини, розглянута з точки зору тих властивостей і якостей, які є вираженням обов'язкових вимог до неї з боку системи норм соціальної матриці, відображає типовість, загальність людських властивостей зумовлених особливостями соціально-історичної спільноти. Кожен індивід імпліцитно несе в собі цю історичну загальність як умову його існування і індивідуального розвитку серед собі подібних. Основою цієї загальності є особливості культури, яка засвоюється індивідом в процесі соціалізації. Саме тому в розділі приділено значну увагу дослідженню культури як фактору соціалізації особистості.

Культура в зв'язку з соціалізацією особистості розглядається нами як система форм, що розвивають людину і формують її як особистість. З цієї точки зору культура – це система "формотворень людини". Традиції такого розуміння культури мають джерела у філософії Гегеля. Ці традиції знашли розгорнуте обґрунтування в концепції культури культурологічної школи українських філософів (В. Шинкарук, В. Андрущенко, Б. Табачковський, В. Іванов, О. Яценко та ін.), згідно з якою культура – це специфічний спосіб діяльності людини, який включає в себе спосіб регуляції, збереження, відтворення і розвитку суспільства. Виражаючи форму існування людської практики, спосіб зв'язку людей в процесі сумісної діяльності, культура причетна до всіх рівнів виявлення соціальності. Вона може розглядатися крупним планом, у відповідності зі сутністю історичного процесу, в якості загального його визначення. Вона може розглядатись також з боку характеристик особистості, які визначають її здатності як суб'єкта історії, сумісної діяльності, спільного виробництва. Оскільки людина не може бути зрозумілою без співвідношення з її роллю у суспільній життєдіяльності, з суспільними відносинами, з колективними діями, то зрозуміло, що категорія "культура" має найважливіше значення для розкриття сутності процесу соціалізації людини.

Культура як система всезагальних форм людської діяльності виконує функцію надіндивідної, соціально-генетичної програми діяльності індивідів і є обов'язковою умовою розвитку як всього суспільства, так і окремих індивідів.

Всезагальність форм культури полягає в тім, що, по-перше, в них, завдяки символічним означенням, через активне вибіркове виділення свідомістю тих сторін реальності, які сприймаються і зафіксовані практикою як значимі, акумулюється досвід людства, який виконує функцію зразків діяльності і розвитку як суспільства, так і окремих індивідів; по-друге, всезагальність виступає як якісна характеристика суспільної діяльності, що фіксує її здатність створювати суспільний зв'язок через предмет діяльності, який маючи "людську форму" набуває характеру універсального зв'язку між людьми і стає універсальним інструментом регулювання людських взаємовідносин; по-третє, статусу

загальності набуває не всякий, а позитивний зміст попереднього досвіду людської діяльності, який сприяє єднанню і розвитку людської спільноти, тому "культурне" означає моральне, гуманне, те, що спрямовано на розвиток сутнісно людського, родового.

Системи форм культури, акумулюючи історично вироблені всезагальні способи людської діяльності, існують в об'єктивованих надіндивідуально приписаних вимогах до індивідів як сукупність певних зразків, принципів, правил, стандартів, еталонів, канонів та виконують по відношенню до їх діяльності нормативно-регулятивну функцію.

Процес соціалізації особистості здійснюється через механізм інтеріоризації системи форм культури у внутрішні детермінанти їх розвитку, який відбувається в залежності від індивідуальних особливостей індивідів. Закономірності, механізми та інші вікові особливості вікової стадії розвитку особистості визначають певний рівень систем форм культури, який детермінує цей процес. Рівні соціально-культурних систем формотворень людини відрізняються, по-перше, величиною соціального досвіду, який засвоюється індивідами, по-друге, широтою стосунків з іншими індивідами, по-третє, специфікою взаємодії один з одним.

Переорієнтація індивіда з одного рівня системи формотворень на іншу в процесі соціалізації відбувається з метою поступового входження людини в загальний соціальний простір через розширення та узагальнення соціальних відносин між усіма індивідами – членами суспільства.

В залежності від засобів засвоєння індивідами культури суспільства в процесі соціалізації, які мають особливості на їх вікових стадіях, а також з точки зору особливостей зв'язку індивіда зі світом можна виділити декілька рівнів систем соціально-культурних формотворень людини.

Перший рівень це система формотворень людини, яка забезпечує первинну соціалізацію. Особливості цієї системи полягають в тому, що "світ людини" сприймається і засвоюється дитиною головним чином у наочно-образній формі через взаємодію "індивід–індивід" завдяки конкретно-особистісному спілкуванню (з матір'ю, рідними в сім'ї, близькими родичами, вихователями) на рівні "я–ти". Системотворчим елементом цього рівня формотворень людини є гра як провідний тип діяльності у дитячому віці. Гра виявляється тим засобом, котрий

забезпечує перетворення загальних форм діяльності і спілкування в індивідуальні властивості особистості в дитячому віці. Це потребує особливої уваги до розробки методик гри та більш активного використання гри як засобу первинної соціалізації.

Другий рівень це система формотворень людини на етапі засвоєння досягнутих суспільством відносин розподілу праці, котра є головним фактором соціалізації на етапі оволодіння індивідом сферою професійної діяльності. На цьому рівні відбувається переорієнтація людини на нові форми зв'язку зі світом. Носіями нових форм культури стають групи однолітків. Ці форми, з одного боку, мають ознаки конкретно-особистісного, яке існує в безпосередньо контактуючих членах групи, з іншого – узагальнено-соціальні властивості (групові норми і цінності). Це рівень, на якому система соціально-культурних формотворень людини існує як групове "ми". В зв'язку з цим важливим є дослідження особливостей підліткових груп як певних соціально-культурних систем формотворень людини. Особливістю цих формотворень є те, що вони є перехідною і проміжною формою між конкретно-індивідуальним первинної соціалізації й узагальнено-соціальним соціетального рівня дорослої людини. Перехідний характер цієї соціокультурної системи формотворення людини відповідає перехідному характеру індивідуально-психічних властивостей підлітків. На цьому рівні соціалізації основним засобом оволодіння культурою є професійна діяльність людини, яка відповідає історичним особливостям суспільного розподілу праці. Розподіл праці, являючи собою конкретно-історичні форми виробництва, у той же час виступає як система форм, що "створять людину", формують її особистість завдяки включенню її у діяльність в рамках цих форм. Ці конкретно-історичні форми, які є засобом передачі з покоління у покоління нагромадженого досвіду, знань, приписують індивідам певний спосіб діяльності. У цьому плані розподіл праці є фактором соціалізації індивіда. На основі розподілу праці виникають професії, котрі приписують індивідам виконання певних функцій, форми спілкування, здійснюють вплив на їх особистісні властивості. У структурі діяльностей індивіда роль професійної діяльності є настільки великою, що вона головним чином і визначає весь процес соціалізації дорослої людини.

Третій рівень – соціетальний, на якому зв'язок індивіда зі світом здійснюється через норми і цінності соціуму. Носіями цих соціально-культурних формотворень людини є великі соціальні групи (професійні, етнічні, конфесійні тощо), в межах яких їх представники взаємодіють опосередковано. Ця опосередкованість надає безмежні можливості для розширення, розгалуження й узагальнення соціальних відносин та засвоєння соціального досвіду в його узагальненій, сутнісній формі, що стає умовою реалізації творчої сутності людини. Головним засобом соціалізації особистості на цьому етапі є система інновацій культури. Суб'єктами соціалізації цього рівня є у більшості індивіди юнацького та зрілого віку.

Соціалізація індивіда як становлення соціальної зрілості людини передбачає обов'язкове поетапне засвоєння індивідом виділених нами трьох рівнів соціально-культурних систем формотворень людини. Переорієнтація індивіда з однієї системи формотворень на іншу в процесі соціалізації відбувається з метою поступового входження його в загальний соціальний простір через розширення та узагальнення соціальних відносин між усіма індивідами – членами суспільства.

6. Різні системи "формотворень людини" детермінують різні соціально-історичні типи особистості. Соціальний тип особистості – це узагальнене відображення сукупності суттєвих соціальних якостей індивідів, які входять в одну соціальну спільноту. Сутнісне, типове закономірно формується в конкретно-історичній системі соціальних відносин, в рамках певної спільноти, до якої належить особистість.

Належність людини до певного соціального типу, накладаючи певний відбиток на характер людини, разом з тим зобов'язує її, змушує її в силу внутрішньої логіки групових інтересів і психології поводити себе саме так, а не інакше. В цьому випадку соціальний тип особистості функціонує як соціальна норма. Носієм соціального типу особистості є соціальна свідомість. Для того, щоб соціальний тип особистості виконував нормативно-регулятивну функцію в процесі соціалізації, він повинен трансформуватись на рівні індивідуального психологічного відображення в символічний зміст образів, бо в буденній практиці особистість не в змозі регулювати поведінку за допомогою кодексів нормативної системи,

яка існує в сфері суспільної свідомості в узагальнено-абстрактній формі. Регуляторами людської поведінки норми стають лише тоді, коли вони трансформуються в соціальні образи буденної свідомості. Через зміст образів норми – а через них і цінності соціальної системи – починають управляти поведінкою людей. Регуляторами людської поведінки норми стають лише тоді, коли вони трансформуються в соціальні образи буденної свідомості.

Отже, соціально-історичний тип особистості, що є узагальненим образом людини певного історичного часу, є не тільки результатом процесу її соціалізації, але й його детермінантом. В цьому відношенні ми можемо говорити, що поняття "соціалізованість" збігається з визначенням "соціальний тип особистості", як такої міри соціальності, якої набуває індивід в ході соціалізації. Ця міра соціальності потрібна людині, щоб адаптуватись до культури суспільства. У моделі типу особистості ніби втілено замовлення суспільства на конкретні соціальні якості в реальній людині, які представляють конкретну міру її соціалізованості. Ця міра здійснюється з різним ступенем повноти, але кожне суспільство прагне до найбільш повного втілення в кожному індивіді рис соціально-історичного типу особистості.

Отже, підсумовуючи можна підкреслити, що форми культури, набуваючі концентрованого виявлення всезагальності в соціально-історичному типі особистості, виконують функцію нормативного закону людини в суспільстві через трансформацію на міжособистісному рівні в образну форму. Саме цей образ містить відповідь на питання про можливі і необхідні якості особистості, які зумовлено експектаціями і соціальними потребами суспільства. Такий висновок має практичне значення в системі виховання особистості, який спрямовує на те, щоб сформувати соціальність особистості у відповідності з соціальним типом, тобто так, щоб її власні прагнення співпали з вимогами її соціальної ролі.

7. Соціальний тип особистості, являючись відносно стійкою якісно визначеною соціальною реальністю, не існує до і поза індивідами. Це питання взаємозв'язку соціального і індивідуального в людині, сутності і існування, соціалізації і індивідуалізації. Саме тому ми визначили типізацію та індивідуалізацію як закономірністю соціалізації особистості.

Дослідження діалектики соціально-загального і індивідуально-окремого показують, що родова сутність людини виявляється як зв'язок індивідів, які існують перш за все як предметнодіяльнісні відношення. Зміст життєдіяльності індивідів як представників роду є загальним. У той же час життєдіяльність кожного окремого індивіда не співпадає з життєдіяльністю роду. Індивід не є тотожним своєму роду, він унікальний. Цей парадокс, що полягає в уявній несумісності визначень людини як родової істоти і як самотності, унікальності, неможливо вирішити з позицій метафізики, яка ставить бар'єр між змістом соціальної сутності людини і її унікальним вираженням як індивідуальної форми. Але у тому й справа, що людина як рід здійснює себе через багатоманітність індивідуальних відмінностей людей. Тому індивід є не тільки одиницею роду, але й його найсуттєвішою характеристикою. "Світ людини", з одного боку, – це суспільне існування індивідів (адже він не існує без індивідів), з іншого боку, "світ людини" є автономним, він є об'єктивною цілісністю, що підпорядкована об'єктивним законам. Суперечливість системи "людина-світ" є джерелом самого розвитку як людини, та і її світу. Потенційно людина як особистість – це нескінченна, універсальна, загальна істота, актуально вона завжди обмежена. Це протиріччя вирішується у процесі того, як індивід, розвиваючись в особистість, розширює своє буття у часі, включаючи себе у час роду (історію). Історія є процес послідовного вирішення протиріччя між потенційною нескінченністю людини і її актуальною обмеженістю та породженням цього протиріччя у нових соціально-культурних умовах. Засобом вирішення цього протиріччя є діяльність індивіда по створенню культури суспільства. Соціальна функція культури у кожний конкретний відрізок історичного часу полягає у тому, щоб привести індивідуальне буття людини у відповідність його з суспільним буттям, узгодити, поєднати між собою особисте і суспільне, індивідуальне і загальне. Тобто головна соціальна функція культури полягає в такому розвитку людської індивідуальності, яка відповідає масштабам і результатам досягнутого в даний момент суспільного розвитку. Чим ширшими й багатшими є зв'язки людини з оточуючим світом, іншими людьми, тим більші можливості вона має для розвитку своєї особистості, тим більш

універсальною постає форма її культурного життя, адже культура є головним показником не якогось особливого, а саме суспільного розвитку людини.

Отже, особистість є завжди своєрідним зв'язком унікальності і універсальності. У ній передбачають одне одного і протиборствують різні "Я", що рухаються в сторону унікальності, неповторності, самостійності окремого "Я" і в сторону його універсальності, зверненості до нескінченного світу. Щоб нескінченний універсальний світ став доступним індивіду через вузький канал його життєвої практики, для цього людський світ набуває різних форм культури як системи загальнозначущих способів життєдіяльності. А світ особистості набуває форм духовного життя, яке будується на діяльній основі і включає в себе усі суб'єктивні потенції і здібності особистості.

8. В руслі нашої методології ми розглядаємо процес соціалізації не тільки як історію зміни соціальних типів особистості, але й як історію розвитку окремого індивіда. Нами підкреслюється, що ці обидві історії являють єдиний процес, в якому знаходить віддзеркалення історія розвитку людства. Онтогенез (індивідуальний розвиток людини) розглядається нами у єдності і взаємозумовленості з історичним розвитком – філогенезом.

Ідея, яка полягає в тому, що спочатку має місце повний і тривалий процес розвитку соціальності, а потім відбувається його скорочення і швидке відтворення на новій основі окремого індивіда є цікавою не тільки в теоретичному, але й в практичному плані. Аналогія онтогенетичного розвитку з філогенетичним дає можливість зрозуміти деякі особливості соціалізації індивіда через вияснення, зокрема, таких питань: як і що з історії людства повторюється в історії окремого індивіда і яким чином, крім того, стає зрозумілим підсумковий загальний змісту цього процесу а також форма, у якій він представлений.

Нами уже було відмічено, що соціалізація у філогенетичному плані – це історія зміни різних соціально-історичних типів особистості. Соціалізація в онтогенетичному плані є процес "пробігання" соціальності, втіленої раніше у змісті соціально-історичних типів минулого. У цьому плані тривалість життя індивіда можна уявити як етапи, своєрідні вузли

розвитку, особливості яких деякою мірою повторюють риси, що характеризують історичні типи людей минулого. Набуваючи властивостей, адекватних соціально-історичному типу людини, яка є логічним і загальним вираженням соціальності на даному відрізку історії, індивід стає зрілою особистістю. В монографії ця ідея не розкривається повною мірою, проте вона заслуговує на її дослідження в перспективі.

Значну увагу нами було приділено аналізу загальних закономірностей розвитку особистості, який представлено як зміну вікових стадій соціалізації індивіда. Серед чисельності психологічних теорій стадійності соціалізації нами виділено ті з них, в яких представлено особливості цього процесу у відповідності з принципами тих концепцій, які використано нами в якості методології нашого дослідження. Зокрема, це теорії стадійності культурно-історичної та генетичної школи в психології.

9. У відповідності з нашими методологічними позиціями в аналізі онтогенезу людини підкреслюється, що індивідуальний розвиток особистості відбувається у відповідності з вимогами певного типу соціально-економічної системи суспільства, в результаті чого індивідуальність є формою здійснення соціального. Наприклад, в аналізі індивідуальних здібностей людини, який здійснено в монографії, показано, що в їх змісті втілено розвиток людських здібностей попереднього історичного досвіду суспільства, зокрема, музичні здібності, що опредметнено в музиці Бетховена, за своїм змістом відрізняються від тих, що опредметнено у музиці людей інших епох, скажімо, епохи первісного чи середньовічного суспільства або сучасного. Саме тому, характеризуючи закономірності розвитку індивідуальних здібностей окремої людини в зв'язку з суспільними умовами соціально-історичної практики людей, ми звернули увагу на необхідність аналізу людської діяльності у всіх історичних формах протягом існування людства. Нами особливо підкреслено, що в процесі діяльності всього людства відбувався розвиток людини, її біологічної будови, психічних властивостей; відбувалось удосконалення людини і, воно досягло такого ступеня, що спроможно було створити такі здібності, які породили картини Рафаеля, статуї Торвальдсена, музику Паганіні. Властивості і особливості людської психіки, які складають різні здібності людини, є результатом суспільної

практичної діяльності. Включаючись в загальний суспільно-історичний процес практичної діяльності, людина змінює не тільки природу, але й саму себе. Перетворюючи соціальне оточення, людина накопичує певний досвід, який стає основою для подальшого розвитку її здібностей.

Здібності, які розглядаються відносно людського роду, можна назвати "родовими" здібностями людини. Ці загальнолюдські здібності реально існують і, являючись розвитком здібностей реальних індивідів, в яких віддзеркалюються особливості історичної епохи, виявляються через соціально-історичний тип особистості. Роль соціальних умов в розвитку здібностей можна визначити в таких планах: по-перше, від них залежить те, які саме здібності будуть формуватись у людей, а по-друге, ступінь їх розвитку. Перше залежить від того, в які види діяльності вони включаються, які саме людські здобутки вони засвоюють; друге – від накопиченого досвіду і знань в тому чи іншому виді діяльності, а також від способів їх збереження і передачі. Люди, розвиваючи свої здібності, немов би стоять на плечах попередніх поколінь. Кожне покоління додає щось нове до тих здібностей, які існували до нього, воно їх удосконалює, відбираючи все цінне і життєздатне, збагачує їх досвідом своєї епохи. Весь хід суспільного розвитку приводить до того, що зростання здібностей людини стає практично необхідним. Існує закономірність: чим вище рівень суспільного виробництва, тим вище ступінь розвитку людських здібностей. Рівень розвитку науки і техніки в певних конкретно-історичних умовах пред'являє також певні вимоги до того або іншого виду суспільно корисної діяльності, для успішного здійснення якої потрібен певний рівень родових соціальних здібностей. Отже, прогрес суспільства пов'язано з прогресом у розвитку його родових, сукупних здібностей, які через певний соціально-історичний тип особистості виступають як деяка "норма" по відношенню до всіх індивідів суспільства.

Одним з соціально-історичних факторів, що зумовлює розвиток родових здібностей людини, є потреба суспільства. Потреба суспільства це такі об'єктивні його вимоги, реалізація яких є необхідною для нормального функціонування суспільства як цілісної системи.

В ході людської діяльності, що спрямована на задоволення цієї суспільної потреби, і відбувається формування і відбір тих особливостей людської

психіки, які утворюють здібності людини. Так, технічні, математичні здібності в стародавньому світі виникли з потреби вимірювати земельні ділянки і ємкості судів, з потреби визначати час і кількість продуктів.

Майже кожне століття характеризується особливо успішним розвитком здібностей в якійсь особливій галузі. Якась галузь людської діяльності набуває особливого інтересу і притягує до себе чисельність обдарованих особистостей. В одну епоху ми помічаємо особливо бурхливий розвиток здібностей в галузі архітектури, в іншу – в галузі музики, живопису, фізики, механіки тощо. І це не є випадковістю, бо кожна епоха висуває потреби на певні "родові" здібності.

Суспільні потреби характеризуються історичністю і динамічністю. Змінюючись, вони сприяють розвитку здібностей. Розмір суспільних потреб і способи їх задоволення – це продукт історії і рівня культури певної епохи. Наполеон розвинув в собі видатні здібності полководця, бо ці здібності були потребою французького суспільства того часу. Той самий Наполеон вмер би мало відомим генералом, якби старий режим проіснував у Франції лишніх сімдесят п'ять років (Г.В. Плеханов).

Аналіз залежності розвитку здібностей від суспільно-історичних факторів показує, що соціальні умови життєдіяльності надають певних можливостей для розвитку здібностей, пред'являють до людини цілком реальні вимоги, нав'язують ті або інші соціальні ролі, функції тощо.

Все це, звичайно, детермінує формування і розвиток здібностей. Однак, загальні соціальні умови є різними по відношенню до кожного індивіда, вони неоднаково визначають розвиток здібностей різних індивідів. Індивід не може розвивати в собі всі ті здібності, які опредметнено в соціальному досвіді. Виникнення, диференціація, розвиток здібностей визначається не тільки самим соціальним досвідом, не тільки рівнем культури суспільства. Здібності суспільної людини реалізуються в конкретному індивіді в залежності від його зв'язків з культурою.

Положення про те, що в культурі людства об'єктивовані здібності індивідів, не дає підстав зробити зворотне заключення, що у будь-якому присвоєнні продуктів людської культури відбувається розвиток здібностей індивіда.

Для розуміння зв'язку суспільно-історичного розвитку здібностей і процесу розвитку індивіда є плідним використання понять "актуальні" і "потенційні" здібності. Потенційні здібності – це такі, які пов'язані з потенціями самого індивіда і які можуть бути або реалізованими, або не реалізованими. На відміну від них актуальні здібності реалізуються індивідом в залежності від конкретних умов його життя. Потенційні здібності на рівні суспільства – це ті, які об'єктивовані в формах культури попереднього покоління, які ще не розпредметнені, тобто не реалізовані в конкретному виді діяльності, але можуть активізуватись в змінених умовах. Ці здібності виступають по відношенню до індивідів кожної епохи як одна з умов або можливість розвитку їх здібностей. Потенційні і актуальні здібності є опосередкованим показником характеру наявних соціальних умов, що детермінують розвиток здібностей індивіда.

10. Викладені нами загальні методологічні позиції теорії соціалізації можуть мати практичне значення у разі їх "заземління" відносно конкретних сфер суспільства, в просторі яких здійснюється процес соціалізації особистості. Особливості цих просторів висувають до суб'єктів соціальних взаємодій конкретної суспільної сфери певні вимоги до їх властивостей, які здатні забезпечити функціонування як самих соціальних сфер, так і входження в них індивідів. Так з'являються окремі моделі соціалізації (етнічна соціалізація, економічна соціалізація, моральнісна соціалізація, релігійна соціалізація, професійна соціалізація, політична соціалізація тощо), які є теоретико-емпіричними теоріями середнього рівня між загальною теорією соціалізації і конкретно-емпіричними дослідженнями соціалізації. Без теорій середнього рівня неможливо було б здійснити операціоналізацію поняття, яка є необхідною умовою емпіричного дослідження. Можна сказати, що термі середнього рівня, в яких досліджується конкретна модель соціалізації, є методологією експериментальних досліджень процесу соціалізації як входження людини в певну сферу суспільства. Ми зосередили свою увагу на дослідженні таких моделей соціалізації як економічна, статурольова та політична. В основу дослідження цих моделей було покладено основні принципи, що обґрунтовано нами в загальній теорії соціалізації, виходячи з яких ми визначали сутність досліджуваного феномену, його функції, форми,

Загальні висновки

чинники а також структурні складові, конфігурація яких визначає сутність феномену, джерело розвитку і тенденції, що дає можливості обґрунтувати емпіричну програму дослідження.

Список використаних джерел

1. Абраменкова В.В. Половая дифференциация и межличностные отношения в детской группе/ В.В.Абраменкова// Вопросы психологии.-1987.№ 5 с. 70-79.
2. Абрамова С. Б. Деньги в социальном взаимодействии: опыт исследования актуальной денежной культуры: Автор, дис. канд. социолог, наук. / Абрамова С. Б. - Екатеринбург, 2002 - 22 с.
3. Абульханова-Славская К.А. Диалектика человеческой жизни. Соотношение философского, методологического и конкретно-научного подхода / Абульханова-Славская К.А. - М.: Мысль, 1977. - 224 с.
4. Авер'янова Г. М. Кишенькові гроші як фактор економічної соціалізації підлітків / Авер'янова Г. М. - К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова. - Вип. 18, 2002. - С. 87 - 96. (Психологія: Зб. наук. праць)
5. Авер'янова Г. М., Дембицька Н. М., Москаленко В. В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства. Монографія./ Г.М.Авер'янова, Н.М.Дембицька, В.В.Москаленко - Київ: "ППП", 2005. - 307 с.
6. Авер'янова Г., Москаленко В. Особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації українського суспільства. Г.Авер'янова, В.Москаленко / Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / За ред. Максименко С.Д., Циби В.Т. Шайгородського Ю.Ж. - К: Український центр політичного менеджменту, 2003. - С.296-318.
7. Авер'янова Г.М. Соціальна типізація особистості як закономірність соціалізації / Г.М.Авер'янова //Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб.наук.праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка. - К.:НЕВТСС, 2003.
8. Агеев А. И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры./ А.И.Агеев - М. 1991.
9. Акчурун И. А. Типология и идентификация личности/ И.А.Акчурун // // Вопросы философии. 1995. № 5.
10. Алексеева М.И., Лацузбал Т.В. Влияние стиля общения в семье на общительную и коммуникативную активность старшеклассников / М.И. Алексеева, Т.В. Лацузбал// Психология педагогического общения. Сб.н.тр. Т. 1 - Кировоград. 1991. - С.102-112.
11. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии/ Г.Алмонд, С.Верба. // Полис. 1992. - № 4. С.122-134.
12. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г.Ананьев- Л.: Из-во ЛГУ, 1968. -339с.
13. Андреева Г.М. Психология социального познания: Учебное пособие./

Г.М.Андреева - М.: Аспект Пресс, 2000. - 288 с.

14. Андреева Г.М. Социальная психология./ Г.М.Андреева - М.: Аспект-пресс, 1998. - 376с.

15. Антонова З.О.Соціально-психологічні особливості економічної соціалізації підлітків. Автореф. Дис.. канд. психол. наук -19.00.05./ З.О.Антонова. - Институт психології імені Г.С.Костюка НАПН України. - Київ, 2011.- 19 с.

16. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтологии./ Л.И.Анцыферова - М.:ИП РАН, 2004. -415 с.

17. Арефьева Т.А. Дети и деньги / Т. А. Арефьева - СПб : Речь, 2006.-246с.

18. Арнольдов А.И. Теория культуры; историзм и вопросы методологии // Культура, человек и картина мира/ Отв.ред. А.И.Арнольдов, В.А.Кругликов. М.: Наука, 1987. с.5-27.

19. Артемьева Т.И. Методологический аспект проблемы способностей./ Т.И. Артемьева.-М.: Наука.1977-184 с.

20. Архангельский Л.М., Жеманов О.Н., Петров Ю.П. К вопросу о природе, структуре и функциях идеала. / Л.М. Архангельский, О.Н.Жеманов, Ю.П.Петров //Учёные записки Уральск. Гос. Ун-та. 110 Серия Философия. Вып.2.- Свердловск.1970. Ст.46-57.

21. Асмолов А.Г. Психология личности / Асмолов А.Г. - М.: Изд-во Моск. Ун-та, 1990. - 336с.

22. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти./ Г.О.Балл.-Рівне: "ЛістаМ". 2003.-128с

23. Бахтин М.М..Проблемы поэтики Достоевского./ М.М.Бахтин М.:Советская Россия.-1979. - 320 с.

24. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. Сост.С.Г.Бочаров / М.М.Бахтин.- М.:Искусство.1979.-424 с.

25. Бахтин М.М. К философии поступка/ М.М.Бахтин.// Философия и социология науки и техники. Ежегодник 1984-1985. М.,1986. С.108- 119.

26. Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А. Социальная психология личности: учебное пособие для вузов./ Е.П.Белинская, О.А.Тихомандрицкая.- М.: Аспект Пресс, 2001. - с.301

27. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности: Трактат по социологии знания. / П.Бергер, Т.Лукман.- М: Изд-во "Медиум",1995.- 323 с.

28. Бергер П., Лукман Т., Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире. / П.Бергер, Т.Лукман, В.В. Сапов (пер.с англ.) М.М.Лебедева (ред.пер.) П. Бергер, П. Хантингтон (ред.). - М.: Аспект Пресс, 2004. - 379 с.

29. Бернс Р. Развитие "Я"-концепции и воспитание./ Р.Бернс - М.: Прогресс.1986. - 422 с.

30. Берн Ш. Гендерная психология./ Шон Берн. -2-е международное издание.- Санкт-Петербург "прайм-ЕВРОЗНАК", " издательский дом Нева", Москва "ОЛМА-ПРЕСС". 2001. -318 с.
31. Библер В.С. Бахтин и всеобщности гуманитарного мышления./ В.С.Библер // Механизмы культуры (отв.ред. Б.А.Успенский. М.: Наука, 1990. с.248-266).
32. Біла І.М. Психологія творчого конструювання в дошкільному віці: монографія/ Біла Ірина Миколаївна.-К.:Веселка, 2011.- с.431.
33. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения/ М.И.Бобнева М.: Наука, 1978. - 311 с.
34. Боенко Н. И. Экономическая культура: проблемы и тенденции развития./ Н.И.Боенко -СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. - 182 с.
35. Божович Л.И. Личность и ее развитие в детском возрасте./ Л.И.Божович - М.Просвещение, 1968. - 464с
36. Борисова Л. Г. Подросток в бизнесе: социализация или девиация? / Л.Г.Борисова. // Социол. исследов. - 2001. - № 9. - С. 68 - 77.
37. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія/ М.Й.Боришевський. - Суми:Видавничий будинок "Еллада", 2012.- 608 с.
38. Боришевський М.Й. Психологія самоактивності особистості учнів у виховному процесі: Навч.-метод. посібник / за заг.ред. М.Й. Боришевського. - К.: ЗИН, 1998. 192с.
39. Бояринцева А. В. Психологические проблемы экономической социализации / А.В.Бояринцева.// Педагогика. - 1994. № 4. - С. 12 - 18.
40. Братусь Б. С. Психология. Нравственность. Культура./ Б.С.Братусь - М. 1994. -360 с
41. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации/ Дж. Брунер: Пер с англ. И.Бабицкого М.: Прогресс. 1977. -411 с.
42. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта./ А.В.Брушлинский. - М.: Ин-т психологии РАН, 1994. - 301 с.
43. Бурлачук Л.Ф., Королёв Д.К. Адаптация опросника для диагностики пяти факторов личности./ Л.Ф.Бурлачук, Д.К.Королёв // Вопросы психологии. 2000. № 1. С.126-134.
44. Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади./ В.О.Васютинський - К.,2005. -402с.
45. Василюк Ф.Е. Психология переживаний./ Ф.Е.Василюк.- М.: Изд-во МГУ.1984.
46. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма. Избранные произведения. / М.Вебер. Пер с нем. Ю.Н.Давыдова. М.: Прогресс.1990. - 808 с.
47. Вейнингер О. Пол и характер / О.Вейнингер. - Пер с нем. -М. 1909.

Список використаних джерел

---

48. Воровский В.В. "Лишние люди". "Отцы и дети". Литературно-критические статьи./ В.В.Воровский. - М.: Гос.изд-во худож.лит-ры. 1966. С.69-77,153-158.
49. Ворожбит С.А. Почуття довіри як чинник соціально-психологічної адаптації студентів. Автореф. Дис..канд. психол. наук - 19.00.05./ С.А.Ворожбит .- Институт психології імені Г.С.Костюка НАПН України. -Київ, 2011. -20 с.
50. Выготский Л.С. Собр. соч: в 6-ти т. Т 3/ Л.С.Выготский. - М. Педагогика, 1983. - 336-440с.
51. Вятр Э. Социология политических отношений. -М: Изд-во"ПРОГРЕСС", 1979. - 462 с.
52. Гегель Г. Феноменология духа/ Г.Гегель // Соч: в XIV-ти томах. Т. IV. М. 1959. - 440 с.
53. Гегель Г. Философия права./ Г.Гегель Соч: в XIV-ти томах. Т. VII. М. Соцэкгиз, 1934. - с. 214-215.
54. Гирц К. В поисках интерпретационной теории культуры//Антология исследований культуры. Т.1. СПб.: Университетская книга, 1997. с. 171-200.
55. Гирц К.Интерпретация культур/ К.Гирц : Пер. с англ О.В.Барсукова и др.- М.:РОССПЭН, 2004.- 560 с.
56. Говорун Т.В., Кікінеджі О.М. Гендерна психологія: Навчальний посібник./ Т.В.Говорун, О.М.Кікінеджі -К.: Видавничий центр "Академія", 2004. - 308 с.
57. Говорун Т., Кікінеджі О. Стать та сексуальність: психологічний ракурс. Навч.посібник./ Т.Говорун, О.Кікінеджі - Тернопіль: Богдан, 1999. - 384 с.
58. Голованова Н.Ф.Социализация и воспитание ребёнка. Учебное пособие для студентов высших учебных заведений./ Н.Ф.Голованова - СПб.: Речь, 2004. - 272 с.
59. Головатый Н.Ф. Социология молодежи: Курс лекций. Н.Ф.Головатый - К. МАУП,1999. 224с
60. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания/ Е.И.Головаха, Н.В.Панина .-К.: Политиздат Украины,1989 - 189 с.
61. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие:история, теория и современная практика./ Е.И.Головаха, Н.В.Панина -К.: Абрис, 1994. -168 с.
62. Гольц Г.А. Культура и экономика: поиски взаимосвязей/ Г.А.Гольц. // Общественные науки и современность. - 2000. - № 1. - С.23-34.
63. Горностай П.П. Личность и роль:Ролевой поход в социальной психологии личности./ П.П.Горностай - К.: ИнтерпрессЛТД, 2007.- 312 с.
64. Гостев А.А. Психология вторичного образа./ А.А.Гостев - М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2007. - 512 с.
65. Грановская Р.М. Восприятие и модели памяти./ Р.М.Грановская - Л.: Наука. - 1974. -361 с.

66. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз./ Л.В.Губерський, В.П.Андрущенко, М.І.Михальченко - Київський національний ун-т ім. тараса Шевченка - К.: Знання України, 2002., -580 с.
67. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры./ А.Я.Гуревич. -М.: Издательство " Искусство". 1972. - 318 с.
68. Гусейнов Л.А. Ценностные ориентации: гендерный аспект./ Л.А.Гусейнов // Социс. 1999. № 5. с. 130-133.
69. Давидович В.Е. Теория идеалов./ В.Е.Давидович. - Ростов н/Д; Изд-во Рост.ун-та 1983. - 186 с.
70. Данилюк І.В. Культура і психологія: точки взаємозв'язку/ І.В.Данілюк // Соціальна психологія. - 2006. - № 6 (20). - С.20-32
71. Данілюк І.В. Етнічна психологія як галузь наукового знання: історико-теоретичний вимір:Монографія/І.В.Данілюк.-К.: "САММІТ-КНИГА", 2010. -432 с.
72. Данчева О.В. Швалб Ю.М. Практична психологія в економіці та бізнесі./ О.В.Данчева, Ю.М.Швалб. - В.П. Недашківській (ред.). К.: Лібра, 1999. - 270 с.
73. Дейнека О.С. Экономическая психология . (Учебное пособие) / О.С.Дейнека. - СПб.:Питер. изд. С.Петерб. ун-та. 2000. 160 с.
74. Дембицька Н.М.Психологічні особливості політичної соціалізації студентів. Автореф.дис...канд. психол. Наук: 19.00.05/ Н.М.Дембицька - Ін-т психології ім. Г. Костюка АПН України. - К., 2004. -20 с.
75. Джеймс У. Психология: Пер.с англ./ У.Джеймс.- М.: Педагогика, 1991.- 368с.
76. Дідук І.А. Специфіка взаємин між рідними братами і сестрами/ І.А.Дідук // Психологія. Зб.наук.праць.-КНПУ ім..М.П.Драгоманова.1999. Вип.3(6)-с. 181-190.
77. Диалектика деятельности и культура / Отв.ред. В.Г.Табачковский, А.И. Яценко - Киев. Наук. думка, 1983.- 296 с.
78. Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология./ Г.Г.Дилигенский - М.: Новая школа. 1996. - 351 с.
79. Дробышева Т.В. Исследование семейного экономического воспитания. Как фактора экономической социализации детей./ Т.В.Дробышева. //Психология и экономика: Труды 2-й Всероссийской научно-практической конференции РПО.- Калуга.2002. С.172-174.
80. Дорфман Л.Я. Метаиндивидуальный мир. Методологические и теоретические проблемы./ Л.Я.Дорфман -М.1993.
81. Дюркгейм Э. Социология: её предмет, метод, предназначение ./Э Дюркгейм. - М.: Канон, 1995 - 352 с.
82. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект /Загальна

редакція - В.В.Москаленко. - Наук. Видання. - К.: Український центр політичного менеджменту, 2008. - 336 с.

83. Ефременко Т. К вопросу об экономической культуре общества./ Т.К.Ефременко. // Соціальні виміри суспільства: Збірник наукових праць. - К., 2003. - Вип. 6. - С.49-64;

84. Ефременко Т.О. Социологическая теория экономической культуры./ Т.О.Ефременко. // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства : Збірник наукових праць. - Харків, 2004. - С 81-84.

85. Ефременко Т.О. Экономическая культура как социологическое понятие. / Т.О.Ефременко // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2005. - №3. С.121-141.

86. Жигайло Н.І. Психологія духовного становлення майбутнього фахівця: Монографія./ Н.І.Жигайло.- Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008.- 336 с

87. Жизнь как творчество (социально-психологический анализ)/ Рук. Шинкарук В.И., Сохань Л.В. К.:Наукова думка. 1985. - 360 с. 88. Жуковская Р.И. Воспитание бережного отношения к личным вещам и общественному достоянию./ Р.И.Жуковская. // Формирование коллективных взаимоотношений детей старшего дошкольного возраста. - М.: Просвещение, 1968. - С. 205-262

89. Журавлев А.Л., Журавлева Н.А. Программа социально-психологического исследования экономического сознания личности/ А.Л.Журавлёв, Н.А. Журавлёва //Современная психология: Состояние и перспективы исследований. Часть 5. Программы и методики психологического исследования личности и группы: Материалы юбилейной научной конференции ИП РАН, 28-29 января 2002 г. - М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2002. - с. 11 - 42

90. Журавлев А.Л., Купрейченко А.Б. Экономическое самоопределение:Теория и эмпирические исследования./ А.Л.Журавлёв, А.Б.Купрейченко - М.: Изд-во "Институт психологии РАН, 2007 - 480с.

91. Журавлева Н.А. Динамика ориентаций личности на экономические ценности в условиях социально-экономических изменений. / Н.А.Журавлёва // Проблемы экономической психологии. М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2004. Т.1. С.379-411

92. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни: очерки теории/ Т.И.Заславская, Р.В.Рывкина - Новосибирск. Наука. Сиб.отд-ние, 1991. - 448с.

93. Зеленська Т.А. Соціально-психологічні особливості само ідентифікації студентів технічних спеціальностей в умовах ступеневої освіти. Автореф. Дис.канд психол.наук.- 19.00.05./ Т.А.Зеленська. -Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України.- Київ. 2012. - 20 с.

94. Зверева И.Г., Хорошилова Л.В. Современные тенденции развития экономической культуры: Монография./ И.Г.Зверева, Л.В.Хорошилова. - СПб.: ИВЭСЭП, Знание, 2008. -181с.

95. Зиммель Г. Конфликт современной культуры/ Г Зиммель. Пг.,1923.-113с.

96. Зиммель Г. Философия денег. Теория общества./ Г.Зиммель М., 1999.-416с.

97. Зомбарт В. Буржуа. Этюды по истории развития современного экономического человека. / В.Зомбарт. - М., 1994. 443с

98. Зубіашвілі І.К. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників. Автореф. Дис. канд психол.наук.- 19.00.05./ І.К.Зубіашвілі. - Інститут психології ім.Г.С.Костюка НАПН України.- Київ,2009.-16 с.

99. Иванов В.П. Человеческая деятельность- познание-искусство./ В.П.Иванов. - Киев "Наукова думка".1977. 250 с.

100. Ильин Е.Н. Дифференциальная психология мужчины и женщины. Е.Н.Ильин - СПб: Питер, 2002. - 544 с.

101. Ионин Л.Г. Социология культуры./ Е.Н.Ионин.- М.: Издательская корпорация "Логос", 1996. - 280с. С. 53

102. Каган В.Е. Семейные и полоролевые установки у подростков./ В.Е.Каган./ Вопросы психологии.- 1987.- № 2.- С.44-52.

103. Каган М.С. Философская теория ценности./ М.С.Каган. - СПб. Петрополис.1997. - 205 с.

104. Кассирер Э. Опыт о человеке: Введение в философию человеческой культуры. / Э. Кассирер //Проблема человека в западной философии. М.: Прогресс. 1988 С.3 - 30.

105. Карамушка Л.М. Соціально-демографічні чинники оцінки ролі навчання в аспірантурі для економічної соціалізації аспірантів./ Л.М.Карамушка// Актуальні проблеми психології. Том 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія./ За ред. С.Д.Максименка, Л.М.Карамушки. К.: Вид-во "А.С.К.", 2011 -Ч.29. С62-68.

106. Китов А.И. Личность и группа в системе отношений собственности// Проблемы экономической психологии. М.: Изд-во "Института психологии РАН", 2004. Т.1. с.109-138

107. Кле М. Психология подростка. Психосоциальное развитие: пер. с франц. /М.Кле - М.: Педагогика, 1991.

108. Клочко В.Е. Ментальное пространство как предмет профессионально-психологического осмысления. / В.Е.Клочко// Личность в парадигмах и метафорах: ментальность- коммуникация- толерантность. Томск. Томский университет.2002. С.30 -44.

Список використаних джерел

---

109. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека./ Л.Н.Коган.- М. Мысль. 1984. - 252 с.
110. Козлова Е. В. Психологические особенности социализации на разных этапах детства: Дис. ... канд. психол. наук. - М., 1998. - 150 с.
111. Коломинский Я.Л. Социальные эталоны как стабилизирующие факторы социальной психіки. /Я.Л.Коломинский // Вопросы психологии.- 1972.№ 1 С.106-117.
112. Колесов Д.В., Сельверова Н.Б. Физиолого-педагогические аспекты полового созревания./ Д.В.Колесов, Н.Б.Сельверова. - М.: Педагогика,1978. -224с.
113. Кон И. С. Ребёнок и общество (Историко-этнографическая перспектива)/ И.Кон.- М Наука. 1988. - 270 с.
114. Кон И.С. Психология старшеклассника./ И.С.Кон - М.: Просвещение. 1980. 192 с.
115. Кон И.С. В поисках себя: личность и её самосознание. / И.С.Кон - М.: Политиздат, 1984.- 215 с.
116. Кон И.С.Открытие "Я"/ И.С.Кон - М.:Политиздат, 1978.-367с.
117. Кон И.С.Психология ранней юности./ И.С.Кон - М.: Просвещение.1989. - 255 с.
118. Кондрашова-Діденко В.І. Економічна культура. Навчально-методичний посібник./ В.І.Кондрашова- Діденко - К., 2003
119. Коняєва Л.Д. Психологічні особливості соціалізації підлітків у позашкільній діяльності. Автореф. Дис. канд психол.наук.- 19.00.05.- Інститут психології ім. Г.С.Костюка. -Київ. 2008. - 20 с.
120. Корнев М.Н. Проблема групи та особистості у соціальній психології. / М.Н.Корнев. - К., 2004. - 104с.
121. Косолапов Н.А. Социальная психология и международные отношения. М.: Наука, 1983. 269 с.
122. Костюк Г.С. Навчання і розвиток особистості./ Г.С.Костюк. Київ, Вид."Радянська школа, 1968. - 105 с.
123. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего./ М.Коул. - М.: "Когито-центр", из-во ИП РАН, 1997. - 432 с.
124. Крайг Г.Психология развития./ Г.Крайг.- СПб.1997. - 998 с.
125. Коршунова Л.С. Воображение и его роль в познании./ Л.С.Коршунова - М.: Издательство Московского Университета. 1979.р-145 с.
126. Крегер О. Тьюсон Д. Типы людей и бизнес: Как 16 типов личности определяют ваши успехи в работе: / О.Крегер, Д.Тьюсон. Пер. с англ.. - М.: Персей и др., 1995. - 560 с.
127. Кривоконь Н.І.Соціально-психологічне забезпечення соціальної

роботи. [Текст]: монографія./ Н. І. Кривоконь.- Харків: видавництво Ф.П.Олійник, 2011. - 408 с.

128. Крутецкий В.А. Психология./ В.А.Крутецкий.- М.: Просвещение. 1986. - 336 с.

129. Кульчицька О.І. Творчі здібності та особливості їх прояву в дитячому віці. / О.І.Кульчицька // Обдарована дитина. 2000. № 3.с.6-10.

130. Лавренко О.В. Соціалізація студентської молоді в культурно-дозвіллевій сфері./ О.В.Лавренко// Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні/ за ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. -К. Український Центр політичного менеджменту. 2003. - С 318 - 330.

131. Лакан Ж. Семинары./ Ж.Лакан.- М.: Логос, 1998,- Кн.1.- 432 с.

132. Лейтес Н.С. Способности и одаренность в детские годы./ Н.С.Лейтес - М.: Знание. 1984 - 79с.

133. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность./ А.Н.Леонтьев -М, Политиздаг - 1975. -304 с.

134. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. / А.Н.Леонтьев 4-е изд.- М.: Изд-во МГУ, 1981. 584 с.

135. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А.Леонтьев. - М.: Смысл, 2007. -511 с.

136. Личко А.Е. Психопатии в акцентуации характера у подростков./ А.Е.Личко -Л, 1983.

137. Ложкін Г.В., Спасенніков В.В., Комаровська В.Лі. Економічна психологія: Навчальний посібник./ Г.В.Ложкін, В.В.Спасенніков, В.Лі. Комаровська. - К.: ВД "Професіонал", 2004. - 304 с.

138. Ломов Б.Ф. К проблеме деятельности в психологии/ Б.Ф.Ломов. // Психологический журнал. - 1981. - Т.2. - №5. - с.3-22

139. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф.Ломов.- М.: 1984. -444 с.

140. Ломов Б.Ф. Категория деятельности и общения в психологии/ Б.Ф.Ломов/ / Вопросы философии 1997. № 8. С.37-47.

141. Лотман Ю.М. Проблема "обучения культуре" как её типологическая характеристика /Ю.М.Лотман //Учён. зап. Тартуск. гос. ун-та .Вып.284. Труды по знаковым системам.- Тарту,1971. С.167-178.

142. Лосев А.Ф. Проблема смысла и реалистическое искусство./ А.Ф.Лосев. -М.: Искусство.1976. - 605 с.

143. Лукаш С.В. Формування економічного мислення підлітків у процесі навчально-трудової діяльності: Дис... канд. пед. н.: 13.00.01. - Херсон, 2001. -201 с

144. Лучинкіна А.І. Психологія інтернет-соціалізації особистості: монографія/

Список використаних джерел

А.І.Лучинкіна.-Сімферополь:ВД "АРІАЛ", 2013. -356 с.

145. Лелюк Ю.М. Сучасні проблеми дошкільної економічної освіти в Україні./ Ю.М.Лелюк. // Економічна освіта: проблеми і перспективи. Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції. - Черкаси. 2001. С.63-66.

146. Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ./ Д.Майерс - СПб: Питер, 1996. - 684 с.

147. Макклелланд Д. Мотивация человека./ Д. Макклелланд. - СПб.: Питер, 2007. - 672 с. (Сер. "Мастера психологии")

148. Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии). Монография. / С.Д.Максименко.- М.: "Рефл-бук", К.: "Ваклер". 2000. - 320.

149. Максименко С.Д. Генеза розвитку особистості. / С.Д.Максименко. - К.: Видавництво ТОВ "КММ", 2006. - 240с.

150. Максименко, С.Д. Розвиток психіки в онтогенезі. / С.Д.Максименко.- К.: Форум, 2002. - Т.1.: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. - 319с.

151. Максименко С.Д. Психологія підприємницької діяльності./ С.Д.Максименко // Філософська і соціологічна думка. - 1993. - №5. - С.11-23

152. Максименко С.Д., Карамушка Л.М., Креденцер О.В. Економічна психологія: Навчальна програма та комплекс діагностичних методик для підготовки економістів, менеджерів та практичних психологів./ С.Д.Максименко, Л.М.Карамушка, О.В.Креденцер - К.: Міленіум, 2004. - 36 с.

153. Малахов С. Экономическая психология и вариантность моделей экономического поведения./ С.Малахов. // Экон. науки. - 1991. - № 7. - с.51-58.

154. Маслоу А. Мотивация и личность. / А.Маслоу.- СПб: ЕВРАЗИЯ, 1999.

155. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы: Пер. с англ./ А.Маслоу. - М.: Смысл, 1999.

156. Мей Р. Становлення екзистенційної психології. Р.Мей //Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст.- К., Пульсари.2001.- С.124-164.

157. Мид М. Культура и мир детства./ М.Мид.- М.: Наука, 1988. С. 6-87.

158. Мирозозренческая культура личности (Философские проблемы формирования).- Киев. Наукова думка. 1986-295 с..

159. Міщенко О.О.Соціально-психологічні детермінанти економічної культури студентської молоді. Автореф. Дис..канд.психол.наук. - 19.00.05. /О.О.Міщенко. - Інститут психології ім. Г.С.Костюка НАПН України. -Київ.2011. - 19 с.

160. Моляко В.О. Психологічна готовність до творчої праці/ Моляко -К., 1989. - 48с.

161. Моляко В.О. Исходные предпосылки построения концепции творческого восприятия. /В.О.Моляко //Збірник наукових праць Інституту психології ім.

Г.С.Костюка АПН України "Актуальні проблеми психології у 12 томах /За ред. В.О.Моляко. - Т.12. -Вип. 8.- Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. - С. 7 - 16.

162. Моляко В.А., Кульчицкая Е.И., Литвинова Н.И. Творческая одаренность детей: Метод, рекомендации./ В.А.Моляко, Е.И. Кульчицкая, Н.И.Литвинова. - К.: Знание. 1991. - 28 с.

163. Моляко В.А. Система творческого тренинга. КАРУС./ В.А.Моляко // Обдарована дитина. 2000. № 1. с. 36-41.

164. Моляко В.О. Актуальні соціально-психологічні аспекти проблеми обдарованості./ В.О.Моляко. // Обдарована дитина. 1998. № 1. с. 3-5; № 2 с. 2-6.

165. Морен Э. Утраченная парадигма: природа человека/ Э. Морен. - Киев. Наукова думка. 1995. -350 с.

166. Москаленко В.В., Лавренко О.В., Никифорова Н.О. Виховання підлітків: скаутський рух (соціально-психологічний аспект): Навчальний посібник./ За ред. В.В.Москаленко.- Донецьк. ДГУ," Компьютер Норд, 2003. -186 с.

167. Москаленко В.В. Способности. Философская энциклопедия. Т.V. Советская энциклопедия. - 1970.

168. Москаленко В.В., Шайгородський Ю.Ж., Міщенко О.О. Економічна культура особистості: соціально-психологічний аспект [монографія] / В.В.Москаленко, Ю.Ж.Шайгородський, О.О.Міщенко.- К.: Вид-во "Центр соціальних комунікацій", 2012.- 348 с.

169. Москаленко В.В. Социологический аспект проблемы способностей. Автор. дис. канд. филос. наук./ В.В.Москаленко - Одесса. 1967. - 22 с.

167. Москаленко В.В. Культура и деятельность как факторы социализации. Автор. дис. докт. филос. наук.- 09.00.02./ В.В.Москаленко - Институт философии АН УССР. - Киев. 1988.- 35 с.

168. Москаленко В. В. Соціальна психологія.: Підручник. Видання 2-ге, випр. та доп./ В.В.Москаленко - К.: Центр учбової літератури, 2008. - 688с.

169. Москаленко В.В.,Фера С.В. Сім'я як інститут економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку./ В.В.Москаленко, С.В.Фера.// Соціальна психологія. 2011. № 3 С.54- 68.

170. Москаленко В.В.,Зеленська Т.А Соціально-психологічні особливості само ідентифікації особистості в системі ступеневої освітньої підготовки./ В.В.Москаленко, Т.А.Зеленська. //Соціальна психологія. 1910. № 6.С.28 - 46

171. Москаленко В.В., Зеленська Т.А. Діалектика ідентифікації та ідентичності в процесі самоідентифікації особистості / Москаленко В.В., Зеленська Т.А. // Соціальна психологія. - 2011. - № 2. - С.3-18

172. Москаленко В.В.Міщенко О.О. Економічна культура як чинник її соціальної

Список використаних джерел

адаптації./ В.В.Москаленко, О.О.Міщенко // Соціальна психологія.- 2007 - № 5 (25).- С.57-74.

173. Московичи С. От коллективных представлений к социальным./ С.Московичи. // Вопр. социологии. - М., 1992. -Т. 1. - с. 82-96.

174. Московичи С. Социальные представления; исторический взгляд./ С.Московичи. // Психол. Журн. -1995. Т. 16.№ 1 С.3 -18; №2 С.3 - 14.

175. Мудрик А.В. Социализация человека: учебное пособие для вузов./ А.В.Мудрик.- М.: Академія, 2004. - 304 с.

176. Мэй Р. Смысл тревоги. / Р.Мей. Перевод М.И.Завалова и А.Ю.Сибуриной Rollo May. The Meaning of Anxiety. N.Y.: Pocket Books, 1977 М.: Независимая фирма "Класс", 2001 Терминологическая правка В.Данченко К.: PSYLIB, 2005

177. Мей Р. Становлення екзистенційної психології / Р.Мей. //Гуманістичні підходи в Західній психології ХХ ст.- К. Пульсари.2001. С.124-164.

178. Мясичев В.Н. Психология отношений./ В.Н.Мясичев.- М.-Воронеж, 1995. -355с

179. Надточієва О.О. Формування економічної культури особистості старшокласників з використанням засобів мистецтва. Автореф. дис... канд.пед.наук: 13.00.01./ О.О.Надточієва.-Луганський держ. педагогічний ун-т ім. Тараса Шевченка. - Луганськ, 2000. - 19 с.

180. Нешев К. Социальный контроль и нравственный идеал. / К.Нешев // Нравственные проблемы развития личности. -М.: Изд-во Моск. Ун-та.1982. С.60 - 74.

181. Обозов Н.Н. Психология межличностных отношений. / Н.Н.Обозов - К.: Наукова думка. 1990. - 176 с.

182. Олпорт Г. Становление личности. Г.Олпорт // Избранные труды / [Пер. с англ. Л. В. Трубицыной и Д. А. Леонтьева]; под общ. ред. Д. А. Леонтьева. М.: Смысл, 2002.- 460 с.

183. Основи соціальної психології: Навчальний посібник/ О.А.Донченко, М.М.Слюсаревський, В.О.Татенко, Т.М.Титаренко, Н.В.Хазратова та ін.; за ред.. М.М.Слюсаревського.-К.:Міленіум,2008.-495 с.

184. Палій А.А. Особливості статево-рольових уявлень дітей дошкільного віку. Дис... канд. псих.наук./ А.А.Палій -Київ.1996. - 180 с.

185. Парсонс Т. О структуре социального действия / Т. Парсонс. - М.:Академический Проект. - 2002. - 878 с.

186. Петровский А.В., Петровский В.А. Индивид и его потребность быть личностью. А.В.Петровский, В.А.Петровский //Вопросы философии. 1982. -№ 3 -44-54.

187.Петровська Т. Соціально-психологічні фактори економічної поведінки. Т.Петровська// Соціальна психологія. - 2004. - № 4 (6). - С.23-35

188. Петухов В.В. Образ мира и психологическое изучение мышления / В.В.Петухов // Вестник Моск. Ун-та. Сер.14. Психология. 1984. №4 С.13- 21.
189. Печчеи А. Человеческие качества. / А.Печчеи. М.: Прогресс, 1985. - 311 с.
190. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. / Ж.Пиаже - М.: Просвещение, 1969.
191. Пірен М.І. Політична психологія. / М.І.Пірен - К.: Міленіум, 2003.-460
192. Пірен М.І. Етнопсихологія: підруч. / М.І.Пірен. - К.: Університет "Україна", 2011. - 526 с.
193. Платонов К.К. Структура и развитие личности. / К.К.Платонов.- М.* Наука. 1986. - 255 с.
194. Платонов К.К. Проблемы способностей. / К.К.Платонов. - М.: Наука. 1972. - 312 с.
195. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності. / Н.А.Побірченко - К.: Знання, 1999. - с. 53.
196. Позняков В.П. Психологические отношения субъектов экономической деятельности. / В.П.Позняков. М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2000. 220 с.
197. Поланьи К. Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени / К.Поланьи. :Пер. с англ. А.А.Васильева, С.Е.Федорова, А.П.Шурбелева; под ред. С.Е.Федорова. - СПб., 2002., с 176
198. Помпеев Ю.А. Основы экономической культуры. / Ю.А.Помпеев. - СПб, Гос. Университет Культуры, 1999.
199. Попова И. М. Повседневные идеологии. Как они живут, меняются и исчезают. / И.М.Попова. Киев, Наукова думка. 2000.
200. Поршнев Б.Ф. Социальная психология и история. / Б.Ф.Поршнев. -М.: Наука, 1979. -232 с.
201. Поснова Т.П. Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації студентської молоді. Автореф. дис. канд. психол. наук.- 19.00.05. / Т.П.Поснова. - Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України. - Київ. 2008. -20 с.
202. Посыпанов О.Г. Методика измерения социальной адаптивности личности. / О.Г.Посыпанов. // Современная психология: состояние и перспективы исследования. Часть 2. М: ИП РАН., 2002. - с.93-112
203. Потемкин В.К. Экономическая психология. Теоретический и эмпирический анализ / В.К.Потёмкин - РАН. Институт социально-экономических проблем. - СПб., 1998. - 125с.
204. Почебут Л.Г., Чикер В.А. Организационная социальная психология: Учебн.пос. / Л.Г.Почебут, В.А.Чикер. - СПб., 2000. - С.288
205. Приходько В.М. Економічна культура сучасного українського суспільства:

Список використаних джерел

Автореф. дис. . . канд.соціол.наук.: 22.00.03 / В.М.Приходько.- Ін-т соціології НАН України. - К., 1995. - 19 с.

206. Проблемы экономической психологии Том 1 / Отв.ред. А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко. М. Изд-во ИП РАН, 2004 - 620 с.

207. Проблемы экономической психологии Том 2 / Отв.ред. А.Л. Журавлев, А.Б. Купрейченко. М. Изд-во ИП РАН, 2004 - 644 с.

208. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста./Ф.Райс - СПб, 2000.

209. Ремшмидт Х. Подростковый и юношеский возраст (проблемы становления личности)/ Х.Ремшмидт. - М., 1994.

211. Рибалко В. В. Психологія розвитку творчої особистості: Навч. посібник./ В.В.Рибалко. - К.:ИЗМН, 1996.-236 с.

212. Реан А.А. Социальная адаптация личности и проблемы ее комплексного изучения// А.А.Реан. Психология изучения личности. Уч.пос. - СПб.1999.- с.273-287.

213. Рогальська І.П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід. Монографія./ І.П.Рогальська - К.: Міленіум, 2008.- 400 с.

214. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека./ С.И.Розум - СПб.: Речь, 2007. -365с.

215. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии./ С.Л.Рубинштейн.- Составители, авторы комментариев и послесловия А.В.Брушлинский, К.А.Абульханова-Славская СПб: Издательство "Питер", 2000

216. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. Проблемы общей психологии./ С.Л.Рубинштейн.- М.: Педагогика.1973. С.255-285.

217. Рубинштейн С.Л., "Буття і свідомість". / Рубинштейн. К. 1957.

218. Рывкина Р.В. Экономическая культура в России: трудности и этапы становления./ Р.В.Рывкина. // Мир России. 1994. № 1. С. 55-65.

219. Рывкина Р.В. Экономическая культура как память общества./ Рывкина // ЭКО, №1, 1989 с.21-39.

220. Сабирова З.З. Формирование экономической культуры студентов в процессе образовательной деятельности: Дис. . . канд. пед. наук. 13.00.02./ З.З.Сабирова. - Бирск.- 2004.

221. Сасова И.А., Анина А.Ф. Экономическое воспитание школьников в процессе трудовой подготовки./ И.А.Сасова, А.Ф.Анина.- М., 1988. - 190с.

222. Сасова И.А. Экономическое воспитание детей в семье./ И.А.Сасова.- М.1989. - 44с.

223. С чего начинается личность./ Общ.ред. Р.И.Косолапова 2-издание, М.:

Политиздат. 1984. 360 с.

224. Смирнов С.Д. Образ мира как предмет психологического познания./ С.Д.Смирнов. - Тезисы научных сообщений советских психологов СССР. Категории, принципы и методы психологи. Психологические процессы. М.: 1983. Ч.1 С 60-62.

225. Сила Т.І. Соціально-психологічні особливості професійної інтеракції у соціальній роботі. Автореф. дис.канд психол. наук - 19.00.05 / Т.І.Сила. - Інститут психології ім. Г.С.Костюка АПН України.- Київ, 2007. - 20 с.

226. Соколов Э.В. Культура и личность Э.В.Соколов.- Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1972. - 226 с.

227. Собкин В.С. Старшеклассник в мире политики./ В.С.Собкин - М., 1997.

228. Сорокин П. А. Социальная и культурная динамика./ П.Сорокин: Пер с англ. В.В. Салова. - М.: Астрель. 2006. 1175 с.

229. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество./ П.Сорокин.- М.: Прогресс. 1992.

230. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология./ Т.Г.Стефаненко. - М.: Институт психологии РАН, "Академический проект", 1999. - 320 с.

231. Стил ь жизни личности: Теоретические и методологические проблемы./ Отв.ред. Л.В.Сохань, В.А.Тихонович. К.: Наукова думка. 1982. -372 с.

232. Сухомлинский. В.А. Мудрая власть коллектива./ В.А.Сухомлинский. - М. 1975. 51 с.

233. Сушков И.Р. Психологические отношения человека в социальной системе./ И.Р.Сушков.-М.: Изд.-во "Институт психологии РАН" 2008.- 612

234. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: Монография. В.А.Татенко-К.Прогресс, 1996. - 404 с.

235. Теплов Б.М. Проблемы индивидуальных различий./ Б.М.Теплов - М. 1961. - 535 с.

236. Титаренко, Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності./ Т.М.Титаренко.- К.: Либідь, 2003. - 376 с.

237. Тернер Дж. Социальное влияние. / Дж.Тернер - СПб.: Питер 2003.

238. Уэбли П. Понимание детьми экономических явлений / П.Уэбли. // Проблемы экономической психологии. Т.2. / отв.ред. А.Л.Журавлев, А.Б.Купрейченко. - М.: Изд.-во "Институт психологии РАН", 2005, с.146-180

239. Фельдштейн Д.И. Психология развития личности в онтогенезе./ Д.И.Фельдштейн. - М.: Педагогика, 1089.- 208 с.

240. Фенько А.Б. Проблема денег в зарубежных психологических исследованиях / А.Б.Фенько. // Психол. журнал - 2000. - Т. 21. - № 1. - С. 50 - 62.

241. Фенько А.Б. Люди и деньги: Очерки психологии потребления./

А.Б.Фенько. -- М.: Независимая фирма "Класс", 2005. - 416 с.

242. Фера С.В. Соціально-психологічна гра як засіб економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку. Автореф. Дис..канд.психол. наук.19.00.05./ С.В.Фера.- Інститут психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Київ.- 2011. - 20с.

243. Фетискин Н.П., Козлов В.В., Мануйлов Г.М. Социально-психологическая диагностика развития личности и малых групп./ Н.П.Фетискин, В.В.Козлов, Г.М.Мануйлов. М., Изд-во Института Психотерапии. - 2002. - 490 с.

244. Филинкова Е.Б. Мотивация и представления предпринимателей о своей предпринимательской деятельности./ Е.Б.Филинкова. // Социальная психология: Практика. Теория. Эксперимент. Практика / Под ред.В.В. Козлова. Ярославль, 2000. С.209-211.

245. Флейвелл Джон Х. Генетическая психология Жана Пиаже: Пер с англ. / Д.Ж.Флейвелл. - М.: Просвещение.,1981 - 622 с.

246. Франк С.Л. Духовные основы общества: вступление в социальную философию./ С.Л.Франк. - М., Республика. 1992 -512 с.

247. Франкл В.Человек в поисках смысла / В.Франкл.- Пер.с нем и англ.- М.: Просвещение, 1990.- 368 с.

248. ФройдЗ.Психология масс и анализ человеческого "Я"/ З.Фройд.// Пнреступная толпа. - М.,1998.

249. Фромм Э. Бегство от свободы./ Э.Фромм. - Пер с англ./Общ. Ред и послеслов. П.С.Гуревича.М.:Прогресс.1990. - 272 с.

250. Хайек Ф. Конкуренція как процедура открытия./ Ф.Хайек. // Мировая экономика и международные отношения. - 1989. - №12. С.12-19.

251. Хамініч С.Ю. Економічна культура в системі управління. / С.Ю.Хамініч - Д.: Наука і освіта, 2005. -140 с.

252. Хараш А.У. "Другой" и его функция в развитии "Я"/ А.У.Хараш. // Общение и развитие психики. - М. Наука. 1986 С.31-46..

253. Хараш А.У. Личность, сознание, общение: к обоснованию интересубъективного подхода в исследовании коммуникативных воздействий./ А.У. Хараш // Психолого-педагогические проблемы общения. -М. Наука. 1979. С.236-247.

254. Харламенкова Н.Е. Самоутверждение підростка.2-е узд., испр, и доп./ Н.Е.Харламенкова. -М.: Изд-во "Институт психологи РАН" 2007. 384 с.

255. Харре Р. Метафизика и методология: некоторые рекомендации для социально-психологического исследования. / Р.Харре.// Социальная психология:саморефлексия маргинальности: хрестоматія/ред.. М.П.Гапочка, сост. Е.В.Якимова.- М.: ИНИОН, 1995. С.74-93.

256. Хейзинга Й. Homo Ludens. Человек играющий. В тени завтрашнего дня. / Й. Хейзинга. - Пер с нидерл. / Общ. ред и послесл. Г.М. Тавризян. - М.: Прогресс. 1992. - 464 с.
257. Хащенко В.А. Ценностные ориентации различных социальных групп в условиях разных форм собственности. / В.А. Хащенко. // Социально-психологическая динамика в условиях экономических изменений / Отв. ред. А.Л. Журавлев, Е.В. Шорохова. М.: Изд-во Ин-т психологи РАН, 1998. - С.107-121.
258. Хорни К. Невротическая личность нашего времени: Самоанализ/ К. Хорни. Собр. соч. в 3 т. Т. 1. - М., 1997, с. 272-488.
259. Хорни К. Женская психология. / К. Хорни. - Пер с англ. - СПб.: ВЕИЛА. 1993. 222 с.
260. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности. / Л. Хьелл, Д. Зиглер. - СПб.: Питер. 2003. - 608 с.
261. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): Навч. посіб. / В.Т. Циба - К.: МАУП, 2000. - 152 с.
262. Шайгородський Ю.Ж. Політика: взаємодія реальності і міфу. / Ю.Ж. Шайгородський. - К.: Знання України, 2009. - 400 с.
263. Шатова А. Нужно ли и зачем дошкольнику экономическое воспитание. / А. Шатова // Дошкольное воспитание. - 1989. - №1. - С. 62-65.
264. Шестопал Е.Б. Личность и политика: критический очерк современных западных концепций политической социализации. / Е.Б. Шестопал - М.: Мысль, 1998. - 203 с.
265. Шибутани Т. Социальная психология. / Т. Шибутани. - М.: Прогресс, 1969. - 172 с.
266. Шинкарук В.И., Яценко А.И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. / В.И. Шинкарук, А.И. Яценко - Киев: Политиздат Украины. 1984. - 220 с.
267. Шинкарук В.Л. Культура і освіта: світоглядний аспект. / В.Л. Шинкарук // Шлях освіти. 1996.
268. Шихирев П.Н. Социальная установка как предмет социально-психологического исследования. / П.Н. Шихирев - В сб.: Психологические проблемы социальной регуляции поведения. - М.: Наука, 1976. - С.278-318.
269. Щедрина О. Б. Исследование экономических представлений у детей. / О.Б. Щедрина. // Вопр. психологии. - 1991. - № 2. - С. 157- 164
270. Щербина В.Ф. Культура экономики. / В.Ф. Щербина - М.: Молодая гвардия, 1986. - 189с.
271. Экономическое воспитание дошкольников. / Под ред. Е.А. Курак - М.: Т.Ц. Сфера, 2002. - 80с.

272. Экономика для малышей, или как Миша стал бизнесменом / Л.В.Кньшова, О.И.Мельникова, Т.П.Попова. - М.: Педагогика-пресс, 1996. - 125 с.
273. Экономическая психология / Под ред. И. В. Андреевой. СПб. Питер. 2000. - 512 с.
274. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации развития в детском возрасте./ Д.Б.Эльконин //Вопросы психологии 1971.- № 4. С. 26-41.
275. Эльконин Д.Б.Психология игры. / Д.Б. Эльконин.- М.: Республика. 2003. - 774 с.
276. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис./ Э.Эриксон . [пер. с англ., общ. ред и предисловие Толстых А.В.]. - М.: "Прогресс" 1996 - 344 с.
277. Эриксон Э. Детство и общество./ Э. Эриксон - СПб. Лепато АСТ, Фонд "Университетская книга". 1996. - 592 с.
278. Юдин Э.Г.Деятельность как объяснительный принцип и как предмет научного анализа./ Э.Г.Юдин.//Вопросы философии. 1976. № 5.-С.65-79.
279. Юнг К. Психологические типы: Пер. с нем./ К.Юнг. - М: Университетская книга, АСТ, 1996. -716 с.
280. Юнг К.- Г.Человек и его символы./ К.Г.Юнг.- М.: Канон.1997.- 387 с.
281. Юферова Т.И. Образы мужчин и женщин в сознании подростков./ Т.И.Юферова//Вопросы психологии. -1985.- № 3 -с.84-90.
282. Ядов В.А. Мотивация труда: проблемы и пути развития исследований./ В.А.Ядов. // Советская социология. - М.: Наука, 1982. - Т.2. - С.29-38.
283. Ядов В.А. Социальная идентификация в кризисном обществе / В.А.Ядов // Психология личности в трудах отечественных психологов. - СПб: Питер, 2000. - С.324-336.
284. Яценко А.И. Целеполагание и идеалы./ А.И.Яценко - Киев: Наукова думка. 1977. -152с.
285. Allport F. Theories of perception and the concept of structure. - N. Y., 1955.
286. Allport G. V. Pattern and growth in personality. - New York: Holt, Rinehart and Winston, 1961. - 250 p.
287. Bem S.L. The measurement of psychological androgyny// Journal of Consulting and Clinical Psychology. 42.-1974.-P.155-162.
288. Hyman Herbert. Political sozialisation. Columbia university. - A Study in the Psychologie Behaviou - the Free Press, Glencol Illinois, 1959.- 430 p.
289. Danziger K. Children's earliest conception of economic relationships // J. Of Soc. Psychol. 1958. 47. P. 231 - 240.
- 290.Davies E. Student attitudes to student debt// Journal of Economic Psychology/ - 1999/ -Vol. 16 0. - P/ 663-679/ Marshall H., Magruder L. Relations between parent money education practices and children's knowledge and use of money //

Child Devel. 1960. 31. P. 253 - 284.

291. Erikson E.H. Identity and the life cycle. - New York; London. 1980. - 191 p.

292. Furnham A. Children's understanding of the economic world // Australian J. of Education. 1986. 30. N 3. P. 219 - 240.

293. Furnham A., Cleare A. School children's conceptions of economies: Prices, wages, investments and strikes // J. of Economic Psychol. 1988. 9. P. 467-479.

294. Furnham A., Thomas P. Adult's perceptions of the economic socialization of children // J. of Adolescence. 1984. 7. P. 217-231.

295. Katona G. Psychological Economics. - New York.: Elsevier, 1975. - 322 p.

296. Kroeber A.L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Definitions // Papers peabody Mus., 1952, 47, N 1 Kroeber A.L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Definitions // Papers peabody Mus., 1952, 47, N 1, p. 181.

297. Kroeber A.L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Definitions // Papers peabody Mus., 1952, 47, N 1 Kroeber A.L. and Kluckhohn C. Culture: a Critical Review of Concepts and Definitions // Papers peabody Mus., 1952, 47, N 1, p. 181.

298. Marsia J. Identity adolescent psychology / J. Marsia. - N.Y. - 1980

299. Rokeach M. Beliefs, Attitudes and Values. San Francisco: Josey-Bass Co, 1971. - 120 p

300. Rokeach M. The Nature of Human Values. N.Y.: Free Press, 1973. - 100 p.

301. Siegal M., Shwalb B. Economic justice in adolescence: An Australian-Japanese comparison // J. of Economic Psychol. 1985. 6. P. 313 - 326.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

МОСКАЛЕНКО ВАЛЕНТИНА ВОЛОДИМІРІВНА

"СОЦІАЛІЗАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ"

МОНОГРАФІЯ.

Комп'ютерна верстка:
Коломієць Н.

Надруковано в друкарні "Видавництво "Фенікс"
Свідоцтво про внесення до державного реєстру видавців,
виготовників і розповсюджувачів видавничої продукції
Серія ДК № 271 від 07.12.2000 р.

Підписано до друку 03.12.2013р. Папір офсетний.
Формат 60x84/16. Гарнітура "Таймс".
Обл.-вид.арк. 28,92. Умовн. друк. арк.: 31,39.
Зам. № 13-416. Наклад 300 прим.